

ՊԵՏԱՌԻՐԻՆ

Օ Ս Մ Է Ն Ե Ը Ն

ՊԵՏԱՐԱՆԻ ԹԻՒՆ

ՕՍՄԸՆԵԸՆ

ՍԳՍԵԱԼ

Ի ՍՈՒԼԹԸՆ ՕՍՄԸՆԸՆ

ՄԻՆԶԵՐ

ՑՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿՍ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՂԲԱՐՑ ՏԵՏԵԵԱՆ

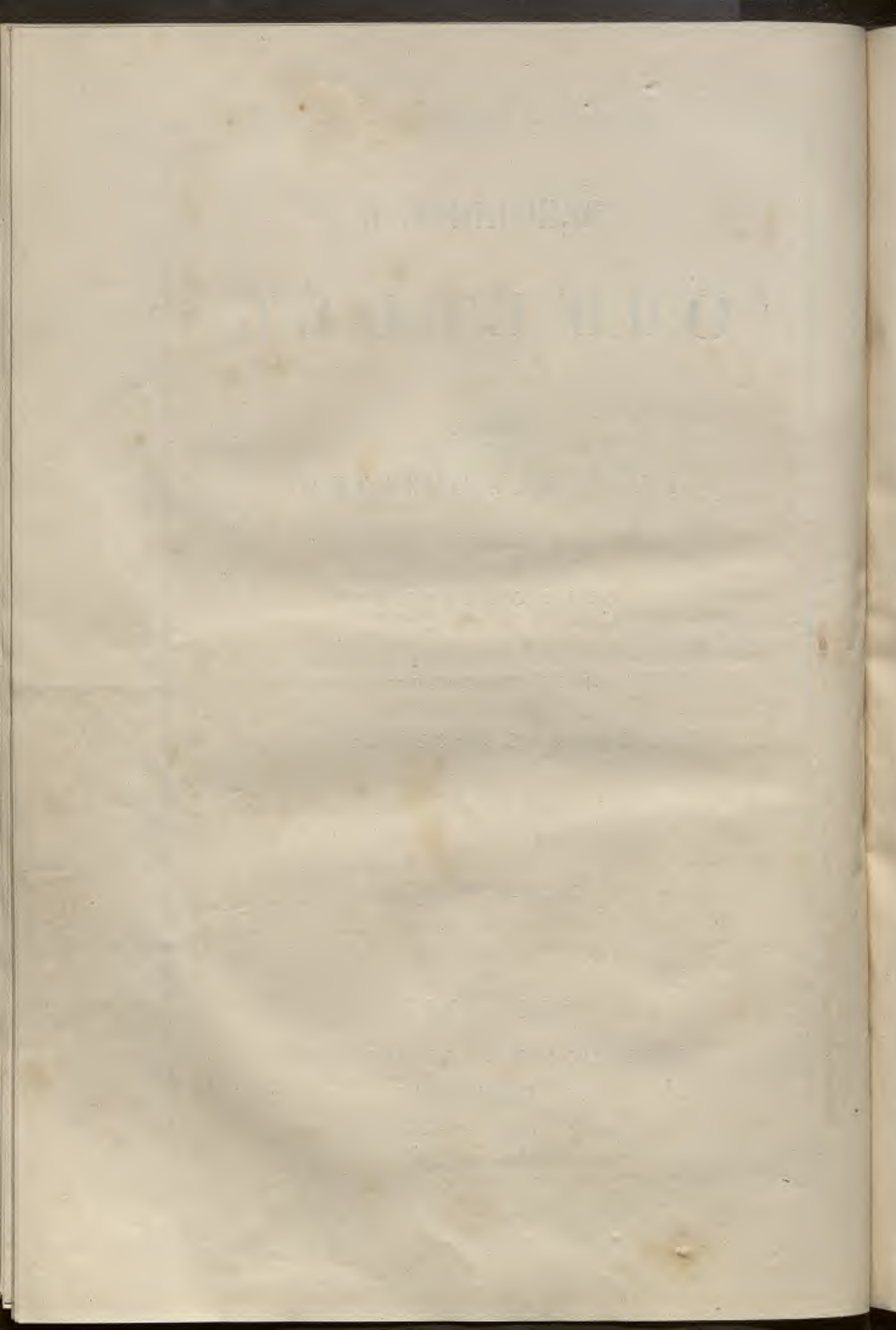

ԶՄԻՒՌՆԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԵՂԲԱՐՑ ՏԵՏԵԵԱՆ

50 , ԲԵՆԴԻՔ ԴՄԻՏՐԻՅԵՎԻՔ

1853 — 1270

Յ Ե Ռ Ե Ջ Ե Ր Ե Ն

Աշխարհիս խիստ հռչակաւոր ազգաց պատմութեանց մէկն է արդարեւ (Օսմանեան փառաւոր տէրութեան պատմութիւնը . մարդ չկրնար , առանց հիացման , առ քաջ ազգին մեծագործութիւնները , մեծամեծ պատերազմներն ու երեւելի դէպքերը կարդալու . որոնց յիշատակը նշանաւոր մնացած է պատմութեան մէջ : Վրեթէ 6 դար է որ Օսմանեան տէրութիւնն սկսած է , բայց մեծամեծ և անուանի թագաւորաց իրարու յաջորդութեամբն ու անոնց ըրած յաջող աշխարհակալութիւններովն առ տէրութիւնը քիչ ժամանակի մէջ ընդարձակ տարածութիւն մը ունեցաւ . այնպէս որ մէկ կողմէն մինչև Հնդկաստան , Ալպերիա , միւս կողմէն մինչև Վերմանիա . և հարաւէն մինչև Եթովպիա տարածուեցաւ : Վաղաքահանութիւնը , զանազան երեւելի անցքերու և փոփոխութեանց տակ մտնելով , չափազանց զարգացաւ :

Եւ ահա՛ առ հզօր ազգին պատմութիւնն է , որուն մենք ձեռնամուխ եղանք երեւելի հեղինակներէ հաւաքելով 'ի լոյս ընծայել , ըստ խնդրոյ և առաջարկութեան ոմանց ազգասէր և բանասէր Յարգելեաց , որոնց կամքը լիովին կատարելու համար արժան համարեցինք իւրաքանչիւր թագաւորին պատկերը փորագրել տալով պատմութեան ակիզքը դնել :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Օ Ս Մ Ե Ն Ե Ն

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Յո՛ւնաց տէրութեան և Սելճուգեանց պատմութեան վրայօք տեղեկութիւն . — Օսմանեան տէրութեան սկզբնաւորութիւնը :

(Օսմանեան պետութեան պատմութիւնն սկսելէն առաջ, պէտք է ժամանակակից տէրութեանց վրայօք տեղեկութիւն մը ստանալ . ինչպէս է Յունաց տէրութիւնը (կամ Լրեւելեան տէրութիւն) և Սելճուգեանց տէրութիւնը :

Լրեւելեան տէրութիւնը 395ին կ'ըսկսի ու 1058 տարի աւելով մինչև Օսմանցւոցմէ 1453ին Կոստանդնուպօլսոյ առնուիլը կ'երթայ ու կ'ըմբռնայ : Բայց իր փառքը չի ջանելէն առաջ, երկարատեւ ընդարձակ երկիրներու վրայ կ'իշխէր . Լսիոյ Տաճկաստանը, Փոքր Լսիան, Լսորեստանը, Լգիպտոսն ու Եւրոպիոյ մէկ մասն իր իշխանութեւ տակն էին : Բայց 630էն ետեւ, տէ-

րութիւնը քիչ քիչ նուաղեցաւ . Գոթացիք ու Լոմպարտացիք, մանաւանդ Երաբացիք, Իտալիան, Լսորեստանն ու Եգիպտոսն առին, ու միայն Փոքր Լսիան ու Յունաստանի Լարաւային կողմի թերակղզին մնաց : Օսմանացան փոփոխութիւններէ ետեւ, տէրութիւնն աւելի նուաճտացաւ . Փոքր Լսիան գրեթէ բոլորովին Սելճուգեանց ձեռքն անցաւ . բայց 1204ին չորրորդ Խաչակրաց անձնիշխան զօրքերը Կոստանդնուպօլիս առին, ու Լաւիսն տէրութեան գահը հաստատեցին հոն :

Յունաց տէրութիւնն իր երկիրներուն մեծագոյն մասը կորսնցուցած անդարմանելի թշուառութեան մէջ էր . ծովային զօ-

բուժիչներ, բանակները, կառավարութիւնը, տգիտութեան ու տկարութեան լուծին տակը կը հեծէին : Վաղաքային պատերազմները, կրօնից սնոտի վէճերն ու յափշտակութեան ոգին իր զօրութիւնը կ'ըսպառէին : Միւս կողմէն Միտի մէջ Օսմանցիք կը բազմանային ու կը զօրանային և ընդարձակ տէրութիւն մը կը պատրաստէին :

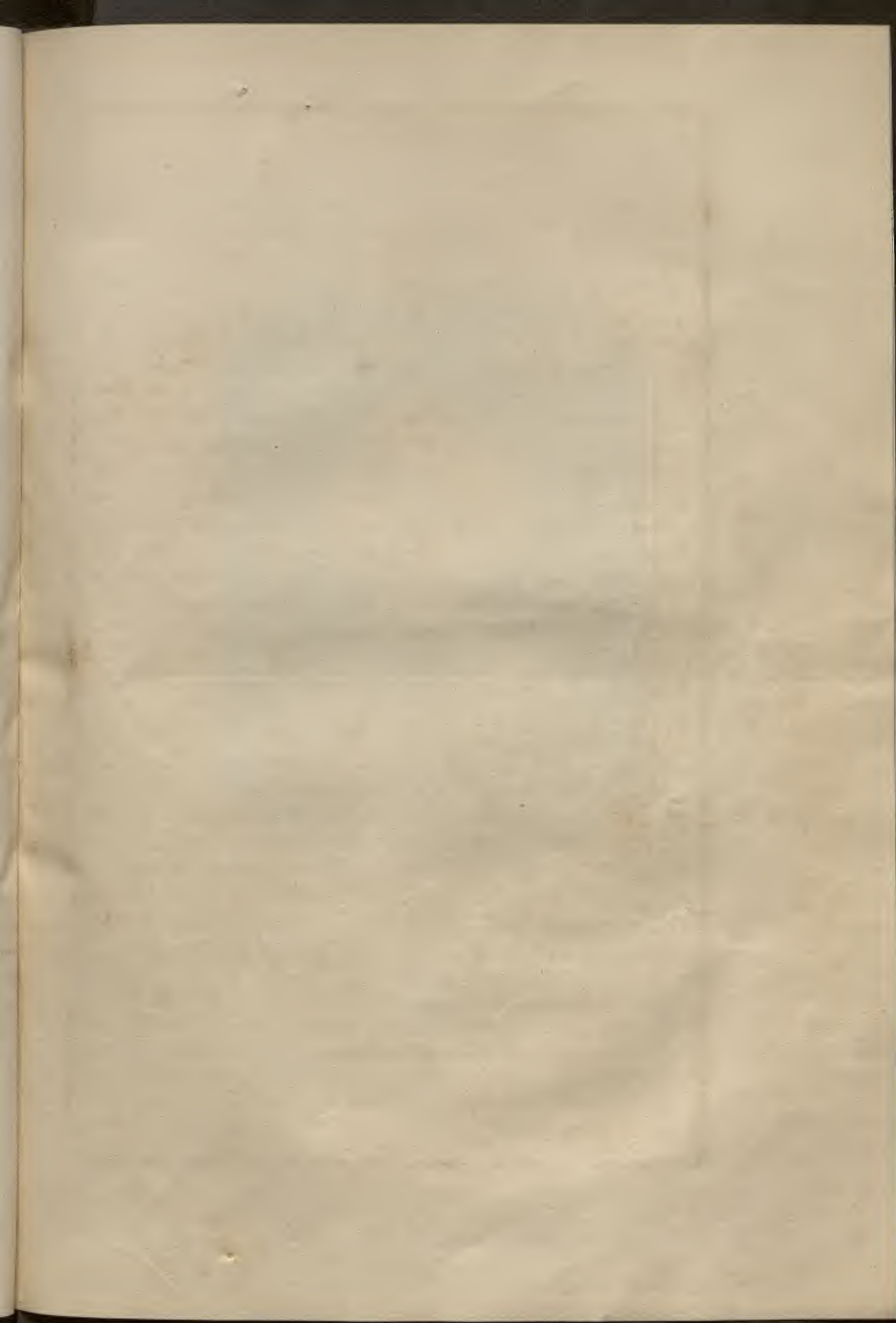
Օսմանեանց նախահայրը՝ Յաբեթի ցեղէն սերեալ թիւրք առնունով մէկը կը կարծուի, որ թուրքաստան բնակելով՝ իր սերունդները բազմացեր ազգ մը ձևացեր են հոն . ասկէ ժամանակ առ ժամանակ դուրս դաղթականներ երթալով՝ ոմանք Սելջուկեանք ըսուեցան, ոմանք Ուղուկեանք և ոմանք Օսմանեանք՝ Օսման քաջ թագաւորին առնումբը :

Սիւլէյման՝ Օսմանայ հաւը, Սողուներուն արշաւանքներէն ազատելու համար, իր ընտանեօքն ու հեծելազօր բազմութեամբը թուրքաստանէն ելաւ ու Արևմուտք՝ Միտի Տաճկաստանի մէջ թափառելու ատեն՝ Լիփրատ գետին մէջ ինկաւ ու խեղդուեցաւ :

Եւ ինչպէս խեղդուեցաւ :

Այս վրայ, ոմանք ցրուեցան, իսկ Լիթօղլու իր հօրը տեղն անցաւ, և զօրքերն առնելով Կեսարիոյ կողմերն եկաւ, ուր արդէն Սելջուկեանց իշխանութիւնը հաստատուած էր, և Մլայէտտին կը թագաւորէր : Ամիջոցիս Սելջուկեանք և թաւարները պատերազմելու վրայ տեսնելով, Լիթօղլու Սելջուկեանց կողմն անցաւ, և անոնց թշնամեաց յաղթեց : Ալայէտտին, աս ծառայուն փոխարէն, Վաղատիոյ (Նիկիւրիւ) կողմը կալուածք մը տուաւ, որ հոն բնակի իր բազմութեանը հետ, և մեծ պարգևներով վարձատրեց զան :

Լիթօղլու, 1281ին, Յունաց հետ ալ պատերազմելով՝ Կուտինա (Վէօթահետ) քաղաքն առնեց ձեռքէն առաւ : Ասկէ ետեւ ալ Ալայէտտինի յաջորդներուն մեծամեծ ծառայութիւններ ընելով, 1288ին 93 տարեկան մեռաւ՝ Օսմանեան մեծագոր տէրութեան հիմները դնելէ ու իր պատերազմասէր գունդերն ու ընդարձակ երկիրները, իր Օսման որդւոյն թողլէն ետեւ :

سلطان عثمان غازی

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆ Ա. ԴԱԶԻ:

ՊԵՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

Օ Ս Մ Ե Ն Ե Ը Ն

ՍԿՍԵԱԼ Ի ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆԱՅ

ՄԻՆԶԵՐ ԶՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿՍ

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆ Է. ՂԵԶԻ

1299 — 698

Օսման 1259ին ծնաւ . իր բոլոր եղբարց մէջ ամէնէն քաջը և ամէնէն մեծն ըլլալուն համար՝ Լյւթօղլու հօրը տեղն ինքը յաւ ջորդեց՝ 24 տարեկան հասակին մէջ . իր պատերազմասէր և կրօնասէր բնութիւնը խիստ երևելի էր , գեմքը՝ վայելուչ , բարքը՝ քաղցր . այնպէս որ բոլոր իր զօրքերը մեծ համարում ունէին իր վրայ , և չափազանց կը սիրէին զինքը : Կոոր համար մեծ երկիւղ ձգեց Յունաց և մերձակայ տէրութեանց մէջ :

Օսման՝ ամէն բանէ առաջ , ջանաց զօրքերը շատցընել ու իր տէրութեան սահմանները աւարտ ծել . արդէն 25,000 հոգի և ընդարձակ երկիրներ ստացեր էր :

Իյնէկէօլի Յոյն իշխանը՝ աշորմէ չվախնալով , հալիւնները կը նեղէր . Օսման առ բանս իմանալով , քիչ զօրքով անոր վրայ գնաց , ու բերդին տիրեց :

Պիլէճիկի ամրոցին իշխանը Օսմանայ ըրած յաղթութիւնները լսելով վախցաւ , և որպէս զի չըլլայ թէ իր վրայ ալ յարձակի՝ բարեկամութիւն ըրաւ անոր հետ :

Օսման՝ Իսկիշէհրի մօտ Լյուէսպալի անուանով բարի ծերունւոյ մը տունը յաճախ կ'երթար , ու անոր հետ տեսութիւն կ'ընէր . անգամ մ'ալ անոր ազջիկը տեսնելով , ուղեց որ իրեն կ'ուսեցնէր . բայց Իսկիշէհրին Յոյն իշխանն ալ արդէն ուղած ըլլալուն՝ Լյուէսպալի չհամարձակե-

ցաւ տալ անոր : Յոյն իշխանն առ իմանալով Օսմանայ վրայ պատերազմի ելաւ , բայց յաղթուեցաւ , և Օսման անոր Քէօսէ Սիխալ անունով բարեկամը գերի տարաւ . ասիկայ շատ սիրելի եղաւ սուլթանին , մանաւանդ իւր հիւարի իշխանին իրեն դէմ ընելու խաբէութիւնն իմացընելուն համար : Ընդ խրատներն ու ցուցուցած ճամբաները մեծ դիւրութիւն տուին Օսմանայ ուրիշ շատ տեղերու ալ տիրելու : Իր տոհմը Սիխալ օղու ըսուեցաւ , որ Օսմանեան տէրութեան մէջ շատ հռչակուեցաւ , և մինչև ժ. դարը տւեց :

Որչափ Օսմանեան տէրութիւնը կ'ընդարձակէր ու կը զօրանար , նոյնչափ Յունաց և Սելճուգեց տէրութիւնները կը ակարանային ու կը նսեմանային . այնպէս որ Յոյներէն շատերը՝ աւելի կ'ընտրէին Օսմանեան իշխանութեան տակն ըլլալ , քան թէ անգոր պաշտպանութեան ներքեւ տագնապիլ : Հատերը կամօք Մահմէտախանութիւնը կ'ընդունէին , կառավարիչները ձանձրանալով , Օսմանցոյ կը յարէին և ուրիշներն ալ կը խրատէին որ իրենց հետեւին :

Ըլայէտտին Բ. Սելճուգեանց թագաւորն ալ , անոր յաղթութիւնները լսելով , պարգևներ խրկեց . ի նշան բարեկամութե , զորոնք մեծաւ սրտութեով ընդունեց Օսման :

Իսկ Պիլէճիկի բերդին իշխանը նախանձելով Օսմանայ այսչափ մեծնալուն վրայ , ուղեց խաբէութեամբ մեռցընել զան : Բայց

Օսման իմանալով՝ վարպետութեամբ գնաց սպաննեց զան ու բերդին տիրեց :

Վաղատիոյ կողմերն ունեցած քաղաքներն ու գիւղերը միացուց , ու ամէնը մէկտեղ « Վաղատիոյ վիճակ » անուանեց : Երբ Վարահիսար քաղաքն ալ Յունաց ձեռքէն պատերազմաւ առաւ , զան ալ ուրիշ վիճակ կոչեց , և իւր ակաբուր հան հաստատեց :

Վարաճա հիւարի Յունաց եկեղեցին մզկիթի փոխեց . և օրէնսուսոյց մը ու դատաւոր մը դրաւ հոն , որ արդարութեամբ քաղաքը կառավարեն , և ամենեւին Օսմանցոյ ու բրիտանից մէջ խորութիւն չընեն :

Երբ Ըլայէտտին Բ. մեռաւ , Սելճուգեանց տէրութիւնը տասը մասի բաժնուեցաւ , այսինքն Ըլայտին , Սարուխան , Կէրման , Հէմա , Թէքէ , Մէնթէշէ , Վարէսի , Վասթէմունի և Վարաման գաւառաց տէրութիւնները , որոնց ամէն մէկը ինքնագլուխ իշխող մ'ունէր :

Եւ միջոցիս Օսման Սելճուգեանց իշխանութեան տակէն ազատեցաւ , ու ինքնագլուխ եղաւ . ասկէ սկսաւ Օսմանայ տիրապետութիւնը , ուստի իր ակաբուր Ենիշէհիւր փոխադրեց և սկսաւ իր երկիրները զօրացընել , ու իր մեծ զօրավարներուն մէկ մէկ կալուածք տուաւ , որ իր իշխանութիւնը ամէն կողմէն զօրանայ : Իր Օրխան որդին Վարաճահիւարի վրայ իշխան դրաւ , Կիւնտիւզալի եղբայրը Իսկիշէհիւրի կառավարիչ ըրաւ , Ինէօ

նիւ . Եօնտհիտար , Եարհիտար , Իյնէկէօլ և Պիլէճիկ քաղաքաց վրայ ալ մէկ մէկ զօրավար դրաւ : Եւսպէս ()սման ևս քան զևս քաջանալով իր զօրութիւն կ'ընդլայնէր . իր բնակած քաղաքին Ենիշէհիւրին դիմացը Քէօփրիւհիտար բերդը կը գտնուէր . ()սման շատ ժամանակէ 'ի վեր կը բաղձար ան ամրոցին տէր ըլլալ . ուստի զօրավարներուն հետ խորհուրդ ըսաւ որ անոր վրայ յարձակի . բայց երբ Տունտար իր ծերունի հօրեղբայրը դէմ կեցաւ , որ իրենց վրայ նորէն թըշնամի յարուցանելէ զգուշանան , ()սման բարկանալով աղեղը քաշէց ու գետինը փռեց զան : Եւսնուհետեւ բերդին վրայ յարձակեցաւ ու առաւ զան : Ենիէ յառաջ անցաւ մինչև Սարմարտ ծովը տիրեց , բաց 'ի Պրուսայէն , որ Յունաց ձեռքը մնաց : Ուլու պատի կառավարին ()սմանայ քաջունները տեսնելով՝ անձնատուր եղաւ , ան դաշամբ որ ()սմանցիւր Ուլուպատ գետէն անդին չպիտի անցնին : ()սման իր խօսքին վրայ հաստատ կեցաւ ու գետէն չոնցաւ . այլ նաւով ծովէն դառնալով գետին միւս կողմն արշաւեց : ()սման՝ իր մահաւանէ առաջ Պրուսա քաղաքին տիրելու այնպէս սատուիկ բաղձանք մ'ունէր որ գրեթէ 10 տարի զան պաշարելէ ետեւ , ()րխանը , որ Քէօսէ Սիսալին և ուրիշ քաջ զօրապետներուն նիզակակցութեամբը թաթարները քաջութեամբ հաւրածեր էր , սպարապետ ըլլաւ ու իր անձնական տկարութիւնը համար զան խրկեց որ երթայ Պրուսան

առնու : ()րխան քաջութեամբ քաղաքին վրայ յարձակեցաւ , և այնպէս սոսկացուց անոր բնակիչները որ Պրուսայի կառավարին ստիպուեցաւ քաղաքն անոնց ձեռքը յանձնել , այն դաշնքով , որ ազատութեամբ դուրս ելլելու թողուն զիրենք : ()րխան աս խնդիրքն ընդունեց՝ բայց 30,000 ոսկի պահանջեց . այսպէս Պրուսա ()սմանեան տէրութեան նոր մայրաքաղաքն եղաւ :

()սման աս յաղթութիւն լուրն իր մահաւան անկողնոյն մէջ առնելով , հազիւ կրցաւ իր ()րխան որդին տեսնել , որուն պատուիրելով՝ որ արդարութեամբ թագաւորէ ու իր մարմինը Պրուսա տանի թաղէ , մեռաւ Ենիշէհիւր քաղաքին մէջ 10 ()գոս . 1326ին (10 Ռամաան 725) 67 տարի ասրելէ ու 27 տարի թագաւորելէ ետեւ : Տաճիկ պատմաբանները ()սմանայ արդարասիրութիւնը , քաղցրութիւնը և ջերմեռանդութիւնը կը գովեն : Բայց մեռնելէն ետեւ , իր յաջորդին ոչ ոսկի թողուց , ոչ արծաթ և ոչ գոհար . այլ ընդարձակ տէրութիւն մը : Իր պալատին մէջ ուրիշ բան չի գտան , բայց եթէ փառաւոր պատմութեան (Գաֆլեան) մը , - մէկ խոյր , քանի մը ձիեր և ուրիշ կենդանիներ :

Եւ կերպ խնայողութիւնը կը ցուցնէ անշուշտ՝ թէ թշնամիներէն առած կողոպուտներն ինչպէս իր զօրացը կը բաժնէր՝ զանոնք քաջալերելու համար :

Թագաւորաց գանձուն մէջ պահուած են մինչև հիմա ()սմանայ սուսերն ու դրօշակը :

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՐԻԱՆ ՂԱԶԻ

1326 — 725

Աս թագաւորը 1285ին ծընաւ , ու 1326ին իր հօրը տեղը յաջորդեց , բայց նախ և առաջ մեծ դժուարութիւններ կրեց հայրենի ժառանգութիւնները բաժնելու համար . իր եղբարքն ալ վիճակներուն տէր ըլլալ կ'ուզէին . բայց Օրխան խոհեմութեամբ առանց արիւն թափելու անոնց մէջ եղած խռովութիւնը խաղաղօրէն : Ալայէտտին եղբայրը խաղաղասէր ըլլալով բաժին չընդունեց , այլ ուղեց որ իր կեանքն առանձին գիւղի մը մէջ անցընէ : Բայց Օրխան առնար խոհեմութիւնը ճանչնալով՝ ուղեց որ իր խորհրդատուն ըլլայ . ուստի իրեն Վէլիբ 1 առնուանեց զան :

Օրխանայ թագաւորութեան ժամանակը Օսմանեան տէրուէ՝ յառաջագիւնութեան մեծ քայլ մ'առնելու ուղին եղաւ Ալայէտտին , որ իր մեծ հանճարովը Օրխանայ մեծամեծ օգուաներ ըրաւ :

Ալայէտտին ամէն քաղաք դատաւորներ դրաւ , և խտիւ պատուիրեց որ երբեք անիրաւութիւն չընեն ու արդարութեամբ ամենուն դատը քննեն : Օրխան գիրք մը յօրինեց , որն որ խիստ հաճոյ և ընդունելի եղաւ , ու

մեծ յարգ ստացաւ : Ամէն տեղ հիւանդանոցներ , մզկիթներ շէնեց . զանազան քաղաքներու մէջ վաճառանոցներ հաստատեց , որ վաճառականութիւն Օսմանցւոց մէջ ալ ծաղկի : Պրուսա քաղաքը գեղեցիկ և օգտակար յիշատակարաններով զարդարեց ու չքքեց : Օրխան Ալայէտտինի խորհրդովը Օսմանցւոց մէջ դրամահատութեան սկզբնաւորութիւնն ըրաւ իր անուամբը : Իր զօրքերը կանոնաւոր և անկանոն գնդերու բաժնեց . տասնապետներ , հարիւրապետներ ու հազարապետներ դրաւ . հեռակալ զօրաց խումբ մ'ալ հաստատեց , ըստ որում մինչև Օրխանայ ժամանակը Օսմանցւոց զօրքերը ձիաւոր էին , և անոնց թռչակ կապեց , որ մինչև ան ժամանակը զօրքերն իրենց թշնամիներէն առած աւարովը միայն կ'ապրէին : Սէկ ձև և մէկ գոյն գլխարկ հագնելու սովորութիւնը դրաւ :

Բայց երբ զօրքերն իրենց առած թռչակովն ինքզինքնին զեղխութեան տուին ու պատերազմելու այնչափ հոգ չէին ընէր , Օրխան իր Ալայէտտին եղբորն ու Քարա Հալիլ Ուէտեթէլի իր զօրացը տաղանդաւոր դատաւորին հետ խորհուրդ ըրաւ , ու քրիստոնէութենէ 'ի Սահմէտականութիւն դարձող պատանիներէն նոր դունդ մը կազմեց .

1 Այսինքն է Գոխարքայ . առաջին Վէլիբն Ալայէտտին եղաւ :

Handwritten text in the bottom right corner of the octagonal frame: *Handwritten signature and date 1344-1345*

سلطان اورخان عازی

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

զորոնք օր մը Հաճի Պէկթաշ աւ
նունով ծերունի օրէնսդիրին
քովը տանելով, խնդրեց անորմէ
որ իր օրհնութիւնը տալէ ետեւ,
անոնց անուն մը դնէ : Պէկթաշ
անոնց մէկուն գլխուն վրայ ձեռ-
քը դնելով՝ ըստւ. « Ըս գունդս
« Ենիշէրի¹ կոչուի, անոր բա-
« ղուկը յաղթող ըլլայ և սուրը
« կտրող » :

(Օրխան աս գնդին վրայ խիստ
շատ հոգ տարաւ. անոնց համար
զատ ու գեղեցիկ բնակարաններ
շինեց, ռոճիկ կապեց, ու պա-
տերազմական կրթութիւններ սոր-
վեցնել տուաւ : Անոնց թիւը
մինչև հազարի հանեց, ու որո-
շեց որ տարուէ տարի Սահմէ-
տականութեան դարձող քրիս-
տոնեայ տղաքներէն հազարական
հոգի աւելնայ ան գնդին վրայ,
և ամենեկին չարսկի. եթէ պա-
տերազմի կամ ուրիշ զիպուածի
մէջ անոնցմէ պակսէին, հազար
թիւը պէտք էր նոյն ազգին տը-
ղաքներէն լեցնել. աս կանոնը
մինչև Սէհէմմէտ Բ. ի թողա-
ւորութեան ժամանակը գնաց, և
ան միջոցէն սկսաւ տարուան մը
մէջ հազարին տեղն երկոտասան
հազար աւելնալ, Սիւլէյմանայ աւ-
տենը՝ քսան հազար, Սէհէմմէտ
Գ. ին ժամանակը՝ քառասուն
հազար, և վերջապէս Սուլթան
Սահմուտ Բ. ի ձեռքովը բոլո-
քովին ջնջուեցաւ աս գունդը :

(Օրխան՝ իր Ալայէտին եղբորը
խորհրդովը մեծամեծ բարեկար-
գութիւններ ըրաւ. պատերազմի
եղանակը կանոնաւորեց, ուրիշ

գունդ մ'ալ կազմեց, որ բանա-
կին առջև ճամբան շտկէն, կա-
մուրջներ նետեն և ուրիշ ամէն
տեսակ պատերազմական ծառա-
յութիւններն ընեն :

Այսպէս (Օրխան ամէն կողմէն
տէրութիւնը զօրացնելով՝ իր
աշխարհակալութիւնները դէպ'ի
Արեւմտեան կողմն ընդարձակեց.
1328ին՝ Նիկովիդա քաղաքն ա-
ռաւ, ու 1330ին ալ՝ Նիկիա քա-
ղաքին վրայ յարձակեցաւ գիշեր
ժամանակ, և այնպէս մեծ եր-
կույ ձգեց բնակչաց մէջ, որոնք
անմիջապէս անձնատուր եղան, և
(Օրխան՝ փոխանակ անոնց ինչքն
աւար ընելու, աղջիկները գերի
տարաւ ու եկեղեցիներն մզկիթի
փոխեց. հոն իր Սիւլէյման որդին
կառավարիչ դրաւ և ինքը ծովէն
անցաւ գնաց Թրակիա քաղաքը
կողարտեց : Անկէ դարձաւ Սէլ-
ճուգեանց վիճակները մտաւ,
Գարէսիոյ իշխանին հետ պատե-
րազմեցաւ ու անոր երկրին տի-
րեց, որուն մայրաքաղաքն էր
Պերգամոն :

Աս պատերազմներէն ետեւ, 20
տարիի չափ հանգիստ անցուց.
բայց այսչափ միջոցին մէջ իր
տէրութիւնն ամէն կողմէն զար-
գացնելու ետեւէ եղաւ, և (ս-
մոնեան զօրութիւն այնպէս հաւ-
տատեց, որ քիչ ատենուան մէջ
անյաղթելի եղաւ. իր դրոցի տղ-
գաց քաղաքականութիւնը դի-
տելով, սկսաւ ներքին կարգա-
դրութեանցն ալ հոգ տանիլ :
1342էն մինչև 1347 Քանդակու-
զէն Յունաց կայսեր՝ Յովհաննէս
Ե. (Անդէանիկոս Ե. ի որդի) իր
հոգեղաւակին հետ ունեցած քա-

1 Այսինքն Ենի չէրի — նոր գունդ :

ղարհան պատերազմաց պատճառաւ՝ Օրխան Վանդակուղէնայ բարեկամութիւն ստացաւ . բայց աս բանս գրեթէ Օսմանցւոց Լէւրոպա անցնելու ճամբայ մ'եղաւ :

Վանդակուղէն՝ գիտնալով թէ որչափ Օրխանայ օգնութեանը հարկաւորութիւն ունի , իր թէոտորոտ ազնիւն անոր կնութեան տուաւ . Օրխան մեծ հանդիսիւ և բազմութեամբ նաւուց Սիւլվրի գնաց ուր Յունաց կայսրն ալ իր աւագանիներովն ու զօրքերով եկաւ , ու երկայն փառաւոր հանդէսէ մ' ետեւ , աղջկը Սուլթանայ յանձնուեցաւ :

Օրխանայ՝ իր աներին հետ ունեցած բարեկամութիւն երկար չի տևեց : Եթէ 1350 և 1351ին Սերվիոյ Թափաւորը Սակեդոնիայէն հալածելու համար Օրխան 20.000 զօրք Յունաց օգնութեւ խրկեց , 1352ին Վանդակուղէնայ դէմ Ղենուպուցւոց օգնեց . և եթէ 1355ին , Կոստանդնուպօլսոյ մէջ Վանդակուղէն և Յովհաննէս Ե. առանձին տիրելու համար իրարու դէմ անպատամբելու ատեն՝ Օրխան 10.000 զօրք և իր Սիւլվեյման որդին խրկեց , ուրիշ մտքով չէր , բայց եթէ Եւրոպայի մէջ իր ոտքը հաստատելու համար : Ուստի երբ Վանդակուղէն Յովհաննէս Ե. ին և աւոր նիզակակից տէրութեանց , Սերվիացւոց և Պուլղարաց դէմ կը պատերազմէր , Սիւլվեյման իր քաջ զօրավարներուն հետ Պուլ-

ղարիոյ վրայ յարձակեցաւ ու կողոպտեց , յետոյ անցաւ Չիւմնի ամրոցին տիրեց , որ Վանդակուղէնայ իշխանութեան տակն էր :

Պարապ տեղը Վանդակուղէն Սիւլվեյմանէն ամրոցը պահանջեց ու 10.000 ոսկի ալ տուաւ , ինչու որ Սիւլվեյման չտալէն զատ , Կէլիպօլու և Հոդոստ քաղաքներուն ալ տիրեց . ըստ սրումն միջոցին երկրաշարժութիւմը պատահելով թրակիոյ պարիսպներուն զանազան կողմերը կործանեցան , ու Սիւլվեյման դիւրութեամբ կրցաւ ներս մտնելու : Յոյներն աս տեղերը նորէն գնելու համար 40.000 ոսկի խոստացան , բայց Սիւլվեյման չընդունեց : Ենտեն Վանդակուղէն Օրխանայ բողբեց Օսմանեանց իր երկիրներն արշաւելուն համար . բայց Օրխան հնարքով մը պատասխանեց թէ առ ժամանակ մի ձայն չհանէ և յարմար ժամանակի մէջ իր կամքը կը կատարէ : Սիւլվեյման իր երկրակալութիւնները կը շարունակէր : Վանդակուղէն տէրութիւնը կորսնցուց , ու իր բոլոր երկիրները Օսմանցւոց ձեռքն անցաւ (1356) : Եւսպէս Սիւլվեյման Օսմանեան տէրութիւնը Եւրոպայի մէջ տարածելէն ետեւ , որսի ատեն ձիէն վար իննալով՝ մեռաւ (1357) : Իսկ Օրխան երկու տարիի չափ ալ մեծ խելքով և քաջութեամբ կառավարելով 1359ին մեռաւ 35 տարի թագաւորելէ ետեւ :

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Ա. ԴԱՐՅԱՆ ԻՌԵՆԵՆՏԻԿԱՆԸ

1326—725

Մուրատ 40 տարեկան էր՝ երբ իր հօրը իշխանուիր ձեռքն առաւ։ Այն բանէ առաջ ջանաց բանակները զօրացնելու և իր Սիւլէյման եղբորն Լարսպիոյ մէջ թողուցած երկիրներուն սահմանները տարածելու։ Բայց երբ խնացաւ թէ թշնամիներն Լարսէքէն Օսմանեան երկիրները մտնելով կարշաւեն, անմիջապէս ետ դարձաւ, ու զանոնք հարածելով, այնպէս երկիւղ մը ձգեց ամէն տեղ, որ իր տէրուն թեան սահմանները բնակող իշխաններէն ոմոնք առանց պատերազմելու եկան անձնատուր եղան, ու իրենց քաղաքներն անոր ձեռքը յանձնեցին։ Սուլթան Մուրատ այսպէս յաղթանակաւ նորէն Լարսպիոյ դարձաւ, և շուտով Եփէթ, Չէօրի, Քէշան և Տէմաթիքա քաղաքներն իր իշխանութեան տակն ինկան առանց երկար ընդդիմութեան։ Այնուհետեւ Մուրատ՝ Լալա Շահին Սիւլէյմանայ քաջ զօրավարներէն մէկը՝ Աքրիանուպօլսոյ վրայ խրուկեց, որ Զունաց տէրութեան երկրորդ մայրաքաղաքն էր։ Քաղաքին կառավարիչը չի կրնալով Լալա Շահինին զօրաց դէմ դնել, փախաւ ու Աքրիանուպօլսոյ փառաւոր քաղաքը Մահմետականութեան և Օսմանեան պետութեան աթոռն եղաւ։ Յետոյ անցաւ Լալա Շահին իր նիզակա-

կից զօրավարներուն հետ, ու Տնրիսքա, Վէրիա և Փիլիպպօլսոյ քաղաքաց տիրեց (1362)։ Բայց այսչափ յաջողութիւններէն ետեւ Լալա Շահին քիչ մը շփոթեցաւ, ինչու որ Սերվիոյ և Պուլղարիոյ թագաւորաց հետ՝ Մեծն Լուղովիկոս Մաճառաց թագաւորն ալ միաբանելով՝ մինչև Բերիսնուպօլսոյ իր վրայ եկեր էին։ Սուլթան Մուրատ ալ Պուլսա դարձած ըլլալուն համար՝ Լալա Շահին չհամարձակեցաւ իր սակաւաթիւ զինգոյն առանձին այնչափ բազմութեան դէմ դնելու։ Ուստի իր քաջ նիզակակից Հաճի Լիպէկին անոնց դէմ խրկեց։ Ար իր 10,000 զօրքովը գիշերով այնոնց վրայ յարձակեցաւ և այնչափ բազմութիւն ահուեցնելով՝ հալածեց Մարիցա քաղաքին մօտ (1363)։ Երբ Հաճի Լիպէկի պատերազմէն յաղթանակաւ դարձաւ, Լալա Շահին անոր վրայ նախանձելով՝ որ չըլլայ թէ իրմէ աւելի մեծ սրատուոյ հասնի, հնարքով մը թոյն խմցուց։

Մուրատ, 1370էն մինչև 1375 Զունաց մասին Մակեդոնիան և մինչև Ելլպանիան տիրելէն ետեւ, պարտաւորեց Զովհաննէս Լ.ը որ Թէսաղոնիկէն և քանի մ'ուրիշ քաղաքներ իրեն տայ։ Թէսաղոնիկէն՝ Վարա Հալի Ղէն տէրէլի իր քաջ Վէզիրին ձեռքովը հնազանդեցուց։

Թողան կամ կայսերական դրոշմը առ թագաւորը հնարեց . ինքը գիր չգիտնալուն՝ Սահուալցոց իշխանին դաշանց թուղթն ստորագրելու համար , ձեռքը մեխնը թաթխեց ու թուղթին տակը նշան բռնու . որն որ յետոյ թուղթայի փոխուեցաւ :

Աերվիոյ իշխանն սպաստամբելու անհնարութիւնը տեսնելով՝ խաղաղութիւնը ըրաւ Սուրաւայ հետ , և տուրք խոստացաւ . Իսկ Պուլղարաց Սիւման իշխանը՝ իր աղջիկն անոր կնութեան տալով ազատեցաւ :

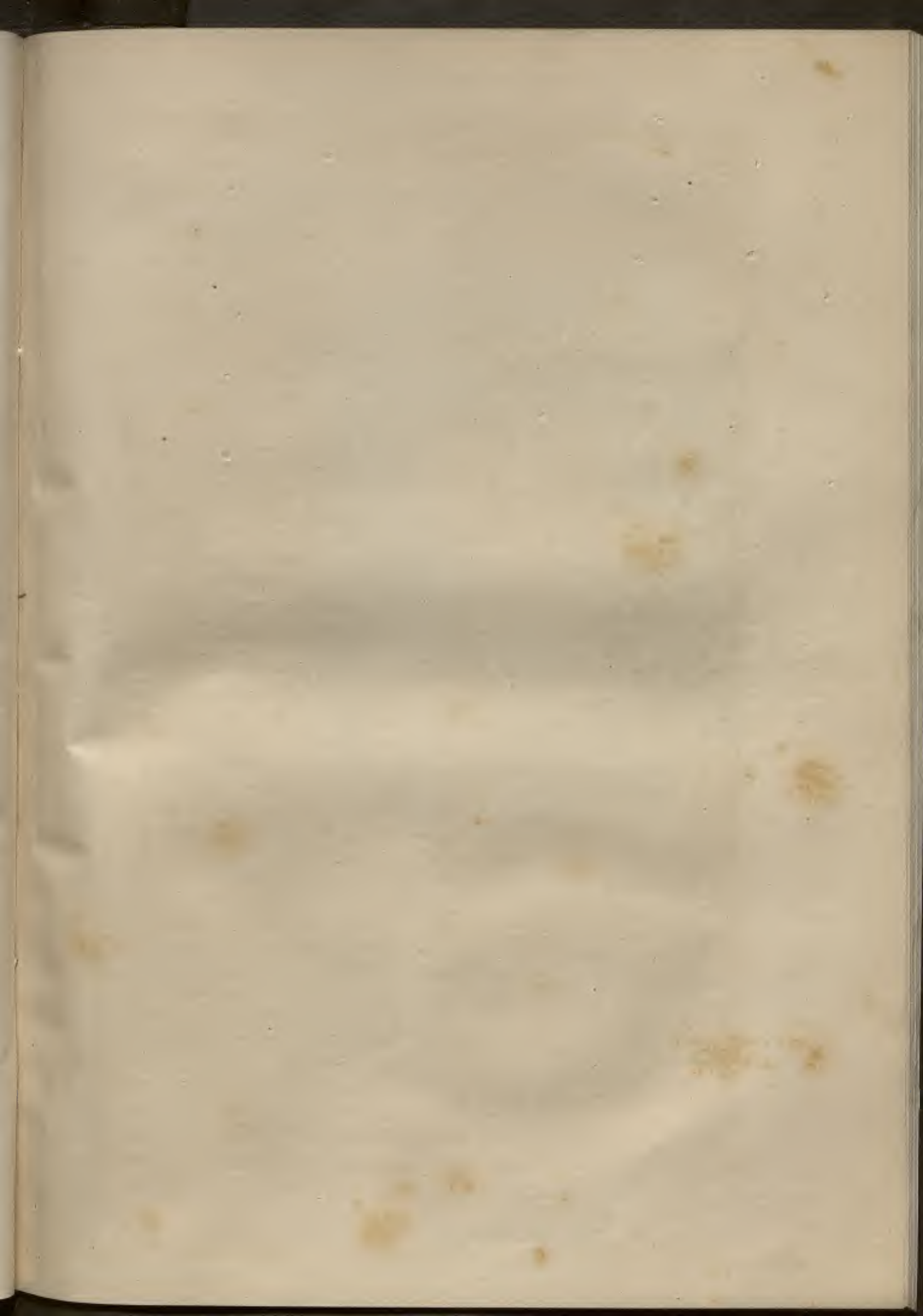
Սուրաւ 7 տարիի չափ Աերվիոյ , Պուլղարաց , Մաճառաց և Յունաց իշխաններուն հետ յաճախ պատերազմելով՝ անոնց երկիրներուն տիրեւէն ետեւ , Բերիանուպօլիս դարձաւ ու իր պատերազմական զօրութիւնը կանուանուրեց : 1381ին , իր Պայաղիտ որդին Աերմիանու մեծ իշխանին աղջկանը հետ սամուռնացուց , որ իր հայրը մեռած ըլլալուն համար , անոր վեճակները , (որուն մէջն էին նաեւ Եւրիկէօլ , Թաֆշանը , Սիմաւ և Կուտինա քաղաքները) , իր ամուսնոյն սփտբերաւ :

Սուրաւ Զամիտի Զիւսէյին իշխանին խրկած պարգեւներն ընդունեւէն ետեւ , անոր դեսպանին ըսաւ թէ՝ կ'ուզէ իր իշխանէն քանի մը քաղաք ծախու առնել : Զիւսէյին վախնալով որ չըլլայ թէ Սուրաւ բարկանալով իր վրայ պատերազմի ելլէ ու իր բոլոր երկիրները ձեռքէն առնէ , վեց քաղաք ծախեց անոր , որք են . Պէկ շէհրի , Աէյտի շէհրի ,

Կարաւաճ , Գարա աղաճ , Սպարթա և Բիշէհր :

Շարունակ 2 տարիի չափ Պուլղարաց Սօֆիա քաղաքը պաշարեւէն ետեւ , վերջապէս Պալապան Սուրաւայ իշխանն առ հնարքով առաւ : Տղայ մ'իբր թէ Օսմանեան լուծէն ազատելու համար , Սօֆիայի կառավարչին քովը գնաց ապաստանեցաւ . որ ան ալ ընդունելով իրեն սպասաւոր ըրաւ . օր մ'երբ անոր հետ մինակ որսի համար քաղաքէն խիտ հեռացան , տղան իր պատրաստած պարանովը յանկարծ կոպեց զան ու մինչև զօրափարին քովն այնպէս կապած ձիով տարաւ . Պալապան զան քաղաքին բոլորովքը պտուտցնելէն ետեւ , առանց պատերազմելու Սօֆիային տիրեց :

Յովհաննէս Պալէոլոգ Յունաց կայսրը Օսմանեան իշխանութե տակն ըլլալէն ձանձրանալով , Զուովմ գնաց և Ուրբանոս Է , պապին աղաչեց որ Սուրաւայ իշխանութեան տակէն ազատելու համար իրեն օգնէ . երբ անոր խոստմունքն առնելով իր աթոռը կը դառնար , Վենետիկ հասած ատենը պարտատէրները չի թողուցին զան : Ընդունիկոս , անոր երէց որդին , որուն յանձնուած էր առժամանակեայ Յունաց տէրութեան կառավարութիւնը , հոգ չըրաւ , և իր հօրն իրեն ըրած աղաչանքները չտելու զարկաւ . բայց անոր Սանուէլ կրտսեր եղբայրն անմիջապէս պահանջած դրամը ժողովելով՝ գնաց իր հայրը Վենետիկէն ազատեց , ու անոր հետ Կոստանդնուպօլիս վերադարձաւ :

Յովհաննէս կայսրը , իր Սա-
նուէլ սրգւոյն ըրած երախտեացը
փոխարէն , և մանաւանդ իր անդ-
րանիկ որդւոյն չարութիւնը պատ-
ժելու համար , Միգրոնիկոսին
իշխանութիւնը Սանուէլին տուաւ :

Միգրոնիկոս Պալէոլոգ աս բա-
նիս համար ոխ պահելով՝ միտքը
գրաւ որ իր հօրմէ ապստամբի .
ուստի Սուրառայ Սաւաի պէյ ան-
զգամ որդւոյն հետ խորհուրդ ը-
րաւ , որ իր չոր կամքն ՚ի գործ դնէ :

Սուրառայ աս եղածները Միա-
յէն լսելով՝ անմիջապէս Յունաց
կայսեր հետ տեսնուեցաւ , ու
ապստամբներուն վրայօր հարց ու
փորձ ըրաւ . բայց անոր աս գոր-
ծիս մէջ անմեղութիւնը իմանա-
լէն ետեւ , Լերոպա դարձաւ ,
ու անոնց բանաժաճ տեղը գիշե-
րով հասաւ , և բարձր ձայնով
պուռաց որ անձնատուր ըլլան :
Սաւաի պէյին հետ միաբանող զօր-
քերը , Սուրառայ աս հօր ձայ-
նին միշտ հնազանդելու սովորած
ըլլալով , զինքը թողուցին և Սու-
րառայ կողմն անցան , ու թողու-
թիւն խնդրեցին . իսկ ապստամբ-
ները մինակ մնալով՝ փախան :
Հետեւեալ առտու Սուրառայ Տէ-
մաթիքա քաղաքը պաշարեց , ուր
իր որդին ապստամբներ էր .
այնչափ բարկութիւնը գրգռած
էր , որ զան բռնելով աչքերը
կուրցընելէ ետեւ սպաննեց , և
անոր հետ միաբանող Յոյներն
իր աչաց առջև երկ- երկու հոգի
պարիսպէն վար նետել տուաւ ,
Հրաման խրկեց նաեւ Յունաց
կայսեր , որ Միգրոնիկոսը բռնէ ,
ու աչքերը փորէ . կայսրն իր
նիզակազմին աս ահեղ հրամանին

վրայ՝ եռացեալ քացախով իր
անզգամ որդւոյն աչքերը կուր-
ցընել տուաւ :

Յովհաննէս Պալէոլոգին Սա-
նուէլ որդին , որ Թէօօղոնիկէի
վրայ կը կառավարէր , իր եղբօրը
կրած պատիժէն չխրատուելով ,
Աերէլ քաղաքը (Օմանցոց ձեռ-
քէն յափշտակելու ջանաց : Սու-
րառայ ապստամբ իշխանին դէմ իր
Խայրէտոնին փաշա վէզիրը խը-
կեց . Սանուէլ , տեսնելով որ
Թշնամեաց բանակն իր բանակէն
աւելի մեծ էր , վախցաւ ու Կոս-
տանդնուպօլիս փախաւ , ուր իր
հայրը Հիամարձակեցաւ ընդու-
նել զան , Սուրառայն վախնալով՝
որ չըլլայ թէ զինքն անոր խոր-
հըրդակից կարծէ : Ողորմելի փա-
խըտաւիսնը դէպ ՚ի Լեօբոս կղզին
գնաց , ուր Ղենովացիք կը տի-
րէին . բայց Սուրառայ երկիւղը
այնպէս տարածուած էր , որ Ղե-
նովացիք ալ անոր Թշնամին չըն-
դունեցին : Արդ ժբաղդ վիճակին
մէջ , Սանուէլ յուսահատեալ
որոշեց որ երթայ Սուրառայ
ուրքն իյնալով թողութի խնդրէ .
Վեհանձն Սուլթանը , երկար ա-
տեն զան իր քովը պահելէն ե-
տեւ , ներեց անոր յանցանացը ,
ու իր հօրը խրկեց : Մահ այսչափ
տկարութեան մէջ կը գտնուէր
Յունաց իշխանութիւնը , մինչև
անգամ կայսրը , առանց Սուլ-
թանայ հրամանին Հիամարձակե-
ցաւ իր որդին ընդունելու :

Խայրէտոնին հօր փաշային մահը
(1386) Սուրառայ Թշնամիներն
այն ահուեցուցիչ վէզիրէն ազա-
տեց , որուն լոկ անունը զանոնք
կը սարսափեցընէր : Լալայետոն ,

Գարամանի իշխանը, յարմար առ ռիթ սեպելով, ապոստամբութե օրինակ տուաւ Սուրառայ հնազանդող իշխաններուն, ու (Ս)մանցւոց վրայ պատերազմի ելու։ Սուրառ, իր բանակը նոր կարգադրութիւններով հաստատեց, և իր հովակու զօրավարները քաջաւերելով անոնց վրայ յարձակեցաւ։ Եւ նոյն պատերազմին մէջն էր, որ Պայէղիտ իշխանը, Սուրառայ որդին և յաջորդը, իր անյաղթ քաջութիւնն առաջին անգամ ցուցուց, որուն համար ԵԼՄԵԸ՝ (Կայծակ) կոչուելու արժանացաւ։

Պատերազմին տաքնալու ատենը, թմբուկներուն ու փողերուն ահեղագոյ ձայնը, և այնչափ անթիւ զօրաց գրեթէ միաբերան Եսայի Թէ և աղաղակները նուրաստ իշխանազունին սիրտը փառաց անյաղթ բաղձանքով մը լեցուցին, ու իր եռանդագին ու գիէն յաղթահարուելով ձիէն վար իջաւ, իր հօրը առջևը գընաց խոնարհեցաւ և թախանձեց զան որ թշնամեաց դէմ պատերազմելու հրաման տայ իրեն։ Երբ Սուրառ չկրցաւ անոր աղաչանացը յաղթել, ելաւ Պայէղիտ ու կայծակի պէս խոյացաւ թըշնամեաց բանակին վրայ, և թիւ մուրթաշ (երկաթեայ քար) իշխանին հետ մեծ ջարդ տարւի, Եւսյէտինը հալածեց։ Գացին (Ս)մանեանք Իկոնիան պաշարեցին ուր Եւսյէտին փախչէր էր։ Փախըլ տակաւնը նեղը մնալով թողութի խնդրեց ու Սուլթանին ձեռքը համբուրեց, Սուրառ ալ անոր ըրած չարութիւնը մոռնալով,

ներեց ու անոր բոլոր երկիրներն ետ դարձուց։

Պէկ շէհրի բնակիչները Սուրառայ աս յաղթութիւններուն առկանջ չի դնելով, անոր քաջութիւնը արհամարհեցին, ու անորմէ ապստամբելու փորձեր փորձեցին։ Իսկ Սուրառ քանի մ'օրուան մէջ միայն կրցաւ զանոնք հնազանդեցնել։ Իր պալատականները զինքը կը յորդորէին որ աս առթիւ թէքքէի փոքրը իշխանին երկրին ալ տիրէ, Սուլթան Սուրառ գոռողութի պատասխան տուաւ. «Եւրիւծը, ըսաւ, միշտինքը որսալու համար իր ժամանակը չկորսնցընէր»։

Եւսյափ փառաւոր յաղթութիւնները (Ս)մանցւոց անյաղթ զօրութեան երկիւղն ամէն տեղ տարածելով, կ'երեւար թէ՛ այնուհետեւ Սուրառ հանգստութեամբ իր կեանքը պիտ' անցընէր։ Բայց աս իշխանին բազդը իր յաղթութեանց պտուղը վաշեւելու համար չէր։ Հազիւ թէ յաղթանակաւ Պրուսա մայրաքաղաքը մտաւ, որ Սերվիոյ ապրտամբութեան լուրն իմացաւ։ Լազար՝ Սերվիոյ իշխանը, ծածուկ Բուլղարաց անօրէն իշխանին հետ միաբանեցու, Պոստաջիք ալ անոր կողմն անցան։ Ին կողմերը գտնուող գրեթէ քսան հազար (Ս)մանեանք աս միաբանեալ ազգերէն ջարդուեցան։ Սուլթան Սուրառ աս լուրով քիչ մը շփոթեցաւ, բայց անմիջապէս իր զօրութիւնը վերստին ամփոփեց։ Իր Երիոյ մէջ ունեցած երկիրները հինգ հաւատարմ իմ իշխանաց ձեռքը յանձնեցին

ետե , իր պատերազմական պատ-
րաստութիւնները փութացուց .
Խայրէատինի Ալի-փաշա որդին
երեսուն հազար զօրքով թշնա-
մեաց վրայ խրկեց , ու ինքն ալ
անոր ետեւէն Եւրոպա անցաւ :
Իսկոյն Ալի փաշային ահեղ զօրու-
թեանը հնազանդեցան թիւովա ,
Շուքմա կամ Շուվա քաղաքնե-
րը : Այնուհետեւ յառաջ ան-
ցաւ քաջ Ալի փաշան , ու Նիկո-
պօլիս քաղաքը պաշարեց , ուր
Սիւման ապստամուներ էր , և
այնչափ նեղը խօթեց զայն , որ
փախտականը անձնատուր ե-
ղաւ . զօրավարը զինքը Սուրա-
տայ տանելով , Սիւման՝ Սիւր-
տրի ամրոցն ու իր երկիրներուն
հարկը վճարելով , անոր ձեռքէն
ազատեցաւ : Բայց Սիւման՝ Սու-
րատայ հետ ըրած դաշինքներուն
վրայ հաստատ չի կենալով , ոկոաւ
Սիւրտրին ու Նիկոպօլիսը ամրա-
ցընել , որով նորէն մէջերնին
պատերազմ ծագեցաւ :

Ալի փաշան անոր ըրած պատ-
րաստութիւնները տեսնելով ,
բռնուն զօրութեամբ անոր վրայ
յարձակեցաւ ու Սիւմանը բռն-
նեց Սուրատայ բերաւ . Սուլ-
թանը՝ իշխանին երկիրներուն
տիրելէն ետեւ , անոր կենացը
խնայեց , ու վեհանձնութեամբ
անոր իշխանութեանն արժանի
ռոճիկ անգամ կապեց : Ըր յա-
ջող յաղթութիւնը Օսմանեան
ընդարձակ իշխանութեան վրայ
20 գլխաւոր քաղաքներ աւել-
ցուց (1389) :

Սիւմանայ յաղթուիլը Սերվիոյ
Լազար իշխանը չերկմտեցուց . իր
Տէմէթրիոս զօրավարը համարձա-

կեցաւ Շէհիրքէօյի ամրոցին վրայ
յարձակիլ ու տիրել , բայց թի-
մուրթաշի Լազարի պէյ որդին վե-
րստին ետ առաւ զան : Լազար՝
անատեն Պոսնիոյ , Ալպանիոյ ,
Վալաքիոյ և նոյն իսկ Սաճառաց
իշխաններուն միաբանութեամբ
յանդգնութեամբ անոր վրայ պա-
տերազմի ելաւ : Սուրատ ալ իր
նիղակակից իշխանները , Պայէղիտ
որդին ու Լազուպ չէլէպին կան-
չեց ու մեծ բանակ մը պատրաս-
տել տալով . Սերվիոյ Գոսովայի
դաշտավայրը հասաւ :

Թշնամեաց թիւը չափազանց
ըլլալուն՝ իր զօրավարներուն հետ
խորհուրդ ընել ուղեց , թէ խու-
հեմութիւն է արդեօք այնչափ
բազմութեւն ընդդիմանալ . բայց
արին Պայէղիտ , ամէն երկչոտ
խորհուրդներն արհամարհելով ,
պատերազմ առաջարկեց . իրեն
հետ միացան նաեւ բոլոր զօրա-
վարները . ամէնուն սիրտն ե-
ռանդով լցուեցաւ , ու Սուրատ
յարձակման հրամանը տուաւ :
Հետեւեալ առտու կանուխ , եր-
կու կողմէն նշան տալով , սոս-
կալի պատերազմ բացուեցաւ ,
երկու կողմէն ալ քաջանալով
հաւասար ուժով կը կռուէին .
իսկ Պայէղիտ , կայծակի պէս ա-
րագութեամբ թշնամեաց բա-
նակներուն մէջ մտնելով իր եր-
կաթեայ ծանր լախտովն արիւ-
նահոս ճամբայ մը կը բանար :
Նմանապէս Լազուպ չէլէպին ,
որ Պայէղիտայ եղբայրն ու միան-
գամայն անոր փառացը նախան-
ձորդն էր , առաւել ևս քաջա-
նուն հանդիսանալու համար , մե-
ծամեծ նախճիրներ կը գործէր

Թէնամեաց վրայ, զօրավարները խրախուսուելով անոնց օրինակին կը հետեւէին. « Շողշողուն սրոյ երկաթը, կ'ըսէ (Օսմանեան պատմագրին մէկը, ուռագած յորդավէժ արիւնովը յակնթի փոխուեր էր. նետերուն պողպատը՝ հրափայլ բոսոր գոյն մ'ըստացեր էր. պատերազմի դաշտն անթիւ կառափներով ու խոյրերով լցուած՝ կակաչի ընդարձակ պարտէզ մը դարձեր էր » : Վերջապէս քրիստոնեայ ազգերը կը յաղթուին, Սերվիոյ իշխանը գերի կը տարուի, զօրքերը կը փախչին և (Օսմանեանք յաղթութիւնը կ'ըստանան :

Աս հազարն մարտէն ետեւ, Սուրատ պատերազմին դաշտը աչքէ անցուց, և զարմացաւ երբ տեսաւ որ մեռնող զօրքերը բուրն ալ երիտասարդ էին, ու ամենեւին ծեր չի կար : Սուլթանը տա յաղթութեանը վրայ ուրախանալու ատեն իր կեանքն ալ կորսնցուց. ըստ որում գետնաւորաւոր արիւնշաղախ դիակներուն մէջէն կիսամեռ մէկը, իր բոլոր ոյժը ժողվելով, յանկարծ ոտքի վրայ ելաւ, ու Սուլթանայ վրայ յարձակելով իր դաշոյնը անոր փորը խօթեց : Լնիչէրինները արքայստայանին ետեւէն կ'իյնան, բայց երեք անգամ ձեռքերնէն կը փախչի, ու վերջապէս բաղամութեւ մէջ գիւթաւալ կ'իյնայ վերստին՝ իր կեանքը ծանրակշիռ վտանգի մէջ դնելէն ետեւ * :

* Աս արքայստայանն էր Սիւր Քոպլուվիչ անունով ազնուական զեղէ Սերվիոյ մէկը, զատմագիրները Սուլթան Սուրատայ մահուան պատգամները կը զանազանէն. ուստի մեր խիստ հաւանականն հետեւեցանք :

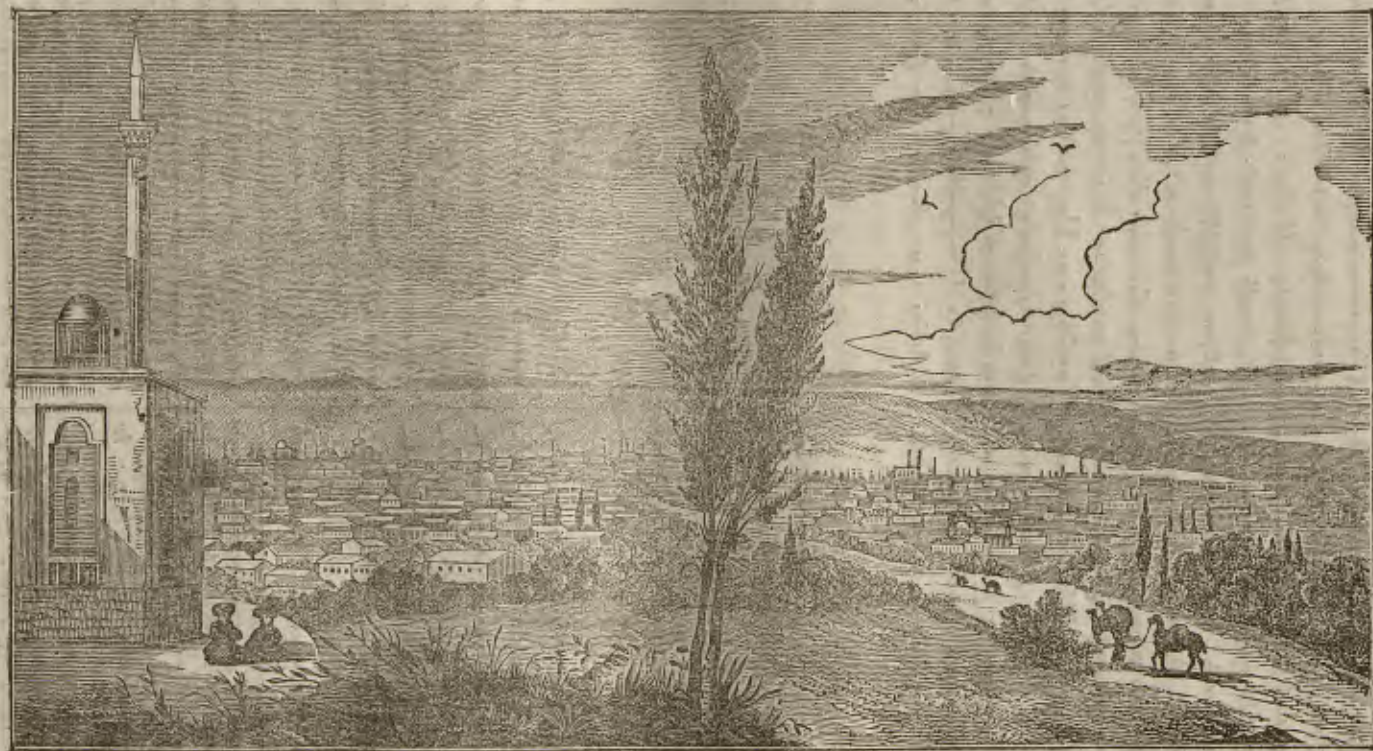
Սուրատ՝ ի մահ վերաւորեալ, հրամայեցէն ետեւ որ Լազարն ըսպաննեն, իւր փառացը տեսարանին մէջ մեռաւ 1389 թուականին և 791 ամի Հիճրէթին :

Հաղիւ Թէ Սուրատ իր վերջին շունչը տալու վրայ էր, երբ աւագանիները Պայեղիտայ բոլոր տիբը հաւաքուելով, իրենց հաւատարմութիւնը ու ակնածութիւնը նորնտիր Սուլթանին յայտնեցին. զօրքերը բարձրաձայն իւրեւ միաշունչ աղաղակաւ անոր քաջութեց գործքերը գովելով՝ « Կեցցէ Սուլթան » կը պոռային :

Սուրատայ մարմինը արքայական վրանը բերին, զմոսեցին ու Պրուսա * տանելով Չէքիրէի շիրմին (Իւրպէ) մէջ թաղեցին :

Սուրատ Ա. (Օսմանեան աղաքին մէջ ելած խիստ անուանի

* Պրուսայի մէջ երեք գերեզման (Իւրպէ) կայ, որոնք խիստ հայակապ և փառաւոր շինուած են, մանաւանդ Սուլթան Օսմանայ գերեզմանը. վեց առ ալին Սուլթանները առ գերեզմաններուն մէջ թաղուած են. Օսման և Օրխան իւրմիւշ - Գուպէ (Աբդալապա Գ. Բէլ) անունով գերեզմանին մէջ կը հանգչին. Սուրատ Ա., զայեղիտ Ա. և Սուրատ Բ. Չէքիրէին մէջ ամփոփուած են. վերջապէս Մհմէտ Ա. միայն Ենիշէլ մարէթին մէջ թաղուած է : Պրուսայի մէջ առ փառաւոր գերեզմաններէն զատ, կը գտնուին նաև անթիւ երեւելի իշխաններու, թագաւորներու, եկեղեցականներու, գիտուններու, բանաստեղծներու, երաժիշտներու, և բժիշկներու գերեզմաններ : Սէիտ Խամայի, հաշակաւոր մատենագիրը, առ թիւք մինչև 524 իր հանէ : Պրուսա մինչև Կոստանդնուպօլսոյ Օսմանցոց իշխանութեան ներքեւ ինչպէս, Օսմանեան պետութեան առաջին մայրաքաղաքն էր, ու այնուհետեւ տեղութեան երրորդ անուանի քաղաքն եղաւ : Իր հանքային ջուրերը (Չէքմէլի, Էլեմ) քաղցրահամ պոռագներն ու իր երկրէն և ճարտարութենէն յոռաջ եկածները խիստ անուանի են, որոնց մէջ կը տեսնուի մետաքսը, որն որ մինչև հիմա առատօրէն ուրիշ քաղաքաց կը մատակարարէ՝ տեղական ձեռակերտութեան պէտք եղածը հոգայէն ետեւ. Պրուսա քաղաքը մինչև ցայսօր իր և շրջակայ արուարձաններուն մէջ զանազան աղբեր կը պարուանակէ, ինչպէս են. Տաշիկ, Հայ, Յոյն և Հրէայ, որոնց թիւը մինչև 70000 կրնայ ելլել :

ՊՐՈՒՍԱ

Թագաւորներէն մէկն եղաւ . իւ մայրական կարողութիւններով զարգացեալ , իր ժողովուրդէն միանգամայն սիրելի և ակնածելի էր : Անյաղթ պատերազմական և քաղաքականութեան հմուտ ըլլալով , միշտ մեծանուն հանգիստացաւ , և Օսմանեան իշխանութե սահմանները խիստ տարածեց : Օսմանայ հաստատած պատերազմական բարեկարգութիւնը կատարելագործեց : Մեծ խնամք տարաւ նաեւ իր փոքր նաւախումբին : Մինչև իւր ժամանակը միայն մէկ վէզիր կար , բայց թիւ

մուրթաշ իկոնիոյ պատերազմին յաղթութիւնը շահելուն համար , Սուրատ զինքը Պէյլէրպէյի (նախարարապետ) անուանեց , իբրեւ երկրորդ վէզիր : Օգոստոսութեան թշնամի ըլլալով , իր բոլոր զգեստներուն մէջէն ամէնէն փառաւորն էր բարակ և թեթեւ մագուսէ պատմունճան մը , իր կեանքը Սահմէտականութե զարգացման համար զոհեց , ու Աբրահամուլուոյ * մէջ կայսերական պալատին դիմացը ահագին միլիթ մը շինեց , ու անունը Սուրաթի դրաւ , որ մինչև հիմայ աս անունը կը կրէ :

ՍՈՒԼԹԱՆ ՊԱՅԷՂԻՏ Ա. ԵՐԼՏԵՐԸՄ

1389 — 791

Պայեղիտ Առաջնոյն Թագաւորութիւնը մեծագործութիւններով ու փառաւոր աշխարհակալութիւններով երեւելի կը հանդիսանայ , և վերջապէս յանկարծ կատարեալ ցաւալի դէպքով մը կը վերջանայ :

Պայեղիտ Երբորըմ Գոսովայի

համբաւաւոր պատերազմէն ետեւ , որուն մէջ իր մեծ քաջութիւնը ցուցուց , ծածուկ կերպով մը իւր Լագուպ չէլէպի եղբօրն իր փառացը վրայ նախանձելը դիտեր էր : Պատերազմի դաշտին մէջ Սուլթան կողուելով , վախցաւ որ չըլլայ թէ Լագուպ չէլէպին իրեն

* Աբրահամուլու քաղաքը Աբրահամու կոչուող շինեց , որ Բուսիի ամենէն մեծ քաղաքներէն մէկն է՝ երեք գետերու մէջ տեղը շինուած , քաղաքին դեպքիկ գրութեանը պատճառաւ , վաճառքները փոխադրելու գիւրութիւնը , իր աւելաւորին խիստ մեծ գործունէութիւն տուաւ : Օճաւը , քաղցրաւենիները , օթոցները , Եգիպտոսէն և Պարսկաստանէն ելածին նման վարդի ջուրն ու իւղը իր երեւելի բերքերն են : Մինչև հիմա բոլորի մը վրայ կ'երեւի Սուլթաններէն հին ժամանակը շինուած սրբոցը , երեւելի և անթիւ շինուածքները Տէրութեան երկրորդ մայր

քաղաքը կը շքեղացնեն : Վաճառանոցները , եկեղեցիները , վարժատոները , կամուրջները , սրաւաններն ու միլիթները , որոնց շատին վրայ կապարով ծածկուած է , միլիթներուն դեղեցիաշէն աշտարակները (միւսթէ) , պղնձե զարդերով պաճուճեալ սիւնաւոր ձեմեթները , անոնց գմբէթներուն փորձիքը մեծագործ և բաւալարէ զոները , աղբիւրները , վերջապէս ամէն բան ճանապարհորդին ու շաղկապութեանը արժանի են , և անոր մէջ ժամանակ աւ ժամանակ ծագեալ անթիւ բանաստեղծներուն առած ջրքեղ գովեստները կը քառու գեն :

սիրելի եղող զբոսց օգնութիւն իր թագաւորութիւն յափշտակէ , Օրիանայ ըսածին նման , որ իր Ալայէտտին մեծ եղբօրը տեղը թագաւորերէր . ուստի դահն ելլելէն քանի մը ժամ ետեւ , իր Եսպուպ չէլչպի եղբայրը շուտով մը խեղդել տալով իր իշխանութեանը մէջ անկասկած և ասպհով եղաւ : Այս եղանակ ըստանութիւնը , Օսմանցւոց մէջ դրեթէ խիստ պատուելի մահը նկատուած և մասնաւորապէս տէրութեան մեծամեծաց համար պահուած է : Իսկ գողերուն ու չարագործաց յատկացեալ պատիժն է կախաղանը կամ ցլահարութիւնը * :

Յաջորդ պայագրտուն եղբայրքն սպաննելու սովորութիւնը գրեթէ Պայէղիտէն կ'ըսկսի : Իայց երբ այն իշխանազունները , փոխանակ սպաննուելու , միայն արքունեաց մէջ փակուելու կը դատապարտուին , կ'ըզգուշանային որ անոնցմէ զաւակ չծնի , եթէ ոչ

* Օսմանեան ծառայութեան տալիս եղող անձնքը երբ մահուան կը դատապարտուին , իրենց վիճակին համաձայն պատուով կամ նշաւաւ կուտանք կ'ըսպաննուին : Հասարակ մարդ մը կը կախուի , զօրականները և օրինականները (Իւլէմա) փեղ դամաճ կ'ըլլան , քաղաքական պաշտօնատարներն ու զինուորները կը զլնատուին , և զլուխին երեք օր հրապարակին մէջ իջը մնայ ի տես հասարակութեան , ու մէկ ծանուցադիր (եաֆրա) մը կը գնեն վրան , որուն մէջ իրենց յանցանքը նշանակուած է : Կրտսնագնդուպօլոյ մէջ , վէղիբի մը կամ փաշայի մը գլուխը արծաթի սկուտեղի (Բէթի) մէջ մարմնրեայ սիւնի մը վրայ կը դնեն Օրֆա Գաֆուրի մօտ : Զօրավարի մը կամ նախարարի մը գլուխը տախտակէ սկուտեղի մէջ և առաջին դրան դմեթին տակը կը դրուի : Իսկ ստորին կարգի պաշտօնատարաց գլուխը , առանց պատուոյ , նոյն դրան տակ դետիրը կը թողուին :

պէտք էր ծնած ժամանակը մեռցընել զան : Այս բանս ուրիշ բանի համար չէր , բայց եթէ իրենց անդրանիկ որդւոյն յաջորդութիւնն ասպհովելու , և տէրութիւնն առ տեսակ շփոթութիւններէ ու երկպառակութիւններէ ազատելու համար , որոնք շատ անգամ մեծամեծ արիւնհեղուց թիւններ կը պատճառեն :

Սուլթան Պայէղիտ իր Օսմանեան կառավարութիւն ձեռք առնելը Ասիոյ իշխաններուն իմացընելով , Սուլթան Ա.ին Սերիպց դէմ սկսած պատերազմը շարունակելու ետեւ եղաւ : Հրաման ըրաւ իր զօրավարացը , որ իրենց արշաւանքները յառաջ տանին : Իկիթ պէյը Պոսնիա մտաւ , և Ֆիրուշ պէյը մինչև Վիտին քաղաքը գնաց : Իսկ ինքը Լուքիւպ քաղաքին և Վարաթովիոյ արծաթի հանքերուն տիրեց , և Օսմանցւոցմէ դադթական տանելով բնակեցուց հոն : Ստեփաննոս , Սերիպց իշխանն ու Լաղարայ որդին , Պայէղիտայ թագաւորելը լսելով , շուտով Սուլթանին խնդակցութեան գնաց , ու հաշտութիւն խնդրեց . Պայէղիտ անոր խնդիրքն ընդունեց ան դաշինքով՝ որ պէտք եղած ժամանակն իրեն օգնէ , իր քոյրը կը նութեան տայ , ու տարիէ տարի իր երկրին հարկը վճարէ :

Պայէղուգեանք Յունաց տէրութեան ահագին յեղափոխութիւնները տակաւին կը շարունակէին : Յովհաննէս կայսեր Լնդրոնիկոս որդին ու Յովհաննէս թոռը , որոնք Սաւաթի պէյին ոչնչամբողութեն ի վեր բանտորկուած էին ,

Պայեղիտայ թագաւորելը լսելով, իրենց հօրը դէմ անոր օգնութիւնը խնդրեցին : Պայեղիտ աս յաջող առիթը ուրախութեամբ ձեռք առնելով Կոստանդնուպօլսոյ վրայ քալեց, Լնդրոնիկոսը և անոր որդին աղատեց, և անոնց տեղը, Յովհաննէս կայսրն ու անոր Սանուէլ որդին բանտարկեց նոյն աշտարակին մէջ : Լնդրոնիկոս կայսր ըլլալով, Պայեղիտայ ըրած ծառայութեանը փոխարէն պարտաւորեցաւ տարին քանի մը կենդանար ոսկի և արծաթ վճարելու : Բայց հետեւել տարին իր խոստմանը վրայ չկրօցաւ կենալ, ու Յովհաննէս և Սանուէլ երկու գերիներն ալ Ղենուլացոց օգնութեամբն աղատելով, անձամբ Սուլթանայ առջևը գացին ու ներումն խնդրեցին : Յովհաննէս նախորդ կայսրը խոստանալով որ միշտ իրեն հնազանդ պիտ'ըլլայ, իր Լնդրոնիկոս որդւոյն տուած ոսկին ու արծաթը վճարելէն զատ, աւելն սրատերազմի մէջ 12000 զօրքով Օսմանցոց օգնելու առաջարկեց : Սուլթան Սուրատ աս բանին հաճութիւն տալով, վերջոսին Լնդրոնիկոսին տեղ, զան իր գահը նստեցաւ : և Սանուէլն անոր գահակից ըրաւ : Բայց փոխանակ Լնդրոնիկոսը դարձեալ շլթայի զարնելու, Կոստանդնուպօլիսէն դուրս գտնուած Յունաց տէրութեան ունեցած Սիւլվիի, Հէրակէս, Հըռոդոստ, Տանիս, Պանիքո և Թէսաղոնիկէ քաղաքներն անոր ձեռքը յանձնեց որ կառավարէ : Սուլթան Պայեղիտ Սերվաց հետ

հաստատած հաշտութեան միջոցաւ մեծամեծ յիշատակարաններ և հաստատութիւններ կանգնեցու ձեռնամուխ եղաւ : Իր թագաւորութեն մէջ տարի չանցուց, որ մէկ ազգօգուտ շինութիւն մը չի շինէ : 1391ին սկսաւ Լգրիանուպօլսոյ Երւորդըմ Խան թաղին մէջ երկու գեղեցիկ շինութեանց հիմնարկութիւնը, այսինքն մէկ աղքատանոց և մէկ մզկիթ, որուն գմբէթը 4 կամարներով կեցած է : Բայց Պայեղիտ տէրութեան գանձը՝ իր ընեւել աշխարհակալութեանց ծախուց համար պահել ուղեւով, աւելի յարմար տեսաւ, որ Լգրիանուպօլսոյ մզկիթին շինութեան ծախքերը հանելու համար Ելաշհիւր քաղաքին տիրէ, այսինքն Փիլատաւիփոյ, որ Յունաց Եսիոյ մէջ ունեցած միակ քաղաքն էր : Եւ երկրին կառավարիչը անոր անձնատուր ըլլալ չուղեւով, Պայեղիտ կատարած նոյն ինքն Յունաց կայսերներուն հրամայեց որ երթան տիրեն, Յովհաննէս և Սանուէլ Պալէոլոգ ահարկու Սուլթանին բարկութենէն վախնալով, փախուցանութեամբ գացին նոյն իրենց քաղաքին վրայ յարձակեցան, և խաղաղութեամբ առնուլ չկրնալով, բռնութեամբ իշխեցին ու իրենց նիզակակից տիրապետին յանձնեցին : Պայեղիտ Ելաշհիւրի մէջ մզկիթներ, բաղնիքներ և մէկ վարժարան մը շինեց, քաղաքին եկամուտէն աս ծախքերն ընելէն ետեւ, աւելցածը Լգրիանուպօլսոյ մէջ սկսած շինութեանը գործածեց :

غازی سلطان یلدرم بایزید خان اول

ՍՈՒԼԹԱՆ ԴԱՅԵԶԻՏ Ա. ԵԸԼՏԸՐԸՍ՝ ԴԱԶԻԴ

1471-1472

Այսօրն իշխանը, որուն կառավարութեան ներքեւ մինչեւ ան ժամանակը Ալաշհիր կը պաշտպանուէր, վախճալով որ չըլլայ թէ Պայեզիտ իր բոլոր երկիրներուն տիրէ, երգում ըրաւ որ միշտ հնազանդ պիտ'ըլլայ անոր. դրամ կարելու արտօնութենէն զրկուելէն զատ, իր Եփեսոս մայրաքաղաքն ալ անոր թողուց, և իր իշխանութեան աթոռը Թիրեփոսադրեց, որուն օթոցները երեւելի են հիմա: Այնպէս Սաբուխանի և Մէնթէշի իշխաններն իրենց երկիրները (Սամանեան հզօր տէրութեան յանձնեցին, և վախճալով դացին Վասթէմունիի և Վինոպի իշխանին քովն ապաստանուեցան: Երբոր ըմ իր նոր տիրած երկիրները մէկ նահանգ անուանեց ու իր Երթողուլ որդւոյն տուաւ: Այսպէս Սէլուգեան իշխանութիւնը բաժնող տասը թագաւորութիւններէն եօթը (Սամանեան լուծին տակը խոնարհեցան: Սիւայն Վասթէմունիի և Վարամանի իշխանները տակաւին սղատ էին՝ մէկը փոքր Երիօ Հիւսիսային և միւսը Հարաւային կողմը:

Օսմանցոյ, Սուլթան Օրխանայ ժամանակէն, Ալայտաւորին հետ ունեցած բարեկամութիւն պատճառաւ, Պայեզիտ չկրցաւ իր փառասիրութեան փափազը լեցընել: Եւ միջոցիս Ալայտաւորին դէմ եղած բոլորը Երթողըմ պատճառ բռնելով կերմիան ու թէքքէն բոլորովն հնազանդեցընելէն, և իր Ֆիրուզպէյ որդին աս նոր վիճակին վրայ դուրս գնելէն ետեւ, Վա-

րամանի վրայ վաղեց, որուն իշխանը վերին Արիկիա փախաւ: Պայեզիտ Իկանիան պաշարեց, և իր ճարպիկութեամբն առանց ընդգրկմութեան տիրեց և անոր բնակչոցը մեծ արտօնութիւններ տուաւ. աս յուսով Վարամանի Ալաշհիր, Աիկաէ և Ասէրայ քաղաքներն ալ կամօք անձնատուր եղան և անոնց կառավարութիւնը Պէյլէրպէյի թիմուրթաշն յանձնուեցաւ: Վարամանի իշխանն իր բոլոր վիճակները չկորսնցընելու համար, մէկ մասը աշխարհակալին յանձնեց և հաշտութիւն ուղեց ընել, Պայեզիտ անոր խնդրքն ընդունեց՝ ան դաշինքովոր Չարչամպա դեմն երկու տէրութեանց սահմանն ըլլայ այնուհետեւ:

Երիւյ մէջ ամէն իշխանները հզօր թագաւորին տէրութեանը ներքեւ կը խոնարհէին. Պայեզիտ ամէն բան կարգի դնելէն ետեւ, իր բոլոր զօրութեամբը Եւրոպա դարձաւ: Ամէն բանէ առաջ սկսաւ իր Եւրոպական վիճակաց դուռը Ալիսայօլու քաղաքն ամրացընել, որն որ Քաթարանցւոյմէ և նոյն իսկ Օսմանցւոյմէ աւերած էր. իր նաւախմբին համար ամուր աշտարակով անքոյթ նաւահանգիստ մը շինեց՝ թշնամեաց արշաւանոցը դէմ դնելու համար: Այնուհետեւ դէպ ի Երշուկեղտօս և Բիւզանդիա դիմեց, հրաման խրկեց Յունաց կայսեր և Սոնուէլի փոխանորդին որ ռստ դաշնաց իրենց հարկաւոր եղած օգնուին ընեն, և անոնց նիդակացութիւնը վաթսուն նաւով Բիոս (Սագըղ)

կողմոյն վրայ դնաց և բոլոր քաղաքն ու գիւղերը մէկտեղ մտնիր դարձուց, որոնք 84 տարի առաջ Օսմանցւոց աւերելէն ետեւ, սկսեալ էին վերստին ծաղկիլ:

Օտերունի Յովհաննէս կայսրը, որ Պայէղիտէն վախնալով, իր որդւոյն Յունաց Փիլառեյփիա քաղաքին վրայ յարձակեր էր, սկսաւ, բայց շատ ուշ, իր Կոստանդնուպօլիս մայրաքաղաքը պաշտպանելու համար պարիսպներով աւելի ամրացնել: Երեսներէն համար քարը պակսելով, իր նախնիքնէրէն շնուած երեք ամենագեղեցիկ եկեղեցիները փլեց. որոնց մէկը Քառասուն Պարտիրոսաց եկեղեցի կը կոչուէր՝ Պարկիսանոս կայսերէն շնուած, երկրորդը Վնէնայն Սրբոյ՝ Մեծն Իւսնէն, և երրորդը Ս. Ստեփաննոսի Սրբոյն Կոստանդիանոսէն: Ըստ եկեղեցիներէն հանած քարերովն երկու մեծ քառակուսի բերդ եր շինեց: Պայէղիտ նոյն միջոցին Միտայ արշաւանքներէն դառնալով Պրուսա կը մտնէր, ուստի Եւրոպա պիտի անցնէր: Յունաց կայսեր ըրածները լսելով, հրաման խրկեց աւար որ իր բոլոր շինածները նորէն հիմնադրուի կործանէ, եթէ ոչ իր Մանուէլ որդին, որ Պայէղիտայ քովը ծառայութի կ'ընէր, պիտի կուրացած տեսնէ: Օտերունի կայսրը, աս ահեղ հրամանին վրայ, վախնալով որ չըլլայ թէ իր որդին սպաննէ, մեծ երկիւղով և տրամուլեամբ անոր հնազանդեցաւ, և իր նոր շինել տուած բերդերը կործանեց: Մանուէլ աս բանս և իր հօրը մահուան գոյժն իմանալով,

իր լրտեսները խաբեց ու Կոստանդնուպօլիս փախաւ: Պայէղիտ, իր իշխաններուն անհոգութեանն ու նոյն իսկ Մանուէլի դէմ բարկանալով դեպքին մը խրկեց անոր, ըսելով թէ՝ ասկէ ետեւ Օսմանցւոց դատերը տեսնելու համար Տաճիկ գաւառոր մը պիտի գրուի Կոստանդնուպօլիս. ըստ որում՝ արժան չէ, կ'ըսէր, որ վաճառականութեամբ կամ ուրիշ առթիւ Կոստանդնուպօլիս գտնուող Տաճիկաց դատաստանը քրիստոնէից ձեռքով տեսնուի: Եւ եթէ չընդունուէր ըստ, բոլոր քաղաքին ծովեղերը պիտի գոյցուի: Բանակ մ'ալ խրկեց պատգամաւորին հետ, որոնք Քիւթանիայէն թըրակիա անցնելով, բոլոր գիւղերն աւերելին և բնակիչները գերի տարին: Կոստանդնուպօլիս հրաման ըրաւ նաեւ որ Քիւզանդիան պաշարեն:

Ըստ եղաւ Օսմանցւոց Կոստանդնուպօլիսն առաջին անգամ պաշարելը, որն որ եօթն աշուն տեւեց. քաղաքին պապնէշներուն տակը զօրաց գունդ մը զգուշութեան համար միշտ կ'ըսպասէր. բանակին մնացած զօրքերը յառաջ անցնելով Քալդարիան, Վալաքիան, Պոսնիան և Մաճառիստանն առաւտակեցին: Վալաքիայ իշխանը Պայէղիտայ հնազանդելով՝ հարկ խոստացաւ: Գրեթէ աս տարուանէ կը համարուի Վազներուն Օսմանցւոց հարկիլը (1391):

Եւք Պայէղիտ իր Եւրոպիոյ մէջ ունեցած թշնամեացը հետ կը պատերազմէր, Եւրպիոտին, յարմար ժամանակ կարծելով վե-

ընտրին ապստամբեցաւ : Այսու-
սան շահաւորութեամբ մինչև
Գաղատիա * և Պրուտա հասնելով
Պէյլերպէի թիմուրթաշը գերի
տարեր էր . Պայէզիտ իսկոյն զար-
մանալի արագութեբ Երիա դառ-
նալով , անձամբ իր ապստամբ
հարստակին վրայ բալեց : Եւրյ-
էտտին Երըտըրմին այսպէս կոյ-
ծակի նման դարձը չյուսալով ,
յանկարծակի եկաւ . իսկոյն դեռ
պան մը յուղարկեց Պրուտա , որ
երթայ հաշտութիւն և ներուժն
խնդրէ անորմէ . բայց Պայէզիտ
այսպէս պատասխան խրկեց անոր
թէ . Սուրը միայն կարող է ի-
րենց դատաստանը տեսնելու :
Աւստի երբ Եւրյէտտին շփոթու-
թեան մէջ էր , հառաւ Երըտը-
րմ և Եր. չայի դաշտավայրին մէջ
անոր վրայ յարձակելով , խիստ
կարճ պատերազմէ մ' ետեւ զօր-
քերը հարածեց , և Գարամանի
իշխանն իր Եւր և Մէհէմմետ
երկու որդւովքը գերի տարաւ
ու թիմուրթաշայ յանձնեց որ
զանոնք պահպանէ : Եւրյէտտին
Պայէզիտայ գալը լսած տունը ,
մեծամեծ պարգևներով թիմուր-
թաշայ ազտութիւն տուեր էր .
բայց կողմնապետն առով չհաշ-
տուեցաւ Գարամանի իշխանին
հետ , այլ երբ զան իր իշխա-
նութեան տակը տեսաւ , տունց
Պայէզիտէն հրաման ինդրելու
կախել տուաւ : Իսկ երկու իշ-

խանազունները Պրուտա մշտնջե-
նաւոր բանտի մէջ մնացին : Այ-
յաղթութենէն ետեւ , Եր. չէրայ ,
Իկնիա , Եր. չէհիր և Լարէնտա
քաղաքներն ու բովանդակ Գա-
րամանիան Օսմանեան պետու-
թեան տակն անցան :

Պայէզիտ այսպէս փոքր Երիոյ
Հարաւային մասին գրեթէ բո-
լորովին տիրելով , իր ահարկու
բանակը դէպ 'ի Երևելեան և
Հիւսիսային կողմը տարածեց ,
որ իր աշխարհակալութիւններն
ընդլայնէ : Սեբաստիոյ , Կեսա-
բիոյ և Եւգոկիոյ կողմերը Եր-
մէտ Պիւրհանէտտին իշխանը ,
Թաթարաց քանի մը ցեղերու
վրայ կը կառավարէր , որոնք երկ-
րին գեղեցկութեանը համար առ
կողմերն եկեր էին բնակելու :
Չկրնալով Պայէզիտայ դէմ կե-
նալ , Խարբերդու լեռները փա-
խաւ . ուր Գարա Օսման որ երկ-
րին իշխանն էր , զինքը բռնելով
սպաննեց : Սուլթանն առ առ-
թիւ Սեբաստիոյ , Եւգոկիոյ և
Կեսաբիոյ քաղաքաց և Պիւրհա-
նէտտինի բոլոր երկիրներուն տի-
րեց (1392) :

Մէլճուգեան տասը թագաւո-
րութիւններէն միայն Գասթե-
մունիի իշխանութիւնը տակաւին
Օսմանեան լծոյն տակը չհնազան-
դեր էր : Բէօթրիւմ Պայէզիտ ,
որ քիչ մը ժամանակ առաջ ,
Մէնթէշի և Ե. յորնի իշխանաց
ապստամարանն եղեր էր , Պայէ-
զիտ Երըտըրմին ընդդիմանալ չի
կրնալով իր իշխանութեան Սամ-
սուն , Ղանիկ և Օսմանձըգ գըւ-
խաւոր քաղաքները , պղնձի մե-
ծագունձ հանքերովը մէկտեղ աշ-

* Գաղատիա (Էնկիւրիւ) Հայաստանի և Կի-
լիկիոյ ճամբաներուն կենդրոնը շինուած , փոքր
Երիոյ վաճառականութեան համաքաղաքն էր :
Այս քաղաքը , որ հին ժամանակը շատ երեւի
էր , հիմա իր գեղեցիկ գործարանները , քաղա-
քահամ պառուգներն ու Հայ ժողովրդեան ճար-
տարութիւն անոր համբաւը կը պայծառ արշնեն :

խարհակալին ձեռքը յանձնեց, և ողջացեց որ Աննայն ու իր երկիրն իրեն թողու։ Իջըտըրըմ հաւանութիւն տուաւ, եթէ ինքն ալ Մէնթէշի և Այսրնի իշխանաց որդիքն իրեն յանձնէ, բայց անոնք Մէնթէշի-թիմուրին (Կադ-Արկաթ) քոյն ապրտտաւ նուեր էին, որ աս ժամանակս կ'ըսէին Արեւելեան կողմը մեծ քաջութիւններ ցուցնել։ Ասոնցմէ քիչ մը ժամանակ ետեւ, նոյն իսկ Վէօթիւմ Սուլթան Պայէզիտէն երկնչելով փախաւ անոր քովը դնաց՝ իր բոլոր երկիրները Աննայէն մինչեւ Կոստանդնուս ոլոսոյ ներդուցը, որուն մէջն էր նաեւ իր Կաթիթմուռնի* գեղեցիկ մայրաքաղաքը, Պայէզիտայ յանձնելով։

* Կաթիթմուռնի՝ Օսմանեան տերութեան ամէնէն մեծ և առատ հանք ունեցող քաղաքն է։ իր մասնաւոր հարստութիւններովն ու ճարտարութեամբ շատ անուանի եղաւ։ Քաղաքը խորունկ ձորի մը մէջ շինուած է, մէջ տեղն ահալին ժայռ մը կայ, որուն վրայ հին ամրոց մը կը տեսնուի։ Կաթիթմուռնի շատ անուանի միլիթներ ունի, որոնց ճարտարապետութեան հարբը նշանակութեան յորժան է։ 12.000 Տաշիկ, 500 Յոյն և 50 տուն Հայ կան մը։ Այս քաղաքիս մէջ բանի մը բանաստեղծներ ծնան, նմանապէս Չէշնէպ անուանի կին հեղինակը հա ծնած է։

Ասոր մօտ գտնուած երեւելի քաղաքներն են։ — Մամիսն՝ որն որ Միհրդատ Տիգրանայ քեոսպը շքեղացուց։ Անորմէ ետեւ մեծամեծ փոխիտութեանց և արկածներու առարկայ ըլլալով, հիմա կիսակործան պառնէշներով շրջապատած հաղիւ 2000 բնակիչ կը սարուանէ։ — Իրիս գետին եզերքը, որ հիմա Չարշանքս սոյու կը կոչուի, Ամսիա քաղաքը կը գտնուի։ շատ անուանի յիշատակաւորներ ունի, որոց մէջ կը տեսնուի Պայէզիտ Բէն շինուած 100 քառակուսի ոտք մեծութեամբ գեղեցիկ մէկ իթն ու Փիր իլիսայ համար կառուցուած գերեզմանը, որ անուանի ուխտաւորն է Տաճկաց, Թաղաւորական հին աշտարակին աւերակները, անոնց մէջ եղած գերեզմանները, հին

Սուլթան Պայէզիտ այնչափ յաջող յաղթութիւններով սրան ծաղեալ սկսաւ անհոգութիւն ընել։ Այս թաղաւորն առաջին անգամ օրինաց հախառակ զինքն արբեցութեան և զեղիսութեան տուաւ՝ իր Սերփիացի կնոջն ու Ալի փաշա անդամ մէկ զիրին հըրոսպուրանքներէն խաբուելով։ Բայց Պայէզիտ իր անձին տէր ըլլալով, երկար ժամանակ աս ախալին մէջ չմնաց, այլ իր Լիմիր Սէիտ* փեսային տուած խըրատներէն յորդորուելով և տեսնելով որ իր ու մէկ զիրին չար օրինակովը ժողովուրդը կը դաշթակդէր, զգաւտացաւ, և մեծ խտուածի բանեցուց աս միջոցիս անոնց մէջ սպրդած չար ախտերը ջնջելու։ Արդէն ութուան դաւ տաւորներ, որոնք ժողովուրդոց դատաստանը տեսնելու համար անիրաւութիւն և կաշառք զանոնք կը հարստահարէին, Վեկշէհիր

ջրանցքներն ու խափանիարի պալատը։ — Օսմանճըգ՝ Կրդը ըրմազ գետին եզերքը գեղեցիկ տեսքով շինուած է։ որուն մէջ երեւելի կը տեսնուի 19 կամարէ բաղկացեալ կամուրջը Պայէզիտ Բէն շինուած։

* Լիմիր Սէիտ, Պայէզիտայ աւարինի դռներէ հուն փեսան, օր մը Սուլթանայ հետ Պրաւայու նոր շինուած մէկ իթն պտըտելով, երբ Պայէզիտ իրեն կը հարցնէր թէ շինութիւնն ի՞նչպէս է։ «Տէր իմ, սրատախանեց Լիմիր Սէիտ, աս շինութեան գեղեցիկութիւնը, մեծութիւնը, «աւրախաւոյց ու վայելուչ ձևն անհամեմատ են, բայց իր կատարելութեանը համեմուտ մէկ «բանի կարօտութիւն ունի, եթէ ան ալ ըլլայ»։ «Չէր վեհափառութեանը խիստ հաճելի պիտի ըլլայ։ — Ի՞նչ բան, հարցուց Պայէզիտ աշխարհիւ։ — Ըստ իմ՝ կարծեացու պէտք էր «միլիթին չորս անկիւնը չորս դիմետուն շինել»։ «ան առեւն շինութեան վայելուցիկ անթերի «պիւրընտր, և Չէր Բարձրութիւնը պիտի «դար անոնց մէջ բարեկամներու հետ զուար «ճանար»։ Այս խրատը շատ ազդեց Պայէզիտայ, ու երգում ըրաւ որ մէկ մ'ալ գինի չմէ։

տան մը մէջ դնելով, կ'ուզէր այրել տալ զանոնք : Բայց Ալի փաշա զանոնք կորսնցընել չուզէրով, և արդէն իսկ հրամանը տրուած ըլլալուն համար, Պայէզիտայ ծաղրածուն 1000 տուգադ խոտացաւ՝ թէ որ Սուլթանայ միաբը կարենար փոխել : Դադրածուն Պայէզիտայ ներկայանալով տղաչեց զան որ զինքը Կոստանդնուպօլիս գետապանութեան խրկէ : « Ի՞նչ բանի համար, հարցուց Սուլթանը : — Արպէն զի, ըսաւ, երթամ կայսերէն Յոյն գիտուն կրօնաւորներ խնդրեմ որ մեզ դատաւոր ըլլան, մեր ագէտ դատաւորաց տեղը, որոնք այրել կ'ուզէմք » : Պայէզիտ աս հենդնութեան միտքն ի մտնալով, վէզիբը կանչել տուաւ, և հարցուց թէ ի՞նչ է պատճառը որ այնպէս գիտուն դատաւորներ կաշառակուրծ ըլլան : « Գլխաւոր պատճառը, ըսաւ վէզիբը, մինչև հիմա իրենց ուռձիկը անորոշ մնալն է », և առաջարկեց որ այնուհետև հաստատ հասցի մը սահմանուի : Աւտի որոշեցին որ դատաւորը տեսած դատաստանէն հարիւրին երկու առնէ :

Պայէզիտ սկսաւ այնուհետև գովել վարք մը ցուցընել ժողովրդեան, որով իր առջի գէշ օրինակներուն յիշատակը ջնջել կ'ուզէր : Աւտի Պուխարի ծերունուն խրատելքը Պրուսայու մէջ երկու միկիթ շինեց :

Եւ միջոցներս էր գրեթէ որ Պայէզիտ Սուլթան կոչուելու պատիւը խնդրեց և ստացաւ Եւ իսպառսի ամիրայետէն :

Պրուսա քաղաքը թշնամեաց արշաւանքներէն աղատ պահելու համար, պարիսպով պատեց, և նոյն ժամանակը, Կոստանդնուպօլսոյ դիմացն ասիական եզերքը Մուղէճէ հիսար ամրոցը շինեց, որպէս զի Կոստանդնուպօլիսն աւելի նեղը խօթէ :

Իսկ ինքն Պայէզիտ Կոստանդնուպօլսոյ պաշարման պատրաստութիւնները տեսնելու փութալով թեւաղանիկէ քաղաքն առաւ, բայց վեհանձն յաղթողը վերստին օրինաւոր տիրոջը յանձնեց : Ըրդէն Խայրէտօլին փաշան Սուրատայ թագաւորուն վերջին տարիները թեւաղանիկէի վրայ տիրած էր, բայց նորէն Սանուէլ իշխանին տուաւ : Պայէզիտ իր զօրութիւնը գէպ Իսկուսիս դարձուց : Բուլղարիոյ մէկ մասը Գոսովայի պատերազմէն առաջ, մէկ մասն ալ ետև Օսմանեան տէրութեանը հնազանդեցաւ : Սիսթուլ և Վիսին, Նիկոպօլիս և Սիլիստրի Բուլղարիոյ Դանուպի վրայ եղած խիստ ամուր քաղաքները քիչ մ'ատեն ընդդիմացան : Սիսիան իշխանը Նիկոպօլսոյ մէջ պաշարուած երկար ժամանակ Օսմանցւոյ իշխանութեւնը գէմ կեցաւ, բայց վերջապէս ինքն ու իր որդիքը անձնատուր եղան :

Սիլիսիան Սաճառաց թաղաւորը Պայէզիտայ ըրած յաղթութիւններէն վախնալով, գետոյն խրկեց անոր, ու հաշտութիւն ընել ուզեց : Բայց Պայէզիտ՝ Բուլղարաց աշխարհէն կողոպտած զէնքերով ու գրոշներով զարդատուած սրահ մը տարաւ գետապա-

նը , և փոխանակ պատասխանելու , պատին վրայ կախուած նետերն ու աղեղները ցուցուց անոր : Ան անձայն պատասխանը պատերազմի նշան եղաւ . Սիկիսմանտ Պայէզիտայ առանձին ընդգիծմանալու Համարձակելով , իր սահմանակից և հեռաւոր աղբաց նիզակակցութիւն իրեն օգնութե կանչեց : Անմիջապէս Վարաբիոյ իշխանն իրեն հետ միացաւ , որ գրեթէ երկու տարիէ հետէ Օսմանեան կառավարութե հարկ իր վճարէր . Վաղղիոյ կարողս Օ. թագաւորը մեծ բանակ մը իրկեց . Սիկիսմանտ աս նիզակակից գունդը բաւական Համարելով , հետեւեալ տարին ուրիշ անթիւ օժանդակ գունդեր , նաեւ Վաղղիոյ մեծամեծ զօրավարները եկան , որոնց մէջ երեւելի են . Պուրկինեի գքսին որդին Նեւվէրս կոմսը , Պուրպոնի իշխանը , Հէնրի և Ֆիլիպ տը Պար , Ֆիլիպ տ'Արթուս , Պուսիքո մարտաջատարը , և այլն : Երոնց հետ միացան նաեւ Վերմանիոյ Փրետերիկոս կոմսը թեւոտնեան ձիաւոր գնդով , Սոմմիէլկարտ կոմսը Պաւերիացի զօրքերով , ու Վարաբիոյ իշխանը (1396) : Եթաւ նասուն մեծ նաւ գինի , ալեր և վարսակ բեռնաւորաձ . Գանուդ գետէն իջան մեծ բանակին պաշար տանելու համար : Սիկիսմանտ 60.000 դաշնակից գնդով եկաւ Նիկոպոլիս քաղաքը ցամաքէն և ծովէն վեց օր պաշարեց . թուղան պէյ քաջութեամբ դէմ կեցաւ . յուսալով որ Պայէզիտ իրեն օգնութեան պիտի հասնի : Նիզակակից զօրքերը մանաւանդ

Վաղղիացիք իրենց քաջութեանը վրայ վստահանալով , ինքզինքնին չափազանց արբեցունէ և շուտյառուէ մէջ ընկղմեցին . Այնչափ կ'արհամարհէին Պայէզիտը , որ կը կասկածէին թէ այն համարձակի Վասիորոսի նեղուցն անցնելու . աս կարծիքով չուղեցին իսկ ան մարդոց հաւատալ , որոնք Օսմանեան բանակին 6 մղոն հեռու ըլլալը կ'իմացնէին . Պուսիքո մարաջատարը պատգամաւորաց ականջը կտրեց՝ այսպէս տաւրածոյնութիւն մը տարածելուն համար : Բայց Պայէզիտայ յառաջապահ գունդը չյապաղեցաւ յանկարծ երեւալու , և իսկոյն դաշտին երեսը ծածկեց : Սիկիսմանտ թագաւորը , որ Օսմանցւոց պատերազմելու եղանակը գիտէր , իր նիզակակից զօրավարացը պատուիրեց որ նախ թեթեւ գունդ մը հանեն անոնց դէմ , և ընտիր զօրքերը վերջը Լնիչերիներուն ու սպայներուն համար պահեն :

Անմիջապէս պատերազմն սկսաւ (22 Սեպ . 1396) . Օսմանեանց յառաջապահ գունդը Վաղղիացւոց բանակին առաջին բուռն յարձակմանը չկրցան ընդգիծմանալ , և Լնիչերիք իսկ յաղթուեցան . արդէն պատերազմին դաշան իրենց գիակներովը լցուեր էր և մնացեալներն ալ փախչելով ըսպայից ետեւն ապաստանուեր էին . ան տոհմն Վաղղիացիք մեծ զօրութեամբ սպայից զարնուեցան . բայց 5000 հոգի վերջիններէն սպաննուեցան : Եթէ Վաղղիացիք աս միջոցին իրենց զօրավարին մօտիկ ընէին , որ խոր-

հուրդ կու տար զինադադարում
ընել և Մաճառաց բանակին ըս-
տաւել, անշուշտ յաղթութիւնն
իրենցն էր : Բայց անոնք անխո-
հեմութեամբ, և բռնուն եռանդե-
շարժեալ առանց կասելու սպա-
յից ետեւէն ինկան և մինչև բը-
լուրին ծայրը հասնելով, կը կար-
ծէին թէ պատերազմը բոլորովին
շահեցան : Սակայն սաստիկ ապ-
շութէ մէջ մտային, երբ բըւ-
րին միւս կողմը Պայեզիտայ 40,000
զօրքերը տեսան, անմիջապէս ի-
րենց ապշութիւնն երկիւղի փո-
խուեցաւ, և բոլորովին վհա-
տեալ սկսան փախչիլ և ցիր ու-
ցան ըլլալ, զորոնք Պայեզիտայ
զօրքերն սկսան ջարդել : Նէվէրս
գուբնն իր քսանեւորս ընկերնե-
րովը գերի բռնուեցաւ : Հաղար-
քայդ հեռու գտնուող դաշնա-
կից բանակները Քաղզիսցիներ-
ուն ջարդուիլը տեսնելով, առ-
նոնք ալ սկսան փախչիլ : Միայն
Մաճառաց թագաւորն իր հաւա-
տարիս՝ զնդոֆն ու փախստական
Քաղզիսցիները ժողովելով 12,000
բանակաւ վերստին քաջութեամբ
Պայեզիտայ զօրաց դէմ դարձաւ :
Ենիշերիներն ու սպանները ժա-
մանակ մ' ընդդիմացան, մինչև
որ ուրիշ օժանդակ զօրքեր օգ-
նութեան հասնելով, եւրոպա-
կան թշնամեաց մեծ ջարդ տուին
և պատերազմը բոլորովին շահե-
ցան : Մաճառաց թագաւորը մա-
ղապուր փախչելով իր զօրավար-
ները զինքը նաւակի մը մէջ դը-
րին, որ Վանուպին վրայէն անց-
նելով մինչև գետին բերանը
խաբսխած Վենետիկեաց և Հը-
ռուպացեաց դաշնակից նաւախմ-

բին քովը հասաւ, որոնք զինքը
Քաղզիստիա տարին՝ Կոստանդնու-
պօլիսէն և Հռոդոսէն անցնելով :
Աս սոսկալի պատերազմէն ե-
տե, Պայեզիտ բանակը Նիկոպօլ-
սայ առջին կանգնեց, և դարձաւ
պատերազմին դաշուն, ուրքէ ան-
ցուց * երբ իր բանակէն ինկած
զօրաց թիւը տեսաւ, որն որ
մինչև 70,000 կ'եղէր, բարկուե-
արտասուք թափեց և երգում
ըրաւ որ անոնց արեան վրէժը
քրիստոնեաներէն առնու : Նոյն
միջոցին հրաման ըրաւ որ բռնած
գերիները հետեւեալ առտու իր
առջէն սպաննեն : 10,000 գերի-
շուաններով կաղուած քաջեցին
բերին : Աւելթանը Նէվէրս կոմսը
բերել տուաւ որ քրիստոնէից
կոտորմանը ակնատես ըլլայ :
Կոմսին աղաչելովը, Պայեզիտ ա-
նոր ու 24 ընկերաց կեանքը խը-
նայեց : Բայց միւսներն իր առ-
ջէն սկսան սպաննել : Երբ կարգը
Պաւերիացի Շիլթպէրկէր անու-
նով գրեթէ 16 տարեկան աղ-
նուական աղուն եկաւ, Պայեզի-
տայ որդին անոր մատուց հասա-
կին վրայ գլխով աղաչեց իր
հայրը որ անոր կենացը խնայէ :
Թագաւորն անոր և ուրիշ անոր
պէս երիտասարդներն աղատեց *
ինչու որ մինչև քսան տարեկան
մարդու մը գլուխը չէին կտրեր :
Աս կոտորածն արեւուն ծագելէն
մինչև ժամը 4 անխնայ տեւելով,
Պայեզիտայ աւագանիներն իւր

* Աս երիտասարդը 34 տարի Պայեզիտայ
քովը գերի մնալէն ետե, իր հայրենիքը դառ-
նալով, այն մեծ պատերազմին և այնչափ ժա-
մանակուան պատմութիւնը հաւատարմութեամբ
գրեց :

ուրքն ինկան և յղաչեցին որ մնացեալներուն ներէ : Պայեղիտ հաւանեցաւ և հրամայեց որ զսանոնք Ալիսիօլուի աշտարակին մէջ բանտարկեն դքսին և անոր 24 ընկերներուն հետ :

Երբ Օսմանեանք տեսան որ Սիկիմանտ թագաւորը Հառփացի նաւախմբով կ'անցնէր Վաղմատիա երթալու, գերիները շղթայակապ Ալիսիօլուի ծովեզերքը շարեցին, և սկսան ծաղրելով թագաւորը կանչել որ գայ գերիները ծախու առնէ : Սաճառաց թագաւորն առ բանս իրեն անարգութիւն սեպելով, առաջնիկայ տարւոյն սկիզբը 7000 տուգադ զոհեց Վաղմացի ատպետներն աղատելու համար : Վաղմոյ և Կիսրոսի թագաւորներն ալ նոյն նպատակաւ պարգևներով գետապաններ խրկեցին, և գրեթէ 200000 տուգադ փրկանք վճարելով, գերիներն աղատեցան : Սուլթան զանոնք արձակելու ժամանակը Ալիէրս կոմսին այսպէս ըսաւ . “Այսուհետեւ կ'աղատեմ զքեզ այն երդումէն, որ ուրիշ անգամ Օսմանցեաց վրայ պատերազմի չեղելու համար ըրի, այլ ընդհակառակն երդում կը թողում որ կրցածիդ չափ բոլոր քրիստոնեաներն իմ վրաս յարուցանես, որպէս զի ասով փառքս առաւել ևս շատնայ” : Պայեղիտ, որ որսորդութիւնը խիստ կը սիրէր, ուզեց անոնց մեկնելէն առաջ, իւր բաղէկը որսին փառաւոր հանդէսը ցուցնել և մեծ որսորդաց գունդ մը հանեց, որուն մէջ 7000 բազէկալ և 6000 բարակաւան կային և չորս կարգ

կը բաժնուէին : Որսորդներուն գունդն այնուհետեւ մեծ պատիւ ունէին Օսմանեանց մէջ . ու մինչև 33 խումբ բաժնուելով, զինուորաց կարգն անցան :

Պայեղիտ իր յաղթութիւն լուրը Երեյ Արեւելեան կազմը տարածեց . Եփեսոսի ամիրապետին, Իրազ Արապիյ, Պարսից, Թաւթարաց և Հայաստանի թագաւորաց խնդուկուէ գետապաններ խրկեց, և յագացոյց իւր քաջութիւնը պատերազմին մէջ բռնած գերիներէն ընծայ խրկեց անոնց :

Եւ հաշակաւոր պատերազմէն երեք օր ետեւ, Պայեղիտ մինչև Փէթօ մտաւ քաղաքը բոլորովին այրեց ու 16000 գերի տարաւ :

Էւրէնոս իր քաջ զօրավարն ալ մինչև Պոսնիա և Օււուրնիք քաղաքը դնաց ու տիրեց :

Այնուհետեւ Պայեղիտ իր զօրութիւնը դէպ 'ի Կոստանդնուս պօլիս ուղղեց, որն որ իր զօրքերը պաշարած էին քսանեհինգ տարուանէ 'ի վեր : Իւր Ալի փաշա վեզիրը Կոստանդնուպօլսոյ վրայ խրկեց որ պաշարումն առաւել ևս սաստկացնէ . մայրաքաղաքին բնակիչները, սովատանջ ըլլալով, աւելի կ'ուզէին Օսմանցեաց լուծին տակն ըլլալ : Յովհաննէս 10000 տուգադ Պայեղիտայ և 10 ձուկ լեցուն ոսկի և աքճաթ անոր Ալի փաշա վեզիրին տարուէ տարի հարկ վճարելով և թող տալով որ Կոստանդնուս պօլսոյ մէջ մէկ մզկիթ և մէկ դատատանարան մը շինեն, ազատեցաւ : Պայեղիտ ասոնց քովն արուարձան մ'ալ շինեց և գաղթականներ տանելով բաղմացոյց :

Պայեղիտ, Յունաց կայսեր իշխանութիւնն այսպէս նուաասացընեցէն ետեւ, իր աշխարհական լուծիւնները շարունակեց Լէւրոպիոյ հարաւային և արեւմտեան կողմերը, իսկ Թիմուրթաշ կողմնապետը քաջութեամբ Օսմանեան իշխանութիւնը Լիւիոյ հիւսիսային և արեւելեան կողմը կը տարածէր, ու Վանդրա, Տիւրիկէ, Տերէնտէ, Պէհէսնի, Սէփլիսնէ քաղաքները և կամախամիոյն առնելով մինչև Եփրատայ եզերքը յաղթանակաւ հասաւ * :

Իսկ Պայեղիտ այնուհետև Փոլսկիցի Յոյն եպիսկոպոսին մատուցեամբը Յունաստանի վրայ յարձակեցաւ, ու մինչև Թեատիգոնիկէ յառաջ անցնելով Լնիշէհի (Վարիսսա), Թրհալա, Տօմէնքա, Փաթրա, Փարսաղիա քաղաքներուն, նմանապէս Թերմոփիլէի Օէլիմուն քաղաքին գիւրութեամբ տիրեց, ու Փէլոփոնէսը (Մոռա) իր Լադուս և Լէւրէնոս զօրավարաց յոնձնեց : Լադուս թերակղզին մինչև արեւմտեան եզերքը գիւմեց ու Մոտոն և Քորոն քաղաքներն աւերեց : Լէւրէնոս ալ Արգոսը պաշարեց, ու ոչ և միանգամայն ձախ կողմէն քաղաքին վրայ յարձակելով, երբ բնակիչները աջ կողմը կը վազէին քաղաքը պաշտպանելու համար, Օսմանեան

զօրքերը ձախ կողմի սարապ մնացած պատնէշներէն ներս մտան (Յունիս, 1393) : Քաղաքին գանձերը կողոպտեցին, և բնակիչներէն 300000ի չափ դերի տարին Լնիա, և Պայեղիտ անոնց տեղը Թուրքերէն և Թաթարներէն գաղթական տարաւ : Լէւրոպա բնակեցուց : Լսկէ ետև Լթէնք * քաղաքին ալ տիրեց :

Պայեղիտ քանի մը տարի իսկազուցեամբ և ուրախութեամբ անցընեցէն ետև, յանկարծ Լէնկ—Թիմուրին արշաւանքները լսելով, Լէւրոպա վերադարձաւ, երկրորդ անգամ Կոստանդնուպօ

* Աթէնք Կէրսպի Եգիպտացին շինեց 1356 տարի Քրիստոսէ առաջ, խիտ երևելի է պատմութեան մէջ : Դատ համբաւաւոր իմաստասէրներ և անուանի դժգոյսներ երան աս քաղաքէն, որոնք իրենց հայրենիքը պայծառացուցին, բայց և այնպէս մեծ և դաւն վախճութեանց աւարկայ եղաւ : Երկու անգամ Պարսիկները տիրեցին, Քսերքսէս հրոյ ճարակ բռաւ : Հռոմէացեաց կայսերութեան ժամանակը, Լատիկա և Վարիանոս Աթէնքը ճարտարապետութեան նորանոր յիշատակարաններով շքեղացուցին, զորոնք Պոթացիք կործանեցին : Բայց աս դժբաղդ քաղաքը, ասոնց ձեռքն անցնելէն ալ առաջ, Փիլիպպոս Մակեդոնիոյ Յոյն թագաւորը Աթէնքի մէջ մեծ աւերմունքներ բռաւ : Փրանդը և Քաթալանցիք ժամանակ մը Յունաստանի վրայ մեծ ուղէտ պատճառ եղէն ետև, Աթէնայիք աւերութիւն մը հաստատեցին, որ մինչև Թեփէ Արգոս, Կորնթոս և Թեսաղոնիկէի մէկ մասը կը տարածուէր : Բայց Մէհմէտ Բ. ին ժամանակը, աս քաղաքը երկրորդ անգամ Օսմանցեաց տակն անցաւ : Այսպէս Աթէնայց քաղաքը երբեմն Պարսից, երբեմն Պոթացեաց արշաւանայ և երբեմն ներքին թշնամեաց խողալը ըլլալով, հիմա ամեն բան աւերած է : Իր տաճարներն ու ձեմարանները, հօշախաւսը մեհեան ներք, բարձր պարիսպներն ու ընդարձակ սրահները, Ասորիանոսի յաղթական կամարները, հողմոց աշտարակը, Փիլոպոլիոսի յաղթանակայրերը, Թաղէսի և Թեմիսդոկիէսի դերեղմանները կործանեալ ու աւերակ են, հազիւ ոմանց հետքերը կը նշմարին :

* Վանդրա Պաշլուառնեաց մայրաքաղաքն էր Դ. դարուն : — Տիւրիկէ Սեբաստիայէն երկու օրուան հեռաւորութիւն ունի : Միհրդատ Պամպէսի հետ հոս պատերազմեցաւ : — Տերէնտէ Տիւրիկէէն երկու օր հեռու է : — Սէփլիսնէ (Մալթիա) Եփրատայ մօտ շինուած է :

վար պաշարեց, և Յովհաննէս
կայսեր գետնայն խրկեց ըսելով
որ եթէ միշտ իրեն բարեկամ
ըլլալ կ'ուզէ, թող մայրաքա-
ղաքը իրեն յանձնէ, և ինքը՝
ուղած իշխանութիւն անոր տաց,
եթէ ոչ պիտի գաց բռնի առնու-
զան, և բոլոր բնակիչներն ան-
խնայ սրոյ ճարակ ընէ, Բայց
Թաթարաց իր երկրին սահման-
ներն արշաւելէն վախնալով, ու-
րանք Սեբաստիա քաղաքն առեր
էին արդէն, Կոստանդնուպօլսոյ
պաշարումը վերցուց, և իսկոյն
Եւրոպայէն Լսիա դարձաւ:

Քանզի Երկաթ բոլոր աշխարհ
կը նուաճէր, Թիմուր (Երկաթ),
որ և Լէնկ-Թիմուր*, կամ Թիւ-
մուր-Լէնկ (Կաղ-Երկաթ*) Ղին-

* Լէնկ — Թիմուր Սիւլթան մայրաքաղաքը պա-
շարած ժամանակը վերջ մ' ըստանալով, կաղա-
ցեր էր, անոր համար Կաղ կը կոչուի: Բարձ-
րահատակ էր, գլխիւր չափաւանց մեծ, ճակատը
լայն և բարձր, ամէն մէկ տխմարէն մեծագին
աշտանով մը կախուած էր: Իր խժարալոյ և
կատաղի բնութիւնը ոտիւղէ է, և գրեթէ ան-
նման, կատակն ու կեղծաւորութիւն չէր սիրէր.
բնաւ անցնալէն վրայ չէր արտուէր և ոչ ալ ապա-
ղային կը յաւար: Իր խիստ սիրելի զբօսանքն էին
տառախիմը՝ խաղն ու հաշակաւոր պատերազմաց,
պատերազմ կանայ և երկեկ տրանց պատմու-
թիւնը. որն որ եթէ խաղալու թեան և եթէ
պատերազմի ժամանակ ձեռքէն չէր ձգէր: Թէ
և այնչափ սուր յիշողութիւն ունէր, որ իր մէկ
անգամ կարգադրածը կամ ըսածը միտքը կը պա-
հէր, բայց իր բոլոր գիտութիւնը կարգաւ ու
գրեւ գիտանալուն վրայ կ'աշխատէր, և միայն
երեք լեզու կը խօսէր՝ Պարսկերէն, Տաճկերէն
և Վրացերէն: Թիմուր իր երկրասարդութիւնը
պատերազմական կրէ ու թիկնով անցուցեր էր.
24 տարեկան էր երբ խորասանի Հիւսէյն իշ-
խանին օգնութեան գնաց, և սու ծառայու-
թեան փոխարէն, անոր քայքայ կնու թեան առաւ
(1362): Բայց երբ իշխանուէին մեռաւ, Թիւ-
մուր-Լէնկ բարեկամութիւն աւելաւ, յայտնի
պատերազմի էլաւ անոր վրայ, ու իշխաններու
ձեռքով Հիւսէյնն սպաննել տալով, իր իշխա-
նուն մէջ ինքնազուխ եղաւ. Թիմուր Սիւլթանա

կիւ խոնի յաջորդներէն մէկը,
գրեթէ երեսուն տարիէ հետե-
լի իշխանութեան սահմանները
Երեւելեան կողմէն մինչև Ղե-
նաստանի պարիսպը, Հիւսիսէն՝
Ռուսստանի կենդրոնը, Երեւ-
մուտքէն՝ Սիջերկրական ծովը,
և Հարաւէն՝ մինչև Եգիպտոսի
սահմանները տարածեր էր, ան-
թիւ դօրքով և մեծաւ սրտե-
րազմաւ դէպ ի Երեւմուտք կը
վաղէր, արդէն Սոդոնները և
Պարսկց տէրութիւնները հնա-
զանդեցուցեր էր (1382—93), և
Հայաստան ու Վրաստան անոր
կատաղի իշխանութեան ինկնու-
նէ:

Կերմիսու, Սէնթէի և Մյ-
սքնի իշխանները մէկ մէկ հնաբ-
քով վախան, որոց հետ էր նաեւ
Թահերթէն Երզնկայ իշխանը,
որոնք Թիմուրայ բանակը դարով
բոլոր ըրին Պայէզիտ թաղաւո-
րին իրենց ըրած բռնութեանցը
համար: Թիմուր, որ առիթ կը
փնտռէր, նամակով գետնայն
խրկեց Պայէզիտայ որ պատերազմի
պատրաստուի. Պայէզիտ բաւ-
կանալով կ'ուզէր աս յանգուգն
պատգամը բերողներն անմիջա-
պէս սպաննել, բայց երբ իր
մեծերը աղաչեցին զինքը որ Ե-
րեւելեան օրինաց հակառակ դեռ
սրաններուն փնտ մը չհասցընէ,
նախատեսական խօսքերով պատաս-
խան մը գրեց, և ինքը պատե-
րազմի պատրաստուեցաւ:

Թիմուր կառնելով հրամայեց

իր մայրաքաղաքն ըրաւ, որն որ պարիսպներով
պատեց, ու գեղեցիկ շինութիւններով զարդա-
րեց: Բայց իր աշխարհակալութեանց 36 տա-
րեան միջոցին մէջ հողիւ ինը անգամ աս մայ-
րաքաղաքը եկած է:

որ շուտով պատերազմի ելեն և 22 Օգոստոս 1400ին Օսմանեան տերութեան տահմանները մանեղով Սերաստիոյ* վրայ յարձակեցաւ: Պաշարուողները մեծ քաջութեամբ դէմ կեցան: բայց քաղաքը երեք կողմէն ջրալից փոսերով պատած ըլլալով, միայն Մրեմոեան կողմէն թշնամին կըրցաւ ներս թափանցել: Բնակիչները տասն և ութօր ապաստանուեցին ետեւ, աղաչեցին զԹիմուրն որ իրենց անձին չփախէ: Թաթարաց թագաւորը մահմետականներն ազատ թողուց, իսկ քրիստոնէականներն ու մանուկն ու շաւերը, որոնք պատնէշներուն վրայէն մեծ զօրութեամբ ընդդիմացեր էին Թիմուրայ, ան գթութեամբ կենդանուոյն թաղել տուաւ:

Թիմուր Պայեղիտայ խրկած դեսպանները իր բանակին մէջ պաշտօնընելով, իր պատերազմական մեծահաղթէս պատրաստութիւնները ցուցնելէն ետեւ, արձակեց զանոնք շտեղծ թէ՛ Պայեղիտայ հետ հաշտութի կ'ընէ, թէ՛ որ Երզնկայ Թահթարթէն իշխանին ընտանիքը, որ գերի վարեր էր, ազատ թողու, և իր որդւոց մէկն իրեն խրկէ, որն որ Իստ մեծ խնամքով պիտի մեծցընէ՝ կ'ըսէր:

Պայեղիտ իր զօրավարաց խօսքերը մօտիկ չնեղելով 120.000 հոգւով մեկնեցաւ, որոնցմէ 18.000

Թաթար կային, և 10.000 օսմանդալ Սերվաղի՝ իրենց Լաղար թագաւորին հրամանաւորութեանը տակ:

Երբ Թիմուր Պայեղիտայ Եւրոպիա հասնելն իմացաւ, իր անհամար զօրքերը յառաջ վարեց և տասն'երկու օրուան մէջ Պաղատիա հասնելով, քաղաքը պաշարեց: Երբեք, տեղւոյն կառավարիչը, Թիմուրայ քաջութեամբ դէմ դրաւ: բայց երբ Պայեղիտայ բանակին մերձեցաւ լուրը տարածուեցաւ, Թիմուր պաշարումը վերցուց, և իր բանակը ջրաբքի տեղով ապահովեց: Իսկ Պայեղիտ 3 ժամ ետեւ հոն հասնելով, իր աներկիւղութեամբ ցուցնելու համար, բանակը Շիւսիսային կողմը հաստատեց անջրդի տեղ մը: Բայց զօրքերը օրուան ջերմութենէն և ծարաւէն աատիկ տանջուելով, 5000 հոգի անոնցմէ մեռան:

Երբեք Օսմանեանք և Թաթարք իրենց մեծ բանակաւ, որ գրեթէ 1.000.000 հոգիէ կը բաղկանար, Սիհրգատայ և Պոմպէոսի պատերազմած դաշտը հասնելով, ժամանակին երկու երեւելի աշխարհակալներն անձամբ պիտի պատերազմէին, որոնց ընդհանուր զօրավարները անոնց որդիքն ու թոռուքն էին: Թիմուրայ չորս որդիքն ու հինգ թոռուքը Թաթարաց բանակին, և Պայեղիտայ հինգ որդիքը Օսմանեանց բանակին մէջն էին: Թաթարաց բանակին աջ թևը Թիմուրայ Սիւրա Միւրան Շահ երեց որդին կը կառավարէր: ձախ թևը Շահրուխ և Խալիլ կրտսեր որ-

* Սերաստիա քաղաքը Երզնկայ մօտէն քաղաքաւորք և ամենէն ամուր քաղաքներէն մէկն էր, 100.000 բնակիչէն աւելի ունէր: Քաղաքին պատնէշները խաշար քարերով շինուած 20 կոնկրետ բարձրութիւն և 5 կանգուն հիման խորութիւնէն էր:

զւոյց հրամանատարութիւն տալին էր : Այլ տեղը Բիրզա Աշէմմէտ Սուլթանն էր գտնուէր , որուն աջ ու ձախ կողմը Քաթուրն հազար տարեաներ իրենց գնդովը կային . իսկ ինքն թիմուր բանակին յետին կողմն էր քառասուն գնդով : Դմանապէս Պայէղիտ ալ , իր սիրական գնդերը աջ թեւը կարգելով , իր Սուլթանն Շահ երեց սրգւոյն յանձնեց , որ Այսթընի , Սարուխանի և Գարէսիայ կառավարիչն էր . ձախ թեւը Լազարայ ձեռքը տուաւ Աերվացի զօրաց վրայ . և ինքն Պայէղիտ իր Իսա , Սուսա և Սուսթաֆա սրգւոցը 10-000 Լնիշերեաց և հուժկու զօրավարաց հետ բանակին մէջ տեղը կը գտնուէր . իսկ վերջապահ զօրքերը Պայէղիտայ Զէլէպի Սուլթանն Աշէմմէտ սրգին կ'առաջնորդէր . թիմուրայ բանակին ճակատը 50 փղ զատաւ ւորած էին :

Պատերազմը առտու կանուխ թաթարաց փողերուն և պատերազմական Ալլաի աղաղակներով , ու Օսմանեաց թմբուկներուն և իրենց Լազարայ ձեռքերովն սկսաւ , ու մինչև իրիկուն տեւեց :

Բիրզա Լազարայէր , որ իր Սուլթանն հօրը հրամանատարուն գնդին մէջն էր , աջ թեւին յառաջագահ զօրքերը յառաջ փարելով , Աերվաց վրայ յարձակեցաւ . բայց ասոնք քաջութեամբ դիմադրաւ բլրով յետ փանեցին : Աստուծոյ միջամտութիւն հրամանատար Բիրզա Սուլթանն Աշէմմէտ թիմուրայ առջև խանարհելով հրաման խնդրեց , որ ձախ թեւին օգնութեան երթայ , որն

որ փոսնդի մէջ էր : Բայց Պայէղիտայ զօրքերը զարմանալի քաջութեամբ կը պատերազմէին , ու երբ Աերվացիք մէկ կողմէն թըշնամին կը հարձակն , աջ թեւէն Այսթընի գնդերն իրենց իշխանը թաթարաց բանակին մէջ տեսնելով , թշնամեաց կողմն անցան , որոնց ետեւէն գալին նաեւ Սարուխանի , Աշէմմէտի և Աերվաանու գնդերը և Պայէղիտայ երկիրներուն մէջ բնակող թաթարները :

Աստուծոյ Աերվաց թաթարը , իր ձիւսորդ գնդովը թշնամեաց բանակին մէջ արիւնահոս ճամբայ մը բանալով , մինչև Պայէղիտայ քովը գնաց հասաւ , և ազաւեց որ փախչին : Բայց Պայէղիտ անդրդ ու լին մնալով իր տասն հազար Լնիշերներուն հետ մեծ նախճիրներ կը գործէր , թէ և իր օժանդակ գնդերը և իրեններն իսկ փախչէր էին : Սակայն արդէն իրիկունը մօտիկներ էր , ու Լնիշերքը սուրէն և ծարաւէն կը մաշէին : Վերջապէս Պայէղիտ իր Այննէթ պէյ զօրավարին ազաւաններէն յաղթուելով , երբ ձիւսն երասանակը կը գործընէր , գիպուածով ձին գետինն ինկաւ , ու թաթարաց Սահմուտ խանը վրայ հասնելով բռնեց և թիմուրին տարաւ . որուն բանակին մէջ ինկեր էին նաեւ Պայէղիտայ Սուսա սրգին , Այննէթ պէյ , Սուլթան թաթայ պէյ , Լէլ պէյ , Ֆիրուզ պէյ , թիմուրթաչ կողմնապետը և Լազարի պէյը (20 Հունիս 1402) . իսկ Պայէղիտայ միւս սրգիքը Սուլթանն , Աշէմմէտ և Իսա փախելով ազատեցան , ու Սուսա

Թափա պատերազմին մէջ անցայտ եղաւ :

Թիմուր մեծ պատուով Պայեղիան ընդունեց իր վրանին մէջ, ու իր բովը նստեցուց, քաղցրութեամբ հետը խօսեցաւ և երգում ըրաւ որ ապահով ըլլայ իր կենացը վրայ, Թիմուր անոր համար երեք շքեղազարդ վրաններ պատրաստել տուաւ :

Պայեղիտայ աղաչանացը վրայ, Լէնկթիմուր ամէն կողմ խնդրակներ խրկեց որ անոր որդիքը փընտռեն, բայց միայն Մուսա Չէլէպին գտնուեցաւ Թիմուրայ բանակին մէջ, որուն պատուոյ ըզգեստ մը հազցըներով հօրն առջևը հանեցին :

Լիսարհիս անուանի պատերազմներէն մէկն է արդարեւ Օսմանցւոց և Թաթարաց Վաղատիայ մէջ ըրած պատերազմը, որուն թաւաւորազուն զօրավարաց համբաւը, բանակներուն զօրաց թիւը, երկու կողմէն եղած հաւասար քաջութիւն և Ժամանակին երկու երեւելի ինքնակախներուն անձամբ պատերազմիլը յիշատակութեան արժանի է :

Թիմուրին Պայեղիտայ ցուցուցած քաղցրութիւն շատ չտեսեց խստութեան փոխուեցաւ, ինչու որ Պայեղիտայ Մէհմէտ երբորդ որդին պատերազմէն փախչելով իր հայրն ազատելու փորձ փորձեր էր : Օսմանցւոցմէ քանի մը հոգի գիշերով Թաթարաց բանակը մտնելով սկսան մատակայ վերանէ մը գետնին տակէն ճամբայ բանալ, արդէն յաջողութիւն մինչև Օսմանցւոց թագաւորին վրանին տակը հասեր էին և սխալ

ծակէին որ դուրս ելնեն Սուլթանն ազատելու համար, բայց յանկարծ պահանորդները վրահասան ու օրուաւ յաւանք ստորերկրեայ բացուած ճամբան տան, գոցին թագաւորին վրանը, ու Պայեղիտն և Սիրուդ պէյը տաքի վրայ կանգնած տեսան Վահանադները հազիւ կրցան փախչիլ բայց Թիմուր աս բանիս վրայ ձեղանալով Սիրուդ պէյն սպաննել տուաւ իբրեւ առաջնորդ գործոյն, ու հրամայեց որ Պայեղիտայ վրայ աւելի խստիւ հսկեն ու գիշերը շղթայակապ պահեն սենեկի մը մէջ, որուն դուռը վանդակ էր : Լսկէ, և տաճկերէն գափա բռնին սխալ մեկնութեամբը, որ կը նշանակէ միանգամայն թռչնոց վանդակ և կամ որ և իցէ վանդակապատ սենեակ կամ տեղ, Բիւզանդացի Փրանզաս և Լյորի Լըրապ շահ պատմագիրներէն ետև Լըրոպացի բոլոր պատմաբանները աս սխալը կրկնեցին, որպէս թէ Պայեղիտ երկաթի սլարդ վանդակի մէջ փակուած ըլլայ * :

* Գերմանացի Հիլթպերկեր ասպետը, որ Նիկայոսոյ պատերազմին մէջ Օսմանցւոց ձեռքն ինտըլ գերիներուն կոտորումը հաւատարմութեամբ գրեր էր, Գաղատիոյ պատերազմէն ետև ալ, Թաթարաց ձեռքն անցնելով, Թիմուրայ Շահրուխ և Միրան շահ որդւոց կը ծառայէր : Իր ըրած աս պատերազմին նկարագրութիւնը բոլորովն համաձայն է Օսմանեան և Արևելեան ստուգագիր պատմագրաց հետ, և ամենին երկաթեայ վանդակի վրայք բան չդատուեր :

Բիւզանդացի երեք պատմագրաց երկուքը Դուկաս և Քալկինդիլաս, միայն շղթայն կը յիշատակեն, Դուկաս աս պարագան ալ կ'աւելցնէ թէ փախչելու համար ըրած փորձէն ետև, աւելի զգուշութեան համար միայն գիշերները շղթայակապ կը թողուին : Վանցմէ միայն Փրանզաս, որ իր գրած Արևելեան պատմութեանց մէջ գրեթէ միշտ կը սխալը, վանդակի վրայք կը խօսի :

Երկէ աւելի հաստատ կ'երևին, թիմուրին Պայեզխայ տուած ընդունելութենէն ետեւ, վրանին մէջ երկու թաղաւորաց ըրած խօսակցութիւնը : Թիմուր Պայեզխայը իր քովը նստեցընեւէն ետեւ, սկսան պատերազմին զանազան պարագաներուն վրայօք խօսիլ. յետոյ յանկարծ թիմուր տյոպէս ըսաւ. « Պէտք էնք ես և դու մասնաւորապէս չնորհալալ ըլլալ Եստուծոյ մեզի տուած իշխանութիւնը համար : — Ինչու, հարցուց Պայեզխայ : — Ինչու որ աշխարհին ընդհանուր իշխանութիւնը ինծի՝ որ կաղ եմ, և քեզ ոտնացաւիդ հետ բաժնած է. ինձ Հնդկաց սահմանէն մինչև Աբրաամովս բաժին տուած է, և քեզ՝ Աբրաամովսէն մինչև Սաաուտան : Երկէ յայտնի է որ աշխարհին թագաւորութիւնը Ես

Պարսիկ պատմագիրներէն, որոնք թիմուրայ կենսագրութիւնն ըրած են, Շէրէֆետին և Լաթիֆի թիմուրին Պայեզխայ հետ ըրած տեսուիլ միայն կը յիշատակեն, ու վանդակին պատմութիւնը միայն Լարի և Ճէնապի կը պատմեն :

Արաբացոյ ժամանակակից երևելի պատմագիրներէն, իսկ շէքր և իսկ Շէօհնէ իսկ երկուքեայ վանդակը չեն յիշեր :

Աս վեցը ականատես վրայից ըսութիւնը բաւական է Աբայ չահին տուած երևան հանելու :

Իսկ Օսմանեան հնագոյն պատմագիրներէն միայն Աբու Ֆաշա զատե, ընդ որում և Շէքրի, ականատես վրաներէն լռելով պայէս բան մը կը պատմեն թէ՛ թիմուր տեղ մը քայտած ժամանակը, Պայեզխայ վանդակապատ պատգարակի մը մէջ երկու ձիու մէջ տեղը դրած : Հետը կը տաներ : Կերևի թէ ասկէ յառաջ եկած ըլլայ առ առատելը, որ ժամանակին հետ ոտուարանալով վերջապէս պատմութեան մէջ ալ տեղի ունեցաւ : Աս նիւթին վրայ Ստոնտոնին պատմիչն իւր պատմութեան մէջ կը պատկերակէ այսպիսի գաղափար, ունեցողները :

Ասոր նման է նաև թիմուրին Պայեզխայ վրայ յիշելով ձի կը հեծնէր ըսելը, որն որ անհաւատարմ է :

տուծոյ առջև ոչինչ է, եթէ ոչ մեզի պէս խեղանդամներու տեղ, որչանդամ մարդեր պէտք էր ընտրել : Եստուծոյ մեզ ըրած բարերարութիւնները չճանչնալու համար, ես անոր բարկութեան դաւադանն եմ քու վրայ : Բայց, սիրելիդ իմ Պայեզխայ, պէտք չէ վշտանալ. երբ մէկը առողջութե մէջ է, հնար է որ վերստին իր երջանկութեան հասնի » :

Բաղադրի պատերազմին յաղթութենէն ետեւ, թիմուրայ Միրզա Մէհմէտ Սուլթան որդին երեսուն հազար հեծեալօրօք Պայեզխայ Սիւլէյման որդւոյն ետեւէն ինկաւ, ու այսչափ զօրքէն միայն չորս հազար հոգւով Պրուսա մտաւ, ուրկից Սիւլէյման այնպէս շուտով փախչեր էր, որ մինչև ասիական եղբրքը հասեր էր :

Մերզա Մէհմէտ խիստ մեծ չարիք հասոյց Պրուսայի մէջ, վարժատուններն ու մզկիթները անտանուններու անտու ըրաւ, Պայեզխայ կիւնը, աղջիկները, Գարամանի գերի իշխանները, տէրութեան գանձերը, ոսկեղէն և տրծաթեղէն սպասները, ծանրադին զրեսանները և ադամանդեայ զարդերը, որոնք Սիւլէյման չիրցեր էր իր հետ փախցընել, Մէհմէտ ուղտերու վրայ քեռցուցած թիմուրայ խրկեց : Յետոյ հրամայեց որ քաղաքը կողորպտեն, այնուհետեւ կրակ թողլով մօխի դարձուց զանա :

Մէհմէտ, թաթարաց զօրաւարը, իր միւս քսան և վեց հազար զօրքերն ալ Պրուսա բերել

տալով Լպուդէգը իշխանը տասը հազար հոգւով Նիկիոս խրկեց, որ Սիւլէյմանը բռնէ, բայց Պաշէգլիտայ որդին թափարաց ծովեզրը հասնելու միջոցին նաւը մտեր ու եւրոպական մասը կ'անցնէր։ Սիրզա Սէհէմմէտ Լպուդէգը իշխանէն Սիւլէյմանայ Եւրոպա փոխելին խմանալով, հարիւր սուրհանդակօք թիմուրայ ազգբրաւ, ու ինքն Օսմանեան երկիրները ասպատակելու և աւերելու ետեւէ եղաւ։

Թիմուր Պրուսայէն բերուած Պայէգլիտայ գանձերը ընդունելով Օսմանեան Սուլթանին սերտացի կինը իրեն տուաւ։ Սէհէմմէտ Գարամանի մեծ իշխանին Իկանիա, Լարէնտա, Եքսերայ, Ենթալիա, Ելայեա, Եքէհէր, Սիվըհիս սար և Պէկ պաղարի քաղաքները տուաւ, զորոնք Պայէգլիտ աւերէր։

Եհուհեաւ թիմուր Զուհուց կայսեր դեռսրան խրկեց որ հարկ վճարէ իրեն, կայսրը փութաւ շուր հարկերուն հետ ընծաներ ալ խրկել։ Սիւլէյմանայ ալ սրտով քամ խրկեց, որ ելէ անձամբ իրեն գայ, եթէ ոչ հարկը միայն խրկէ։ Սիւլէյման դեռսրանի մը հետ հարկերը, և ձիեր ու բաղէներ ընծայ խրկելով, խոստացաւ իրեն քովը գալ՝ եթէ թիմուր իր հայրը ազատ թողուն։ Թափարաց թագաւորը՝ զան ապահովընելով և անոր մէկ սուէրկուն գլխարկ ու գօտի խրկելով, դեռսրանը արձակեց։

Թիմուր Կուտինա քաղաքին մէջ թիմուրթաշ կողմնապետին անբաւ գանձերը գտնելով, իր

առջևը բերել տուաւ զան ու հարցուց։ «Ի՞նչ մտօք այսչափ գանձեր գիղեցիր։ Զէ՛նը իրնար ասոնք զոհել թագաւորդ պաշտպանելու համար։ Խորհրդականներն ու եպարգոսները, որոնք անանց բանակին պէտքը խորհելու, այնչափ հարստութիւն կը ժողվեն, տէրութեց կործանման պատճառն են։ Իմ թագաւորս, արատասխանեց թիմուրթաշ, երեկունան թագաւոր մը չէ, իր խորհրդականներուն և եպարգոսներուն հարստութեանը պէտք չունի իր բանակները կազմելու համար։» Ուրեմն գերութեանդ մէջ մնացիր, Կրկնեց թիմուր, որովհետև յոխորտ պատասխանիդ համար արժանի չես աղաւտութեան, որ ես քեզ և որդւոյդ պիտի տայի։

Սէկ կողմէն թափարաց զօրաւարները գունդ գունդ բաժնուած իրենց ասպատակութիւնները կը շարունակէին, Սէնթէշի, Սէքքէի, Ե. յորնի, Սարուխանի քաղաքները կողպտեցին։ Թիմուր Օմիւռնիան առնելու համար իր զօրավարները խրկեր էր արդէն անոր վրայ, բայց անոնց ուշանալը տեսնելով ինքնին ելաւ դնաց (1. Դեկտեմբեր 1402)։ Հռոդացի ասպետները արդէն 57 տարիէ ի վեր աս քաղաքին վրայ կ'իշխէին։ Թիմուր ստիպեց զանոնք որ կամ մահմէտականութիւնն ընդունին, և կամ իր դրօշակները պատնէշներուն վրայ կանգնեն։ Երբ բնակիչները չնդունէցին, սպառնացաւ ի սուր սուսերի դատել զանոնք։ Քաջաբը խոտութեամբ պաշարեց,

և անիւներու ու ճախարակներու միջոցաւ պարիսպներուն առջ տարակներ մօտեցուց, որոնց իւրաքանչիւրը 200 զինուոր կը պարունակէր : ու պատնէշներուն տակէն ուր ականներ (լաշըճ) բանալով, և պարիսպներուն մէջ կրակ թողլով, պատերուն մեծ մասը փլան : Երկուսն ծովուն կողմէն ալ նաւերով ներս մտնելով շարունակ պատերազմեցան, բայց այն միջոցին մէջ եւ կած առատահոս անձրևները չի կրցան ոչ թշնամեաց քաջութիւն և ոչ պաշարեւոյ զերէնք պաշտպանելու համար ըրած ընդդիմութիւնն արգիլել : Քաղաքին բնակիչները անդադար հրաժարուեալ և յունական հուր կը նետէին թշնամեաց վրայ : Բայց վերջապէս, թաթարաց քաջութիւնն աւելի գերազանցելով, տասնևհինգ օր պաշարելէն ետեւ, քաղաքին տիրեցին և բնակիչներէն շատերը նաւերը մտնելով փախան, բայց 1000 հոգիէն աւելի թիմուրայ առջևը բերուելով սպաննուեցան և անոնց գլուխներն ըստ սովորուէ բուրգի պէս քաղաքին դրան առջև կուտեցին : Քանի մը բրիստոնէից նաւեր, քաղաքին բնակչաց օգնութեան գալով, ծովեզրը մօտեցեր էին : Թիմուր մեռեալներուն գլուխներէն նաւերուն մէջ նետել տուաւ, զորոնք նաւաստիները տեսնելով, ի փախուստ աճապարեցին :

Երբ թիմուր իր որդւովքն և թոռներովը բոլոր Փոքր Ասիան կ'սպառնակէր, Պայեղիտ թագաւորին որդիքն ալ իրենց հօրը թա-

գաւորութիւնը իրենց մէջը կը բաժնէին : որոնցմէ Սիւլէյման Էրուրայու Օսմանեան երկիրներուն վրայ կը տիրէր : Իսա Չէլպի, Պայեղիտայ երկրորդ որդին Վարամանի կողմը փախչէր, և Սէհէմէտ Չէլպի որ տասն և հինգ տարեկան էր Վաղատիտ պատերազմէն ազատելով Ամսիա կը գտնուէր :

Թիմուրայ դէպ Արևմուտք ըրած արշաւանաց կէտը Օմիւռնիա ըլլալով, վերստին Արևելք դարձաւ նոյն խժալան ընթացքով : Երբ Փոքր Ասիոյ քաղաքի մը մօտեցաւ, փոքր տղաքներ իրենց Պարսկէն ձեռքերնին առած և քանի մը տուն գոց կարգաւորվ աշխարհակալին առջևը կ'ելէին և կ'աղաչէին որ իրենց կեանքը խնայէ : վայրենաբարոյ թագաւորը հրաման ըրաւ իր հեծելազօր գնդին որ զանոնք ոտնախօս ընեն :

Թիմուր ուրախութեամբ ասոնց պառակախիլ տեսնելով հարցուց օր մը Պայեղիտայ : « Եթէ քու երկիրդ դառնալու ըլլաս կը կարծես որ որդիքդ քեզ հնազանդին : — Ինձ ազատութիւն տուր նախ, ըսաւ Պայեղիտ, և ես կարող եմ զանոնք նուաճելու : — Հոգ մի ըներ, թագաւոր, ես նախ զքեզ Ամրդանտ պիտի տանիմ, և անկէ քու երկիրդ պիտի խրկեմ » : Ետք վրայ Պայեղիտ խոր տխրութեան մէջ ընկղմելով քիչ ժամանակուան մէջ մեռաւ : Իր մեռնելէն երեք օր առաջ, ինչպէս կ'ըսէ Ղէնապի պատմագիրը, ազատութիւն ստացեր և երեք խնդիր առաջարկէր էր թի-

մուրայ • նախ՝ որ իր ազգատուհմը չի ջնջէ, երկրորդ՝ Սահմեաւական դաւանաւոր քաղաքները չ'աւերէ, և երրորդ՝ Օսմանեան երկիրներուն մէջ բնակող թաթարները չ'առնու և իրենց հայրենիքը չի տանի :

Պայէզիտ իր բոլոր թագաւորութիւնը մեծագործութիւններով հաջակեց : Տասն և չորս տարի Եւրոպիոյ և Երկոյ մէջ փառաւոր աշխարհակալութիւններ ընելով Օսմանեան իշխանութեան սահմանները խիստ ընդարձակեց, և վերջապէս Եգիպտոս քաղաքին մէջ կաթուածով իր կեանքը կորսնցուց քառասուն և չորս տարեկան հասակին մէջ (8 Մարտ 1403) :

Թիմուր՝ Պայէզիտայ դիակը, որ ժամանակ մը Եգիպտոս քաղաքը՝ Սահմու - Հայրան իշխանին գերեզմանին մէջ կը հանգչէր, անոր Սուսա որդւոյն յանձնեց, որ Պրուտա տանի թաղէ • նմանապէս սուլթան Պայէզիտայ շքոյ պատմութեանը, գօտին, ականակապ սուրն ու կապարճը, և անոր ձեռքը կարմիր դրոշմուած արքունի հրովարտակն Օսմանեան արքայազուն իշխանին տուաւ :

Պայէզիտայ մեռնելէն ետեւ, մէկ կողմէն թիմուր Օսմանեան զօրութիւնը կը քայքայէր, ու Եյուղնի, Մէնթէշէի, Թէքքէի, Կերմիանու և Գարամանի իշխանութիւնները նորէն հաստատեց : Միւս կողմէն Պայէզիտայ որդիքը անմիտբանութեամբ տէրութիւնը բաժնեցին • Մէհմէմէտ, Իսա և Սուսա Երիւսկան տէրութեան համար կը կռուէին,

իսկ Սիւլէյման անգրանիի սողին իր իշխանութեան աթոռն Եւրոպիոյ մէջ հաստատեց : Եւս սուլթանութիւնը տասը տարի տեւեց • մինչև որ Մէհմէմէտ առանձին հաստատ մնալով իր հակառակորդներուն յաղթեց, վերստին Եւրոպիան և Երիւսկան տէրութիւնները իր իշխանութիւն տակը միացուց • քաղաքակաւութիւնը, որ անընդհատ պատերազմներուն և ներքին խռովութիւններուն պատճառաւ խանդարուեր էր, վերստին արնայէս զարգացուց որ իր յաջորդներուն փառայը պատճառ եղաւ :

Եւ ժամանակին Օսմանեան պատմութիւնը գրողները մի և նոյն առեւը չորս թագաւորազուն իշխաններ կոչին կ'ըսեն, որով թէ՛ թագաւորաց թուոյն և թէ՛ թագաւորութեան մէջ կը շփոթին • բայց Օսմանեանց ազգային պատմագիրներն աս ժամանակս անտէրընչութեան տմաւ մէջ կը սեպեն • ինչու որ ամենեւին մէկը տէրութիւն բոլոր վիճակները չի միացուց, և միանգամայն բացարձակ իշխան Երկոյ և Եւրոպիոյ իշխանութեանց չ'առնանեցաւ • թէ Սիւլէյման անգրանիութեան պատիւը, ու տէրութեան մեծամեծները, և բանակին երեւելի սպարապետները, իր կողմն ունէր, և Սուսա՝ Սիւլէյմանայ յաղթելով Եւրոպիոյ իշխեց • բայց ոչ մէկը և ոչ մէկալը իբրեւ սուլթան ճանչցուեցան • Եւ Մէհմէմէտ, որ իր եղբարց մէջ կրտսերագոյնն ու երկար առեւ Սիւլէյմանայ իշխանութեանը գլուխ ծուեր էր, յա-

Զողութեամբ բազմին ինքնազուլուս եղաւ՝ արտաքոյ իրենց քաղաքական օրինաց . քան զի դահակալութեան ժառանգութիւնը արքայական գերդաստանին անդրանիկ որդւոյն , կամ մեռնող թագաւորին վերջին կամօքը յաւըրդ ընտրուած արքայական ընտանեաց մէկ անդամին կ'իյնայ :

Պայէզիտայ մեռնելէն գրեթէ երկու տարի ետեւ ալ , թիմուր գէպ 'ի Ղէնաստան երթալու առտենը , ճամբան մեռաւ (19 Փետրվար 1405) եօթանասուն և վեց տարեկան հասակին մէջ՝ երեսուն և վեց տարի թագաւորելէն ետեւ : Երեսուն և վեց որդի և թոռ , ու տասն և եօթն աղջիկ թոռ ունէր :

Թողնէք աշխարհաւեր Երկաթը , որ երկար ատեն աշխարհս դողացնելէն , բազմքերը հիմաւ յատակ կործանելէն , ամբողջ ազգեր համայնաջինջ կորսնցնելէն , ու իր խժական անօրինակ անդրթութեց դառն յիշատակը թողլէն ետեւ , երթայ ամէն մահացուաց ճակատադրին առջին իր գլուխը ճռէ , ու մենք նորէն դառնամք 'ի կարգ պատմութեւ , Վաղատիոյ պատերազմէն ետեւ եղած անցքերէն սկսելով :

Վաղատիոյ հաւակաւոր պատերազմէն ետեւ , Լըն փաշա վեզիրը , Լյնէ Պէյ սպայն ու Հասան Լնի չէրիներուն զօրավարը՝ Սուլթան Պայէզիտայ Սուլթան անդրանիկ որդին Եւրոպա փախուցին . և Պայէզիտ փաշան ալ պատերազմին խառնուած ատենը սուլթանին 11 տարեկան կրտսերագոյն Սէհէմմէտ որդին փախուց :

Օսմանեան պատմագիրները՝ Պայէզիտ փաշային օգնութեամբը Սէհէմմէտայ առջի տարուան մէջ բրած ինն քաջութեան գործքերը կը պատմեն , որոնց մէկ քանին հոս յիշենք :

Վարա Տէօվլէթչահ թիմուրայ հրամանաւը տասն հազար հազար (Օսմանցւոց վրայ գալով , Սէհէմմէտ անոր գլխայն ելաւ , ու իր նետն ուղղելով , զարկաւ ու գետինը պառկեցուց :

Երբ Եւզրիկա քաջուած կը հանդստանար , 20,000 թիւրքմէն Վոսովայի դաշտն իջան , Սէհէմմէտ և իր նիզակակից զօրապետներն անոնց վրայ յարձակեցան ու հալածեցին : Եւ պատերազմին մէջ չափազանցութիւն կ'ըսեն թէ Օսմանցիք բարբոսիկն զրահապատ ըլլալով միայն երկու վերաւորեալ ունեցան :

Թիմուր զինքն իր բանակը հրաւիրած ըլլալով , երբ Սէհէմմէտ ճամբայ ինկաւ անոր երթալու , թշնամիները զինքը պաշարեցին ու կ'ուզէին բռնել . բայց արքայազուներ սաստիկ կերպով դէմ դնելով ջիւղցան բրաւ զանոնք :

Երբ վրայ Սէհէմմէտ իր հաւատարիմ զօրավարաց խորհրդով վճռեց որ իր տեղը իւր Սօֆի Պայէզիտ դայեակը խրկէ , և ազալէ որ ներէ իրեն գալ չի կըրնալուն համար : Սօֆի Պայէզիտ թիմուրայ դեսպանին հետ ետ դառնալով՝ սուլթան Պայէզիտայ մահուան գոյժը բերաւ :

Թիմուր իւր բանակներն Երեւելք դարձնելով , սուլթան Պայէզիտայ վերջին երեք խնդիրքը կատարեց . իր դարձն ամէն բանի

հանգստութիւն տուաւ . Մոզու ներուն առաջին գաղթականութեն ետեւ . Փոքր Միտայ մէջ հաստատուած սեւ թաթարները վերըստին իրենց տեղը խրկեց , ու Միտայ տէրութիւնը Պայէզիտայ որդւոց մէջ մաս մաս բաժնուած թողուց :

Մէհէմմէտ , իր Սօֆի Պայէզիտ գայեակին խորհրդով , ու Պայէզիտ փաշա սպարապետին օգնութեամբն օրէ օր Միսսիոյ և Լււղսիկոյ բոլորաբը գտնուած բարձր գաւառներուն մէջ զօրացաւ :

Սիւլէյման Լւի փաշա վեզիրին , Լյոնէ պէյ սպային , և Հասան Լւնիշէրիներուն զօրութարին օգնութեամբն , իւր Վասուլ եղբօրը հետ կոստանդնուպօլսէն Լւրուպա գնաց , ու իր իշխանութեանը մէջ հաստատուելու համար , անմիջապէս Յունաց կայսեր հետ հաշտութիւն խօսեցաւ . իր Վասուլ եղբայրն ու Փաթիմէ քոյրն անոր քովը պատանդ թողաւ , ու ինքը կայսեր եղբօր թէոտորաւ քոյրը կնութեան տուաւ :

Իսկ Սուլթան Պայէզիտայ Իսա որդին , որ Պրուսա փախեր , ու մէկ տարիի չափ պահուեր էր , իւր Պայէզիտ հօրը մահուան գոյժն առնելով , թիմուրթաշ կողմնապետին օգնութեամբը , որ իր գերութենէ ազատեր կամ փախչեր էր , Պրուսայի մէջ թաղաւոր եղաւ . ու Սիւլէյմանայ ըրածին պէս , Յունաց կայսեր հետ բարեկամութիւն դաշինք հաստատեց , և բարձր գերգաստանի աշկան մը հետ կարգուեցաւ :

Վերջապէս , Սուսա Պայէզի-

տայ վեցերորդ որդին , որ իր հօրը հետ գերութեան գացեր էր , թիմուրայ մեկնելու առնելով , կէրմիանու իշխանին պահպանութեանը յանձնուեցաւ Պայէզիտայ գիւղին հետ մէկտեղ :

Մահմադէս (Մահմեան պետութիւնը Պայէզիտայ որդւոցմէջ բաժնուած էր . Սիւլէյման Լւրիանուպօլսոյ մէջ կը տիրէր , Իսա Պրուսայի մէջ , և Մէհէմմէտ Միսսիոյ մէջ :

Սուլթան Պայէզիտայ մահուանէ ետեւ , Մէհէմմէտ իւր զօրքերովն Միսսիայէն ելաւ որ Իսային վրայ քալէ . նոյն և առաջ նամակ գրեց անոր , և առաջարկեց որ Միտայ տէրութիւնն իրենց մէջը բաժնեն , այսինքն ինքը Մէհէմմէտ հիւսիսային և արեւելեան գաւառներուն , Լւղսիկոյ , Միսսիոյ , և Սերաստիոյ իշխէ . իսկ Իսա Պրուսայի հարաւային և արեւմտեան գաւառներուն , Վարէսիոյ , Սարուխանի , և Լյոլլնի տիրէ : Ըստ առաջարկութիւնը չընդունուելով , պատերազմի ելան Ուլուպատ քաղաքին մէջ համանուն լճին մօտ . թիմուրթաշ Իսայի բանակին զօրապետը փախաւ , և իր ծառաներէն մէկը սպաննեց զինքը , Մէհէմմէտ առ զօրապետին գլուխն իր Սիւլէյման եղբօրը խրկեց ի նշանակ իւր ըրած յաղթութեանը : Իսա կոստանդնուպօլիս փախչելով , Մէհէմմէտ Պրուսայի և Լիկիոյ տիրեց : Լիկէ ետեւ Մէհէմմէտ կէրմիանու իշխանին դեսպան խրկեց , որ իր Սուսա եղբայրն ու իր հօրը գիւղն իրեն յանձնէ . կէրմիանու իշխանն անոր խնդիրը կա-

տարեց , Մէհէմմէտ իր Սուսս եղբորը կենացը խնայեց , ու սուլթան Պայէզիտայ գիտիլը Պրուսս թաղելէն ետեւ՝ նորէն դարձաւ յԱփսխա :

Իսա Կոստանդնուպօլսէն Լէրի անուպօլիս գնաց , ու իր Սիլէլ ման եղբորմէն ոգնութիւն խնդրելով , վերստին Լըիս դարձաւ , նախ՝ Գաբէսիոյ մէջ ամրացաւ , յետոյ՝ իր Մէհէմմէտ եղբորը հետ հաշտութեան և բարեկամութեան խոստմունքներ ընելով մինչև Գարամանիս հասաւ . ու յանկարծ տառն հազար հոգւով Պրուսսոյի վրայ դարձաւ . երկրորդ անգամ իր եղբորմէն հալածուելով , գնաց Գասթէմունիի Իսթէնաիսը իշխանին քովն անպաւտանուեցաւ :

Երբ իշխանին նիզակակցութեամբ բը Իսան երրորդ անգամ Մէհէմմէտայ վրայ պատերազմի ելաւ . Մէհէմմէտ , երեք հազար զօրքով միայն վերստին զան հալածեց . Իսթէնաիսը Գասթէմունիի փոխաւ , և Իսա գէպ ՚ի ԸՕ միւսնիս գնաց :

Լնտի Լյարնի , Սարուխանի , Թէքքէի , և Մէնթէշի իշխաններուն հետ մէկ տեղ (որոնք , սուլթան Պայէզիտէն իրենց իշխանութիւններէն զրկուելով , Թիւմուրայ օգնութեամբ վերստին իրենց վիճակին մէջ հաստատուեր էին) , քսան հազար հոգւով Մէհէմմէտայ վրայ յարձակեցաւ , որ թէ և անոնց զօրաց կիսոյն չափ զօրք չունէր , անոնց բանակը ցրուեց , ու նիզակակից իշխանները հնազանդեցուց . Իրզըր շահ Սարուխանի իշխանը գե-

րի բռնուեցաւ , ու իր մունէլէն առաջ , ազդեց ուր վիերը Սադնիսիս թաղէն : Երազուպ , Կէրմիանու իշխանն իր բերդէն բանիքնիլը բերաւ յաղթողին ձեռքը յանձնեց ու սգոտեցաւ . Իսա Գարամանիս փախչելով՝ բնորովին սնեռեալ թեղաւ ու մէկ մ'ալ չերեցաւ :

Մէհէմմէտ մէկ նախանձորդէն ազատելով՝ ուրիշ աւելի սոսկալի նախանձորդ մ'ունեցաւ : Սիլէլման , որ մինչև ան ժամանակն Լէրիանուպօլսի մէջ գեղիսութն ու զօսանաց մէջ ընկզմելով անհոգ կեցեր ու իր եղբայրն Լըիոյ մէջ բրած պատերազմները կը գիտէր : Մէհէմմէտայ Իսայի վրայ բրած յաղթութիւնները լսելով , արթնցաւ իր թմբու թեղէն :

Ըրդէն Սանուէլ կայսրը , որ վեց տարիէ ՚ի վեր Կոստանդնուպօլսի կայսերութեան գահէն զսկուած կը գտնուէր , Պայէզիտայ մեռնելէն ետեւ , վերստին իր իշխանութեան գաւազանը ձեռք առաւ :

Սիլէլման Մէհէմմէտայ քաջութիւններուն չի կրնալով համբերել քսան և հինգ հազար հոգւով Լըիս անցաւ , ու Գարամանի և Կէրմիանու իշխանները հալածեց , որոնք Օմիւսնիոյ կառաւ վարչին գրգամբը բազմութեւ նոր վրայ ելեր էին , ու յաղթանակաւ Լիփեսոս մտաւ :

Սիլէլման իր բանակը Լըի փաշա վեզիրին հրամանատարութեանը յանձնած Գաղատիս խրկեց , որն որ Երազուպ պէյ Ֆիրուզ փաշային որդին քաջութեամբ կը պաշտպանէր . Մէհէմմէտ նամա-

կով մը դեսպան խրկեց Եւթուպ
պէյին ու քաջալերեց զան որ ընդ-
դիմակալութիւնը շարունակէ,
մինչև իր գնդին իրեն օգնութիւն
հասնելը: Սիւլէյմանայ բանակին
հրամանատար Լէփ փաշան նամա-
կը ձեռք անցընելով, ուրիշ նա-
մակ մը խրկեց Եւթուպին Սէ-
հէմէտին բերնէն՝ առաջին նա-
մակին իմաստներուն հակառակ
խօսքեր գրելով, որպէս թէ Սէ-
հէմէտ չէր կրնար իրեն օգնու-
թեան հասնիլ, ու պէտք է անձ-
նատուր ըլլալ: Ստի, Սէհէմ-
մէտ աստիաւին քաղաքին չի մօ-
տեցած, աբդէն թշնամիները տի-
րեր էին: ու զգալի մինչև Պրուտ
գնաց, ուր Սիւլէյման իւր բոլոր
ժամանակը բաղնիքներու և շուա-
տութիւն մէջ կ'անցընէր: նոյն մի-
ջոցին իսկ որ Սէհէմէտայ Պրու-
տայի մօտենալուն լուրն առաւ,
բաղնիքի մէջ կը գտնուէր: Սիւ-
լէյման կ'ուզէր Եւրոպա վերա-
դառնալ, բայց Լէփ փաշա աս-
թոյլ զիտաւորութեանը բոլորու-
մին դէմ կ'եցաւ, ու խորհուրդ
առաւ որ յառաջ վարեն իրենց
բանակը, ու թշնամին ընկճեն:
Սիւլէյման մինչև Սիվրիհիսար
հասնելով, Գարամանի իշխանը
մեծ բանակաւ անոր վրայ յար-
ձակեցաւ, բայց չարաչար յաղ-
թուելով, Սէհէմէտայ նիզա-
կակցութեանը հարկաւորութի-
ունենալը տեսաւ, ու անոր հետ
խորհուրդ ըրաւ որ միաբան Սիւ-
լէյմանայ դէմ դնեն: բայց Սուսա
առաջարկեց Սէհէմէտին որ Եւ-
րոպա անցնին ու այնպէս Սիւ-
լէյմանին հետ պատերազմին ա-
նոր տէրութեան սահմաններուն

մէջ: աս բանիս համար ինքը
Սուսա Խոֆէնախարի և Վալու-
բիայ ու Սերվիայ իշխանաց օգ-
նութեամբը Եւրոպա անցաւ, և
Սիւլէյմանի իշխանութեան դէմ
պատերազմ բացաւ:

Օեղիս Սուլթանը Եւթայէն Եւ-
րոպա անցնելով, Յունաց կայս-
րէն օգնութիւն խնդրեց, ու
երկու բանակները Կոստանդնու-
պոլոս մօտերը խարու զարնուե-
ցան: պատերազմին սկիզբը՝ Սեր-
վիայ օժանդակ գունդը Սիւլէյ-
մանայ կողմն անցաւ, որ նեն-
գութեամբ երբ փախչել ձեա-
ցընելով, Սուսա իր ետեւէն ին-
կաւ, յանկարծ դարանը մտած
հինգ հարիւր ձիաւոր գնդովը
դուրս ելաւ ու թշնամեաց վրայ
յարձակեցաւ: Սուսա անօգնա-
կան մնալով փախաւ:

Սիւլէյման Ելլիանուպօլիս
դառնալով, նորէն հեշտութեանց
և զեղխութեանց տուաւ ինքզին-
քը՝ առանց Սուսայէն կասկա-
ծելու, որ դարձեալ դադարուկ
նոր գնդեր յարուցանելու կ'աշ-
խատէր անոր վրայ: Պարապ տե-
ղը Յունաց կայսրը դեսպան մը
խրկեց անոր, որ մարութեան քու-
նէն արթննայ, ու եղբօրը բռնած
ճամբաներուն առաջն առնէ:
Սուլթանը մարութեանց թոյնովը
թաթխուած՝ գիշերն 'ի Լոյս արը-
շաութեամբ կ'անցներ և ցորե-
կըն 'ի բուն խոր քունի մէջ կը
ննջէր: Յանկարծ Սուսա մեծ
բանակով քաղաքին դուռը տե-
նուեցաւ: Միտալ օղու վաղէց
յառաջանալէս դնդին հասնելուն
դժբաղդ լուրն անոր հաղորդեց
բաղնիքին մէջ եղած ատենը:

բայց Միւլէյման անհագութեամբ ծաղր բրաւ դան .

Օ՛հրունի Լւրէնսս անորմէ ետե ներս մտաւ ու ջանաց զան մնլութեան քունէն սթափեցը նել , բայց այսպէս պատասխան մ' առաւ . “ Ո՛վ ծեր , կը կարծէք թէ տաւ ձայներով իմ զուարճութիւններս պիտ' ընդմիջէք Ի նչ կը վախնայք Մուսայէն , որ բանի մը թշուառականներ իր գլուխը ժողվեր է , թող ելէ նայինք թագաւորութեան հաւար պատեր սգմի ” :

Լւրէնսս այսպէս անարգութեամբ զուրս ելլելով , Նիխէրեաց Հռոմէան զօրավարին գանգատեցաւ . առաւ ներս բաղնիքը մտնելով , սկսաւ գրգռել զան ու սառսիկ խօսքեր խօսիլ : Միւլէյման անոր համարձակութեամբ վրայ բարկանալով , հրամայեց որ մօրուքը որով գերծեն . առ բանս իր կործանմանը պատճառ եղաւ : Հոտան , երեսը վիրաւորուած , բանակը վազեց ու իր կրած նախաւորները ցուցունելով , աւագանիները գրգռեց որ իրեն հետ մէկ տեղ Մուսայի բանակն անցնին : Ամէնքն աւանոր հետեւեցան , բայց ՚ի երեք մեծերէն , որոնք սուր թանին քովը մնացին , ու երբ Միւլէյման բաղնիքէն դուրս ելաւ , իրեն հաւատարիմ մնացող աւագանիներն արտօրոցին անոր հետ դէպ ՚ի Կոստանդնուպօլիս փախչելու (1410) . բայց երբոր Տիւրքենճի դիւղին քովը հասաւ , իր զգեստին պաճուճանքներէն և ձիուն զարդերէն ճանչցուեցաւ . հինդ եղբարք , որոնք ձիարշաւուն և նետածգունէ մէջ խիստ

վարժ էին , անոր առաջը վաղէցին , գոյցէ հետաքրքրութիւն որ ազէկ մը տեսնեն : Սուլթանը անոնց վրայ կտակածելով , որ չբլլայ թէ իրեն փնտս մը հասցընեն , անոնցմէ երկուքն իրարու ետե սպաննեց . ան առեն միւս երեք եղբարքն ալ իրենց նետերն անոր վրայ ուղղելով , երեքնին մէկէն զաւրկին զան ու ձիէն վար ձգելով գլուխը կտրեցին :

Այսպէս Միւլէյման իր հօրը մահուանէն տասը տարի ետե մեռաւ . Միւլէյման երեւելի թաւգաւոր մը կրնար սեպուիլ , թէ որ իր մնլութեանց ստնձ դնել կարենար . Օսմանեան թագաւորաց մէջ առ առաջինն եղաւ , որ աղբային դիտնականները քաջալերեց . որոց մէջ երևելիներն էին՝ իմամ Միւլէյման Չէլէպի , որուն գործքերը ստանաւոր շինուած են , ու մինչև ցարդ կը կենան . Նիսպի , որուն չափաբեղական աշխատասիրութիւնները կորսուած են . Կիմեա , ու ասոր Հաժլա եղբարք և այլք :

Մուսա տէրութեան եւրոպական մասին ինքնագլուխ իշխեց . շուտով իր խոտութիւնը յայտնի ըրաւ . իր եղբայրը մեռցընող երեք եղբարքը բռնել ու նոյն գիւղը բերել տուաւ , և ամէն բնակիչներն իրենց խրճիթին մէջ կենդանի այրեց ՚ի վրէժ իր եղբորը մահուան : Դարձաւ սնկէ Սերվաց ուխտադրութ իշխանին երկիրը , ու աւերեց . չափահաս աղաքները գերի տանելով , միւս բոլոր բնակիչներն անխնայ ջարդեց : Արեք ամիսներու բերդապահ զօրքերը չարաչար կըտ-

բուեցան, ու Սաւա բրիտանե-
կոյ գիտնիրուն վրայ սեղաններ
գնել տալով, իր զօրավարաց մեծ
խնջոյք մը տուաւ :

Իր արխիւըսուշո գործողու-
թենէն ետեւ, Թեապոնիկէն պա-
շարեց, ու անոր բոլոր բազմոց
սիրելով, Իպրահիմ Ալի փա-
շային որդին Յունաց կայսեր
խորհեց անորմէ հարկը պահանջե-
լու համար : Իպրահիմ Սաւային
բռնութենէն փախնալով, յորդու-
րեց զկայսրը որ գէմ կենայ, ու
ինքը Պրուսա փախաւ Մէհէմմէ-
տին քովը : Սաւա աս եղածին
ու Յունաց կայսեր գէմ բարկա-
նալով, որ Սիւլէյմանին Օրխան
որդին կը գրգռէր, որ գլուխ
վէլընէ, Կոստանդնուպօլիսը
պաշարեց : Կայսրը բոլոր շրջակայ
գիւղերուն բնակիչները մայրա-
քաղաքին պատնէշներէն ներս ա-
ռեր, և թնամեաց յարձակմա-
նը գէմ գնելու համար նախա-
պատրաստութիւններ ըրեր էր :
Բայց խիստ նեղը լծուելով, Մէ-
հէմմէտն օգնութեան կանչեց :
Մէհէմմէտ Իպրահիմ փաշային
գրգռամբը, որ ան ատենը վէզիր
եղեր էր Կոստանդնուպօլիսի գեղ-
պան մը խրկեց որ կայսրը Եւրո-
պա անցնելու համար հարկաւոր
եղած նաւերը խրկէ իրեն, ու ին-
քը մինչև Բաքիւտար անցաւ :
Մանուէլ անոր ասիական ծովեղ-
քը հասնիլն իմանալով, կայսերա-
կան նաւախմբով անոր առջևը
գնաց, ու հաշտութեան և բա-
րեկամութեան դաշինք հաստա-
տէլէն ետեւ, Կոստանդնուպօլիս
տարաւ, ու երեք օր տօնախմբ-
բութիւն կատարեց : Չորրորդ

օրը Մէհէմմէտ իր բանակուն ու
Յունաց սովաւաթիւ գնդովը
Սաւայի գէմն ելաւ : Բայց երկու
տնգամ յաղթուեցաւ :

Իր միջոցին Ղիւնէյո Այալնի
իշխանին և քանի մ'իշխանաց ա-
պշտամբութեան լուրն տուե-
լով, Սաւա դարձաւ :

Ղիւնէյո, Օմիւսնիոյ և Եփե-
սոսի տիրելով, պարագ տեղը կը
յուսար որ պիտի կարենայ Մէ-
հէմմէտին գէմ գնել : Բայց չի
կոնսլով խորհուրդը յառաջ տու-
նել հնազանդեցաւ : Եւրոպ
ձիրուղ փաշային որդին, որ
Բաղատիոյ հաշակաւոր պատե-
րազմին ժամանակը, աս քաղաքին
կառավարիչն էր, և ետքը Մէհէմ-
մէտին անուամբը ինքնիշխան կը
կառավարէր, հիմա իր ապտամբ
բութեան վրայ զղջալով, ներս-
ղութիւն խնդրեց : Մէհէմմէտ
թէպէտ ներեց անոր, բայց ա-
զատ չթողաց, այլ շղթայակապ
Եւրոպիա տարաւ բանտարկեց :
Նոյնպէս Օիւլգատար անոր հնա-
զանդութիւն ցուցնելով հետը
միացաւ, և Մէհէմմէտ անոր և
Սերվաց իշխանին ու Յունաց
կայսեր նիզակակցութեամբը Եւ-
րոպա անցաւ, ու Վիզա իր բա-
նակները կանգնեց :

Սիւլէյմանայ մահուանէ ետեւ,
էրբ Սաւա բոլոր անազանիները
Իգրիսնուպօլիս կանչեց, Եւրե-
նոս իր հատակը և կուրութիւնը
յառաջ բերելով ուղեց ետ կե-
նալ, թէ և աս վերջին տկարու-
թիւնը կեղծեալ էր : Սաւա, որ
ծերունւոյն վրայ կը կռուածէր,
ու անոր որկորածէտութիւնը կը
ճանչնար, ուղեց փորձել զան :

ուստի զինքը ճաշու հրաւիրեց , ու սեղանին վրայ դորտէ շնուած կերակուր գնել տուաւ , որ խիտ ախորժեի էր ծերունւոյն , յաւալով որ իր սրկարածէտութիւնը յարմարի պիտ'ընէ իր խաբէութիւնը . բայց Լւրէնս' մինչև որ Սուսա չհրամայեց կերակուրին չմոտեցաւ . Սուսա հաւատարմըլլալով որ կուրցած է , արքունական պաշտօնը թող տալ տաւ : Լւրէնսոյ այսպէս յաջողելով , ու Սուսային բռնութենէն ձանձրանալով , Մէհէմէտայ կողմնանցաւ , որուն հետեւեցան նաեւ Մէհէմէտ Լւրէնսոսի որդին և Եսխըպէյ Սիւտ օլլուի որդին :

Իսկ Սուսա , որ մինչև ան ժամանակը կոտտանդնութիւնը պաշտօնէր էր , ստիպուեցաւ պաշտօնին ի կտի թողուլ . Քանի մը անգամ Մէհէմէտայ հետ դարնուեցաւ , բայց գրեթէ միշտ դժբաղդ պահուեցաւ , ու իր զօրապետներէն շատը զինքը թողուցին ու Մէհէմէտայ կողմնանցան :

Սուսա յուսահատած եօթն հազար Լնիչերեաց գնդով , որոնց տաւատակի տալուն համար իրեն հաւատարիմ մնացեր էին , Չամուրլու դաշտը հասաւ , ուր Մէհէմէտ բանակած էր :

Մէհէմէտ իր բանակին ձախ թեւը Սերվաց իշխանին յանձնեց , ու աջ թեւը՝ Լւրէնսոյ պէյին , որուն հետ էին նաեւ իւր հինգ որդիքը . Եւկու բանակներն ի-

րարու խառնուելու տեսն , Հասան Լնիչերեաց զօրավարը յաւաք անցաւ , ու բարձր ձայնով պռապ . “ Ի՛նչ կ'ուշանաք , նրգեակք , Օսմանեանց արգար ու առաքինի թագաւորին դրօշակին տակը մտնելու Լնչու պղպէս խեղճ ու թշուառ կը կենաք այնպիսի մարդու մը քով , որ իր անձին փրկութեանն անգամ հրնաք մը գտնել չի գիտէր :

Սուսա առ հրաւերը և նախատական խօսքերը լսելով , այ աւելի չի համբերեց , այլ առիւծաբար Հասանին վրայ փողեց , որ սկսաւ փախչիլ . բայց Սուսա ետեւէն հասնելով , այնպէս հարուած մ'իջեցուց , որ անոր գլուխը պատուեց . երկրորդ անգամ հարուածն իջեցնել ուղեւով , Հասանին ընկերներէն մէկը՝ իր սուրը Սուսային դէմ բռնելով անոր թեւը կտրեց . Երբ Սուսա իր բանակը դարձաւ , Լնիչերիներն անոր թեւը կախուած անանելով , զինքը թողուցին ու Մէհէմէտայ կողմնանցան . ու Սուսա Վալարբիոյ կողմը փախաւ : Սաուճէ փաշան իր հեծելազոր գնդովն ետեւէն երթալով ճահիճի մը մէջ մեռած տեսան (1413) :

Եյսպէս Սուսա երեք տարի ինքնագլուխ իշխեց քաջութիւնը բայց չափազանց բռնութեամբ , որով իր բոլոր աւագանիները զատուեցան իրմէ :

چلبی سلطان محمد خان اول

۱۵۸۱-۱۵۹۷ م. ۲۵۱-۲۶۷ هـ

تصویر از کتابخانه ملی

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄՄԷՏ Ա. ԶԵԼԵՊԻ

1413 — 816

Օսմանեան ժողովուրդը և բանակներն երկար ատեն քաղաքական պատերազմներէն ձանձրոնալով, վերջապէս Սուլայիմ յաղթուելէն և մահաւանէն ետեւ, Մէհմէտ Քրէյզտայ արդին ուրախութիւնը իրենց գլուխը ճանցցան։ Մէհմէտ, որ Կիւրիւշի - Չէլէպի (Էմբիշ և Շորհապի իշխան) մականուանեալ էր, իր մարմնոյ գեղեցիութեամբը, զինուորական յաջողակութիւնովը և մանաւանդ արդարաւորութեամբն երեւելի հանգիստացաւ։ Սպիտակ մարթ էր, երեսի զոյնը պայծառ աչքերը սև, յոնքը սև, խիտ և իրարու միացեալ, մօրուքը խիտ, ընչացքը ձեւուոր, ճակատը բաց և լայն, կզակը կամարածեւ, կուրծքը լայն, և ձեռքերը երկայն։ Իր ձեւերը և հանգամանքն ազնիւ, ու իր զարդարանքը վայելուչ։

Բիւզանդացի և Օսմանեան պատմագիրներն անոր առատու ձեւութիւնը և քաղցրաբարոյութիւնը չափազանց կը հռչակեն։ Միայն որ քրիստոնէից և Օսմանցոց վրայ հաւատար գուժ և խնամք կը ցուցնէր։

Յունաց քայքայեալ տէրութիւնը վերստին կանգնեց, ու իր բոլոր կենացը մէջ Բիւզանդիոյ կայսեր հաւատարիմ՝ բարեկամ եղաւ։ Իր տէրութեան թշնամիները հարածելով Օսմանեան պետութիւնը ապահովուց։ Սա

նուէլ, որուն օգնութեամբը Մէհմէտ Սուլայիմ յաղթեր էր, անոր իշխանութիւնը ձեռք առնելն իմանալով խնդակութեան դեպքան խրկեց, ու բարեկամական դաշանց նորոգուիլ խնդրեց։ Մէհմէտ իր խոստմանը վրայ հաստատ կենալով Մեւ ծովուն վրայ գտնուած քանի մը բերդերը, ու Թեսաղանիկէի և Վարմարայի ամրոցները նորէն իր օրինաւոր տիրոջ յանձնեց, ու խրկուած գետնաններուն պարզէներ տալով արձակեց զանոնք վերստին երդումը կրկնելով։ «Պացէք, ըսաւ գետնաններուն, ըսէք Յունաց կայսեր, որ ես պիտի չմուսնամ ինձի տուած օգնութիւնը, որով իմ հօրս տէրութիւնը ժառանգեցի, և ես զինքն իմ հօրս տեղը դրած ըլլալով, պատրաստ եմ որ և իցե կերպով իմ պարտքն կատարելու։

Նոյն միջոցին Սերպաց, Վլահաց, Պուլղարաց, Լակեդեմոնիոյ իշխաններուն և Նանեայի դուքսին կողմէն գետնաններ եկան խնդակցուեցան։ Համար, զորոնք Մէհմէտ մեծ պատուով ընդունելով՝ կռնուիքի հրաւիրեց, ու ընծաներով արձակելու առեն՝ առ խօսքերս ըսաւ։ «Բէք ձեր տեսարցը որ ես ամէնուն հետ խաղաղութիւն կ'ընեմ, ու ամէնուն խաղաղութիւնը կ'ընդունիմ։ Ի՞նչ որ զան լուծէ՝ խաղաղութեան

Արտուծոյ պատիւն ընդունի » :

Եւ արդարապէս Սուլթանին առաջին գործքերն այսպէս խաշաղութեամբ հանդիսացան . Ա. ե. նեաիկ ցւոց եւ խիւստացւոց հասարակապետութեանց հետ ալ դաշինք ընելէն ետեւ , Երես դար ձաւ Գարամանի իշխանին եւ Ղիւնէյաի տաքտամէութեանը գէմ գնելու համար : Մէհէմմէտ Սուլթանին հետ Եւրոպայի մէջ պատերազմելու առեւնը՝ Գարամանի իշխանն իր բոլոր դորութիւնովը Պրուտայի վրայ յարձակելով . առաջին ներք խաթեց , որուն քաջութեամբ գէմ գրաւ Եւրոպայի փաշա . պաշարողները ջանացին Փուհար պաշտ գետին ընթացքը դարձնելու , ու աշտարակը ծակելու . բայց Եւրոպայի փաշա ահա նահապետներուն վրայ կրակ ձգելով հարածեց զանոնք : Գարամանի իշխանը քաղաքն առնուլ չկրնալուն համար բարիանալով շրջակայ բոլոր արուարձաններն ու շինութիւններն աւերեց . սուլթան Պայէզիտայ սոկրները գերեզմանէն հանել տալով՝ այրեց , եւ մոխիրը յողմ ցրուեց ի վրէժ մահուան իր հօրը , որ սուլթան Պայէզիտայ իշխանութեան ժամանակը գերի տարուելով , Թիմուրթաշէն սղաննուեր էր :

Եւն ինչ մզկիթները կ'այրէր եւ գերեզմանները կը պորպէր , Սուտա Չէլէպիին դիակը հանդէսով Պրուտա կը բերէին որ իր հօրը քով թաղէն . Գարամանի իշխանը կատիածելով՝ որ ցոյց թէ գիտէին ետեւէն Մէհէմմէտայ գունդերը գան իր անդթուէ գործա-

քերը յրատմելու համար , որոշարումը վերցուց ու արտորնօր սկսաւ փոխել : Իր հաւատարմատեգաններէն մէկն անոր երկիւղը տեսնելով բռաւ . « Եթէ այդպէս Օսմանայ մեռեալ որդիէն զարհուրեալ հապճեպ կը փախչիս , ապա ինչպէս կենդանի որդւոյն պիտի կտրենաս ընդգիւմանալ » : Գարամանի իշխանն ոտ համարձակութիւնը դրն խեղդել տալով պատմեց .

Մէհէմմէտ Երես հասնելով Պերգամանի վրայ քալեց , ու ապառաւ Ղիւնէյաը ստիպեց , որ իր իշխանութեան երկիրներն իրեն յանձնէ : Ղիւնէյո փոխանակ հնազանդելու , իր բոլոր քաղաքներն ամրացուց :

Մէհէմմէտ Բիւսն , Ալմֆէօն եւ քանի մ' ամրացներ առնելով , Օմիււնիան պաշարեց , որն որ Ղիւնէյո խիտ ամրացուցեր էր , ու իր Պայէզիտ եղբայրը , մայրն ու որդիքը հան թողուցեր էր : Զոն Փորր Երես բոլոր շրջակայ նահանգներուն եւ կղզիներուն իշխանները , ինչպէս էին Փակիայ (Փոշա) , Միաիլիէի , Բիտի Ղիւնիւցի սապեաները , եւ Աերմիանու , Թէքքէի , ու Մէնթէշի իշխանները , Մէհէմմէտայ քաղաքունն ու արդարապէսութիւնը լրտելով , եւ մոնաւանդ Ղիւնէյոի բռնութիւններէն եւ հարստահարութիւններէն ձանձրացած՝ աւելին կողմերէն , ծովէ ու ցամաքէ կու գային , հաշտութիւն եւ անոր օգնութիւնը կը խնդրէին : Սուլթանն իրենց նիդակակցութիւնը սիրով ընդունեց Ղիւնէյոի իշխանութիւնը կործա-

ներու համար : Տասն որ պաշտ-
մանն ետե , Ղիւնէյտի մայրը ,
կինն ու որդիքը Մէհէմէտ պարն
ինկան , ու աղաչեցին որ իրենց
կեանքը խնայէ : Մէհէմէտ անոնց
ներելով , քաղաքին ամրոցներն
ու պատնէշները քանդեց , նուա-
հանդասին մուտքին վրայ Լէնկ-
թիմուրէն կործանուած ու Հաւ-
դասի մեծ իշխանէն շնուած աշ-
տարակն իսկ մէկ գիշերուան մէջ
կործանեց : Առաւել մեծ իշխանը
Սուլթանին առջևը ներկայացու ,
ու ըստ որ ան աշտարակին կոր-
ծանումը պատկին հետ պատերազ-
մի ելլելու պատճառ պիտ' ըլլայ ,
ու թշնամեաց նաւախումբներն
ու բանակները քաղաքին վրայ
պիտի յարձակին : Սուլթանը հան-
դարաւթեամբ անոր խօսքերը
մօտիկ ըրաւ , ու նոյն հանդար-
աւթը պատասխանեց . « Կ'ուզէի
բոլոր աշտարակս մէջ ամէն քրիս-
տանէից հայրն ըլլալ , ու իւրա-
քանչիւր ումէր հարկ եղած պար-
գեն ու պատիւն տալ . ինչու որ
գերազդն իշխանութեան կը վե-
րաբերի բարիները վարձատրել
ու չարերը պատժել . բայց ես
աւելի իմ բուն հպատակացի բա-
րօրութեանը հոգ պիտի տանէի :
Թէեւ թիմուր բոլոր Միսն աւե-
րեց , ըսին ինձ , սա'իսն Օմիւս-
նիս աշտարակը քանդելուն հա-
մար խիստ մեծ համբաւ ստացերէ ,
ըստ որում մեր ձեռքէն փախած
բոլոր գերիներն սա քաղաքին
մէջ կ'ապաստանէին ու կ'ազա-
տէին : Նոյնպէս թէ ծովով և թէ
ցամաքով ճանապարհորդութիւն
ընող ազատ մարդիկն ալ գերի
կ'ըլլային հոն . ասոր համար Օս-

մանեանք ու ասպետք յարաւա-
կաւերազմի մէջ էին : Աւստի
թիմուր , թէեւ խիստ խելութիւն
ներ կատարեց , սա մասին խիստ
գովելի հանգիստցաւ : Ըրդ կը
կարծէս որ ես ան բռնաւորէն
աւելի անդուծ ըլլամ : Բայց
զբեղ դո՛ւ ընելու համար՝ Մէհ-
թէշի վիճակին մէջ ուրիշ տեղ
պիտի յուցընեմ , որ ուղածիդ
պէս կարենաս բերդ մը շնել » :
Երբ մեծ իշխանը աղաչեց . որ
Սուլթանին իշխանութեան մէջ
տեղ մը տայ և ոչ օտար երկրի
մէջ , Մէհէմէտ պատասխա-
նեց . « Ինչ որ քեզ կու տամ՝
իմն է , ըստ որում՝ Մէհթէշի
իշխանն իմ դուրսութենէս կ'ախաշ-
է » : Եւ ըսեցին ետե՝ Հաոգոսի
մեծ իշխանը Փոկիոյ , Միտիլինէի ,
Բիոսի Ղենոփացի ասպետներն ադ-
ձակեց : Ղիւնէյտի մօլն աղաչա-
նաց վրայ , Մէհէմէտ առ ազա-
տամբին ալ ներեց որ եկեր թու-
ղութիւն կը խնդրէր : Օմիւս-
նիս կառավարութիւնն ալ Սեր-
վոյ Լաղար իշխանին (Ալեքսանդր
Սիոման որդւոյն յանձնեց :

Այնուհետեւ պատրաստուե-
ցաւ անձամբ Քարամանի իշխա-
նին վրայ ելլելու՝ անոր ապստամ-
բութիւնը և Պրուսայի մէջ ըսած
աւերմունքը պատժելու համար :
Լյնէկէօլ ամրոցը հասնելով , Ե-
գիպտոսի Սուլթանին նամակ մը
գրեց՝ անոր հետ բարեկամական
յարաբերութիւնները հաստա-
տելու համար , ու քիչ մ'ետքը՝
անորմէ ուրախացութեան դեռ-
պանները մեծ հանդիսիւ ընդու-
նեց : Օսմանեան սուլթանն՝ Իւ-
ֆէնախար Քաթթէմուլիի իշխանը

հրաւիրեց որ իր Գառմ Եղյ որդին իւր գնդովն իրեն օգնութիւն իրկէ, ու Կերմիանու Կաղուս պէյին հրամայեց որ Գառմանի վրայ քաջելու համար պատերազմականաց անցնելու ճամբան յորդաբէ : Աշէհիւր, Պէկէհիւր, Աշտիշէհիւր և ուրիշ ամրոցներ գիւրութեամբ իրեն հնազանդեցան : Աշէհմմէա իմանաւ պաշարեց, բայց Գառմանի իշխանը յաղթողին արշաւանքէն վախնալով, եկաւ անոր ոտքն ինկաւ՝ ճակատը չուան մը կապած ի նշան հնազանդութեան*, և աղատեցաւ : Աշէհմմէա դէպ ի հիւսիս դարձաւ ճանիկը Օսմանեան տէրութեան միացնելու համար : Բայց հաղիւթէ հոն հասաւ, որ Գառմանի իշխանին կրկին ապստամբութեան լուրն առաւ ու վերջոյն իր բանակը փութով ետ դարձուց, միտքը գնելով որ աւերտամբն անպատճառ բռնէ : Բայց իր արշաւման ժամանակը հիւանդացաւ Գաղատիոյ մէջ, ու իր բոլոր բժիշկները չկրցան աղէկցնել : Վերջապէս Կերմիանու իշխանին անուանի Աինան բժիշկը կանչեցին, որ աւելի իր բանաստեղծական ոգւոյն համար Շէյխ անուամբ ճանչցուած էր : Աինան Շէյխ իմացուց որ Աշէհմմէայ հիւանդութեան պատճառը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ մեղամաղձութիւն մը, և թէ յաղթութեան լուր մ'ամէն առողջարար դեղերէն աւելի ներգործութիւն պիտ'ընէ : Պայէզիտ փաշա աս դեղը ճարելու յանձնա-

ւաւ եղաւ : Երկուր տառնէ ի վեր Գառմանի իշխանին հետ բարեկամութիւն ունենալով հրաւիրեց զան որ իր քովը գայ, որպէս զի եթէ Աշէհմմէա մեռնելու ըլլայ՝ ինքը պատրաստ ըլլայ Օսմանեան տէրութեան օանձը ձեռք ձգելու : Իշխանը խաբուեցաւ, ու Պայէզիտ փաշա, որ դարանը մտած կ'ըստասէր, անոր վրայ յարձակեցաւ, ու իշխանին Սուլթան Գալի պէյ որդին գերի տարաւ :

Ինչպէս որ բանաստեղծ բժիշկը գուշակէր էր, յաղթութեան լուրը Սուլթանին հիւանդութիւնը առողջացուց : Աշէհմմէա Սուլթան Գալի պէյ Գառմանի իշխանին արգելոյն ազատութիւն տուաւ : Իշխանազունն իր ձեռքն կուրծքին վրայ գնելով, իր հօրն անուամբը աս երգումն ըրաւ. « Զորափ կենդանութեան հոգին աս մարմնոյն վրան է, ըսաւ, բնաւ Օսմանցւոյ աշխարհին վրայ աչք չի պիտի գնեմ » : Աշէհմմէայ ապէս երգմամբ հաստատեալ հաշտութեան վրայ դոհ եղած, անոնցմէ առած քաղաքներն ետ դարձուց, և իշխանին որդւոյն թմբուկներ, դրօշակներ, ձիեր և ուղտեր պարգեւեց :

Երիտասարդ իշխանազունը հաղիւթ Օսմանեան բանակէն հեռացաւ որ իր երգումը դրժելով ան կողմերը թողուցած արօտական ձիերը յափշտակեալ իր հետը տարաւ, ըսելով. « Գառմանեանց և Օսմանցւոյ մէջ պատերազմը չի դադրի երբեք » :

Երբ աւագանիներն անոր ըրած երգման անհաստատութեանը վրայ կը զարմանային, Սուլթան Գալի

* Այժմեա խոնարհութիւնը թողութիւն կը գտնէր բաց ի մահապարտներէ :

իր կուրծքը ծածկող զգեստին ծուցէն նոր խեղժած աղաւնի մը հանեց, որն որ Սէհէմմէտայ առջէն երգում ըրած ատենը կենդանի կը պահէր, ու ըսաւ. « Ես խոստացայ չ'ապտամբիլ ցորչափ կենդանութեան հողին աս մարմնոյն վրայ է » : Այս պէս աղաւնին մեռցնելով, Իկոնիոյ մէջ ամրացաւ. Սուլթան Սէհէմմէտ աս կեղծ երգման վրայ բարկացաւ ու ուխտադրութիւնները պատժելու գնաց : Սէհէմմէտ պէյ դարամանի իշխանը գէպ Դիլիլիա փախաւ, ու Սուլթան Կարորդ անգամ յաղթուելով, հաշտութիւն խնդրեց : Սէհէմմէտ, խիստ գթասիրտ ըլլալուն համար, երրորդ անգամ երգմանը ներքիններէն ու աս գեղեցիկ խօսքերն ըսաւ. « Եթէ ես զձեզ պատժեմ, իմ փառքս պիտի նսեմացնեմ. Թէ որ ձեր անօրէն սիրտը ձեզ երգմանը ցուլթեան կը տանի, իմ սիրտս, անուանս մեծութեան արժանի խորհուրդներ կու տայ. ուստի կ'աղատեմ զձեզ » :

Սալամմը Վենետիկցւոց ու Օսմանցւոց մէջ գժտութիւն մը ժաղելով, Սէհէմմէտ անարտաւորեցաւ Եւրոպա վերադառնալ : Կէլիպոլուի մէջ երեսուն նաւէ բաղկացեալ տորմիդ մը կազմեց, որոնցմով Չալը պէյ Օսմանեան ծովակալը Երջիպեղագոսի Նաբւա, Լնարո, Փարոս, Սիլաս և ուրիշ մանր կղզիներն ասպատակեց. ուրոնց իշխանը Պետրոս Օհնո Վենետիկցի ասպետը, Օսմանցւոց ու Վենետիկցւոց մէջ հաստատուած դաշինքը չի գիտնալով.

(Օսմանեան նաւախումբին մեծ վնաս հասցուց : Օսմանցիք վրէժն առնելու համար, Սե ծովէն Եւրէսպոնտոս դարձող երկու Վենետիկցի վաճառականի նաւերը բռնեցին, ու Եւրէսպոնտոս հասնելով մայրաքաղաքը սրաշարելու վրայ էին, երբ Վենետիկցւոց տոսն և հինգ նաւէ բաղկացեալ նաւատորմին երեցու Պետրոս Լորէտանի հրամանատարութեան տակ, ու մինչև Եւրէսպոնտոսի նաւահանգիստը հասաւ : Օսմանեանք սաստիկ կերպով թու նաւոր նետեր հոսեցուցին թշուաճաց վրայ, բայց անոնց նետած թնթանօթներէն ցրուեցան, ու Լորէտան, թէև երկու սաստիկ վէրքեր ընդունեց, սակայն յաղթութիւնը յառաջ տարաւ. ծու վակային նաւը ու տոսն և հինգ նաւեր բռնեց, ու նաւատորմներն սպաննել տուաւ իրենց կանանց և որդւոց դիմացը, որոնք ծովէ զերբը կայնած կը դիտէին :

Հետեւել առտու բռնուած գերիններուն մէջէն Ղէնովացի, Բաղդադացի, Բաթթալանցի, Սիկիլիացի, և Կրետացի նաւատորմները, որոնք Օսմանեան նաւախումբին վրայ իրենց դէմ կը պատերազմին, նաւերուն կայմերէն կախել տուաւ :

Ես նաւամարտէն գրեթէ երեք ամիս ետև (9 Յուլիս 1416) վերըստին խաղաղութեան դաշինքը հաստատուեցաւ, այն պայմանաւ որ՝ երկու կողմէն բռնուած գերիններն ետ դարձնեն, Օսմանցւոց ու Վենետիկցւոց մէջ տեղի ունեցած թշնամութեան գործքերը դադարեցնեն ու աս վերջիններուն թոյլտուութիւն ըլլ.

լայ Արշակունիքի մէջ աստանդ
դող ու հարստահարող ծովաս-
պատակները պատժելու . Արդու
շանց հաստատութիւնը , որն որ
Անտրեա . Գոսթոյ . և Տէլֆինս Վէ-
նիէն ստորադրեցին , ապառնի
սկիզբը՝ Օսմանեան դեսպան մը
Վենետիկ տարաւ . ու Վենե-
տիկցիք շքեղ հանդիսիւ ու պա-
տուով ընդունեցին զինքը ու ի-
րեն հետ եղող բոլոր բազմու-
թիւնը , և հասարակապետութե-
ծախիւքը զանոնք կերակրեցին ,
ու դեսպանին ոսկեկուռ դիպակ-
ներ , ըստ Օսմանցւոց զարդա-
րուած չորս աղեղ տուին * :

Նոյն տարին արեւելեան հարս-
տութեանց բոլոր իշխաններուն
և թագաւորաց կողմէն խնդակ-
ցութեան դեսպաններ եկան Սէ-
հէմմէտայ , անոր հետ բարեկա-
մութեան դաշինք հաստատելու
համար . որոց մէջ երեւելիներն
էին Շահրուք . Թիմուրայ որդին ,
Գարա Կուսուք . Թիւրքմէնե-
րուն թագաւորը , Հայոց , Վրաց
և Աղուանից իշխանները .

Սակայն Եւրոպայի մէջ Վահք
և Մաճառք ապստամբելով , կ'ու-
ղէին ինքնագլուխ տիրել . Որուն
համար Սէհէմմէտ պարտաւորե-
ցաւ իր բանակներն արեւմուտք
տանել . Սոսկալի պատերազմե-
մ' ետեւ , ապստամբները յաղ-
թուեցան , ու հաշտութիւն
խնդրեցին . Սէհէմմէտ հաւա-

նեցաւ , ու հարկ պահանջեց , ու
Վահագ իշխանին որդին պա-
տանդ առաւ . Աւերի ապահովու-
թեան համար , Վարաբիյ մէջ
բերդ մը շինեց . ու անունը Նը-
քեօքի (արմատ երկրի) դրաւ , որ
Վահաներէն Ղուրճափկոջուելով ,
պատմութեան մէջ յաճախ կը
յիշուի : Տանուպի եղերքը դրո-
նուած . քանի մը աւրուած բեր-
դեր աշնորդեց . Սիկոպոլսոյ վրայ
Ղիւնէյտ ապստամբ իշխանը կա-
ռավարիչ դրաւ :

Ուրիշ քանի մը պատերազմներէ
ետեւ , որոնց մէջ գրեթէ միշտ
յաղթող գտնուեցաւ , Միսա դար-
ցաւ . քանի մը սահմանակից իշ-
խանաց ընդվզութիւն խոնարհե-
ցրեցաւ համար . Գարա Կուս-
սուք . Թիւրքմէնաց . թագաւորը
Երզնկայ մէջ կառավարիչ դրե-
ր Քիւր Կամէրը , որ Գարահիւ-
սարն առնելու . կ'ըսպառնար .
որուն իշխանը Հասան պէյ՝ Սէ-
հէմմէտայ օգնութեան հասնելէն
առաջ գերի ինկեր էր . Սիւե-
նոյն միջոցին , Խֆէնտիար , ո-
րուն Գասըմ որդին Օսմանեան
բանակին մէջ իբրեւ պատանդ կը
կենար , ապստամբելու փորձ
փորձեր էր . սակայն Սէհէմմէտ
զան հնազանդեցուց , ու Գան-
գրա , Գասթէմունի և քանի մը
քաղաքներն առնելով , հաշտու-
թիւն ըրաւ :

Սէհէմմէտ Պրուսա դառնալու
ստենը , Թաթարաց մեկ յեղի մը
հանդիպեցաւ , որոնք Թիմուրայ
արշաւանաց ժամանակը եկեր հոն
հաստատուեր էին . Սուլթանը
հարցընելով թէ ո՞վ են իրենք ,
և ո՞վ է իրենց գլուխը , պատաս-

* Վենետիկցիք , Օսմանեանք և Յոնք
Հռովմայեցւոց աս սովորութեանը ժա-
նանգեցին , որոնք երեք քան կու տային
դեսպաններուն բնակարան , ոռճիկ և
պարմուշան : Հիմա Օսմանցւոց մէջ մի-
այն պատմութեան մը պարգեւելու սովորու-
թիւնը մնաց :

խանեցին թէ իրենք թաթարաց
Սամրեան ցեղէն են, ու իրենց
Սիննէթ պէյ իշխանը հարսանիք
մը գացած է: «Այսպէս ուրեմն,
բաւ Սուլթանը, իմ պատերազմ
մելու զբաղած ժամանակս այս
թաթար իշխաններն իրենց ժա-
մանակը խնջոյքով կ'անցընեն», ու
իմ առջև չեն երևիր: արիք ու,
րեմն, Լէրոպա անցէք»: Սիննէթ
պէյ իր հատուածովը Լէրոպա
գաղթեց, ու Գոնուշ գաւ-
տին մէջ հաստատուեցաւ՝ Փի-
լիպպէպօլսէն մէկ օր հեռաւորու-
թեամբ Կոստանդնուպօլսոյ ճամ-
բուն վրայ: Գաղթաւայրը մինչև
ցարդ թաթար պազարը (թաթա-
րաց վաճառանոց) կը կոչուի:

Գրեթէ աս միջոցին, ու երբ
սուլթան Մէհմէմէտ Լէրոպա
անցնելով՝ Վելիպօլսէն ծովային
քայքայեալ գօրութիւնը հատա-
տելու կ'ընթացէր, իրիստ վտան-
գալից և երևելի խռովութիւն
մը Օսմանեան պետութեան կող-
մանումը կ'ըստառնար նորահար
աղանդի մը պատճառաւ: որուն
պատրուակին տակը փառասէր
մարդիկ բարձր իշխանութիւն մը
ձեռք ձգելու փափաքելով, իւ-
րենց գաղտնի և վատշուէր խոր-
հուրդն ի գործ դնել կը փնային:
Այս ձեռնարկութե ծնունդ տու-
ողն էր բազմահանճար Սիմալօղ-
լու Պէտրէտին, որ Սնուայի մա-
հուանէ ետեւ, Մէհմէմէտ անոր
կենացը խնայելով ու իր պարէնին
համար տարեկան եկամուտ շնոր-
հելով՝ Նիկիա խրկեց՝ բայց Պէտրէ-
տին հնարքով փախաւ անկէ, ու իր
մտածութեամբ և զարմանալից յա-
ջողակութեամբ պատրաստած նո-

րահնար ողանդի մը վարդապե-
տութիւնները կը հրատարակէր,
որուն հիմը ազատութեան ու
հաւատարմութեան վրայ հաստա-
տելով, նոր տէրութիւն մը կ'ու-
ղէր կազմել:

Պէտրէտին իր սկզբանց յառա-
ջադիմութեանը ու իր փառասէր
րութեան ճանքան գծելու հա-
մար, իր խորհրդոցը գործիք ըն-
տրեց Պէօրքիւճէ Սնութաֆա
կրօնամալ երիտասարդ չէիքը, ո-
րուն աշակերտները պինքը Տէտէ*
Սուլթան կը կոչէին անոր կրօնա-
կան և քաղաքական գերագոյն
իշխանութիւնը իմացընելու հա-
մար: Այնպէս թորադ Բէմալի
Բիւտպին ուրացող Հրեայն Պէ-
տրէտինի ուրիշ գործիք մ'եղաւ:

Ասոնք բազմութիւ տէրփշներու
գլուխն անցած ամէն տեղ նոր
վարդապետութիւն մը կը քարո-
ղէին: Բայց որովհետեւ աս քա-
րողութեան գաղտնի նպատակը
Լէրոպայի և Լոփոյ տիրապետու-
թիւնը ձեռք առնել էր, ուստի
աս նորակրօն առաքեալները կը
քարոզէին թէ՛ ո՛վ որ քրիստոն-
եաները աստուածապաշտ չի-
համարիր՝ ինքն է անկրօնը:
Պէօրքիւճէ իր քարոզիչ աշա-
կերանէրէն Քիոս խրկեց, որ հոն
ալ կաղնակիցներ ստանալով՝ մին-
չև վեց հազար հոգի եղան:

Մէհմէմէտ աս խռովութիւն-
ները լսելով՝ Սարուխանի Սիւս-
ման իշխանը, որ Սերվանթադա-
ւորին օրդին էր, ան նորակրօն

* Տէտէ կը կոչուի միաբանութեան մը
կամ վանքի մը նախագահը կամ կառա-
վարիչը:

բաղմունքն իրայ խրկեց, որ զանոնք պատմէ. բայց աս իշխանն իր բոլոր բանակաւը պատերազմին մէջ զոհ եղաւ : Այս յաղթութեան իրայ, աղանդաւորներն իրենց յանդգնութիւնը կրկնապատկեցին, ու իրենց դունդն աւելն կողմէ կ'ըստուարանար : Ահա հիմմէտ իր տէրութիւնը վառնալի մէջ տեսնելով, վերստին Այսարնի և Սարուխանի նոր կառավարչին հրամայեց որ իր բոլոր զօրութեամբն ապստամբներուն իրայ քաղէ. բայց աս ալ առաջինէն աւելի բազդաւոր չի գտնուեցաւ, բանակը բոլորովին ցիրուցան ըլլալով քանի մը հոգւով միայն մաղապուր Սադնեսիա փախաւ :

Ան առեն Սուլթանը զայրանալով իր Սուրատ որդին խրկեց աւանդ իրայ, որ թէ և տասներկու տարեկան, բայց Ամասիոյ կառավարիչն եղած էր : Աս իշխանազունը, իր Պայէզլիտ փաշա վեզիրին առաջնորդութեն ու բաղմունքով ասիական և եւրոպական օժանդակ գնդով մինչև աղանդաւորաց հաստատուած տեղերը յառաջ անցաւ, ու ճամբուն մէջ բոլոր իր դէմն ելողներն սպաննեց, մարդիկ, կանայք, տղայք և ծերք առհասարակ զոհ եղան : Վերջապէս Օմիւռնիոյ մօտերը Վարապրուն հասան, որ բուն իսկ ապստամբութեան կազմակերպէր : Հոս ահագին պատերազմ մը բացուեցաւ, ու Պէօրքիւճէ Սուլթան փաշա խիստ ընդդիմակալութիւն տեսնելով, պատերազմէն կենդանի մնացող բաղմունքեան հետ բռնուելով Եփեսոս բերուեցաւ : Իրեն տւած սոսկալի տան

ջանքներն անկարելի եղան, զինքն իր մոլորութենէն դարձնելու : Պահիճները ձանձրանալով՝ անոր ջեւերն ու ոտքերը խառնակ ցիցի իրայ բեռներով տարածած, ու ուղտի մը իրայ դրած, բոլոր քաղաքին մէջ պարագուցին : անոր աջայ առջև նոր վարդապետութեան հետեւող ու դարձի չեկող աշակերտները չարաչար սպաննեցին :

Թէպէտեւ Սուլթան փաշա Պէօրքիւճէ ի մահուանէ ետեւ, աղանդաւորաց զօրութիւնը տկարացաւ, բայց իր կողմնակիցները նախահաւատութեամբ կը ձայնէին թէ՛ Սուլթան փաշա տակաւին ողջ է երկրի իրայ :

Ասկէ ետեւ Պայէզլիտ փաշա թորք շիւքէմալի սերացող հրեաներէր հաղար հետեւողներուն առէկ ջարդ մը տալով, զինքը բռնեց ու կախեց :

Ասկէ ետեւ ալ, Սուրատ և Պայէզլիտ փաշա Եւրոպա անցան, ուր աս նոր աղանդին հեղինակը Պետրէտին Սիմաֆիա օղլու նոր վարդապետութիւնը կը հրատապէր : Սերէս քաղաքին մօտերը աս նոր հանդիպելով, զօրքերը ջարդեցին, ու զինքը գերի բռնելով, Սուլթանին առջև բերին : Ահա հիմմէտ զան աւագանիներուն առջևը յանդիմանելով, ըստ վճռոյ դենպետին հրամայեց որ կախուի :

Ահա այսպէս Սուլթան Պէհլիմէտայ բուն զօրութեամբը աս նորահնար վարդապետութիւնը ջնջուեցաւ, որ Օսմանեան Տէրութեան հիմը կը շարժէր :

Հաղիւ թէ սուլթան Մէհմէտ մէտ աս խռովայող աղանդը բազմութիւ մարդկանց մահուամբը ջնջեց, որ վերտոխն ուրիշ գուցէ աւելի մեծ վտանգ մը Պայեզիւտայ որդւոյն տէրութեան կործանումը կ'ըսպառնար :

Սուսթաֆա անունով մէկը՝ Գաղատիոյ պատերազմին մէջ անյայտ եղող Պայեզիւտայ որդին եմ ըսելով, իբրեւ Մէհմէտայ եւրեց եղբայրը կ'ուզէր հայրենի գահակալութեան օրինաւոր ժառանգութիւնը առնուլ* :

Ըրդէն բազմութիւ ժողովուրդներ, Ղիւնէյտ կառավարիչը, կողմնապետ թիմուրթաշայ որդիքը, ինչպէս նաեւ Լըրէնոս, իրեն հետ միաբաներ էին : Ու Վալաքիոյ և Նիկոպօլսոյ իշխանին օգնութեամբը դէպ 'ի թեաաղոնիկէ քալեր էր :

* Բիւզանդացի պատմագիրները կը հաւատան թէ աս նոյն Պայեզիւտայ որդին, և Մէհմէտայ Սուսթաֆա եղբայրն է, որ Գաղատիոյ պատերազմին մէջ անյայտ եղաւ : Բայց Օսմանեան պատմիչները, բայց 'ի Նէշրի պատմագրէն, այս բաղդախնդիր Սուսթաֆային յիշատակութիւնը յաջորդ սուլթանին օրովը կ'ընեն, և Տիւրքի Սուսթաֆա (կեղծ Սուսթաֆա) կ'անուանեն : Բայց հաւանականաբար՝ առաջննորուն կարծիքը աւելի ստոյգ կ'երևի . չանդի նախ՝ թիմուրթոյ հրամանաւը պատերազմի դաշտին մէջ եղած խուզարկութիւններէն ետեւ՝ Պաշէզիտայ Սուսթաֆա որդւոյն ոչ գիտիլը և ոչ նշան մը տեսնուեցաւ . երկրորդ՝ Մէհմէտայ տարիէ տարի մեծ գումար մը կը վճարէր Զուռնայ կայսեր Սուսթաֆային պահանջութեանը համար . երրորդ՝ աս բաղդախնդիր արքայորդին ոչ միայն բազմութիւ ժողովուրդ իր կողմը ձգեց, այլ և տէրութեան մեծամեծները, ինչպէս հիմա պիտի տեսնուի . և վերջապէս՝ ձերուսի Նէշրի պատմագրին վկայութիւնը, որ նոյն դարուն մէջ ծնած է :

Մէհմէմէտ անոնց դիմացն եւլաւ, ու անոր զօրքերը ցրուեց : Սուսթաֆա, և Ղիւնէյտ Լիփեւսոսի և Օմիւռնիոյ իշխանը (որ երկու անգամ ապստամբեր և երկու անգամ ալ թողութիւն ընդուներ էր), քանի մը հոգւով թեաաղոնիկէ ապաստանեցան : Մէհմէմէտ քաղաքը պաշարեց, ու ստիպեց անոր Տէմէթրիոս Լաւքարիս կառավարիչը որ զսնոնք իրեն յանձնէ . բայց Տէմէթրիոս հեղութք պատասխան տուաւ . “Թէ ինքը սուլթան Մէհմէմէտայ, ինչպէս նաեւ Զուռնայ կայսեր ծառան է . սակայն առանց կայսեր հրամանին . չկրնար իրեն քովը ապաստանուած ամենանուատ գերին յանձնելու, և որովհետեւ սուլթանը իբրեւ իւր հայրը կը ճանչնայ զկայսրը, պէտք է որ նախ անոր հրամանը ընդունի ” : Մէհմէմէտ ուղղակի գրով աս խնդիրքը կայսեր իմացուց, որ պատասխան տուաւ . “Թէ իր տէրութեան երկիրները ապաստանող փախստականները երբէք պիտի չյանձնէ . քանզի աս կերպով ոչ եթէ թագաւորի դործ ըրած պիտ'ըլլայ, այլ բռնաւորի . թէ՛ եթէ կայսեր մէկ եղբայրը սուլթանին քովը փախչէր, սուլթանը պիտի հաճէր առանց դատաստանարանի վճռոյն դէմ օրինազանցութիւն ընելու յանձնել զան . բայց ինչպէս որ Մէհմէմէտ դաշինքի մը մէջ կայսրը իր հայրը ճանչցեր էր, արդ՝ ինքը Սանուէլ երդմամբ կը հաստատէր թէ մինչև իր և իր որդւոյն կենացը վախճանը պիտի չազատէ ոչ Սուս-

Թափան և ոչ Ղիւնէյորը ։

Սի և նոյն միջոցին հրաման խրկեց կայսրը Տէմէթրիոս Լէոնտարիոսին , որ Սուսթաֆան ու Ղիւնէյորը ցուանաւի մը մէջ դընէ , ու Կոստանդնուպօլիս խրկէ : Հաւատարիմ կառավարիչը հնազանդեցաւ . ու Սէհէմմէտ կայսեր հետ դաշինք բռաւ որ կայսրը Սուսթաֆան , Ղիւնէյորը և իրենց երեսուն ընկերները զգուշութեամբ պահէ , և Սէհէմմէտ պարտաւորի տարիէ տարի երեք հարիւր հազար փող տալ* :

Վրահաց իշխանը պատժելու համար , որ Սուսթաֆային օգնութիւն տուեր էր , Սէհէմմէտ Վալաքիսն ասպատակեց : Այսպէս Սուլթանը իր տէրութիւնը աս սպառնադին վտանգներէն խաղաղուց . իր Սուսթաֆա գոյցէ կեղծ եղբայրը արգելանոցի մէջ կը գտնուէր , ու Վասըմեղբայրը (որն որ Սիւլէյման իր Փաթիմէ քրոջը հետ Յունաց կայսեր քովը իբրեւ գրաւ բարեկամութեան թողուցեր , և Սանուէլ Սէհէմմէտայ յանձներ էր (4 Մայիս , 1412) , գահակալութեան ապահովութեանը համար իր Պայէզեա Երըթըրմ հօրը ըրածին նման չմեղուց , այլ միայն կուրցընել տուաւ զան , ու Վէհիսար քաղաքը ցուցուց որ հոն երթայ բնակի : Ամէն անգամ որ Սէհէմմէտ Պրուսա կուգար , իր Վասըմ եղբայրն ու Փաթիմէ քոյրը իր քովը բերել կու տար ,

ու եղբայրական սիրով անոնց հետ կը խօսակցէր :

Յունաց հետ դաշինք բռած տարին , երբ Սէհէմմէտ ամէն բան խաղաղընելով Կոստանդնուպօլսէն անցնելով Միս կիջնար , Սանուէլ կայսրը դաշանց ապահովութիւնը ստուգելու համար պատշաճ առիթ սեպելով , Տէմէթրիոս Լէոնտարիոսը , Իսաք Հասանը և Սանուէլ Քանդաղուզէնը բազմաթիւ աւագանիներով , ու պարգեններովը անոր առաջը խրկեց . որոնք քաղաքէն դուրս անոնց հանդիպեցան , ու մեծ պատուով մինչև Պոսփորի եզերքը Երկ-Սիւն (հիմա Պէշքեթաշ) ըստած տեղը անոնց հետ ընկերացան : Իսկոր ճամբան՝ Սուլթանը Տէմէթրիոս Լէոնտարիոսին հետ խօսակցեցաւ . Սանուէլ կայսրը իր որդւովքը ցրուկանաւի մը մէջ անոր կ'ըստասէր , ուրիշ ցուանաւ մ'ալ աւելի շքեղութեւ զարդարուած պատրաստեր էր , որուն մէջ սուլթանը մտաւ : Երկու ինքնակալները իրարու բարեկցին , և բարեկամական սիրով իւրաքանչիւր դէ իր նաւուն մէջէն խօսակցեցան : Այսպէս քով քով իրենց ճամբան շարունակեցին մինչև Խրիսոփոլիս (Սքիւտար) , ուր Սուլթանը ցուանաւէն ցամաքը ելաւ , և իրեն համար պատրաստուած վրանը մտաւ : Կայսրը և իշխանները ցուանաւուն վրայ սեղանը նստան , և ժամանակ առ ժամանակ սուլթանն ու կայսրը իրարու սիրոյ և բարեկամութեւ գետպաններ կը խրկէին : Իրիկուան դէմ , Սուլթանը ձիով

* Համէր ինը հարիւր հազար փող կը դնէ :

Ժամանակին փողը (աֆլէ) Օսմանեան արքի մէկ դահեկանէն աւելի էր :

Նիկոմիդա քաղաքացաւ, և կայսրը մայրաքաղաքը դարձաւ :

Հետեւեալ գարնան մէջ Սուլթանը վերստին Աքրիանուպօլիս եկաւ, ու կայսրը Տէմէթրիոս Լէոնտարիոսը խրկեց զան ողջունելու համար : Սուլթանը մեծ սիրով դեսպանը ընդունեց. բայց երբ որ ետքը, կաթուածէն զարնուելով ձիէն ինկաւ :

Տեսնելով որ պիտի մեռնի, իր հաւատարիմ Պայէզիտ փաշա վեղիւրը կանչեց, և հրամայեց որ ինչպէս իր վրայ մեծ խնամք ունէր, նոյնպէս իր Սուրատ որդւոյն ալ հոգ տանի, որ նոյն ժամանակը՝ իբրեւ Ամասիոյ կառավարիչ Թիւրքմէններուն դեմ տէրութեան արեւելեան սահմանը կը պաշտպանէր. զան իր տեղը նստեցընէ, ու իր երկու կրտսերադոյն զաւակները Յունաց կայսեր պաշտպանութեանը և խնամոցը յանձնէ, որպէս զի չըլլայ թէ Սուրատ իր անդրանիկ որդին զանոնք սպաննէ՝ իր գահէն վախնալով :

Հետեւեալ առտու՝ Սուլթանը իր բանակը հասաւ. զօրքերը ըստ սովորութեան միաձայն աղաղակներ ու բարեմաղթութիւններ ըրին. սակայն հետեւեալ օրը, երկրորդ անգամ կաթուածը վերան գալով՝ լեղուն բռնուեցաւ, ու իրիկունը մեռաւ :

Խորհուրդ ըրին Խարահիմ և Պայէզիտ փաշա երկու վեղիրները որ սուլթանին մահը չյայտնեն, մինչև որ անոր Սուրատ անդրանիկ որդին չմանայ և աւոր տեղը չյաջորդէ : Անմիջապէս Լլիւան պէյը արտորնօք Ամա-

սիա խրկեցին որ Մէհմէտայ մահը իմացընէ անոր, ու իրենք ըստ սովորութեան կանոնաւոր կերպով խորհրդարանը կը կազմէին. բայց որպէս զի սուլթանին մահը իմացուելուն պէս՝ զօրքերը Մէհմէտայ ամէն մէկ որդւոյն կողմն անցնելով երկպառակուիներ չելլեն, և քանի մը գունդ զօրքով Ասիոյ մէջ Սուրատը հաստատեն, ձայն հանեցին թէ Սուլթանը կ'ուզէ Ասիոյ մէկ կողմը յարձակիլ, և թէ Վարէսիոյ մայրաքաղաքին մէջ զօրաժողով պիտ'ըլլուի :

Սեկնեւէն առաջ, Ենիէրինեւը և ուսաները կ'ուզէին նախ Սուլթանը տեսնել, որպէս զի իմանան թէ կենդանի է : Պարապ տեղը վեղիրները կ'աշխատէին զանոնք համոզելու թէ արքայն հիւանդ է, և տեղէն շարժելն անգամ վտանգաւոր է, և անոր կենդանութեան վրայ ունեցած տարակոյսնին ականջը հասնելով, աւելի շուտով պիտի մեռնի :

Վերջապէս ճարերնին հատնելով, Սուլթանին մահը գիտցող երկու բժիշկներէն՝ Քիւրտ Իւզէն անունով մէկը, բանակը հանդարտեցընելու համար, հնարք մը հնարեց : Սուլթանը իր արքայական շքոյ պատմուճանները հագցուցած գահի մը վրայ նստեցուցին Աքրիանուպօլսոյ պալատին վերի դստիկոնը. անշուշտ մարմնոյն ետեւներքին չորս մանկաւակներէն (իւ աղաւթ) մէկը պահուելով, ու մուշտակին թեղանիքները իր թւերը անցընելով, երբեմն երբեմն կը շարժէր զանոնք : Սրահին պատուհանները

գոցած էին, քանդի, ըսին, բը-
ժիշկները իմացուցին թէ օդը հի-
ւանդին վնաս կրնայ տալ :

Այսպէս ենիգէրիներն ու սպա-
ները պատուհանին տակէն անց-
նելով ու հեռուէն սուլթանին
մուտ տեղը ձեռքերը շարժելը
տեսնելով, դոհ եղան և բարե-
մաղթութեան ձայներով Ասիա
դարձան : Քառասուն օր Մէհմե-
մէտայ մահը պահէցին, մինչև
որ Սուրատայ համար գացող
սուրհանդակը վերադարձաւ ու
յաջորդ արքայորդւոյն Ամասիա-
յէն Պրուսա հասնելուն, և իր
հօրը իշխանութիւնը ձեռք առ-
նելուն լուրը բերաւ : Ան ժամա-
նակը Մէհմեմէտայ մահը և մի-
անգամայն Սուրատայ յաջորդե-
լը հրատարակեցին, ու սուլթա-
նին դիակը դադարի մէջ դրած
բանակին հետ Պրուսա տարին,
և Եշլի Իմարէթ շերիմին մէջ
թաղեցին, որ ինքը շինեց էր, և
որու մէջ իրմէ զատ մէկը չթա-
ղուեցաւ* :

Սուլթան Սուրատ և Սուլթան
Պայէզիտ նախահարց ըրածին նը-
ման, Մէհմեմէտ Ա. Պրուսայի և
Ադրիանուպօլսոյ երկու մայրա-
քաղաքաց մէջ մղկիթներ շինեց :
Իր գահը ելլելէն քիչ մ' ետքը,
աս վերջին մայրաքաղաքին մէջ

* Սուլթանին մահը պահելու սովորուի-
ր, որ յաճախ պիտի տեսնէք Օսմանեան պա-
մութեան մէջ, յաջորդին դահակալութեան
աղահովուէր համար կ'ընէին, երբ ժառան-
գը հեռու տեղ մը գտնուէր. սակայն ժա-
մանակ անցնելով յաջորդ արքայորդիները
հեռու տեղեր կուսակալութեան չէին խը-
կեր, այլ արքունեաց կանանոցը կը պահէին,
որպէս զի աս վտանգէն ազատին :

իր Սիւլէյման և Սուսա երկու
եղբայրներէն սկսուած մղկիթին
շինուիլը կատարեց* : Մէհմեմէտ
սուլթան Սուրատ Ա.էն Պրուսայի
մէջ սկսուած մեծ մղկիթն ալ
վերջացուց : Աս ու ուրիշ շատ
երեւելի շինութիւններէն ետեւ,
իր մղկիթն ալ շինեց Եշլի Իմա-
րէթ անունով** :

* Աս մղկիթը. որ Մարիցա գետին եւ
զերքը Փիլիպպոսիոս երթալու ճամբուն
վայ շինուած է, Ուլու ճամբի (Մէծ մըղ-
կիթ) կ'ըսուի, ու չորս ճակատ ունի,
իւրաքանչիւրը հարկը ութուոն ոտքէն.
եօթը գմբէթ ներսէն, ու հինգ գմբէթ
գրեհն կը տեսնուի. երկու մղկիթ աշտա-
րակ ունի :

** Եշլի Իմարէթ մղկիթը երեւելի է իր
փառաւոր զարդերովը, թանկագին քարե-
րովը, և քանդակագործութեան ճարտարու-
թեամբն ու նրբութեամբը : Արտաքին պա-
տերը մեծ կտոր քառակուսի կարմիր, կա-
նանչ, մոխրագոյն, դեղին, սև և ճերմակ
մարմարիներով շինուած է, որն որ խիստ
նորաձև տեսքով կ'երևի : Միայն մէկ
դուռ մը ունի, որ մինչև ճակատին վերին
ծայրը կ'երէ գեղեցիկ զարդերով : Երեք
տարի շարունակ աս դրան համար 40,000
ոսկի զոհուեցաւ՝ սուլթան Ալայէտալինի
Սեբաստիոյ մէջ շինածին գերազանցելու հա-
մար : Մղկիթին ներքին կողմը աղիւս խե-
ցեղէններով և յախճապակիներով զարդա-
րուած է. պատերը գետնէն մինչև մար-
դու մը բարձրութեամբը կանաչ յախճա-
պակիներով պատած է : Գմբէթներն ու
աշտարակները ժամանակաւ բոլորովին կա-
նաչ սրբակային յախճապակիներով պատած
է եղեր, այնպէս որ արևուն ճառագայթները
վրան զարկած ատենը, կարծես թէ գիւթեով
պալատի մը զմրուխտի գմբէթներ և սիւներ
կը փայլէին. ասոր համար մղկիթին անունը
Եշլի Իմարէթ ըսուեցաւ, այսինքն կանաչ
շինութիւն : Այս քովը Մէհմեմէտայ գե-
րեղմոնը կը տեսնուի զուարճալի պարտէզի
մը մէջ ութանկիւնի ձևով շինուած : Կեր-
քին և արտաքին պատերը կանաչ յախճա-
պակիներով պատած են :

Աս երկու յիշատակարանաց քովը, դպրա-
տուններ և աղքատանոցներ շինուեցան,
ու անոնց ադաճողութեանը համար Մէհմե-
մէտ եկամուսներ հաստատեց :

Մէհէմմէտ Ա., որ իր ըրած երեւելի հաստատութիւններովն ու քաղցրաբարոյութեամբը Չէլէպի ազնիւ անուանը արժանացեր էր, Սելճուգեան Սուլթանաց աւանդէն մեծը սեպուելու պարծանքը ունեցաւ : Մէհէմմէտ Չէլէպիին իշխանութեան ժամանակը սկսան գիտութիւններն ու մտտենագրութիւնները ծաղկիլ : Թէ և քանի մը հնախոյդ ազգեր Մէհէմմէտ Ա. էն առաջ Օսմանեան գրականութիւնը ծաղկած չէր կ'ըսեն, սակայն Օսմանեան պետութեան տարեգրութիւններէն կ'իմացուի թէ Մէհէմմէտ Ա. ին ժամանակէն սկսած էին գրագէտները, բանաստեղծները և օրէնսգէտները զարգանալ, ու յաջորդ սուլթաններուն օրովը ասոնց վրայ աւելցան չափաբերներն ու աստղաբաշխները : և աւելի ետքը՝ գեղեցկագիրներն ու նուագահարները : Ասոմանց գիտութեանը անձանօթ մնացած ժամանակաց կենսագիրները, գիտուններն ու արուեստագէտները, և իրենց աշխատասիրութեց յարգը Օսմանեան գրականութեան մասնաւոր ճիւղի մը և արուեստից պատմութեան հետ կը յարին :

Սուլթան Մէհէմմէտ Ա. ին ժամանակը գտնուած երեւելի վէզիրներուն վրայ, որոնք իրենց հանձարամտութեամբը կամ քաջութեամբը մեծանուն հանդիսացան, հոս փոքր ինչ ծանօթութիւն տալը պատշաճ համարեցինք : Իպրահիմ փաշա, որուն համար Օսմանեան պատմագիրները Մէհէմմէտայ մեծ վէզիրն

էր կ'ըսեն, Ալի փաշային որդին էր՝ Նէնտէրէլի գերդաստանէն : Բիւզանդացի պատմագրաց սուլթան Մէհէմմէտայ բոլոր տէրութեանը մէջ Իպրահիմ փաշա վէզիրին վաւոյց յիշատակութիւն մը չընէնին, և Պայէզիտ փաշան իբրեւ առաջին վէզիր ճանչնալին Օսմանեան ժամանակագրաց միաւրան վկայութիւնը չէն կրնար տկարացնել : Սոնաւանդ զի ասանյիշատակութիւնը կը ցուցնէ թէ Իպրահիմ փաշա աւելի իր մըտաց հանձարովը քան թէ բաղկաց ուժովը տէրութեան ծառայեր է : Պայէզիտ փաշա վէզիրը Գաղատիոյ պատերազմին մէջէն Մէհէմմէտը փախցնողը, զանաւան տեսակ վտանգներէն ազատողը, և միանգամայն անոր վերջին խնդիրքը կատարողն եղաւ : Մէհէմմէտայ երրորդ վէզիրն էր Ալվալ կամ Ալիաս փաշան, որ Գարամանի իշխանին դէմ Պրուսսան քաջութեամբ պաշտպանեց : Սիսալ օղուլի, Լարէնոսի և Թիւմուրթաշայ երեք գերդաստանաց Օրխանայ և Սուրաուայ ժամանակէն ունեցած ժառանգական աւագութեան աստիճանը յաջորդներուն վրայ ալ անցնելով, մեծամեծ ծառայութիւններ ըրին անոնք ալ տէրութեան :

Մէհէմմէտայ Սինան Շէյխ և Բիւրտ Իւզէն բժիշկները իրենց տնունը անմահացուցին, առաջինը՝ Խոսրէֆ և Շիրին անուն պարսկերէն քերթուածոյն թարգմանութիւնը, և երկրորդը՝ Սուլթանին մահը չյայտնելու համար բանեցուցած հնարքովը :

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒՐԱՏ Ի ԼՊԻՒԼ ԽԱՅՐԱԹ

824 — 1421

Սուրատ Բ., որ հաղիւ տասն
և ութն տարեկան էր*, և արգէն
վեցը տարիէ ՚ի վեր Ամսիոյ կ'իշ-
խէր, իր հօրը տեղը յաջորդեց
առանց իշխանութիւնը կորսնցը-
նելէն վախճալով իր եղբայրները
Յունաց կայսեր յանձնելու: Աւ-
գէն իր երկու անդրանիկ եղբայր-
ները, որոնք իրմէ առաջ Ամս-
իոյ կը կառավարէին, սուլթան
Մէհմէտայ կենդանութեան
ժամանակը մեռեր էին. երկու
կրտսերագոյն եղբայրներն ալ ետ-
քը ժանտ ախտէն մեռան:

Սուրատ Ամսիայէն Պրուսա
հասնելով, ենիշէրինները գիմացը
եղան ու հնազանդութիւն ցու-
ցնելով մինչև իր պալատը ու-
ղեկից եղան. Պուխարի կամ Լ-
միր Սուլթան ծերունին, որ Սուլ-
թան Պայեղիտայ փեսան էր, ա-
նոր մէջքը սուր կախեց: Սուլ-
թան Սուրատ իր հօրը դիակը
կանաչ մզկիթին դիմացը շիրիմին
մէջ թաղել տուաւ, և ութը օր
սուգ ընելէն ետեւ, Գարամանի
և Մէնթէշէի իշխանաց, Սաճա-

ռաց Սիկիմանտ թագաւորին և
Յունաց կայսեր գեոպաններ խըր-
կեց իր հօրը տեղը յաջորդելուն
բարը տարածելու, և իր հօրը
հետ ունեցած դաշինքնին նորո-
գելու համար:

Գարամանի իշխանին հետ բա-
րեկամութեան դաշինքը հաստա-
տեց, ու Սաճառաց հետ հնգա-
մեայ զինագաղաթումն բրաւ:
Սուրատայ դեսպանները կոս-
տանդնուպօլիս չհասած, Սա-
նուէլ մարդ խրկելով՝ սուլթան
Սուրատէն իր երկու կրտսեր եղ-
բայրքը կը պահանջէր ըստ վերջին
բաղձանաց Մէհմէտայ, եթէ
ոչ, կ'ըսէր, Պայեղիտայ Սուս-
թաֆա որդին կ'աղատեմ, որ Օս-
մանեան իշխանութեան բուն ժա-
ռանգն է, ու Լւրոպայի Տաճ-
կաստանի իշխանը կ'ընեմ, որուն
շուտով Ասիոյ Տաճկաստանն ալ
պիտի հնազանդի: Պայեղիտ փա-
շա Սուրատին անունովը պատաս-
խան տուաւ թէ՛ մեր օրէնքին
դէմ է մեր որդիքը բրիստոնէից
ծեռօքը դաստիարակելու. ուս-
տի միայն բարեկամութիւնը բա-
ւական ըլլայ կայսեր:

Այս պատասխանին վրայ՝ Սանու-
էլ, Օսմանեան սուլթաններուն
իր երկրին հասցուցած չարիքը
միտքը չբերելով, Տէմէթիոս
Լաթարիս Լէոնտարիոս իշխանը,
տասը աղէկ զինեալ նաւերով է-
մնոս խրկեց, որ անկէ Սուսթա-

* Սուրատ Բ. ծնած էր հիճրէթի 806/ն
(1401 թվին Քի) . իր հօրը յաջորդեց 824-
1421/ն, իշխանութենէն հրաժարեցաւ 847-
1445/ն, տարի մ'եարք՝ երկրորդ անգամ
կառավարութիւնը ձեռք առաւ 848-1444
/ն . Վարնայի պատիւ ազմէն ետեւ՝ վերստին
հրաժարեցաւ, ու երկու ամիս ետեւ՝ երրորդ
անգամ իշխանութիւնը ձեռք առաւ, ու
մինչև իր մահը տիրեց 855-1451

THE HISTORY OF THE
CITY OF LONDON
FROM THE FOUNDATION
TO THE PRESENT
TIME
BY
JOHN STOW
1597

THE HISTORY OF THE
CITY OF LONDON
FROM THE FOUNDATION
TO THE PRESENT
TIME
BY
JOHN STOW
1597

Ֆան ու անոր Ղիւնէյա խորհրդակից իշխանը ազատէ : Մուսթաֆա՝ կայսեր իրեն ըրած աս երախտեաց փոխարէն , երգում ըրաւ անոր որ Կէլիպօլուն , ու Կոստանդնուպօլսոյ հիւսիսային կողմը գտնուած բոլոր ծովեզերեայ տեղերը մինչև Վալարիա , և հարաւէն Թեսաղիոյ քաղաքները մինչև Լարիսս կամ Լթոս լեւը իրեն թողու :

Ըս երգումէն ետե՝ Տէմէթրիոս Մուսթաֆային և Ղիւնէյային հետ Կէլիպօլու ելաւ . քաղաքին և մերձակայ տեղերուն բռնակիցներէն շատը անոնց հետ միաբանեցան և Մուսթաֆան իբրեւ տերութեան բուն ժառանգը ճանցան . բայց ամբականները բացարձակ Մուրատայ կողմն լայնին յայտնեցին , ու չուզեցին ամբողջը անոնց ձեռքը յանձնել : Ըն առեն Մուսթաֆա սկսաւ իր կողմնակիցներովը յառաջ անցնիլ ու իր զօրաց թիւը աւելցունել : Տէմէթրիոս Էննտարիոս վերստին եկաւ Կէլիպօլուի դիմացը խարսխեց ու քաղաքը պաշարեց :

Մուրատայ Իպրահիմ և Եյվազ փաշա վեզիրները աս եղածները լսելով , յորդորեցին երիտասարդ սուլթանը որ Մուսթաֆային դէմ Պայէզիտ փաշա ծերունի սպարապետը խրկէ : Պարապ տեղը Պայէզիտ փաշա և Թիմուրթաշայ երեք որդիքը (որոնց վեզիրութե աստիճանը չնորհեր էր սուլթան Մէհմէտ) կը ջանային աս հրաւերը չընդունիլ , քանզի Իպրահիմ և Եյվազ միւս երկու վեզիրները ստիպեցին զանոնք :

Վերջապէս Պայէզիտ փաշա յանձնառու եղաւ ինքզինքը զոհել՝ աս վտանգաւոր ծառայութիւնը իր իշխանին ընելով , և աղաչելով միայն որ իր մահուանէն ետե՝ Թիմուրթաշայ Ումուր պէյ երէց որդւոյն յիսուն հազար փող կը տակը տան , Էւրոպա անցաւ , ու անկէ զօրք ժողովելով , դրեթէ երեսուն հազար հոգւով Էդրիս անուպօլսոյ դիմացը ճախճախուտ գաշտիմը մէջ բանակեցաւ : Մուսթաֆա ալ իր աւելի ոտուար դնողը հան հասնելով , Մուրատայ զօրաց պռսաց թէ՛ ինքը տերութեան բուն ժառանգն է , և թէ՛ պէտք չէ որ իրեն դէմ պատերազմին : Ընմիջապէս Մուրատայ զօրքերը Մուսթաֆային կողմն անցան . Պայէզիտ փաշա և իր Համզա եղբայրը բռնուելով՝ շղթայի փարնուեցան :

Ընդգամ Ղիւնէյոյ , որ շտա տարիներէ ՚ի վեր Պայէզիտայ վրայ կը նախանձէր , Մուսթաֆայէն հրաման առնելով , իր աչաց առջև անոր գլուխը կտրել տուաւ . իսկ անոր Համզա եղբայրը ազատեց , չկարծելով թէ օր մ'առնիկա իրմէ վրէժը պիտ' առնու :

Ըս յաղթութեան լուրը Կէլիպօլ հասնելով , ամբականները Տէմէթրիոս Էննտարիոսին անձնատուր եղան , որ կը պատրաստուէր ամբողջին մէջ նոր ամբականներ , ղէնքեր և ռազմավթեր դնել : Բայց Մուսթաֆա յանկարծ երեւնալով՝ դէմ դրաւ , ըսելով թէ՛ ինքը Յունաց կայսեր օգտին համար պատերազմ չընէր : Ըյնպէս Յոյները ապրտամբ իշխանը արգելանոցէն ա-

զատելով, անկէ օգուտ մը չկրնայան քաղել, և Տէմէթրիոս իր սկնկալուծեանը մէջ խաբուելով նաւերը ճամբայ հանեց, ու վերստին Կոստանդնուպօլիս դարձաւ : Ըն առեն Սանուէլ որոշեց որ Սուրատայ դիմէ, և անոր հետ բարեկամութիւն հաստատէ : Բայց ինչպէս որ բարեկամութեան դաշինքը Սուրատայ երկու կրտսեր եղբարց իրեն յանձնելովը կ'ուզէր հաստատել, Սուրատ չհաւանեցաւ, ու Փոկիոյ Ղենուփցւոցմէ օգնութիւն խնդրեց, որոնք իրեն նաւեր տուին, և իրենց նախորդ սուլթանին տուած հարկին մէկ մասը խրկեցին անոր * :

Սուլթաֆա աս միջոցին ինքը զինքը ապահով կարծելով, Վարիանուպօլսոյ մէջ հեշտութեանց և զեղխութեանց ետեւէ եղեր էր : Ղիւնէյտ իմացուց անոր թէ պէտք է Վրիա անցնիլ ու Սուրատայ պատրաստած զօրաց հետ պատերազմիլ : Սուլթաֆա մուլութեանց քունէն արթննալով իր զօրքերը ժողվեց ու լափսակ

եկաւ : Սուլթան Սուրատ, որ կը պատրաստուէր մեծաւ զօրութեամբ Նւրոպա անցնիլ Սուլթաֆան նուաճելու համար, լրսելով որ ապստամբ իշխանը Նսիա հասեր է, իսկոյն Պրուսպէն ելաւ, և Ուլուպատ գետին բուլրոտիքը բանակեցաւ : գետին վրայ եղած կամուրջը կտրեց ջուրը նետեց, ու իր զօրութիւնը դէպ ի ծովը և գետին բոլորտիքը տարածելով, Սուստաֆային սպասեց, որ գետին միւս կողմը բանակած էր :

Թիմուրթաշայ Ըլի պէյ, Ումուր պէյ և Ուրուճ պէյ որդիքը յորդորեցին սուլթան Սուրատը որ Միխալ օղլուն ազատէ, որ պէս զի Սուստաֆային յառաջապահ զօրքերը, որոց զօրավարները սուլթան Օսմանայ ժամանակէն Միխալեանք էին, իրենց զօրագլուխին ձոյնը լըսելուն պէս, անոր կողմը անցնին : Սուրատ աս խորհրդին հաւանութիւն տուաւ, ու սուրհանգակներ խրկեց Նւրոպիա, որ Միխալեան Մէհէմէտը ազատեն :

Ըր միջոցին Սուրատայ քիթէն երեք օր սաստիկ կերպով արիւն հոսեց, որն որ զօրքերը յաղթուելու գէշ գուշակութիւն մը կարծեցին : Չորրորդ օրը՝ թէև արիւնհոսութիւն դադարեցաւ, սակայն Սուրատ այնքան տկարացեր էր որ պատերազմելու զօրութիւն չէր մնացեր :

Միխալեան Մէհէմէտ բանակը հասնելով, վէ զիրներուն խորհրդովը գիշեր ժամանակ, ինչպէս որ Սուրատ Ը. իր Սալճի պէյ ապստամբ որդւոյն հետ միաբա

* Միխալին (Միսիլի) կղզւոյն մէջ ճենուփցիք ինքնիշխան կը տիրէին, ու կղզւոյն զիմացը դառնուած լեռնէն տուտ պաղլեղ հանելով մեծ շահ կ'ընէին : Միքայէլ Պալեոլոգի թագաւորութեան ժամանակը, քաւմիտալացիներ սկսէր էին աս հանքը գործել, ու ասոր համար Յունաց կայսեր տարեկան տուրք կը վճարէին : Բայց երբ Տաւրիկները իրենց արշաւանքները մինչև աս կողմերը արեւեցին, ու հանքագործներուն ապահովութիւնը վտանգի մէջ դրին, լատինացիք Յունաց օգնութեամբը լեռան ստորոտը և ծովուն եզերքը ամրոց մը շինեցին, որ Նոր Փոկիա անուանեցաւ : Մէհէմէտ Ս. ին ժամանակը՝ սկսան Սուլթանին հարկ վճարել :

նաժ զօրքերը իր կողմը ձգելու համար ըրաւ, բարձրաձայն իր նախնի պատերազմակից ընկերները կանչեց : Եւ ձայնը գիշերուան լուսութեան մէջ գետին միւս կողմէն լսուելով, բոլոր բանակը խռովեց : Որուն գլխաւորները թուղան, Էւրէնոսի որդիքը և ուրիշներ, որոնք կը կարծէին թէ իրենց նախնի զօրագլուխը երկար տտենէ 'ի վեր մեռած է, անոր կենդանի ըլլալը լսելով ուրախացան, և անոր յորդորանօքը Սուրատայ կողմն անցան :

Սուսթաֆային հետ միաբանող անկանոն զօրքերէն հինգ հազար հոգի ուղեցին գետին հունէն (Խէփ) անցնիլ ու գիշերանց անոնց վրայ յարձակիլ : Սուրատ անոնց խորհուրդը իմանալով, Ումուր պէյը երկու հազար ենիչէրիներով անտառի մը ծայրը դարանը մոցուց, որ մինչև գետին հունը կը տարածուէր : Երբ Սուսթաֆայի հետևակ զօրաց մէկ մասը գետէն անցան, ենիչէրիները վրանին յարձակեցան, շատը սպաննեցին, ու մնացեալը բռնեցին : Ենիչէրիին մէկը աս ողորմելիներէն երկու հոգի բռնելով, մինչև բանակին ան տեղը տարաւ, ուր միւս կը ծախուէր, ու տնոնք մսավաճառին տալով տեղը ոչխարի գլուխ մ'առաւ :

Երբ Լլիսս փաշան այսպէս Միխալեանին յաջողիլը տեսաւ՝ հրնարք մը խորհեցաւ Ղիւնէյտ իշխանը Սուսթաֆայէն անջատելու համար : Գիշեր ժամանակ Ղիւնէյտայ Համգապէյ եղբայրը նամակաւ մ'անոր խրկեց, որուն մէջ սուլթանին անուամբ Լլի-

տընի կառավարութիւնը կը խօստանար՝ եթէ Սուսթաֆայի կողմէն հրաժարի : Լլիսս փաշա ուրիշ նամակ մ'ալ գրեց Սուսթաֆային, իբրև մոերմութեամբ ծանուցանելով անոր թէ՝ Ղիւնէյտ իր բանակին մեծագոյն մասին հետ միաբանելով, միտք ունի զինքը սուլթանին ձեռքը մատնել :

Եւ երկու նամակները ապարգիւն չմնացին. քանզի Ղիւնէյտ իր վրաններուն մէջ լապտերները վառել տալով, իր եօթանասուն խիսա հաւատարիմ ծառաներուն հետ լուսութեամբ փախաւ, որոնք գիշեր ժամանակ իրենց ունեցած ոսկեղէն և արծաթեղէն թանկագին ինչքը իրենց վերարկուին տակը պահելով գէպ 'ի Լլիտընի կողմը գացին : Եւտու երբ անոր փախչելը լսուեցաւ, Սուսթաֆային զօրքերը պանական երկիւղի մը մէջ մնալով, խառնաշփոթ խուճապմամբ սկսան փախչիլ : Պարսպտեղը Սուրատայ զօրքերը, որոնք գետին ասդի կողմն ըլլալուն համար՝ չէին կրնար ետևնէն երթալ, « Կեցիք, կեցիք, մի՛ փախչիք » կը պոռային : Սուսթաֆային զօրքերը ամէն կողմ՝ ցրուեցան, իսկ ինքը իր քանի մը ծառաներով մինակ մնալով, Կէլիպօլու փախաւ ասպատանուեցաւ :

Սուլթան Սուրատ փախստական զօրքերուն երդում ընել տուաւ, և Ուլուպատ գետին վրայ աւրուած կամուրջը շինելով Լափսակէն անցաւ, ու արտորոնք Եր Փոկէայի ճենովացի իշխանին սուրհանդակ մը խրկեց աղաչե-

լով որ իր նաւատորմիդը պատ-
րաստէ կէլիպօլու անցնելու հա-
մար : Ետորնօ եօթը նաւով ե-
կաւ , ու Սուրատ իր հինգ հար-
իւր աղէկ զինեալ մարդիկներու-
վը ամէնէն մեծին մէջը մտաւ ,
ու միւս նաւերուն հետ մէկտեղ
Ղենովսցւոց օգնութեամբ ճամ-
բայ ինկաւ : Երբ նեղուցին մէջ
տեղը հասան , Ետորնօ Սուրա-
տայ առջևը ծնկան վրայ գալով ,
աղաչեց որ պաղեզին համար ու-
նեցած պարտքը իրեն շնորհէ :
Սուրատ բարեկամութեամբ ա-
նոր աղաչանքը ընդունեց , և
27 000 ոսկւոյ պարտամուրհակը
գրիչով գիծ մը քաշելով աւրեց :

Սուսթաֆա պատնէշներուն
վրայէն Սուրատայ ճենովացի նա-
ւախմբով դէպ 'ի Եւրոպիայ ծո-
վեզըը յառաջանալը տեսնելով ,
Ետորնօյի նաւուն վրայ նաւակաւ
մը նուիրակ մը խրկեց , որ եթէ
Սուրատը իրեն յանձնէ՝ 50 000
ոսկի պիտի տայ իրեն : Ետորնօ
աս նուէրը չընդունեց , և սուր-
թանը անոր անկեղծութենէն չը-
նորհակալ եղաւ :

Սուսթաֆա իր զօրութիւնը
նաւահանգստին վրայ տարածե-
ր թշնամեաց նաւախմբին մըու-
նէին արգիլելու համար . ան ա-
տեն Ետորնօ քաղաքէն հեռու
նաւերուն խարխիւր նետել տու-
աւ , և հրամայեց որ զօրքերը ցա-
մաք ելլեն : Քսան մակոյկներով
նախ 500 նետաձիգ զօրք ելան ,
ետքը Սուրատ ալ հազար նետա-
ձիգ և երեք հազար իր խիտ
քաջամարտիկ զօրքերովը ցամաք
ելաւ : Աղեղնաւոր և պարսաւոր
զօրքերը իրենց նետերովը և քա-

րերովը Սուսթաֆային զօրքերը
հալածեցին : Սուսթաֆա Աքրի-
անուպօլիս փախաւ , ուրկից շտա-
պաւ իր գանձը առնելով Վա-
լոքիա անցաւ :

Սուրատ երեք օր կէլիպօլու
կեցաւ , և ամրականները սուրէ
անցուց , որոնք իրեն նաւահան-
դիտը մօնելուն արգելք եղե-
րին . ասկէ ետեւ Ետորնօյին և
անոր ծովային զօրքերուն , և եր-
կու հազար Իտալացիներուն հետ ,
որոնք սեաւ զրահներ հագած ,
և նիզակներով ու կայիկներով
զինուորած էին , Աքրիանուպօլ-
սոյ վրայ քալեց , որուն բնակիչ-
ները բաղմութեամբ անոր առա-
ջն ելան : Սուրատ զանոնք իր
պալատը հրաւիրելով մեծ խն-
ջօք մը տուաւ , որն որ ուրա-
խութեան ձայներով և յաճախ
բարեմաղդուծիւններով վերջա-
ցուց : Ղենովսցւոց իշխանը մեծ
պատուով մեծարեց , և մեծամեծ
պարգևներ տուաւ , և անոր զօ-
րաց ալ առատ ընծաներ բաշ-
խեց : Սուսթաֆա իր կողմնակից-
ներէն մատնուելով , Գըղը աղա-
ճի* մէջ բռնեցին ու կապելով
զան Սուրատայ առջևը բերին ,
որ խայտառակութեամբ Աքրիա-
նուպօլոյ մէկ աշտարակէն կա-
խել տուաւ :

Յունաց Մանուէլ կայսրը երբ
տեսաւ որ Սուսթաֆային մա-
հուամբը իր յօյսը պարապ ելաւ ,
սկսաւ փախնալ , անոր համար վե-
րըստին Սուրատայ դեսպաններ
խրկեց ու ջանաց զինքը անմեղ
ձեւացընել , ու բոլոր եղածնե-

* Գըղը աղաճ Աքրիանուպօլէն մէկ օր
հեռու է հիւսիսային կողմը :

բուն յանցանքը Պայէղիտայ վրայ
կը դիզէր, որ չուզէր էր Սուլ-
թանին որդիքը կայսեր ձեռքը
յանձնել: Սուրատ գետպանները
տեսնել անգամ չուզեց, այլ
զանոնք քանի մ'օր կեցուց, մին-
չև որ իր բանակը բոլորովն պատ-
րաստ ըլլայ Կոստանդնուպօլսոյ
վրայ քալելու, ու ետքը արձա-
կեց զանոնք, պատառիրելով որ
ըսեն իրենց կայսեր թէ ինքն ալ
անձամբ ետեւէն պիտի հասնի:

Սուրատ քսան հազար հօգիտով
յառաջ անցաւ դէպ 'ի Նիզամ-
դիոյ մայրաքաղաքը, ու բոլոր-
տիքը եղած ամէն գիւղերը և ար-
տերը սյրեց, անասունները ըս-
պանեց, բնակիչները գերի տա-
լաւ, այգիները, ձիթենիները ա-
ւերեց, և իր հետեւակ և ձիաւոր
զօրքերը բոլոր աւերեալ երկրին
վրայ տարածելով ցամաքին կող-
մէն քաղաքը պաշարեց. որմէ
մէկ նետածիգ հեռաւորութիւն
պատնէշ մը շինեց թշնամեաց նե-
տած քարերը արգիլելու համար,
ու հին աշտարակի մը վրայ յար-
ձակեցաւ, որ Թօփ գալիուի մօտ
շինուած էր, և որու քովէն փոք-
րիկ գետ մը Կոստանդնուպօլ-
սոյ մէջ կը մտնէր: Քաղաքին
պարիսպներուն բարձրութեամբ
ըր երկաթապատ անիւներով
փայտեայ աշտարակներ մօտեցու-
ցին, ու մանգաղներով և ուրիշ
պատերազմական գործիքներով
լցուած սայլեր բերին: Նոյն մի-
ջոցին ալ սկսան ականներ բա-
նալ և ջրանցքներուն ճամբա-
ները փնտռել քաղաքին մէջը
մտնելու համար: Սուրատ զօր-
քերը յորդորելու և անոնց թի-

ւը շատցընելու համար, հրատա-
րակեց որ քաղաքը իր բոլոր գան-
ձերովը զօրաց պիտի յանձնուի:

Եւ խոստման վրայ՝ բանակը չա-
փաղանց խրախուսեցաւ, ու բազ-
մաթիւ անձանօթ մարդիկներ ե-
կան անոնց հետ միացան, յու-
սալով որ Յուսաց գանձերը պի-
տի կողոպտեն:

Նա ատեն ծերունի Պուխարին
ալ հինգ հարիւր տէրփիշներով
պատերազմին դաշտը եկաւ եգ-
ջորի վրայ հեծած: Բոլոր տէր-
փիշները անոր առջև կը խոնար-
հէին, և ձեռքերն ու սորքերը կը
համբուրէին: Պուխարի ջորիէն
իջնելուն պէս, իր շքեղ վրանին
տակը քաշուեցաւ, ու սկսաւ
գրքերուն մէջ փնտռել թէ ո՞ր
օրը և ո՞ր ժամուն քաղաքը Օս-
մանցւոյ ձեռքը պիտ' յնայ: Եւ
միջոցին՝ տէրփիշները Յուսաց նա-
խատական խօսքեր կը նետէին,
և իրենց ձայներովը օգը կը հըն-
չեցընէին. «Ո՛ր են ձեր պաշտ-
պանները կը պոռային. վաղը ձեր
քաղաքը պիտ' առնուի, ու ըզ-
ձեղ գերի պիտի տանին»:

Նրկար ժամանակ մտածութիւն
անցընէին ետեւ, Պուխարի դուրս
ելաւ, բոլոր ժողովուրդը իր
բոլորովը ժողվեցան որ տալու
պատգամը լսեն. ան ատեն Պու-
խարի իր ախտարական դուշա-
կութեամբը հաստատեց թէ 1422,
()գոստոս ամսոյ քսան և չորսին
կէս օրը մէկ ժամ անցած, ին-
քը ձի պիտի հեծնէ, ու իր սու-
րը բանալով օգին մէջ երերցը-
նելէն, և երեք անգամ «Նոտ-
ուած» գոչելէն ետեւ, քաղաքին
պարիսպները անմիջապէս ինքնին

պիտի փլէին :

Որոշուած օրը հասաւ , Պու-
խարի դեղեցիկ ձի մը հեծաւ ,
և իր առջևը մեծ վահան մը բռն-
նել տուաւ : Ըն վայրկենին որ
պատեանէն սուրը դուրս կը հա-
նէր , հինգ հարիւր տէրվիչները
ու բոլոր բանակը միաբերան
“ Լստուած ” կը պոռային , ինքն
ալ նոյնը կրկնելով , խթանը ձի-
ուն խօթեց , մինչև քաղաքը յա-
ռաջ անցաւ , ու հրամայեց որ
ամէն կողմէն յարձակին :

Մանուէլի Յովհաննէս որդին
և յաջորդը անոնց դիմացն ելաւ ,
իր զօրքերն ու բնակիչները քա-
ջալերելով որ իրենց հայրենիքը
և կեանքը պաշտպանեն : Նետե-
րուն բազմութիւնը անձրևի պէս
երկու կողմէն կը տեղար : Բիւ-
զանդիոյ բոլոր բնակիչները պա-
տերազմի ելեր էին . կանայք և
մանկունք իսկ սուրի տեղ ման-
գաղ , և վահանի տեղ տակառի
յատակ առնելով պարիսպէն
դուրս ելեր էին : Յունաց ար-
խոնտաները և երևելիները վե-
ղիներուն և ամիրաներուն հետ
կը կռուէին , իսկ տէրվիչներուն
հետ քաղաքին միայնակեացներն
ու քահանաները : Օսմանեանց
և Յունաց առհասարակ խառն
աղաղակները , նետերուն շաչիւ-
նը , և հրաղինուց թնդիւնը պա-
տերազմը զարհուրելի կ'երեցը-
նէին :

Երևը իր ճառագայթները ամ-
փոփելու վրայ էր , և տակաւին
Յոյները անդրդուելի քաջութիւն
իրենց պատերազմը կը շարունա-
կէին , երբ յանկարծ Օսմանեանք
պաշարման մեքենաներուն կրակ

տուին , ու շուտով ետ քաշու-
եցան* : Քանզի Յունաց տէ-
րութիւնը բաղդախնդիր կեղծ
Մուսթաֆան Սուրաուայ վրայ ա-
պրտամբեցընելով օդուտ մը չի
տեսնելուն համար , Սուրաուայ
տառն և հինգ տարեկան Սու-
թաֆա եղբայրը անոր դէմ ա-
պրտամբեցուց , որ իր մատ-
ռուակ Լյիսա կառավարչին հետ
Գարամանի և Կերմիանու իշխա-
նաց օգնութեամբ դէպ 'ի Պրուսա
գնաց : Քաղաքին բնակիչները ի-
րենց մեծամեծաց հետ 100 մե-
ծագին օթոց ընծայ տուին , բայց
չու գեցին քաղաքին դռները բա-
նալ , իմացընելով որ սուլթան
Սուրաուայ հաւատարիմ մնալու
համար երգումը ըրած են :

Մուսթաֆա անկէ Նիկիոյ վը-
րայ գնաց , որուն Ֆիրուզ պէ-
յի որդի Լլի պէյ կառավարիչը
քառասուն օր դէմ դրաւ :

Ըս ապստամբութեան լուրը
կոստանդնուպօլսոյ վրայ բռնու-
թեամբ յարձակելու տոնը Սու-
րաուայ հասնելով , անմիջապէս
պաշարումը վերցընել տուաւ ,
ու Ֆիրուզ պէյը Վալաբիոյ դէմ
գացող զօրաց հրամանատար , և
Լլերէնոսի որդին Բումէլի վրայ
կառավարիչ դնելէն ետե , ար-
տորնօք Լլիս դարձաւ : Բայց
երբ իր յառաջապահ գունդը
Նիկիոյ առջևը հասաւ , թաճեա-
տին Մուսթաֆայի վեղերը՝ իշ-
խանը բաղնիքէն հանելով , ձի մը
հեծցուց և անոր հետ փախաւ :

* Բիւզանդացի պատմագիրները Օսման-
ցուց առ քաշուելովը հրաշիւք յաղթուելը
կը ցուցունեն . սակայն հետեւեալ պատճա-
ռը հաւանականագոյն կ'երեւի :

Սախյն Լլիսս պէյ Մուսթաֆայի մատուցող Մուրատէն կաշառք առնելով, բաղդախնդիր իշխանը բռնեց, ու սուլթանին տարաւ. Մուրատ ալ հրամայեց որ այս երրորդ Մուսթաֆան քաղաքին դիմացը գտնուող թղենիէն կախեն, և անոր դիակը Պըրուսա տարին թաղեցին. Իսկ թաճէտտին վէղերը փախչելու առնելը բռնեցին և կտոր կտոր րին:

Երբ Մուրատ իր վերջին եղբորը յաղթելու ետեւէն էր, Սինուպի և Գասթէմունիի Իսֆէնտիար իշխանը, Մուսթաֆային ապստամբութիւնը յարմար առիթ սեպելով, (Օսմանեան լուծը իր պարանոցէն թոթվելու փորձ կը փորձէր. բայց իր Գասթմ պէյ որդին իրմէ զատուեցաւ, ու բանակին մեծագոյն մասը անոր հետ Մուրատայ կողմն անցաւ. Իսֆէնտիար նեղը մտնելով հնազանդեցաւ, ու իր աղջիկը անոր կնուսթեան տուաւ, և Գասթէմունիի լերանց հանքերը անոր յանձնեց (1423):

Մի և նոյն միջոցին՝ Եւրոպիոյ մէջ Մուրատայ զօրապետները մեծամեծ յաղթութիւններ յառաջ կը տանէին. Ֆիրուզ պէյ դէսպի հիւսիս Վլահաց դէմ պատերազմը շարունակեց. որոնց իշխանը հարկ և մեծագին ընծաներ տուաւ, և հաշտութիւն խնդրեց. Իսկ Լլըէնոսի որդին դէսպի հարաւ Յունաց դէմ թշնամութեան գործերը շարունակեց, ու Ելլանացուոյ (Ելնաուուտ) վրայ մեծ յաղթութիւն մ'ըրաւ:

Մուրատ Եւրոպոյ դառնալէն

առաջ ուղեց իր վէղերներուն թիւը նուազեցընել. քանզի տէրութեան գործերը տեսնելու համար հինգ վէղերը աւելորդ կը սեպէր: Լլըէնոսի երեք որդւոց (որոնք Լլիսս փաշա և Իպրահիմ փաշա վէղերներուն տեղակալներն էին,) Ումուր պէյը Կէրմիանու իշխան դրաւ, Ուրուճ պէյը Լսիոյ մէկ կողմին կառավարիչ ըրաւ, և Ըլի պէյին Սարուխանի կառավարութիւնը տուաւ: Լլիսս փաշային թշնամիները զինքը ամբաստանեցին որպէս թէ կ'ուզէ սուլթանը գահէն վար առնել ու ինքը անոր տեղը նստիլ: (Որ մը՝ Մուրատ ըստ դիպաց ձեռքը վէղերին ուսին վրայ դնելով, իմացաւ որ անիկա ներսէն զրահաւորած է: Ինչ է աս, հարցուց սուլթանը. և վէղերին տուած պատասխանը, թէ զօրականներէն վախնալուն համար այսպէս զրահաւորեալ է, սուլթանին անոր վրայ ունեցած կասկածները հաստատեց, և հրամայեց Մուրատ որ անոր աչքը կուրցընեն: Եւսպէս վէղերութիւնը միայն Իպրահիմ փաշային ձեռքը մնաց:

Մուրատ Եւրոպանու պոլիս դարձաւ, ու Սինուպի իշխանին աղջկան հետ կարգուելու հանդէսին պատրաստութիւնները ըրաւ: Սուլթանին սեղանին վրայ կերակուրները մեծարող Լլլան պէյը, որուն ցեղը յաջորդաբար աս արքունական ծառայութիւնը ու սուլթանին ամուսնութեանց վերաբերեալ առաքելութեան պաշտօնն ունէր, Խալիլ փաշայի այրիացեալ կնոջ հետ Սինուպ

խրկուեցաւ : Որուն կառավարիչը իրեն ինքնակալին վայելած պատուովը ընդունելութիւն տուաւ աս դեսպաններուն , և իր աղջիկը անոնց յանձնեց : Իշխանուհին սր քաղաքը որ հասնէր՝ խիստ հանդիսաւոր տօնախմբութիւններ կը կատարուէր : Արքիանու պօլիս հասնելով՝ այնպէս մեծ փառքով մտաւ , որուն նման մինչև ան ժամանակը նոյն մայրաքաղաքին մէջ տեսնուած չէր . և խիստ շքեղութեամբ հարսանեկոն հանդէսը կատարեցին : Ասկէ ետև Սուրատ իր երեք քոյրերուն հարսանիքը ըրաւ . որոնց մէկը Վասըմ պէյ Իսֆէնտիարի որդին առաւ , երկրորդը՝ Փոքր Աբիոյ կառավարիչ Վարաճա չէլէպին , և երրորդը՝ Իպրահիմ փաշայի որդին Սահմուտ չէլէպին : Այն տարին Սանուէլ Յունաց կայսրը մեռնելով , Սուրատ անոր յաջորդ Յովհաննէս կայսեր հետ հաշտութիւն ըրաւ այն դաշինքով՝ որ Սեալ ծովուն եզերքը գտնուած բոլոր քաղաքները և ամրոցները յանձնէ , ու ինքը երեք հարիւր հազար փող կամ երեսուն հազար վենետիկեան ոսկի հարկ վճարէ :

Սուրատ Սերվաց և Վլահաց հետ բարեկամութեան հին դաշինքը նորոգեց . Սաճառաց Աիկիս մոնտ թագաւորին ալ ոսկեկուռ չուխա , մետաքսեայ դիպակներ , չորս ոսկեղօծ ամաններ , չորս ոսկեծայր գաւազաններ և տասը շքեղ օթոցներ՝ դեսպանի մը հետ խրկեց որ երկու տարի զինադադարումն ընեն : Սիկիմանտ ալ , աս ընծաներուն փոխարէն ,

երեք ոսկի գունդ , վեցը կոտոր թաւիշ (Գապիֆէ) , ինը կոտոր երեք կարմիր , երեք սեաւ և երեք կապոյտ աղնիւ չուխա , վեցը գեղեցիկ ձի , և երեք հազար Սաճառստանի ոսկի (Յուլիս , 1424) :

Սուլթան Սուրատ իր սահմանակից տէրութեանց հետ բարեկամութեան դաշինքը հաստատելէն ետև , դարձաւ վերստին ուխտադրութ Ղիւնէյտ իշխանը պատժելու համար , որ , ինչպէս տեսանք , Պայեզիտայ մեռնելէն ՚ի վեր , Օսմանեան տէրութեան դէմ ապստամբողներուն հետ միաբանելով , մեծ իշխանութեան մը հասնելու կը բաղձար : Տիւզմէ Սուլթաֆային բանակէն իր եօթանասուն հաւատարիմ ծառաներուն հետ գիշերով փախչելով Օմիւռնիս հասեր էր . ուրտէն բնակիչները իրենց քաղաքակից իշխանին գալուստը իմանալով բազմութեամբ անոր կողմնէն անցան : Անոնցմէ չորս հազար քաջամարտիկ զօրքեր ընտրեց , ու Եփեսոսի վրայ քալեց , ուր Այոլնի կառավարիչը անոր իր վրայ գալը իմանալով պատրաստ կը գտնուէր : Ղիւնէյտ պատերազմին մէջ իր լախորը անոր գլուխը իջեցուց ու ձիէն վար գլորեց . պատերազմը վերջացաւ ու Ղիւնէյտ իրեն խոստացուած Այոլնի կառավարութիւնը ձեռք առաւ ինչուան երկու տարի , մինչև որ Սուրատ իր տէրութեան սահմանները ապահովընելով , այն անդգամը պատժելու համար՝ Խալիլ Եախչի պէյ Պայեզիտայ քեռայրը , որ Ղիւնէյտէն սպան

նուած էր , անոր վրայ խրկեց :
Լըկու բանակները իրարմէ քիչ
հեռաւորութեամբ բանակեցան :
Ղիւնէյտայ Քիւրտ կրտսերագոյն
որդին և եղբայրը փորձ փորձել
ուզելով , սխալեցան . խալիլ զա-
նոնք բռնեց և ուղղակի Աքրիա
նուպօլիս խրկեց , ուրկից չղթա-
յակապ Կէլիպօլու խրկուեցան :

Ղիւնէյտ տեսնելով որ իր եղ-
բայրն ու որդին գերի ինկան ,
Սամս կղզւոյն դիմացը . Յոնիոյ
եզերքը Իփսալա ըստւած ամուր
բերդը ապաստանեցաւ , որուն
մէջ բաւական պաշար և ռազմա-
մթեր պահուած կար : Սուրատ
Ղիւնէյտայ զօրութիւնը շուտով
տկարացնելու համար , Թիմուր
Թաշայ Ուրուճ պէյ որդին , և
Պայէգիտ փաշային Համզա պէյ
որդին խրկեց անոր վրայ . որոնց
գալը իմանալով , Ղիւնէյտ ամրու-
ցը իրմէ փոքր Պայէգիտ եղբօրը
յանձնեց , ու ինքը երեք նաւա-
կով Կիլիկիա փախաւ , ու Վարա-
մանի իշխանէն օգնութիւն խնդ-
րեց . բայց աս իշխանը խիստ մեծ
գոգուարութեամբ անոր ստակ և
հազիւ հինգ հարիւր ձիուոր զօրք
օգնութիւն տուաւ . քանզի Ղիւ-
նէյտ ուրիշ անգամ զինքը խա-
բեր էր :

Ղիւնէյտ իր սակաւաթիւ գըն-
դովը Իփսալա եկաւ , որն որ
Համզա պէյ յիսուն հազար հո-
գւով պաշարեր էր : Այնչափ զօ-
րաց դէմ դնելը անհնար կարծե-
լով , հնաքով մը ամրոցը մտաւ ,
և սկսաւ անկէ ուժով կռուիլ
Թշնամեաց հետ : Աս ամրոցը ծո-
փուն եզերքը սեպացեալ ժայռի
մը վրայ շինուած ըլլալով՝ երկար

ատեն դիմացաւ : Համզա պէյ ի-
մացուց սուլթանին թէ առանց
ծովային զօրութեան անհնար է
ամրոցին տիրել : Սուրատ Ղենո-
վացւոց իշխանը երեք նաւով Իփ-
սալա խրկեց ծովին կողմէն պա-
շարելու համար : Անտոն Ղիւ-
նէյտ յուսահատեցաւ , ու երբ
իր հետը Վարամանէն բերած
հինգ հարիւր օգնական զօրքերը
ապստամբեցան , ու դուռը կրտ-
րելով Թշնամեաց մէջ ցրուեցան ,
խալիլին երգում ընել տուաւ որ
իր կենացը խնայէ , ու անոր անձ-
նատուր եղաւ :

Բայց երբ Համզա պէյ , որ
Ղիւնէյտայ անձնատուր եղած ա-
տենը Լիփեսոս կը գտնուէր գոր-
ծի մը համար , իրիկունը դարձաւ ,
եղածը իմանալուն պէս չորս դա-
հիճ խրկեց անոր վրանը , որոնք
անոր խոր քունի մէջ եղած ա-
տենը Ղիւնէյտը իր բոլոր ընտա-
նիքովը խղդեցին . գլուխին Ա-
գրիանուպօլիս խրկեցին սուլթա-
նին , որ հրաման խրկեց Կէլիպօ-
լու որ Ղիւնէյտայ Համզա եղ-
բայրը և Քիւրտ որդին սպաննեն :

Այսպէս Ղիւնէյտի գերդաս-
տանը ջնջուեցաւ , որ քսան տա-
րի շարունակ () ամանեան կառա-
վարութիւնը վտանգի մէջ դը-
րաւ (1425) .

Սուրատ , աս ապստամբ իշխա-
նէն ազատելով , ինքն ալ Ասիա
անցաւ որ իր տէրութեան սահ-
մանները ամրացնէ : Լիփեսոս
հասած ատենը՝ Եւրոպայէն և Ա-
սիայէն դաշնակից տէրութեանց
գեսպանները եկան իրենց իշխա-
նաց խնդակցութիւնը իմացնե-
լու համար . Սուրատ Վահագ

Սերվաց, Յունաց, Ղենովացուց, Հռոդոսի իշխող ասպետաց դեսպանները սիրով ընդունեց, և ամենուն հետ բարեկամութեան դաշինքը նորոգեց, բաց ՚ի Վենետիկցւոց. քանզի անոնք Յունաց կայսերէն թեսադոնիկէն գընեմուն համար՝ Սուրատ անոնց դէմ ռիսացած էր :

Ասիոյ քանի մ'իշխանութեանց մէջ նորանոր խռովութիւններ ծագելով՝ Սուրատ պարտաւորեցաւ իր յաղթական սուրը անոնց վրայ դարձնել : Մենթէշէի Լիւսս պէյ իշխանը երկու որդի թողուցեր էր՝ Ամէտ և Օվէիս, որոնք իրենց հօրը մահուանէն ետքը բռնուեցան ու Եւդոկիոյ տէրութեան բանտը նետուեցան : Երկուքն ալ՝ մէկը յարդի պարկի մը մէջ պահուելով, միւսն ալ վարսակի պարկի մէջ մտնելով, ազատելու միջոցը գտան : Օվէիս նորէն բռնուեցաւ և իր բանտապետին հետ սպաննուեցաւ, որ ձգեր էր զինքը որ փախչի : Ամէտ Պարսկաստան փախաւ, ու Սուրատ անոնց կառավարութիւնը Պալապան փաշան տուաւ :

Թէքքէի Օսման պէյ իշխանը, Գարամանի իշխանին օգնութիւնը Անթալիոյ ամրոցը պաշարեց, ուրուն Ֆիրուզ պէյ Օսմանցւոց կողմանէ դրուած կառավարիչը նոյն միջոցին մեռեր էր, բայց անոր Համզա պէյ որդին Գարահիսարէն վաղեց եկաւ, ու Օսման Անթալիոյ մօտերը հիւանդութենէ բռնուելով, Համզա ժամանակ ունեցաւ զօրք ժողովել, ու թշնամեաց վրայ յարձակիլ : Օսման պատերազմին մէջը ըս-

պաննուեցաւ, և իր քոյրը դերի բռնուեցաւ :

Գարամանի իշխանը Սուրատայ հետ ըրած բարեկամութիւն ուխտը դրժեց ու Անթալիոյ պաշարումը շարունակելու ատենը՝ թընդանօթէ մը զարնուելով մեռաւ : Իր երեք որդւոց մէջէն միայն Իպրահիմ կրցաւ Գարամանիա փախչիլ և իր հօրը դիակը հետը տանիլ. իսկ միւս երկու իսա պէյ և Ալի պէյ որդիքը գերի բռնուեցան և Սուրատայ խրկուեցան : Սուլթանը Իպրահիմին մէկ դրօշ և մէկ թմբուկ խրկեց զան Գարամանի իշխանութեան մէջ հաստատելու համար, և բարեկամութիւնը նորոգուեցաւ Գարամանի մէկ մասը Օսմանեանց յանձնելով :

Ան միջոցներուն Ամասիոյ և Եւդոկիոյ շրջակաները ելուզակները շատնալով, բնակիչները անհանգիստ կ'ընէին, որոնց գլխաւորներն էին Վրզըլ Քօճա թիւրք մէնին չորս որդիքը : Իւրքէճ փաշա, որ սուլթանին վաղէմի դաստիարակը, և ան միջոցին փոքր Ասիոյ կառավարիչն էր, և զինքը այնչափ սիրելի ըրած էր Սուրատայ որ իր անուամբը ստակ կըտրելու պատիւը ունեցեր էր, ճարտար հնաքով մը զանոնք ջնջեց : Սուլթանին անուամբը անոնց նամակ մը գրեց, և հրաւիրեց զանոնք որ Ամասիա ժողովուին ու խորհրդակցին թէ ինչպէս Ալի փարսլանի որդւոց վրայ յարձակին, որոնք Ղանիկի ծովեզերեայ կողմերը ամրացեր էին :

Եւ որպէս զի դիւրութեամբ իր մտադրեալ որոգայթը ՚ի գործ

դնէ, Իւրքէճ փաշա իր բանակը քովէն հեռացուց, զինքն Մամսիոյ մէջ հիւանդ ձեացուց, ու իր որդին ընծաներով անոնց առաջը խրկելով, ներումն խնդրեց իր հիւանդութեան պատճառաւ գալ չկրնալուն համար, և զանոնք Մամսիա հրաւիրեց: Աս հրահարքը յաջողեցաւ. Թիւրքմէններն (Օսմանցոց վրայ ամենեւին կասկած մը չունենալով ու անոնց ցուցըցած բարեկամութեանը նայելով, անոնց հաւատացին. (Օսմանցիք մեծ պատուով ընդունելութիւն տուին, և փառաւոր խնջաք մ'ըրին. բայց երբ Թիւրքմէններն ինքզինքնին բոլորովին ուտելու և խմելու տալով, դիշերը քունէն և արբչութեանէն թմբրեցան, Իւրքէճ փաշա նոյն տեղը հասաւ, զանոնք առմենքն ալ չզթայի զարկաւ ու ըստորեկրեայ բանտի մը մէջ նետեց. դուռը հիւսեց ու կրակ տուաւ անոր. չորս հարիւր Թիւրքմէնները մսխէն խղդուեցան: Աս ընելէն ետեւ անոնց բռնակած տեղը գնաց, և անոնց հարստութիւնները կողոպտեց:

Աս կոտորումէն եօթն օր ետեւերը Իւրքէճ Մամսիա վերադարձաւ, պառաւ կին մ'անոր ոտքն ինկաւ, և թախանձեց որ իր որդւոյն մարմինն իրեն յանձնէ, որն որ Թիւրքմէններուն մէջէն չէր, կ'ըսէր, այլ այն իրիկուն ըստ դիպաց անոնց մէջ գտնուելով, անոնց հետ բանտարկուեր էր: Արշաւանքն ընդունուեցաւ, և խանդակաթ մայրը չորս հարիւր դիականց մէջ փնտռեց ու իր որդւոյն մարմինը գտնելուն

պէս խօսոյն անոր վրայ ինկաւ սրտաճմլիկ լացերով: Մեծ ուրախութեամբ տեսաւ որ տակաւին կենդանութեան նշան կայանոր վրայ. առաւ զան ու իր տունը տարաւ, և այնչափ դեղերըրաւ, որ առողջացուց զան:

Իւրքէճ հրամայեց որ Թիւրքմէններուն դիակները չթաղեն, այլ բաց տեղը նետեն երկնից թռչուններուն և երկրի գազաններուն կերակուր ըլլալու համար:

Իւրքէճ փաշա նոյնպէս դաւաճանութեամբ մը Գօճա - գայա ամրոցին տիրեց, որ (Օսմանճըքի մօտերը սեպացեալ ժայռի մը վրայ շինուած է: Անոր Հայտէր իշխանը, ամրոցին անմատոյց դուրիցը, և ունեցած ազդամութեւրն վրայ վստահ ըլլալով, անհող կենար, և ամենեւին անկէ դուրս չէր ելեր: Իւրքէճ ուրիշ միջոց չգտաւ զան յաղթահարելու, բայց եթէ իր աղջկը Հայտէրի մօտերիմ բարեկամ թայփուրին կնութեան խոստանալով, բերդին համբարանոցները և զինարանները կրակ ձգել տուաւ. որով Հայտէր պարտաւորեցաւ անձնատուր ըլլալու (1427):

Արկէ ետեւ Իւրքէճ փաշա Ղանիկի բերդն առնելու կը ջանար, որ Հիւսէյին պէյ Թիւրքմէն իշխանին ձեռքն էր: Ասիկա գուշակելով որ պիտի չկրնայ Օսմանեանց զօրութեանը դէմ դնել, և կամ անոնց դաւաճանութեան զոհ պիտ'ըլլայ, ինքնին իր բերդին բանալիները Իւրքէճին բերաւ. սակայն փոխանակ ազատութիւն ստանալու, Պրուսա բանտարկուեցաւ: Հիւսէյին հը-

նարքով մը անկէ փախաւ ու սուլթան Սուրատայ քովը գնաց, որ անոր կենացը խնայելէն զատ՝ ինքնաբերական կողմը կուսակալութիւն մը տուաւ :

Աս միջոցին Կերմիանու իշխանը Սուրատայ ըրած յաղթութիւնները լսելով, և անոր բարեկամութիւնը շահել ուզելով, անոր այցելութեան եկաւ Ադրիանուպօլիս : Սուրատ անոր առաջը ելաւ և մեծարանքներով պատուեց զան : Իշխանն ալ անոր այսպիսի ընդունելութեանը պատասխանելու համար, ի դարձին՝ այնչափ առատաձեռն գտնուեցաւ, և իր ուղղեկիցներն ու առաջնորդներն այնչափ շնայութեամբ փարձատրեց որ Կէլիպօլու հատած ատենը, ծովէն անցնելու համար բնաւ դժուար մը չէր մնացեր : Ուստի նամակով մը Սուլթանին իր պէտքն իմացուց : Սուրատ որ անոր երկիրներուն աչք ունէր, այսպէս ծառայութիւն յճնելու առիթը չփախցուց : Նամակը կարդալէն ետեւ՝ ստակի մեծ գումար մը խրկեց : Շատ չանցաւ իր աս առատաձեռնութեան պտուղը քաղեց : Ետք մը մ'ետքը՝ իշխանը մեռաւ, և իր երկիրները սուլթան Սուրատայ թողուց :

Աս գործերը Եփոյ մէջ պատահած ժամանակը՝ Եւրոպիոյ մէջ ուրիշ խռովութիւններ ելլելով, Սուրատ պարտաւորեցաւ իր զօրութիւնը հոն շարժելու : Սերվիոյ Ստեփան Լազարովիչ իշխանը մեռնելով, տեղը յաջորդեց Գէորգ Պրանքովիչ իշխանը : Ստեփան Լազարովիչին մահուանէն

ետեւ Սաճառաց ձեռքն իյնալու քաղաքներուն գաշանց մէջ, ամենէն երեւելին էր Քոլումպազ, կամ ըստ Տաճկաց՝ Կէօվէրճինլիք քաղաքը, այսինքն՝ աղաւնի Սէմէնորէ և Օրշուա քաղաքաց մէջ տեղը Դանուպ գետին աջ թևին վրայ շինուած : Բայց մեռնող իշխանը աս քաղաքը նախարարի մը յանձնէր էր իր 12 000 ոսկի պարտքին տեղը : Սիկիմանիտ Սաճառաց թագաւորը չուզելով նոյն գումարը վճարել՝ նախարարը իր գրաւը չկորսնցնելու համար որոշեց որ քաղաքը Օսմանցւոց ձեռքը յանձնէ : Սուլթան Սուրատ գնաց որ զան պաշտպանէ : Սիկիմանիտ զինադադարում մը խնդրեց, ու աս առիթը կրցաւ ծովէն ու ցամաքէն քաղաքն ամրացնել, ու երբ Դանուպը կ'անցնէր, Օսմանեանք զինադադարման գաշանց չնայելով, անոր զօրաց վրայ յարձակեցան ու մեծ ջարդ տուին : Երբ Սիկիմանիտ թագաւորին հեծած նաւը գետեզրէն հեռացաւ, քաջ զինուորին մէկը փոքր ձի մը հեծաւ, ու միայն երկու հետեակ զօրքով Տաճկաց վրայ յարձակեցաւ, որոնք զան Սաճառաց թագաւորը կարծելով, սպաննեցին : Գէորգ Պրանքովիչ Սերվիոյ իշխանն ալ Սուրատէն հաշտութիւն ուզեց, և պարտաւորեցաւ յիսուն հազար ոսկի ատրեկան տուրք վճարել, Սաճառաց հետ ունեցած բոլոր յարաբերութիւնները դադարեցնել, և Օսմանեանց նիզակից ըլլալ :

Աս պատերազմէն ետեւ, որով Սուրատ ինքնաբերական

լուխը Քոլումպազ և Հրշովա երկու քաղաքները շահեցաւ, ուրիշ աւելի յաջող յաղթութիւն մ'ունեցաւ Թեոսաղոնիկէի մէջ, որուն բնակիչներն (Օսմանցւոց ասորատախութիւններէն ձանձրացած, և բիւզանդեան կայսերէն յոյսերնին կտրելով, իրենց քաղաքը Վենետիկցւոց ծախեր, և իրենց քաղաքապետ՝ կայսեր Միքրոնիկոս եղբայրը ետ խրկէր էին։ Սուրատ աս բանիս վրայ բարկացաւ, ուրիշ տերութեանց հետ հաշտութեան դաշինքը նորագեց, բայց Վենետիկցւոցը մերժեց. անոնց կողմանէ եկող դեսպաններուն այսպէս պատասխան տուաւ. « Թեոսաղոնիկէն իմ Պայէզիս հաւս առած ըլլալով, պէտք էր որ ինծի խնար իբրեւ հայրենի ժառանգութիւն. Փրոքանկք ի՞նչ իրաւունք ունին այն քաղաքը ծախու առնելու։ Կամ թող իրենց երկիրները քաշուին, և կամ ինքը անձամբ պիտի գայ զիրենք պատժելու »։ Յունաց դեսպաններուն ալ այսպէս ըսաւ. « Եթէ Թեոսաղոնիկէն կայսեր ձեռքը մնացած ըլլար, ամենեւին միտք չունէր անոր դաշնելու. բայց չիրար իր և Յունաց իշխանութեանց մէջ Վենետիկցւոց քաղաքը տեսնել »։ Ի 14 Փետրուար 1430, Սուրատ Ագրիանուպօլէն Սէրէզ եկաւ, ուր ինքզինքը զեղխութեան և զբոսանաց տուաւ։ Ընկալան Համզապէյը կանչեց և խրկեց որ Թեոսաղոնիկէն պաշարէ։ (Օսմանեան զօրքերը հարկւրադատիկ սուլէի էին պաշարուողներէն, և ամրականներն այնչափ սակաւաթիւ էին,

որ մէկ հոգի երկու երեք մարտիկներու վրայ կը ծառայէր։ Եւրակի օրը, այսինքն՝ 26 Փետրուար 1430 կէս գիշերին ահագին երկրաշարժ մը պատահեցաւ, որ պարսպին մէկ մասը փլուլելով, (Օսմանցւոց գիւրին ճամբայ մը բացաւ։ Պարսպ տեղը Համզապէյ երեք անգամ յորդորեց զանոնք որ անձնատուր ըլլան, խոստանալով անոնց որ իրենց կենացը խնայէ, և քաղաքացւոց ազատութիւն տայ. Վենետիկցիները չուզեցին մտիկ ընել, իսկ Յոյները քաշուեցան։ Փետրուարի վերջին գիշերը՝ Սուրատ հրամայեց որ հետեւեալ օրը ընդհանուր յարձակում մ'ընեն, բնակիչներն անոնց հարստութիւններովը մէկտեղ իր զօրաց ըլլայ, և միայն երկրին հողն իրեն թողուն։ Քաղաքին բնակիչներն եկեղեցիները վաղեցին, և իրենց թշուառութեանը վրայ կ'ողբային ու օգնութիւն կը կանչէին։

Վենետիկցիները պարսպին ամրականներուն մէկ մասը, որոնց բոլորը հազիւ 500 հոգիի կը հասնէր, ներս քաշեցին, ու նաւահանգստին կողմը տարին վախճալով որ իրենց հասարակապետութիւնն ունի օրը հասած երեք ցուկանաւերը Տաճիկները չայրեն։

Հետեւեալ առտու լուսնալուն պէս՝ Օսմանեան զօրքերը սանդուղներով, խրամները լեցնելով, կատարութեամբ քաղաքին աբեւելեան և արեւմտեան կողմերը յարձակեցան։ Երեւելեան կողմի պարիսպն աւելի անպօր ըլլալուն համար, (Օսմանեան խիտո քաջ

զինուորներն ան կողմն անցան .
Իսկ ինքն Մուրատ իր ներկայու-
թեամբն իր զորքերը և ականա-
հատները կը քաջալերէր , անոնց
պարգևներ կու տար և խոստ-
մունքներ կ'ընէր : (Սմանցւոյ
կողմէն արձակուած կարկուտինը
ման նետերը չէին թողուր որ
մէկ Վենետիկցի մը պարիսպնե-
րուն վրայ երևի . և միայն ըստ
դիպաց քարեր կը նետէին պա-
շարողաց վրայ , որ անոնց սան-
դուղներով վերելակներին արգի-
ւէն : Այսու ամենայնիւ շատ զի-
նուորներ սանդուղքին կէսը չի
հասած՝ անոնց վրայ նետուած
քարերէն կը գահավիժէին . վեր-
ջապէս զինուորին մէկը սուրն
ակռաներով բռնած աշտարակի
մը գագաթը հասաւ , ու վենե-
տիկցի մը սպաննելով գլուխը
վար նետեց , միւս Վենետիկցի-
ները կարծելով թէ բոլոր պա-
րիսպն առնուեցաւ՝ շտապաւ ըս-
կըսան փախչիլ . ան ատեն բոլոր
սանդուղները (Սմանեան զօրքե-
րով լցուեցան և պարիսպը թըմ-
բուկներու ձայներով առնուե-
ցաւ :

Վենետիկցիներէն որք բեր-
դին գետնափորերուն մէջ գա-
ցին սողեցան , որք խրամներուն
մէջ , որք դէպ 'ի նաւահանգիստը
կը վազէր , յուսալով որ հոն
թշնամեաց ձեռքէն ապահով ը-
լայ . բայց (Սմանեան զօրքերը
այն կողմէն ալ ներս մտնելով ,
սոսկալի տեսարաններ 'ի գործ
դրուեցան : Իւրաքանչիւր Տաճիկ
առջևը գունդ մը գերի ձգած ,
(Սմանեան բանակը կը քչէր :
Յաւալի բան մ'էր տեսնել կա-

նանց և տղայոց աղաղակը , մե-
ռեալներուն ճչիւնը , ծերոց հա-
ռաչանքը , զաւակաց իրենց ծնո-
ղաց գրկէն բաժնուիլը : Եթէ
հաղար հոգիի չափ գերի բռնու-
եցան ու շղթայի զարնուելով ()
մանեան բանակը տարուեցան .
Տուները և պալատները աւերե-
ցին , եկեղեցիները պղծեցին ,
սրբոց պատկերներն այրեցին կամ
կտոր կտոր ըրին : Դեմետրիոս
սրբոյն գերեզմանը բացին ան-
բաւ գանձ գտնալու յուսով , և
անոր մարմինը յօշեցին :

Այսպէս ահա Թեսաղոնիկէ*
քաղաքը այսպիսի աղէտիւք ()

* Չիտայ պէս հին և երեկի քաղաք մը , որ
դարերուն շրջանին մէջ ցաւալի աղէտներ չի
կրէ , թշնամեաց անդթութեան զոհ չըլլայ ,
ինչպէս է Թեսաղոնիկէ քաղաքը : Այս քաղաքը
առաջ Հալիս և Թերմոս կ'ըսուէր . Մէծն Ա-
ղէքսանդրի փեսան զան նորէն շինելով , իր
կողմն անուամբը Թեսաղոնիքս կոչեց : Երկար
Ժամանակ Մակեդոնիոյ Թագաւորաց օրով և
Հռովմայ կայսերութեան Ժամանակը համբա-
ւաւոր հանգիստեցաւ . աս վերջինները քաղա-
քը ճարտարապետութեան մեծամեծ յիշատա-
կարաններով շքեղացուցին : Ենիճէ - Վարտար
քաղաքը նայող դուռը մինչև ցայսօր յաղթա-
կան կամարով մը շինուած է , որն որ քաղա-
քին բնակիչները Օկտաւիանոս և Մետոնիոս
աշխարհակալներուն համար կանգնեցին : Դէ-
րոն կուսթացի ձեռով ուրներ կանգնեց , ու
րոնց վրայ երկու կարգ Գունաց գեղեցկաշէն
արձանները դրաւ : Թեսաղոնիկէն Արաբա-
ցոց բռնութեանը զոհ եղաւ , ու հաղիւ 100
լիտր ոսկի տալով ազատեցաւ . Նորմանապի
ճովատապետները Արաբացոցմէ աւելի շատ
չարիք հատուցին աս քաղաքին . որոնք Սիկի-
լիոյ Գուրիէլմոս Թագաւորին առաջնորդու-
թեամբն եկան , եկեղեցիները ու գերեզման-
ները պղծեցին , քաղաքը աւերեցին , բնակիչ-
ները կտորեցին : Մուրատ Ա. խայրէտոսին
փաշային ձեռքովը Թեսաղոնիկէն առաւ
(1586) . ետքը Բելզանդացւոց անցաւ ,
նորէն Պայէզիտ առաւ (1564) , սակայն աս
սուլթանին մահուանէն ետեւ՝ Օսմանեանք
իրենց անաւերջնութիւն Ժամանակը կորսն-

մանցիք առին : Բայց Սուրատ չուզեց որ քաղաքը անմարդաբեր նաեւ մնայ , երբ գերիներուն ծընողքը կամ բարեկամները անոնց փրկանքը տուին , հրաման քրաւ որ իրենց քաղաքը երթան , ու իրենց բնակութիւնը վերստին անոնց տուաւ : Այն տուները , որոց տէրերը չդոնուեցան , Տաճիկ դաղթականներով լեցուց . եկեղեցիներէն շատերը մղիթի փոխեց , ոմանց քարերը հանեց ու Ադրիանուպօլիս իրկեց , հոն իրեն շինած բաղնիքին դործածելու համար . իսկ փառքերը կարաւանաց իջեաններու փոխեց :

Ինը Հոկտեմբեր 1431ին , Եանեայէն դեսպաններ եկան Սուրատայ ու իրենց քաղաքին բանալիները բերին , այն դաշինքով որ նոյն քաղաքին բնակիչները սուլթանին կառավարութեան տակը իրենց ազատութիւնը պահեն : Ադաշինքը ընդունուեցաւ , և սուլթան Սուրատ բանալիները ընդունելով , իր ստորագրութեւնը արքունի հրովարտակ մը տուաւ դեսպաններուն : Նոյն միջոցին տասն և ութը վերակացուներ խրկուեցան Սուլթանին կողմէն որ քաղաքին իշխեն : Ասոնք հոն հասնելուն պէս , իրենց առաջին գործքը , դաշնաց հակառակ Ս.

Միքայէլ անուամբ եկեղեցին և ամրոցները քանդեցին , ու քաղաքին աղջիկներէն յափշտակեցին : Իսկ ինքն Սուրատ կէլիպօլու գնաց , որն որ ծովին կողմէն Վենետիկցւոց Անդրեաս Սոլէնիկօ ծովակալը կը զարնէր . հոն Վենետիկցւոց հետ հաշտութիւն քրաւ :

Նոյն տարին , ինչպէս նաև անկէ առջի տարին՝ խիստ մեծ դիւպուածներ պատահեցան . սովը , ժանտախտը , և յաճախ սասանութիւնները մեծամեծ կոտորածներ քրին եւրոպական մասին մէջ . Սուլթանին Երուսաղէմ և Սահմուտ երկու եղբարքը , Մէհմէտ Պալաւի ծերունին , որ Սուրատ Ա.էն մինչև Սուրատ Բ. Օսմանեան պետութեան մեծամեծ ծառայութիւններ քրաւ . Այվաղ փաշա վէզիրը , և Իսրաւ հիմ փաշա մեծ վէզիրը ժանտախտէն մեռան . առոնց վրայ Սուրատայ Մէհմէտ որդին ծնելով (1423) , Սուրատ միթիւաբեցաւ :

Վլատ Տրադուլ* անունով իշխանին մէկը , Տոն Վալաքիոյ ժառանգ իշխանը մեռցուց ու ինքն անոր տեղն անցաւ ու ուղեց Սուրատայ հետ հաշտութիւն ընել : Սուրատ ուղեց օրինաւոր ժառանգին իրաւունքը պաշտպանել և անոր վրայ դունդ մը զօրք խըրկեց . Վլատ անոնց յաղթեց , բայց սուլթանին հարկ խոտտանալով իր իշխանութեան մէջ հաստատուեցաւ :

ցուցին , Մէհմէտ Ա. նորէն ուռաւ , ետքը դարձեալ Յունաց ձեռքն անցաւ , որոնք Վենետիկցւոց վաճարեցին : Այսպէս թէև անդադոր աւերումներէ կրեց Թեսաղոնիկէն , սակայն իր գեղեցիկ գրիցը պատճառաւ , միշտ ծաղիկալ քաղաք մը , ու Թրակիոյ , Թեսաղոնի և Բուլղարիա առուտըրին կենդրոնն եղած է : Քաղաքին տունները ամբիթէատրոնի ձեով կ'երևին : Բնակիչը 80 000ի կը հասնի . որոնց 50 000ը Տաճիկ են , Թաքածը Հրէայ Յոյն և Հայ :

* Տրադուլ կը նշանակէ Վահագն լեզուով տառնայ . Վլատ իր դիւական անդթութեանը համար Տրադուլ կոչուած էր :

Սուրառ թրանսիլվանիա ան-
ցաւ ու աւերեց զան . իսկ հե-
տեւալ տարին (1433) , Մաճառ
ապ Սիկիմանտ թագաւորը նո-
րէն իշխանութիւնը ձեռք առ-
նելով, Սուրառ անոր հետ ու-
նեցած բարեկամութիւնը նորո-
գելու համար , ոսկեկուռ հան-
դերձներ և ոսկուլ լեցուն եր-
կոտառան ոսկեղէն բաժակներ ըն-
ծայ խրկեց անոր տասն' երկու
դեսպաններու ձեռքով , որոնք
Սիկիմանտ ընդունեց , և անոնց
փոխարէն ընծաներով արձակեց
զանոնք :

Եւ բարեկամութեան հախա-
ռակ Սիկիմանտ գաղտնի թղթակ-
ցութեամբ Գարամանի իշխանը
ոտք հանեց Օսմանեանց անոր
նախորդ իշխաններէն առած եր-
կիրներուն վերստին իշխելու հա-
մար . Իպրահիմ պէյ Գարամանի
իշխանը թիւրքմէններուն Սիւ-
լէյման պէյ իշխանին գեղեցիկ ձին
խաբէութեամբ մը գողնալ տու-
աւ , սոսկի ալ Սուրառայ գան-
գատեցաւ . երբ Իպրահիմ պէյ
չուղեց ետ դարձնել զոն , պա-
տերազմ բացուեցաւ մէջերնին :
Ընտտեն Սուրառ իր զօրաց հը-
րամանատարութեանը Սարըճէ
փաշային տուաւ , և ինքն անձամբ
Եփա անցաւ . անմիջապէս Պէկ-
չէհրի , Էքչէհր և Իկոնիա քա-
ղաքները իրեն հնազանդեցան :
Իպրահիմ փաշա Կիլիկիա փախաւ ,
և իշխանի մ'ու իր կնոջն աղա-
ջանքովը , որ Սուրառայ քոյրն էր ,
հաշտութիւն խնդրեց : Սուրառ
հաւանեցաւ , ու առած քաղաք-
ները ետ դարձուց . բայց նորէն
Էւրոպա դարձաւ ապստամբեցը-

նող թագաւորը պատժելու :

Պրանքովիլ իշխանը , որ նոյն ա-
պստամբութեան համախոհ էր ,
ինքզինքը սուլթանին բարկութե-
նէն աղատելու համար , ժամա-
նակ չկորսնցուցած դեսպաններ
խրկեց սուլթանին՝ աղաչելով զան
որ իր Սարա աղլիան հարսանիքը
կատարէ , որուն հետ քանի մը
տարի առաջ նշանուած էր : Սու-
րառ հաւանեցաւ , և իշխանու-
հին Սերվոյ և Օսմանցուց մէջ
հաշտութեան գրաւ մ'եղաւ :

Ընունհեաւ Սուրառ Ըլի փա-
շա Էւրէնոսի որդին Մաճառաց
վրայ խրկեց , որ Սերվոյ և Վը-
լահաց նիղաիակից զօրքերովը գը-
նաց մինչև թրանսիլվանիա մտաւ ,
Մէտեաշ քաղաքն առաւ , Պրա-
շովան այրեց , և քառասուն և
հինգ օր շարունակ երկիրը աւե-
րեց , ու եօթանասուն հազար
գերի բռնեց ու Սուրառայ տա-
րաւ :

Ըն ձմեռը Սուրառ սերվիոյ
իշխանուհւոյն հետ ամուսնու-
թեան հանդէսը կատարեց . բայց
գարնան մօտ (1438) , Էւրէնոսի
Իսաֆ պէյ որդւոյն հրապուրան-
քը , Սուրառ վերստին Սերվիոյ
իր աներ թագաւորին և թրան-
սիլվանիոյ իշխանին վրայ յարձա-
կելու կը խորհէր . զանոնք իրենց
սղաքներովն իր քովը կանչեց :
Դէորդ Պրանքովիլ Սերվոյ իշխա-
նը Սէմէնտէ քաղաքն ամրացուց ,
իր Գրիգոր անդրանիկ որդւոյն
յանձնեց , և ինքն իր գանձերու
վը , և կրտսերագոյն որդւովը Սա-
ճառոց Ըլպէրթ թագաւորին քո-
վը փախաւ : Իսկ Տրաքուլ փախ-
չելու ժամանակ չունեցաւ և Կէ-

ընդունի աշտարակին մէջ բանտարկուեցաւ. բայց իր երկու որդիքը պատանդ տալով, որոնք իբրեւ դերի Նսիա խրկուեցան, և երգում ընելով որ անդրդուելի հաւատարիմ պիտի մնայ, աղաւտեցաւ ու իր իշխանութեան մէջ վերստին հաստատուեցաւ:

Սուրաւ երեք ամսի չափ Սէմէնորէն պաշարեց, որ առեն իսկ հագ պէյը Սէքքէն ուխտաւորութենէ դառնալով, Օսման Չէլէպի թիմուրթաշայ թուին հետ Սէմէնորէի վրայ յարձակեցան, ու առին: Պրանքովիչի որդւոյն աչքերը պրեցին, ու Լւդոկիոյ բանտը խրկեցին:

Իսկ հագ պէյը և Օսման Չէլէպին Նիկոպօլսոյ վրայ քաշելու առնին: Սաճառաց գնդի մը Օսմանեան երկիրներուն վրայ յարձակիլը ըսեցին. անմիջապէս իրենց ընթացքը անոնց դէմ դարձուցին: Սոսկալի պատերազմէ մ'ետեւ՝ Սաճառները փախան, ու Օսմանեանք այնչափ դերի բռնեցին, որ իւրաքանչիւրը մէկ կօշիկի հետ կը փոխէին. և Լւսսգ փաշա զատէ օսմանեան պատմաւ գիրը, որ նոյն պատերազմին մարտիկներէն մէկն էր, կ'ըսէ թէ հինգ դերի 500 փողի հաղիւ կըլցերէ ծախել: Պարսպ տեղը Լւսսգ պէյը Սէմէնորէն առնելու փորձ փորձեց. Օսմանեանք Սաճառաց զօրքերուն վրայ այնպէս վախ ձգեցին, որ իրենց միակ երկույթէն անոնք կը փախչէին Գայլը, Գայլը, պոռալով:

Սուլթան Սուրաւ, որ իր իշխանութեան սահմանը ընդարձակելով, կ'ուզէր միշտ հեռաւոր տէրութեանց հետ քաղաքական յարաբերութիւններ ունենալ, բարեկամութեան նամակներ կը գրէր Նիկոպօսի սուլթաններէր, Գարամանի իշխանին, Շահրուխ թիմուրթի որդւոյն, և անոնց հետ կը թղթակցէր:

Սուլթան Սուրաւ կ'ուզէր բարեկամութիւններ ունենալ, բարեկամութեան նամակներ կը գրէր Նիկոպօսի սուլթաններէր, Գարամանի իշխանին, Շահրուխ թիմուրթի որդւոյն, և անոնց հետ կը թղթակցէր: Սուլթան Սուրաւ Լեհաց թագաւորին հետ ալ կ'ուզէր բարեկամութիւն ստանալ. ուստի անոր դեսպաններ խրկեց, անոր հետ բարեկամութեան դաշինք ընել խոստացաւ, եթէ Սուլթան Սաճառաց հետ ունեցած բարեկամութիւնը աւրէ, և թողու որ Գաղիմիր անոր եղբայրը Պոհէմիոյ իշխանութիւնը վարէ. բայց այն միջոցին Սաճառաց Լւսսգ թագաւորը մեռնելով (1440), Սուլթան Սուրաւ պատասխանեց թէ երբ ինքը Սաճառստան գայ՝ ան ժամանակը դաշինք վրայ կը խօսի: Անմիջապէս Սուրաւ հրամայեց Լւսսգ պէյ Լւրէնոսի որդւոյն որ Պէլլրատը պաշարէ:

Սինչեւ հոս սուլթան Սուրաւ միշտ յաղթող հանդիսացաւ, ամէն արգելքները ջնջելով շուտով իր նստատեղին կը հասնէր. բայց աս անգամ նոյն բաղդը չունեցաւ. Պէլլրատ քաղաքին խիտ ընդգրկմակալութիւնը, որուն պաշարումը վեց ամիսէն ետեւ վերջուց, իր պարտութեանց սկիզբն եղաւ:

Սէդիտ պէյ, որ 40 տարի առաջ Պայէղիտոյ ժամանակը Սէհէմէտ իշխանին և Պայէղիտ փաշային դէմ Սեբաստիա քաղաքը պաշտպաններ էր, բազմաթիւ զօրքով Վալաքիայէն թրանսիլանիա անցաւ (18 Մարտ 1442)

և Սրպին (Հերմանշթատ) քաղաքը պաշարեց. աս պատերազմին մէջ երեցաւ Սաճառաց առնուանի Յովհաննէս Հունիատ* զօրապետը. Մէղիտ պէյ խոստացաւ որ ո՛վ որ Հունիատը կենդանի կամ մեռեալ իրեն բերէ, անոր զրահները և ձին անոր տայ. Հունիատ լրտեսներէ աս բանը իմանալով, իր նիզակակից Սիմոն զօրապետին հետ իր զրահները փոխեց, որուն չորս կողմն անցան Օսմանեանք: Սիմոն երեք հազար քաջ զինուորներով պատերազմեցին ետեւ անոնց զոհ եղաւ: Բայց քաղաքին պահապան զօրքերը թշնամեաց վրայ յարձակեցեցան, և Օսմանցւոց բանակը տարուած գերիները աղատեցին: Մէղիտ պէյ իր ձիաւոր զօրքով փախչելու ատեն իր որդւոյն հետ սղաններէն զինքը: Հունիատ թշնամեաց ետեւէն ինկաւ, ու մինչև Ղանուպէն անդին հալածեց զանոնք: Օսմանցւոցմէքըռան հաղար հոգի պատերազմի դաշտին երեսը ծածկեցին: Հունիատ Սաճառաց Ղեորդ Պրանքովիչ նիզակակից իշխանին մէկ կառք բեռնաւորած աւար խըրկեց, որն որ հազիւ տասը ձի կըրնային քաշել: Մէղիտ պէյին և անոր որդւոյն գլուխները աւարին վրայ տնկած էին:

Ըս պարտութեան վրէժն առնելու համար, Շէհապէտտին փաշա ութսուն հազար զօրքով Սաճառաց վրայ ելաւ, և խրոխտանօք կ'ըսէր թէ թշնամիները մի-

այն իր փակեղը (սարճ) տեսնելով քանի մ'օրուան հեռու տեղ պիտի փախչին: Հունիատ անոր դիմացն ելաւ տասն և հինգ հազար զօրքով միայն, բայց միտքը զրեր էր որ կամ յաղթէ և կամ մեռնի: Երկու բանակները ճակատ առ ճակատ պատրաստուեցան. Հունիատ իր զօրքերը յորդորեց, անոնց եռանդը վառեց, ու Օսմանցւոց վրայ յարձակելով, յաղթութիւնը տարաւ: Շէհապէտտին հինգ հազար Օսմանցւոց հետ գերի բռնուեցաւ, Օսման պէյ զօրապետը և ուրիշ քաջ զօրավարները պատերազմին մէջ ինկան:

Հետեւալ տարին (1443) Սաճառք, Լեհք, Սերվացիք, Վըլահք և Գերմանացի խաչակիր զինուորները Պրանքովիչ իշխանին առաջնորդութեք Օսմանցւոց վրայ եկան: Ղանուալը անցան և մինչև Ալմէնարէ հասան. Հունիատ տասն երկու հազար ընտիր զօրքով մինչև Նիշ անցաւ, իսկ Վլատիսլաւ Թագաւորը քսան հազար զօրքով երկու օր հեռաւորութեամբ ետեւէն կ'երթար: Առաջին մեծ պատերազմը Նիշի մօտ եղաւ: Օսմանեան զօրքերը երեք բաղլի բաժնուած յաջորդաբար թշնամեաց վրայ յարձակեցան, բայց յաղթուեցան: Օսմանեան զօրավարներն էին Իսա պէյ Լըբէնոսի որդին, Թուրղան պէյը, Վիտինի և Սոֆիայի իշխանները. իրենցմէ 2000 հոգի մեռան, 4000 հոգի գերի բռնուեցան: Բրիստոնեայք Սոֆիան ալ առնելէն ետեւ Փիլիպպեպօլսի վրայ գացին:

* Աս զօրապետը Օսմանցւոց մէջ ալ անուանի է. և Եանգօ կ'ըսեն, որ կը նշանակէ արձապանդ:

Սուրատ Մաճառաց մօտենալը իմանալով, Սուլու Տէրպէնտ աւրեւելեան կողմէն և Իսլամի կամ Սլաթիցա գետը տրեւտեան կողմէն երկու կիրճերը գոցեց ու անոնց առջևը պատ քաշեց. ձըմեռուան ձիւնը և սառը իր պաշտպանութեանը օգնեցին։ Սուրատ հրամայեց որ դիշերը ձիւնին վրայ ջուր թափեն, որ պէսզի սառոյց բռնէ։ Սակայն թշնամիները իրենց զօրագլխին խրախուսանօքը սառոյցներուն վրայ ելան և Սուլու Տէրպէնտի կիրճը գոց գտան. դարձան անատենը ու գետին կիրճէն մոտեցող փորձ փորձեցին։ Հոս իրենց թշնամիներէն զատ ձեան հիւսերուն դէմ պատերազմելու պարտաւորած էին, որոնք հատոր առ հատոր իրենց վրայ կ'իյնային. այսու ամենայնիւ յաղթեցին ու առանց դժուարութեան Բուլզարաց երկիրներուն տիրեցին։

Եւրոպաց դաշտին մէջ վերջին մեծ պատերազմ մ'աւ եղաւ, որուն մէջ անձամբ կը գտնուէր նաև Վլատիսլաւ Լեհաց թագաւորը։ Օսմանեանք յաղթուեցան, և Գասթմ պէյ Տումէլիի կողմնապետը և Մահմուտ-Չէլէպին գերի ինկան։ Հունիստ հարիւր և եօթանասուն դերի սպաննել տուաւ, և երկու պէյերուն հետ յաղթանակաւ Օֆան դարձաւ։

Ըս գործքերը Եւրոպիոյ մէջ կատարուած ժամանակը՝ Գարամանի իշխանը Մաճառաց գաղտնի գրգռանօքը երրորդ անգամ ապրտամբեցաւ։ Կուտինա, Գաղատիա, Պիւլափէտին, Սիւլի-

հիսար, Աքհիսար, Աքշէհիր և Պէկէհիր քաղաքները տապաւաղեց։ Սուրատ սահմանադրութիւնը պաշտպանութիւնը իր զօրապետացը յանձնեց, և ինքը Լոխա վերադարձաւ։ Իկոնիա, Լարենտէ և ուրիշ քաղաքները Թանակոխ ընելով Գարամանի իշխանը պատժեց։ Մաճառաց տըշաւանքը, որ իր ներկայութիւնը Եւրոպա կը կանգէր, պարտաւորեց զինքը որ Գարա Սուրուրի Գարամանի վէզիրին աղաչանացը համոզուի ու անոր հետ հաշտութիւն ընէ։

Աքրիանուպօլիս հասնելով, իր քայլը որ Մաճառներէն գերի տարուած Մահմուտ-Չէլէպին հետ ամուսնացած էր, անոր առջև ելաւ և աղաչեց որ իր ամուսինը ազատէ։ Սուրատ, որ շարունակ պատերազմներէն ձանձրացեր էր, որոշեց որ Վալաքիոյ, Սերվիոյ և Մաճառաց հետ հաշտութիւն ընէ։ Տրագուլ Վալաքիոյ իշխանին և Պրանքովիչ Սերվիոյ իշխանին իրենց որդիքը իրենց դարձուց, զորոնք կուրցուցեր էր։ Պրանքովիչին երկիրները իրեն տուաւ. և իր ատենադպիրը, որ ուրացեալ յոյն մը էր, հարիւր հօգւով Հունիա տին խրկեց հաշտութիւն խնդրելու համար։ Տասը տարուան զինադադարում մը հաստատուեցաւ Օսմանցւոյ և Վլատիսլաւ թագաւորին մէջ (Յուլիս 1444) աս հետեւեալ դաշինքներով. Ա. Սերվիան Գէորգ Պրանքովիչ իշխանին տացուի. Բ. Վալաքիան Մաճառաց իշխանութեան տակն ըլլայ. Գ. Մահմուտ-Չէլէպին

փրկանացը համար 70 000 ոսկի տացուի : Դաշանց թուղթը երկու լեզուով շինուեցաւ , և երկու կողմէն ալ մեծ երդում ըրին : (Սմանցիք խնդրեցին որ Սաճառաց իշխանը սուրբ խորհրդոյն վրայ երդնու . իշխանը յանձն չառաւ և Լեւտարանին վրայ երդում ըրաւ , և Սուրատ՝ Գուրանին վրայ :

Ետէ անմիջապէս ետքը՝ Սուրատ Լսիա դարձաւ , ուր իր Լայէտովն անդրանիկ որդւոյն մահուան դոյժը առաւ : Լս կուրջստեան վրայ սաստիկ ցաւելով և թերևս անընդհատ պատերազմներէն ձանձրացած միտքը դրաւ որ իշխանութենէն հրաժարի :

Սուրատ կառավարութիւն սանձը իր Մէհէմմէտ որդւոյն յանձնեց որ տասն և չորս տարեկան էր . Խալիլ փաշան իբրև մեծ վեղիր դրաւ , և մեծ օրէնսգէտ Սուլա Խիւսրէվը զօրաց դատաւոր ըրաւ : Իսկ ինքը քառասուն տարեկան հասակին մէջ Սագնէսիա քաջուեցաւ որ հանգիստ և խաղաղ կեանք մ'անցընէ . իրեն ընկեր առաւ Իշխ փաշան և Համդա պէյը : Իսկ իր ծախուցը համար Մէնթէշի , Սարուխանի և Լյարնի կուսակալութիւնը իրեն պահեց :

Օխնադադարման դաշինքը , որ տասը տարուան համար (Սմանցւոց և Վլատիսլաւ իշխանին մէջ հաստատուած էր , վեցը աւիս իսկ չուեց . (Սմանցւոց թշնամիները չկրնալով անոնցմէ կրած նախատանացը վրէժը առնել , Սուրատաց տէրութենէն

կամաւ հրաժարիլը յարմար առիթ սեպելով , դաշինքէն տասը օր ետքը դեսպաններ խրկեցին Վլատիսլաւ թագաւորին ու ըսին թէ առանց Լւերովոյ միացեալ տէրութեց հաւանութեւ Սաճառաց թագաւորը խաղաղութեւ դաշինք մը չկրնար հաստատել : Հուշիատին Պուլղարիոյ թագաւորութիւնը խոտտանալով , զան ոտք հանեցին , այսպէս Լեւտարանի վրայ ըրած երդումը դրժեցին և նորէն պատերազմի պատրաստուեցան : Սաճառաց բոլոր բանակը հաղիւ տասը հազարի կը հասնէր , և այնչտի զօրութեամբ ինքզինքնին կը շողջօրթէին (Սմանցիները նոյն տարին Լւերս պայէն հալածեցու :

Հունիստ Սաճառ զօրքերուն և նիզակակից Վլահներուն հետ յառաջ անցաւ . նոյն զօրքերը որ խաչին նշանը իրենց հանդերձին վրայ կը կրէին , Յունաց և Պուլղարաց եկեղեցիները առանց խղճի աւերեցին , քսան և ութը (Սմանցւոց նաւեր այրեցին , քանի մ'ամրոցներու առանց ընդդիմութեան անկեցին , ու եկան Մինչև Վառնա բանակեցան : Եւ մօտալուտ վտանգին մէջ , նախարարները Մէհէմմէտը խրատեցին որ կառավարութեան սանձը վերստին իր հօրը ձեռքը յանձնէ , որ մինչև ան ժամանակը մեծ ուժով և խելքով վարեր էր : Երահաս իշխանը իր հօրը դեսպաններ խրկեց , Սուրատ այսպէս պատասխան տուաւ . «Ինք կայսր ունիք , պէտք է որ ան ըզձեզ պաշտպանէ : Չեզի համար կրած այնչտի նեղութիւններէս

եաւ վայլած հանգստութեանս վրայ ալ կը նախանձիք : Երբ դեսպանները նորէն աղաչեցին, ու տէրութեան վրանգը իմացուցին անոր : Սուրատ քառասուն հազար զօրք ժողովեց ու Ղենովացւոց նաւերով Եւրոպայանցաւ իր իւրաքանչիւր ղինուորին համար մէկ մէկ ոսկի տալով, ու թշնամիներէն չօրս հազար քայլ հեռու բանակեցաւ :

Ի 10 Նոյ. 1444, երկու կողմէն ալ դիմագէտ ճակատեցան : Քրիստոնէից բանակին ձախ և աջ կողմերը Վլախները և Վաճառները բռնած էին : մէջ տեղը հինգ հարիւր ձիաւորներով Ս. Գէորգայ դրօշակին քովը Վլատիսլաւ թագաւորը կար : ետեւէն վերջապահ զօրքերուն և քանի մը Լեհաց խումբերու հետ սայլերը և բազմամթերները կային : Իսկ Օսմանցւոց բանակին աջ թևը թուրա-Խան Բուլմէլի կողմնապետը կը կառավարէր, ձախ թևը Եսիոյ Տաճկաստանի Գարաճա կողմնապետը* : Իսկ Սուրատ Ենիչէրիներովը մէջ տեղն էր իր առջևը ցցապատնէշ խրամ մը բանալ տուեր և հրամայեց էր որ Լեւտարանին վրայ ըրած երգման թուղթը ձողի մ' երկաթին ծայրը անցընեն : ամենուն ետեւէն ուղտերը և պատերազմի կահերը կը գտնուէին : Նոյն միջոցին սաստիկ հով մ' ելլելով, Վաճառաց բոլոր դրօշակները պատառեցան,

բաց 'ի թագաւորինէն : աս չարագուշակ նշանը մեծ երկիւղ պատճառեց Վաճառաց բանակին մէջ :

Հունիստ իր զօրքերը խրախուսելով, թշնամեաց աջ թևին վրայ յարձակեցաւ և Եսիոյ կողմնապետը հալածեց, Վլախներն ալ միւս կողմէն Բուլմէլի գնդին վրայ վաղեցին և մինչև սուլթանին վրանը հասան : Երբ Սուրատ կը պատրաստուէր փախչելու, Գարաճա կողմնապետը անոր ձիուն սանձէն բռնեց ու աղաչեց զսուլթանը որ խոյտառաւ կուլթեան առիթ չըլլայ, թէ և ինքը Գարաճա հոն Վաճառի մը զոհ եղաւ : Են առեն ամեն բան ուրիշ կերպ մ' առաւ : Սուրատ և Ենիչէրիները անյողդողդ մնացին : Վաճառները փախան : Վլատիսլաւ ըստ հրամանի Հունիստայ փախչիլ չուղեւով, Սուրատ անոր ձիուն ոտքին դարկաւ, ու թագաւորը անասունին հետ գետինը ինկաւ : Գօճա-Խըզըր ծերունի Ենիչէրիին մէկը վաղեց, Վլատիսլաւին գլուխը կտրեց, և նիզակի մը ծայրը անցուց ու թըշնամեաց պոռաց. « Լահ ձեր թագաւորին գլուխը » :

Հունիստ աս տէննելուն պէս, Վլախաց հետ սկսաւ փախչիլ : Հետեւեալ առտու երբ Վաճառները Հունիստին դարձին կ'ըսպասէին, Սուրատ անոնց վրայ յարձակեցաւ և բաց 'ի քանի մը հոգիէ ամենքն ալ սուրէ անցուց :

Սուրատ Լգապ - պէյ իր սիրելիներէն մէկուն հետ պատերազմին դաշտը պտըտած և մեռեալները քննած ատենը. « Հրաշք,

* Ասիոյ Տաճկաստանի կողմնապետը, իր զօրքով սն ժամանակը բանակին աջ թևը կը հրամայէ, երբ պտտերազմը Ասիոյ մէջէն ան ատենը Բուլմէլի կողմնապետն ալ ձախ թևը կը կառավարէ :

պոռոց, այսչափ բազմութեան մէջ մէկ ալեւոր ծեր մը չգտնուի՝ — Եթէ մինակ մէկ ծեր մը գլուխուէր, պատասխանեց Վրաց պէյ, այսպէս յանդուգն և յիմար գործի մը ձեռնամուխ պիտի չըլլային ։ Երկու հարիւր յիսուն սայլ լեցուն թանկագին աւարներ ինկան ()ամանցւոց ձեռքը ։ Սուրառ Վրաց - պէյը նամակաւ Եգիպտոսի սուլթանին խրկեց իր յաղթութեանց լուրը տանելու համար . և Սաճառ զրահաւոր պատերազմականներէն քսան և հինգ հոգի գերի խրկեց , որ ցուցնէ անոր թէ ինչպէս երկաթեայ մարդերու յաղթեց : Իսկ Վրաց խախտուող գլուխը մեղքի մէջ դնել տալով , որ անապական մնայ , ինչան իր յաղթութեանը Պրուսայի Նիւպոլէ Լը* կառավարչին խրկեց : Պրուսայի բնակիչները անոր առջև ելան , գլուխը լուսեցին և տէգի մը ծայրը անցուցած քաղաքին փողոցներուն մէջ յաղթական հանդեսով պտրուցուցին , այնպէս որ Վառնայի յաղթութեան երգերուն արձագանքները կարծես թէ Ողիւմպեան լեռներէն կը լսուէր :

Սուրառ միշտ խաղաղասէր և անմեղ զբօսասէր բնութիւն մը ունենալով , և գահակալութենէ և պատերազմներէ ձանձրացած վերստին իր Սաքնեսիոյ զուարճալի սպորտէզը և սպառը** դար-

ձաւ : Իայց աս հանգստութեան քաղցրութիւնը երկար ատեն չի տևեց , հազիւ թէ իր եպիկուրեան ապաստանարանին զուարճութեանց քունին մէջ կ'երագէր , յանկարծ նախ արտաքին պատերազմին թնդիւնէն արթնցաւ . երկրորդ ներքին ապստամբութիւն մը ծագելով , տէրութիւնը դարձեալ իր ազատիչը կանչեց : Ենիէրլինը չուղեւով որ մէկ դեռահաս տղու մ'իշխանութեան տակն ընան , գլուխ վերցուցին , Եգիպտոսի սոյ մէջ ահագին կրակ մը ձգեցին և քաղաքին մեծ մասը այրեցին : Երբքինապետը հազիւ անոնց կատաղութենէն ազատեցաւ . ասոր համար Ենիէրլինը քաղաքը կողոպտեցին և Պուլլու բլուրը բանակեցան : Տէրութեան պաշտօնեաները անոնց օրական ռոճիկներուն վրայ կէս - կէս փող աւելցնելով , խռովութիւնը դադարեցուցին , բայց խալիլ մեծ վեղիրը և Իշախ - փաշան իրենց պաշտօնակից Սարուճէ փաշան Սաքնեսիա խրկեցին և աղաչեցին զՍուրառը որ նորէն տէրութեան կառավարուիլը ձեռք առնէ : Սուրառ տեսաւ որ իր վեշտասանամեայ տղան անկարող է այնպէս ընդարձակ տէրութիւն մը կառավարելու : Ենի միջոպէս Եգիպտոսիոյ դարձաւ և երրորդ անգամ տէրութեան գաւազանը ձեռքը առնելուն պէս , ամեն բան խաղաղեցաւ . այնչափ իրմէ կը վախնային և կը պատուէին զինքը . իսկ Սէհէմմէտ , զոր խալիլ փաշան Եգիպտոսիոյն հեռացնելու

* Ար անունովը մինչև ցարդ կոտանդնուպոլսոյ դռներէն մէկը ձեռողէ - Աւի Գաթուսու կը կոչուի Էրսեն :

** Աս բնակութիւնը , որ հիմա քանի մը վրացաւոր պատերէ և սգալի նոճիկներէ ուրիշ բան չտեսնուիր , տակաւին ճանապարհորդին առաջընթացը կը գրաւէ :

համար որսի հրաւիրեր էր , 'ի դարձին՝ տեսաւ որ իր հայրը իր տեղն անցեր է : Մէհէմմէտ թէ և դռուղ և փառասէր բնութի մ'ունէր , սակայն չկրցաւ իր հօրը հակառակելու և Սաֆնեսիա քաջուեցաւ . բայց իր սրտին մէջ ան նախարարին համար գաղտնի ռիս մը պահեց , որ մէկ տարուան մէջ ղինքը երկու անգամ գահէն իջեցուցեր էր :

Այնուհետեւ ալ Սուրատ կառավարութիւնը ձեռքէն չթողուց և իր յաղթական սուրը անկէ ետեւ Պեղոպոնէսի և Ալպանիոյ վրայ կշռեց : Քանզի Յուսայ Յովհաննէս կայրը , որ քիչ մ'առաջ թէև խաչակիր տէրութիւնները Օսմանցւոյ վրայ գրգռեր էր , սակայն Սառնացի սպայերագմին անյաջողութենէն ետեւ Սուրատայ հետ բարեկամուլթեան դաշինքը նորոգեր էր թէպէտ երեսանց . իսկ անոր Կոստանդին եղբայրը Պեղոպոնէան թերակղզւոյն իշխելով՝ օրէ օր իր զօրութիւնը կը տարածէր : Սուրատայ գահակալութենէ հրաժարած և Ասիա գտնուած ատենը՝ Կոստանդին դէպ ժամանակ գտնելով սկսեր էր թերակղզին ամրացնել . հիւսիսային Յունաստանի հետ կցուած Պեղոպոնէսի բոլոր պարանոցին վրայ իր թովմաս եղբորը հետ հինգ կանգուն լայնութեամբ և 2 կանգուն բարձրութեամբ հինգ մարտկոցով և մէկ խորունկ խրամով պատ մը քաշեր էր : Աս շինուէ վրայ Սուրատ բարկանալով իր եւրոպական և ասիական գունդերը Սէրէս և Թեփէ քաղաքները կեն-

դրոնացուց : Կոստանդին չուզեց հնազանդիլ և դեսպան* խրկեց որ սուլթանը պարանոցին անդիի և ասդիի կողմը եղած երկիրները իր իշխանութեան տակը թողու . Սուրատ Կոստանդինի յանդուգն առաջարկութիւնը չընդունեց և միայն վեցը հազար ընտիր զօրքով գնաց պարանոցին ամրութիւնները դիտելու . քանի մ'որ հոն կենալէն ետեւ՝ երբ Կոստանդին անձնատուր չեղաւ , Սուրատ իր վաթսուէն հազար զօրքերը թնդանթներով և պաշարման մեքենաներով բերել տուաւ . և երբ Յոյները կը զուարճանային , Օսմանեան զօրքերը պարիսպները գնդակոծեցին երեք օր շարունակ . չորրորդ օրուան իրիկունը Տաճկաց բանակին մէջ հրահանգէսներ ըրին և պատերազմական ձայներով երեք օրէն յարձակումը կ'իմացընէին : Այսէ չորս օր ետքը կամ պաշարման եօթներորդ առտուն՝ փողերուն , թմբուկներուն և սրինգներուն ձայները յարձակման նշանը տուին : Օսմանեանք սկսան գնդակոծել և պարիսպներուն սանդուղքներ մօտեցուցին . խզողը Լնիլ չէրին ամենէն առաջ պարսպին վրայ ելաւ . Յոյները փախան , և Օսմանեանք Պեղոպոնէա կողոպտեցին . լեռը փախող երեք հարիւր Յոյն զինուորներ , և ուրիշ վեցը հարիւր հօգի սուրէ անցուցին՝ յարձակման մէջ կորսուած Օսմանցւոյ վրէժն առնելու համար :

* Աս դեսպանն էր Քալիոնդիլաս Աթենացի պատմագիրը , զոր Սուրատ Սերէս բանտարկեց :

Նոյն օրը Սուրատ Լճայի մը տաւ, Կորնթոսը* այրեց, որուն բնակիչները պարիսպները պաշտպանելէն ետեւ փախէր էին: Լճէ անցաւ Սուրատ և Փաթրաս քաղաքը կործանեց. Մոոր բնակիչներէն մեծագոյն մասը փախան: Ենիչէրիները ամրոցին պատերը ծակեցին, բայց Յոյները հալած ձիւթ (լէֆ)՝ Թափեցին անոնց վրայ, և ծակերը դոցելով նորէն ամրացան. երբ վերջապէս Թուրա-խան մեծ աւարով և 60 000 զերիններով եկաւ, Սուրատ պաշարումը վերցուց և Կոստանդինի հետ հաշտութիւն ըրաւ այն պայմանաւ որ՝ Պեղոպոնէսը Տաճկաց հարկատու ըլլայ: Երկէ քիչ մ'ետքը՝ Բաղուսացուոց տարեկան 500 ոսկի հարկը 1 000ի հանեց. փասն զի աս հասարակապետականները երկու նաւ Օսմանցուոց դէմ խաչակրաց օգնութիւն տուեր էին:

Հետեւեալ տարւոյն գարնան մէջ (1447) Սուրատ Լճայի վրայ քալեց. բայց ճամբան ըստիպուեցաւ հռչակաւոր Հունիատին հետ պատերազմելու, որ տասն և չորս հազար Մաճառ,

ութը հազար Վլահ, և երկու հազար հրացանակիր Գերմանացի խիստ ընտիր զօրքով Գանուպէն անցնելով, Գոսովա դաշտին մէջ ամրացեր էր: Սուրատ իր հարիւր յիսուն հազար զօրքով անոր առաջը գնաց: Հունիատ փոխանակ Լճայիցուոց (Եւնուսուսու) օգնութեանը սպասելու՝ Թշնամւոյն վրայ քալեց. Սուրատ ութը պատգամաւոր խրկեց Հունիատին որ հաշտութիւն ընեն. Հունիատ չընդունեց աս առաջարկութիւնը:

Ի 17 Հոկտեմբերի 1448՝ երկու բանակները դէմադէմ ճակատեցան. Տաճիկները իրենց սովորութեանը համեմատ շարուեցան՝ եւրոպական դունդերը աջ թևը, և ասիական դունդերը ձախ թևը. մէջ տեղը Ենիչէրիները կային. Հունիատայ բանակին աջ կողմը Մաճառները շարուած էին, ձախ կողմը Վլահները, մէջ տեղը Գերմանացիները: Երկու կողմէն ալ հաւասար քաջութեամբ և հաւասար յաջողութեամբ մինչև իրիկուն պատերազմեցան: Հունիատ կը յուսար որ գիշերական պատերազմով մ'անոնց յաղթէ. բայց իր փորձը պարապը ելաւ. Ենիչէրիները անընկճելի մնացին և անոնց քաջութեանը պատասխանեցին: Հետեւեալ օրը պատերազմը նորէն սկսաւ. երբ Հունիատայ բանակին աջ թևը և Սուրատայ բանակին ձախ թևը կը տկարանային՝ Թուրա-խան եւրոպական բանակաւ Մաճառները հալածեց: Իսկ յաղթութիւնը Վլահաց մատնութեամբն է

* Կորնթոս կամ ըստ Տաճկաց Գորոտոս քաղաքը նախնի Յունաց արուեստից կենդանի էր: Այս քաղաքին մէջ կը տեսնուէր գիշ դեղեցկալէն տաճարները, մասնաւոր յիշատակութեան արժանի էր Ատրիանոսէն շինուած աղբիւրը, որն որ կարծէիք թէ Պելեոպոնէսին հեծած պղնձէ ֆէկաոնն ոտքին դարկած տեղէն կը բղկեր: Այս և ուրիշ ամեն հրաշալի շինուիւնները Մուսուս հռովմայեցին աւերեց: Յուլիոս Կեսար քաղաքը վերստին շինեց, և զերութենէ տղատած հռովմայեցիներով լեցուց: Հերովդէս Ատտիկոս Մուսուսի աւերած շինութիւնը նորէն կանգնեց, բայց Սուրատ Բ. կրակի տուաւ քաղաքը:

ղաւ, որոց գլխաւորը պատերազմին խառնուած տոեհը Մուրատայ քանի մը պատգամաւոր խըրկէց, ու խախլ մեծ վէզերին միջնորդութեամբը դաշինք ըրաւ, և Օսմանցւոց կողմն անցաւ: Իրիկուան գէմ՝ Հունիատիր խիստ հաւատարիմ զօրքերը ժողկեց, Գերմանացի և դաշնակից զօրաց հրամայեց որ Մուրատայ և Ենի-չէրիններուն վրայ յարձակին: Ըսգործողութիւնը կատարուած ժամանակը՝ Հունիատ փախաւ: Հունիատայ բանակէն տասն և ութը հազար հոգի պատերազմի դաշտին մէջ մնացին: Իսկ Մուրատ կրկնապատիկը կորսնցուց: Հունիատ Գոսովայի պատերազմը կը շահէր, եթէ Լլպանիացւոց խոստացած օգնութեանը ստատէր:

Ըս միջոցին՝ Լլպանիոյ մէջ Հունիատայ փառացը նախանձող իշխան մը կը ծաղկէր, որ իր պատերազմական քաջութեամբը և տաղանդովը քսան և հինգ տարի Օսմանցւոց անհաշտ թշնամին եղաւ: Երբ Եպիւռոսը Մուրատայ յաղթական սրոյն առջեւը ընկճեցաւ, անոր Յովհաննէս Քաթրիոթա իշխանը պարտաւորեցաւ Օսմանեանց հարկատու ըլլալ և իր չորս որդիքը Մուրատայ պատանդ տալ: Ըսոնցմէ երեք մեծերը մեռան: Իսկ ամենէն փոքրը, որ Գէորգ Քասթրիոթա կը կոչուէր, իր գեղեցկութեամբը և նուրբ հանճարովը այնչափ սիրելի եղաւ, որ Մուրատ զան թլփատել տուաւ, ու մահմէտական կրօնքին մէջ մեծցուց, և տասն և ութը տարեկան հասակին մէջ նահանգի մը

կառավարութիւնը տուաւ անոր: Եյսպէս ծաղիկ հասակին մէջ ըրած քանի մը յաղթութիւններուն և խելացիութեանը համար Մուրատ Իսթէնտէր պէյ դրաւ անունը, այսինքն՝ Ալեքսանդր իշխան: Բայց երբ Յովհաննէս Քաթրիոթա Իսթէնտէր պէյին հայրը մեռաւ, Սուլթանը անոր իշխանութիւնը Իսթէրաթէրին տալու տեղ՝ ուրիշ կառավարչի մը տուաւ: աս եղաւ Իսթէնտէրին Օսմանցւոց վրայ ունեցած ոխը, որուն վրէժը յարմար ժամանակին անոնցմէ առնել կ'ուզէր: Ուստի՝ երբ Օսմանեանք Նիշ քովերը Հունիատէն յաղթուեցան, Գէորգ Քաթրիոթա, որ քսան և ինը տարեկան էր ան միջոցին, սպառնալով Մուրատայ ատենադպիրը ստիպեց որ հրամանագիր մը գրէ որ Ահիսարի (Քրոյա) կառավարութիւնը իբրեւ անոր յաջորդը պատգամը բերողին այսինքն իրեն յանձնէ:

Հրամանագիրը առնելով գնաց Ահիսարի բանակները ձեռք ձեռքէ, իր վեցը հարիւր զօրքերը գիշերով քաղաքը մտցուց և Օսմանեան պահապան զօրքերը, որոնք հանդարտ քունի մէջ ընկողմած էին, խողխողել տուաւ: «Արատութիւն» պոռալով: Իր աս յանդուգն ձեռնարկութեան մէջ յաջողելով, Իսթէնտէր պէյ իր հայրենակիցները, որոնք Եպիւռոսի քաղաքացի մէկ մասին կը տիրէին, իր քովը կանչեց, և անոնց հետ խորհրդակցեցաւ որ Օսմանեան լուծէն ազատելու համար աշխատին: Ըսոր վրայ՝ անմեն կողմէն Եպիւռացիք ղկնուոս

րեալ իր քօլը ժողովուեցան, ուրոնք տասն՝ երկու հազարի հասան:

Փէթրէլտ, Փէթրալտա, Սթէլուդիա քաղաքները անոր հնազանդեցան, և գրեթէ երեսուն օրուան մէջ բոլոր Եպիսոսի տիւրեց: Մերձակայ քաղաքներուն իշխանները իր հետը միացան, և Իսթէնտէր պէյը իրենց գլուխը ճանչցան: Իսթէնտէր պէյ ութը հազար ձիաւոր և եօթը հազար հետևակ զօրքերով Լըի փաշա զօրավարին վրայ վաղեց, որ քառասուն հազար զօրքով իր վրայ եկեր էր, և մեծ փնաս տուաւ:

Ըսկէ շատ ջանցաւ Ֆիրուզ փաշան և Սուլթաֆա փաշան հետ զհետէ Իսթէնտէրի վրայ վաղեցին, բայց յաղթուեցան: Սուլթաֆա փաշա երկրորդ անգամ անոր վրայ ելաւ և գերի ինկաւ:

Օսմանցւոց այսչափ կորուստեան վրէժը առնելու համար՝ Սուրատ անձամբ հարիւր հազարէն աւելի զօրքով անոր վրայ քալեց, ու Սթէթիկրատ և Տիւպրա քաղաքները նորէն առաւ՝ քսան հազար հոգիէն աւելի կորսնցընելէն ետեւ:

Երբ Սուրատ Արքիանուպօլիս դարձաւ, Իսթէնտէր ութը հազար հոգւով Սթէթիկրատը ամիս մը պաշարեց (1450), բայց պարտաւ տեղը: Հետեւեալ տարւոյն դարնան մէջ Սուրատ վերստին անձամբ եկաւ Քրոյան պաշարեց. քաղաքին կառավարչին կաշառք խոստացաւ, բայց երբ չկրցաւ իր խորհուրդը յառաջ տանել, սկսաւ թնդանթիներ թափել տալ. տասն և հինգ օրուան մէջ

տասը հատ թափուեցաւ. որոնց չորսը վեց կենդինսր ծանրութեւ քարեր կը նետէին և վեցը՝ երկու կենդինարնոց գնդակներ: Սուրատ ասոնցմով չկրնալով ու գուտ մը տեսնել, Իսթէնտէր պէյին դեսպան մը խրկեց և անոր առած քաղաքները իրեն թողուլ խոստացաւ, եթէ Սուրատայ իշխանութեան տակն ըլլալ ուղի ու տարին միայն հինգ կամ տասը հազար ոսկի հարկ վճարէ: Իսթէնտէր աս առաջարկութիւնները չնդունեց, և Սուրատ քաղաքին պաշարումը վերցընելու պարտաւորած, վերստին Արքիանուպօլիս դարձաւ:

Յունաց Յովհաննէս կոյսրը անորդի մեռնելով, անոր երկու եղբարքը Կոստանդին և Տէմէթրիոս բիւզանդեան իշխանութեւ համար կը կռուէին: Փրանդաս հանդերձապետը Սուրատայ խըրկուեցաւ որ կայսեր յաջորդը որոշէ. Սուրատ քաղաքութեամբ վարուեցաւ անոր հետ և հրամայեց որ Կոստանդին իր հօրը տեղը յաջորդէ:

Նոյն տարին Սուրատ իր Սէհէմէտ որդին Սիւլէյման պէյ թիւրքմէնաց իշխանին աղջկանց մէկուն հետ ամուսնացուց: Հարսանեաց հանդէսը Արքիանուպօլսոյ մէջ կատարուեցաւ, և երեք ամիս տեւեց: Եւ Սէհէմէտ մէտ նորէն Սաքնեսիա դարձաւ:

Ըսկէ գրեթէ ամիս մ'ետեւ երբ Սուրատ Արքիանուպօլսոյ լճին կղզեակի մը մէջ իր սիրելիներուն հետ կ'ըզգօսնուր, կաթուածէ զարնուելով մեռաւ: 49 տարի թագաւորելէն ետեւ:

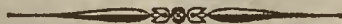
Սուրատ երեսուն տարի մեծ փառքով, արդարութեամբ և մեծագործութիւններով տիրեց իր գեղեցիկ շէնքերէն մինչև ցայսօր անխանգար մնացած կան։ Ազրիանուպօլսոյ և Պրուսայի մէջ շինած մզկիթները երևելի են։ Սուրատ Բ. առաջինը եղաւ Օսմանեան սուլթաններուն մէջ որ մեծամեծ կամուրջներ շինեց, ինչպէս են Էրքէնէի կամուրջը, Սէլանիկի և Ենիշէհիւրի մէջ տեղը ճախախուտ երկրին վրայ շինած կամուրջը, որ մէկ քառորդ մղոն երկայնութիւն ունի, Պալլադ հիսար ըսուած Պաղատիոյ մօտ կամուրջը։ Աս վերջինին վրայէն անցնողներէն ժողովուած ստակը Մէքքէի և Մէտինայի աղքատաց կը խրկուէր։

Սուլթան Սուրատ իր բանակը խիստ կանոնաւորեց․ իր պահպանութեանը համար վեցը հազար հետեակ զօրք կը պահէր քուվը․ պատերազմի ժամանակը իրեն համար երեք վրան կը պատրաստուէր, իր բոլորաթիւ Ենիշէրիները կը գտնուէին, և ուրիշ տասն և հինգ վրաններու մէջ՝ վէզիրները, պաշտօնատարները և սպասաւորները կը կենային։ Ենիշէրիներէն զատ երեք հարիւր զինուորներ սուլթանին վրանին պահպանութեանը կը հսկէին․ ասոնցմէ ետքը կուգային պանդուխտ (ղարպ) ըսուած զինուորները, որոնք Ասիայէն, Եգիպտոսէն և Ալիւրիկէն գալերնուն համար այսպէս կոչուած էին։ Ասոնցմէ ալ ետեւ էին թոշակաւոր

զինուորները և ձիաւորները։ Վերեթէ տասը հազար վրաններ կը կանգնէին վայելուչ դիրքով։ Ուրիշ մասնաւոր դունդալ կար, որ միայն ճամբաները բանալու, վրանները կանգնելու և պաշարները կրելու կ'ըզաղէր։ Բոլոր բանակին հրամանատարութիւնը Բումէլիի և Անատօլուի կողմնապետներուն ձեռքն էր, որոնք սուլթանին հրամանին կը հնազանդէին։

Աս խոհեմ սուլթանին օրովը Օսմանցւոց գրականութիւնը, կրօնական գիտութիւնը և իրաւագիտութիւնը առաջ դացին, ու շատ բանաստեղծներ ելան, որոնց մէջ երևելի է Անատատին իր շինած երգերուն համար․ բայց ետքը Շուալի մարտեալին ամենաստուածեան վարդապետուէր հետեւեցաւ, որուն սկզբունքն աս էր թէ՛ «Ես Աստուած եմ», և կը սորվեցընէր թէ մարդուս հոգին Աստուծոյ հետ կը միանայ, ու անոր հետ կը խառնուի, ինչպէս անձրեւը ծովու ջրին հետ։ Օրէնսդէտները բռնեցին զան ու կենդանի անոր մօրթը հանեցին։

Սուրատ Բ. վեց որդի ունէր․ Ալայէտտին, Մէհմէտ, Պէօշիւք Ահմէտ, Հասան Օրխան Չելէպի, և Քիւլիւք Ահմէտ։ Ասոնցմէ չորսը՝ բաց 'ի Մէհմէտ մէտէն, որ իր հօրը տեղը անցաւ, Սուրատայ մահուանէն առաջ մեռան, իսկ Քիւլիւք Ահմէտը Մէհմէտ խղթել և իր հօրը հետ Պրուսա թաղել տուաւ։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄԵՏ Բ. ՖԵԹԻՀ

855 — 1451

Օսմանցոց ասքաջ սուլթանին ձեռքովը Կոստանդնուպօլսոյ տիրելը հնգետասաներորդ դարուն խիստ երևելի դէպքերէն մէկն է : Հին Բիւզանդիոյ անկումը, ու հաղար և հարիւր տարի տեւելէն ետեւ Հոռոմոց տէրութեան կործանումը անջնջելի յիշատակներ թողուցին պատմութեան մէջ :

Մէհէմմէտ Բ. իր հօրը մահուան գոյժը երեքօր ետքը՝ Մագնետիայէն առնելով, իսկոյն իր ձին հեծաւ ու պոռաց . «Ո՛վ որ զիս կը սիրէ, թող ետեւէս գայ» . և ընկերութեամբ սուրհանգաւիայ և սուսերակիր զօրաց ճամբայ ինկաւ ու հետեւեալ օրը Կէլիպօլսու հասաւ . ուր երկու օր ալ սպասեց որ իր բազմութիւնը ետեւէն գայ իրեն հասնի, նոյն հետոյն Աքրիանուպօլիս սուրհանգաւիմը իրկեց ու իր գալուստը իմացուց : Ճամբան՝ ժողովուրդը ամեն կողմէն կը վազէին որ իրենց նորընտիր սուլթանը տեսնեն : Աքրիանուպօլսէն վեղերները, գաւառապետները, գիտնականները ձիով անոր առաջը ելեր էին . քաղաքէն մէկ մղոն հեռու զան ատենելով, ձիերնէն վար իջան, ու ոտքով քալեցին . երբ կէս մղոնի չափ ալ առաջ գացին, կեցան ու քիչ մը լուռ մնալէն ետքը՝ առ հասարակ ցաւազին ձայներ ձգեցին և անոր

հօրը մահուան համար բարձրաձայն լացին . Մէհէմմէտ անոնց քովը հասաւ, ձիէն վար իջաւ ու անոնց հետ լացաւ, որոնք կարգաւ իր ձեռքը պագին, առկէ ետեւ՝ ամենքնին մէկտեղ նստէն ձի հեծան, ու ընկերութիւն պալատը գացին . Հետեւեալ առտու՝ Մէհէմմէտ մեծ հանդէսով և տէրութեան բոլոր աւագանիներուն առջեւ գահը ելաւ . և տեսնելով որ Իսհագ փաշան և Խալիլ մեծ վեզիրը, զինքը ասկէ առաջ երկու անգամ գահէն իջեցրնելուն համար իր բարկութիւն վախնալով, հեռու կեցեր էին : «Ինչո՞ւ համար, ըսաւ ներքինապետին դառնալով, որ իր քովը նստեր էր, իմ վեզիրներս ինձմէ հեռու կեցեր են, կանչէ զանոնք ու ըսէ Խալիլին որ իր առջի պաշտօնը ձեռք առնէ, և Իսհագ, իբրեւ կողմնապետ Արիս, իմ հայրս Պրուտա տանի, ու անոր թաղումը կատարէ» : Երկու վեզիրները ելան սուլթանին ձեռքը պագին, ու Իսհագ փաշան մեծ փոյթով իրեն հրամայուածը կատարեց ու առատաձեռնութիւն արքատաց ստակ բաժնեց :

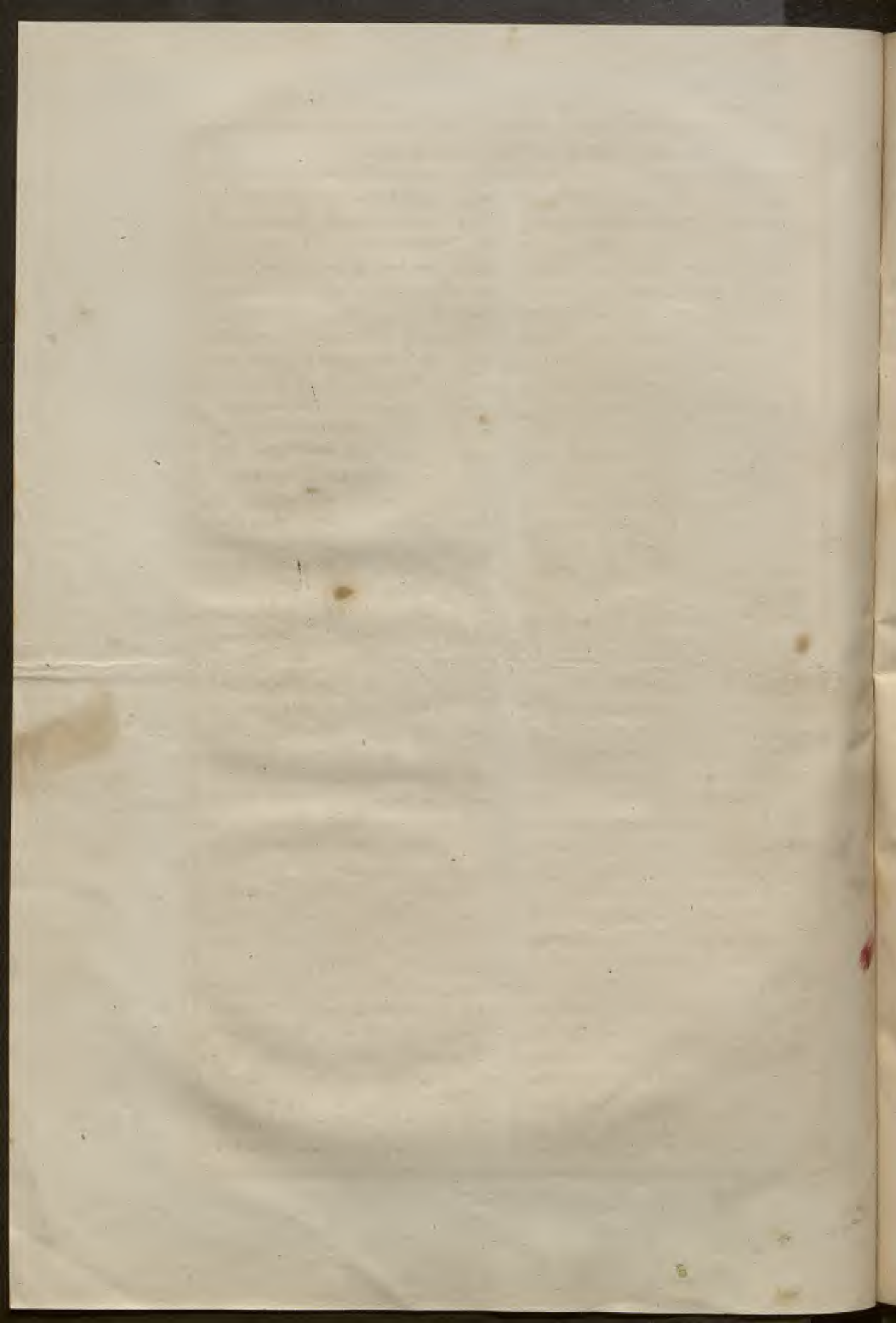
Սուլթան Մէհէմմէտին առաջին գործը անգթութեամբ եղաւ . իր հայրը Արիսպի Խաֆէնտիար օղլու իշխանին ազնիւէն որդի մ'ուներցեր էր Ահմէտ անուանով, որ գեռ փոքր էր . բայց Մէհէմմէտ

سلطان محمد خان ثانی الفاتح

ԱՌԻԼԹԱՆ ՄԵՆԵՄՄԷՏ Բ. ԻՆՖԱԹԻՆ

Հր. Գ. Մանգլիսյան. Իզդ.

վախցաւ անորմէ որ չըլլայ թէ օր մը տէրութիւնը իր ձեռքէն առնէ . քանզի Մհկէտ օրինաւոր աւսուանութենէ ծնած էր, իսկ Սէհէմմէտի մայրը աղախին մ'էր . Աստի երբ Սինոպի իշխանուհին սուլթանին սենեակը եկաւ, ու իր խնդակցութիւնը կը յայտնէր, Սէհէմմէտ Նարէնոսեան Նիին գաղտուկ հրամայեց որ երթայ Մհկէտը բաղնիքի մը մէջ խեղդէ : Իայց գիտնալով որ աս անգթութեան գործը իր հպատակներուն սիրտը իրմէ պիտի պաղեցընէ, Նարէնոսեան Նիին կեանքը վերցուց, որով իր յանցանքին վիշտն ու գործիքը աներևոյթ ընելով, համարձակ անոր սպանութիւնը ուրաջաւ, ու Մհկէտին դժբաղդ մայրը Իսհաֆ անունով գերիի մը հետ տմուսնացուց :

Սէհէմմէտ իր սերտիացի երկրորդ խորթ մայրն ալ նոյնպէս պիտ' ամուսնացընէր, սակայն վախնալով որ չըլլայ թէ անոր հայրը, որ Սեփիլիյ Վէորդ իշխանն էր, այսպիսի նախատինքի մը համար իրմէ վրէժն առնէ, մեծամեծ սպարաւորներով անոր հօրը խրկեց զան և անոր հետ խաղաղութեան դաշինքը նորոգեց :

Նոյն միջոցին՝ Կոստանդին Նիւզանգիյ կայսեր և Պեղոպոնէսի իր Ղեմեարիոս իշխան եղբորը կողմէն Վերիանուպօլիս դեսպաններ եկան Սէհէմմէտին գահակալութեանը համար Յունաց իշխաններուն խնդակցութիւնը յայտնելու : Սուլթանը քաղցրութիւնը ունենցող զանոնք ու խօսք տուաւ որ ոչ միայն իր հօրը պէս անոնց հետ բարեկամութեան դա-

շինքը անլոյծ պահէ, այլ և տարուէ տարի 300 000 փող վճարէ Սիւլէյմանայ թուան (Օրսան իշխանին ծախուցը համար, որ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ բանտարկեալ էր :

Նոնցմէ ետեւ ամեն սահմանակից թէ մեծ և թէ փոքր տէրութիւններէն դեսպաններ եկան : Բախուսայի հասարակապետութիւնն ալ դեսպաններ խըրկեց, ու անձնակաւ իր հինգ հարիւր ոսկի տարեկան հարկին վերայ հինգ հարիւր ալ աւելցուց : Ուրիշ դեսպաններ ալ եկան Վալաքիայէն, Հռոդոսի ասպետներէն, Ղենովացւոցմէ, Վալաթիայէն, Քիոսէն և Սիտիլիէն . Վերջապէս՝ Հունիստայ կողմէն ալ երկու դեսպան եկան ու եռամեայ զինագաղարում մը հառտատեցին : Միայն Վարամանի հետ պատերազմ բացուեցաւ, որուն Իսլրահիմ պէյ իշխանը մշտածելով որ երիտասարդ սուլթանը տկարութեամբ երկու անգամ կառավարութենէ զրկուելուն համար, պիտի չկրնայ դարձեալ իշխանութիւնը վարելու, Սուրատայ ժամանակը իր ձեռքէն առնուած երկիրները վերըստին ձեռք ձգելու փորձ փորձեց : Սէհէմմէտ անձամբ անոր վրայ քալեց . Իսլրահիմ վախցաւ, հաշտութիւն խնդրեց և իր աղջիկը անոր կնութեան տալու խոստանալով աղատեցաւ :

Նոյնպէս ամեն սահմանակից տէրութիւններուն հետ խաղաղութիւնը հաստատելով, սուլթանը իր գաղտնի գիտաւորութիւնը փոքր զննելու քննաց, այսինքն

է Կոստանդնուպօլսոյ տիրելը : Ինչպէս որ արեւելոց տգիտութիւնը և անխորհուրդ ընթացքը իր յաղթութեանց և աշխարհակալութեանց դործադրութիւն փութացուցին : Մէհմէտ Գարամանի պատերազմին վրայ էր, երբ Կոստանդնուպօլսէն դեսպաններ եկան, ու Օրխանին համար խոստացուած ռոճիկը չհատուցանելուն համար դանդաղացան և ըստպառնացան որ եթէ Մէհմէտ խօսք տուածին կրկին ընդն միջոցին չվճարէ, անոր ոսոխը Օրխան իշխանը պիտ' արձակեն, և կառավարութիւնը անոր անցնելուն համար պիտ' օգնեն : Խալիվ մեծ վեղիրը անոնց այսպէս պատասխան տուաւ. « Ո՛վ անդդոյշ և յիմար Յոյնք, ձեր խորամանկութիւնները և նենգաւոր ընթացքը քաջ կը ճանաչեմ ես. մեր վերջին սուլթանը իր արդար խիղճովը և քաղցր բնութեամբը ձեր վրայ միշտ գուլթ ունեցաւ. բայց մեր այժմեան Մէհմէտ իշխանը այնպէս չէ : Թէ որ Կոստանդնուպօլսիսը անոր քաջութենէն ազատի, պիտ' ըսեմ ան ատենը թէ Մտուած ձեր անդգամ խառնդախութեանց և խաբէական գործքերնուդ վրայ չուզեր նայիլ : Ո՛վ յիմարք, նոր ստորագրուած դաշնաց գրերը դեռ չգորցան, և արդ եկեր ձեր սովորական մեծաբանութիւնովիդ պիտի վախցնէք զմեզ : Մենք անխելք և անկար տղաքներ չենք : Միտք ունի՞ք բան մ'ընելու. մի քաջուիք, ըէք : Օրխանը թրակիոյ իշխան պիտի հրատարակէք. հրատարակեցէք : Միտք ունի՞ք Մաճառ-

ները՝ Կանուպին միւս կողմէն կանչելու. Թող գան : Չեր արդէն կորսնցուցած նահանգները ձեռքերնէս առնելու կը մտածէք. փորձեցէք նայինք : Գիտցած ըլլաք որ աճեն և ին բան մը չէք կրնար ընել. գիտցած ըլլաք որ ունեցածնիդ ալ ձեռքերնէդ պիտի առնենք : Այսու ամենայնիւ ես իմ տիրոջս կ'իմացնեմ, ան ինչ որ կ'ուզէ՝ այնպէս ընէ » : Մէհմէտ, թէ և աս յանդգնութեան վրայ խիստ բարկացաւ, բայց Օրխանէն վախնալով որ չըլլայ թէ ազատուելովը քաղաքական պատերազմներ ծագին, ստիպուեցաւ իր բարկութիւնը զսպել և իր բուն միտքը դեսպաններուն չիմացնել : Բարեկամական խօսքերով զանոնք արձակեց, ու խոստացաւ որ երբ Ագրիանուպօլիս դառնայ, կայսեր կամքը կը կատարէ :

Իսկոյն Գարամանի հետ հաշտութիւնը, ու իր բանակը առնելով և ուրիշ շատ զօրքեր ժողովելով, երբ Պրուսա հասաւ, Լնիչէրիները բազմութեամբ անոր առջևը վազեցին ու պարգև ուղեցին : Տեսնելով որ եթէ չտայ՝ վտանգ պիտի ծագի, իր բարկութիւնը զսպեց ու տուք քսակ ու կի պարգև տուաւ անոնց : Գահակալութեն 'ի վեր Մէհմէտին առաջին առատաձեռնութիւնը աս եղաւ : Լնիչէրիներուն այսպէս բռնի պարգև առնելը հետագայ սուլթաններուն ժամանակը խիստ սաստկացաւ, և կամաց կամաց չափազանց աւելցաւ, մինչև որ տէրութեան գանձը սպառուելով, աս սովորութիւնը ջրն-

ջուեցաւ : Բանի մ' օր ետքը՝ սուլթանը Վազանձը թուղան Լէնիչէրեաց զօրավարը իր առջևը կանչեց, իր զօրքերը հնազանդեցընել չկրնալուն համար յանդիմանեց զան, քանի մ' ապտակ զարկաւ, ու խորագանով ծեծելէն ետքը՝ անոր իշխանութիւնը Սուլթանֆա պէյին տուաւ : Սէհէմմէտ Լէնիչէրինեւուն աս ապրտամբութիւնը տկարացընելու համար անոնց թիւը պակսեցուց, ու ամեն բան խաղաղընեւելով Կէլիպօլու անցաւ, ու անոր մօտ եղած քաղաքներուն Յոյները վնասեց :

Պայէզիտ Երտորըմ Պոսփորի ասիական ծովեզրին վրայ Կիւղէլ-Հիսար ամրոցը շինեւ էր, սուլթան Սէհէմմէտ ալ որոշեց որ անոր դիմացի ծովեզրին վրայ ուրիշ ամրոց մը շինէ, որպէս զի ասով կարող ըլլայ Սէհէմմէտընէ զուցին տիրելու : Ուստի ձմեռ բերան՝ իր տէրունէ բոլոր երկիրները հրովարտակներ հանեց և հըրամայեց որ գարնան սկիզբը 1000 որմնագիր և հիւսն Պոսփորի բերանը եւրոպական ծովեզրին վրայ ժողվուին և հոն ամրոց մը շինելու համար պէտք եղած ատաղձը, քարը, կիրը բերեն : Եւ լուրը կայսեր և բնակչաց ականջը հասածին պէս՝ երկիւղով լցուեցան : քանզի իմացան թէ ինչ մտքը Վոստանդնուպօլսոյ բերանը այնպիսի ահագին ամրոց մը շինել կ'ուղէ, և անկէ յառաջ գալիք չարիքը և իրենց մօտալուտ կորուստը գուշակելով, անմիջապէս դեռ պառններ խրկեցին անոր, ու փոխանակ (Օրխանին համար

խոստացուած թոշակը պահանջելու՝ աղաչեցին զան որ իր ասդիտաւորութիւնը ի գործ չդնէ, և իրենք պարտաւորին հարկ տալ (Սմանեանց : Սէհէմմէտ բարկութեամբ մ' անոնց պատասխան տուաւ : « Ենեգաւոր Յոյները Սաճառաց դաշնակցութեամբը Վառնայի պատերազմէն առաջ հօրս Եւրոպայ անցնելուն արգելք ըլլալուն համար՝ հայրս ալ երգում ըրաւ որ եւրոպական ծովեզրին վրայ ամրոց մը շինէ, որ պէս զի (Սմանեանք համարձակ երթան գան : բայց անոր կատարել չկրցածը ես այսօր պիտի կատարեմ : Եւ ո՛վ կրնայ խառնուիլ ինձ որ իմ երկրիս մէջ ուղածս չլինեմ : Գացէք, ձեր կայսեր ըսէք թէ ես նախորդ սուլթաններուն չեմ նմանիր : անոնց չկրցածը ես զիւրութեամբ կրնամ կատարել, և անոնց մտքէն անցածը ես ազատաբար ի գործ կը դնեմ : Եւ թէ աս նոյն գործին համար ուրիշ գեսպան խրկէ ինձի, գիտցած ըլլայ որ կենդանւոյն անոր մօրթը հանել պիտի տամ » :

1452 Մարտի 21ին՝ ամեն կողմերէն՝ կիր, և Նիկիոմիդայէն, Լըէյլիէն՝ ատաղձ, Լնատօլուէն՝ քար կրելու սկսան : Լնատօլուի և Տումէլիի կուսակալները, խառիւ փաշա մեծ վէզիրը և Սալահուս փաշա վէզիրը և նոյն իսկ սուլթանը անձամբ ամրոցին շինութեանը կը հսկէին : Սուլթան Պայէզիտին շինած Կիւղէլ-Հիսար անուանի ամրոցը ասիական ծովեզրին վրայ Պոսփորի նեղուցին ամենէն նեղ տեղը շինուած էր, ուստի նոր ամրոցն ալ ճիշդ անոր

դիմացը սկսան շինել, ուր Հերմէյոն անունով հրուանդանի մը վրայ Հերմէսի տաճարը կը տեսնուէր: Օօփուն կողմէն՝ հազար սրմնագիր և երկու հազար սաւառ ու նոյնչափ գործաւոր ալ ցամաքին կողմէն կը բանէին: Սահմատականները այնչափ մեծ եռանդ ունէին աս բերդին շինութիւնը կատարելու որ ամեն աստիճանի և ամեն կարգի մարդիկ, մինչև անգամ աղնուականները և մեծամեծները գործաւորներուն հետ կ'աշխատէին ու քար, կիր, և աղիւս կը կրէին: Ասիոյ նաւահանգիստներէն եկած առաղձը և քարը չբաւելով, Պոսփորի եկեղեցիներուն և շէնքերուն քարերը, և մանաւանդ Սթենեայի ծոցին վրայ գտնուած Միքայէլ Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն քարերը քակեցին ու ան շինութեանը գործածեցին: Այսպէս երեք ամսուան մէջ ամրոցին շինութիւնը վերջացուցին, որուն պարիսպներուն թանձրութիւնը քսան և հինգ ոտք էր, իսկ անոր երեք աշտարակները, որոնց գմբէթները կապարով ծածկուած էին, երեսուն ոտք հաստութիւն ունէին:

Կոստանդին՝ առահագին պատրաստութիւնները տեսնելով, ըսկրտաւ վախնալ, և մինչև ան ժամանակը ըրած անգոր սպառնալիքները ու գոռողութիւնը մէկ դիթողով, սկսաւ խոնարհութիւն ցուցնել: Գարձեալ դեսպաններ խրկեց Սէհէմմէտին ու առաջեց որ Օսմանեան զօրքերը Յունաց սերմանեալ արտերը չաւերեն: ու ամեն օր համադամ

կերակուրներ և հազուադիւրակ պելիքներ կը խրկէր անոր: Բայց Սէհէմմէտ փոխանակ անոր առաջանացը զիջանելու և անոր ըրած մեծարանքներուն փոխարէնը ընելու, հրովարտակ հանեց որ իր զօրաց ձիերը, գրաստները, և ուրիշ բեռնակիր անասունները Յունաց սերմանուած դաշտերուն մէջ պիտ' արածուին, և անոր՝ մէկը պիտի չկրնայ արգելք ըլլալ. և եթէ անոնց տէրերը դէմ կենալ ուզեն, բռնութիւն պիտի վաճառուին: Մի և նոյն ժամանակը՝ հրաման ըրաւ Իսֆէնտիարի որդւոյն, որ իր փեսան էր, որ Կոստանդնուպօլսէն մինչև Ալիպօլու գտնուած գաշտերը և պարտեզները աւերէ:

Արմիջոյն՝ Տաճիկ ձիադարմանին մէկը Յոյն մը ծեծելով, ուրիշ Յոյներ անոր օգնութեան հատան, որով կռիւը մեծնալով քանի մը Յոյն և քանի մը Տաճիկ կորսուեցան: Սէհէմմէտ աւրանը ներքին պաշտօնեայէն իմանալուն պէս՝ հրաման ըրաւ որ ան կողմի բնակիչները սուրէ անցնեն: Առաւօտ մ'երբ հրն ձողները իրենց արտերը կ'երթային, Օսմանեան զօրքերը անոնց վրայ յարձակեցան, և այսպէս Յունին ամայ մէջ Յունաց հետ առ վերջին պատերազմը բացուեցաւ:

Կոստանդին առ լուրը աննելուն պէս՝ Կոստանդնուպօլսոյ մէջը ամրացուց, և առաւ պաշար ժողովէն ետե՝ քաղաքին դռները գոցեց ու ներս գտնուած ամեն Տաճիկները բռնել օւրանտարկել տուաւ: Արոնց մէջ

սու լծանին քանի մ' երիտասարդ ներքինապետները կը գտնուէին, որոնք լալով սկսան ազատել զիստը սր շուտով զիրենք ազատէ. թէ որ սու լծանին քովը ուշ գառնանք, ըսին, զմեզ կ'ըսպաննէ։ Կայսրը անոնց վրայ գլխաւոր, ու Յոյն գետապաններու հետ զանոնք երբորդ օրը սու լծանին խրկեց, և այսպէս ըսել տուաւ. « Կայսրը Կոստանդնուպօլիս քաղաքը Լստուծոյ ձեռքը յանձնած է, և անոր դռները ան ժամանակը միայն դոցեց, երբ Օսմանեանք խաղաղութեան դաշինքը լուծեցին. և թէ պատրաստ է քաղաքը և բնակիչները պաշտպանելու համար իր արեան վերջին շիթը թափելու, մինչև որ Լստուած սու լծանին մարդասիրութիւն տայ, ու անոր սրտին յուզմունքը խաղաղցնէ » : Ահէ հէմմէտ, առանց աս խօսքերուն ականջ կախելու, անմիջապէս պատերազմը հրատարակեց :

Եւ միջոցին՝ Պոսփորի ամրոցին շինութիւնը վերջացաւ, որուն անունը Պօղոսը քէսէն* գրուեցաւ, և չորս հարիւր Լեհիչերիներով Ֆիրուզ աղային կառավարութեամբ յանձնուեցաւ և հրաման եղաւ անոր որ անկէ անցնող որ և իցէ տերութեան նաւերը կեցընէ, անոնց մէջը խուզարկու-

թիւն ընէ, ու մինչև որ սահմանուած հարկը չվճարեն՝ աղատ չի թողու : Եւ որպէս զի իր նպատակին հասնի, Խալիլ փաշային հոգատարութեամբը խիստ մեծ թնդանօթներ թափել, ու ծովուն վրայ նայող աշտարակին վրայ շարել տուաւ : Ահէ հէմմէտ աս գործքերը կատարելէն ետեւ՝ Օգոստոս 23ին ասկէ մեկնեցաւ ու Կոստանդնուպօլսոյ ցամաքի կողմի ամրութիւնները, խրամները աչքէ անցուց. և Սեպտեմբերի 1ին Լքրիանուպօլիս դարձաւ :

Եւ որպէս զի Պեղոսնէսի մէջ տիրող Դեմետրիոս և Թովմաս՝ կայսեր եղբարքը Կոստանդնուպօլիս օգնութիւն չխրկեն, Ահէ հէմմէտ, աշխան սկիզբը, Տումէլի կուսակալը դէպ ՚ի Սորայի թերակողմին խրկեց անոր Լհմէտ և Լօմէր որդւոց հետ. որոնք Կորնթոսի պարանոցը անցան, ու ամեն կողմ՝ աւերելով կողոպտելով մինչև Երբատիա հասան : Դեմետրիոս և Թովմաս իշխանները Կոստանդնուպօլիս օգնութիւն խրկել չկրնալէն զատ՝ հազիւ զիրենք կը պաշտպանէին :

Սորայի մէջ եղած աս աստիճանական թեանց ժամանակը՝ Ահէ հէմմէտ Լքրիանուպօլսոյ մէջ անդադար Կոստանդնուպօլսոյ պաշարման պատրաստութիւնները կը տեսնար : Ենցեալ ամառուան մէջ՝ ամրոցին շինուելու ժամանակը՝ Օրպան անունով թնդանօթ թափող վարպետ մաճառ մը կայսեր քովէն փախաւ ու սու լծանին քովը եկաւ, որ մեծ պարգևներ տուաւ, ու անխափ մեծ

* Այս ամրոցը Պոսփորի նեղուցին (պօղոս) անունէն նեղ տեղը շինուած ըլլալով և նաւերուն անցքը կարելուն համար՝ Պօղոսը անուն անուանեցաւ. բայց Յոյները պօղալ բառը գլխի տեղ անտեղով, կարծեցին թէ ամրոցին անունը պարանոցահատ (կամ գլուխ կրող) է, ու իրենց լեզուով Լեհիչիոս մականունով կը յիշէին : Այս ամրոցը հիմա Բուսնէլ հիսարը կը կոչուի :

առճիկ մը կապեց, որուն քառորդը եթէ Յոյները տուած ըլլային, Օրպան բնաւ Կոստանդնուպօլսէն մեկնելու միտք չունէր։ Մէհէմէտ հարցուց անոր թէ Կոստանդնուպօլսոյ պարիսպները խարխալելու չափ մեծութեամբ թնդանօթ մը կրնայ շինել։ «Ի՛նչ մեծութեամբ թնդանօթ որ ըլլայ՝ կրնամ թափել, պատասխանեց Օրպան, և Կոստանդնուպօլսոյ պարիսպները հիմնայատակ կործանել։ Բաբելոնի պարիսպներն անգամ աս շինելու թնդանօթիս չեն կրնար դիմանալ։ Խօսք կու տամ որ աս գործիքը կը շինեմ, բայց չեմ կրնար հաստատ գիտնալ թէ որչափ հեռու տեղ կրնան երթալ անոր ռումբերը»։ Սուլթան Մէհէմէտ հրամայեց որ ձուլելու սկսի, ըսելով թէ ռումբերուն որչափ հեռու երթալը ետքը կը փորձենք։ Օրպան իբրև օրինակ մեծ թնդանօթ մը թափեց, որն որ նոր ամրոցին ծովեզերեայ աշտարակին վայ դրին, և որուն փորձը՝ նշանը մօտիկ չունող ու առագաստները չժողվող նաւու մը վրայ պիտ' ըլլար։

Ար փորձը վենետիկցի Րիչչի նաւապետին նաւուն վրայ եղաւ։ մէկ ռումբով նաւը խորտակուեցաւ ու ընկղմեցաւ։ Մէջը գլուխուած երեսունի չափ նաւաստիները նաւապետին հետ մակոյկի մը մէջ մոնելով ազատեցան։ Բայց ամրոցին պահապանները զանոնք բռնեցին, չղթայի զարկին ու Տիմիթոգա խրկեցին Մէհէմէտին որ Օրպանին շինած թնդանօթին արդիւնքը տեսնէ։

Մէհէմէտ հրամայեց որ նաւաստիներուն գլուխը կտրեն ու նաւապետը ցիցի վրայ դարնեն և չթողուած թողուն որ գազանաց ճարակ ըլլան։ Օրպանին վարպետութեանը և փորձին յաջողութեանը վրայ ալ գոհ ըլլալով, հրամայեց որ պաշարման համար առջի թնդանօթին երկու չափը հսկայածե թնդանօթ մը ձուլէ, որն որ շուտով լինցաւ։ Ար թնդանօթին նետած քարէ գնդակին բոլորովէր տասն՝ երկու թիղէր, և տասն՝ երկու կենդինար ծանրութիւն ունէր։ Յիսուն զոյգ եղ (Էօփու) հազիւ կրնային տեղէն շարժելու, ուստի եօթը հարիւր հագի պէտք էր որ զան գործածէին։ Չուլուելուն պէս՝ Աբրիսուպօլսոյ նոր շինուած Ղիհաննիւմա (տեսարան աշխարհի) անունով պալատին դրան առջևը քաշեցին ու մեծ աշխատութեամբ լեցուցին զան։ Առաջուց քաղաքին բնակչաց իմացուցին թէ հետեւալ առտու հրակայածե թնդանօթը պիտի նետեն, որպէս զի չվախնան և վրնաս մը չկրեն։ Հետեւեալ առտու՝ կրակը տուին։ Վառօղին մառախուղը բոլոր քաղաքը պատեց։ ձայնը քանի մը փարսախ տեղէ լսուեցաւ, և ռումբը մէկ մղոն հեռու տեղ մ'իյնալով, մէկ գրկաչափ խորութեամբ գետինը խրեցաւ։ Աս պատերազմական ահագին գործիքը սուլթանին մը տացը, քաջութեան և աշխարհահակալուե ոգիին համաձայն դալով, Օրպանէն շնորհակալ եղաւ։ դիշեր և ցորեկ Կոստանդնուպօլսոյ տիրելէն և ամեն բան կոր-

ծանելէն ուրիշ բան չէր մտածեր : Գիշերները իր երկու մոտերիմներուն հետ ծաղտեալ Մարիանուպօլսոյ փողոցները կը պտըտէր, որ ժողովրդեան և զօրաց միտքը իմանայ : Եթէ դժբաղդութեամբ մէկը զինքը ճանչնար, և ըստ սովորութեան՝ անոր « Կեցցէ՛ սուրժանը » պոռար, իսկոյն Մէհէմէտ իր ձեռքովը զան հոն կ'ըսպաններ :

Գիշեր մը յանկարծ Մէհէմէտ ներքինապետներուն հրամայեց որ Խալիլ փաշան իր առջևը կանչեն : Ըս վեզիրը, որ երկու անգամ Մէհէմէտը Սուրաուայ կենդանութեան ժամանակը դահէն իջեցնելուն համար միշտ երկիւղի մէջ էր, որ չըլլայ թէ Մէհէմէտ զինքը սպաննել տայ, արծաթ սկաւառակ մը լեցուն ոսկի առաւ հետը ու սուլթանին ներկայանալով, անոր ոտքին առջևը դրաւ, որ հագուած իր անկողնոյն վրայ նստեր էր : « Ի՛նչ է ատ, հարցուց սուլթանը : — Տէր իմ, պատասխանեց վեզիրը, աւագանիներուն սովորութիւնն է, որ երբ անսովոր ժամանակի մէջ թագաւորը զիրենք կը կանչէ, ձեռքերնին պարապ անոր առջևը չեն ելլեր : սակայն ասալ իմս չէ, այլ քուկդ : շնորհքը՛ք ուրեմն, ընդունէ զան : — Լոռնք ինձի պէտք չեն, կրկնեց սուլթանը, այլ քեզմէ մէկ բան միայն կը խնդրեմ, որ Կոստանդնուպօլիսը առնելու համար ինձի օգնես » : Մեծ վեզիրը, որ գաղտուկ Յոյներէն մեծ ընծաներ առնելով, անոնց կողմնակից էր, սուլթանին աս խնդրոյն վրայ

խիստ խռովեցաւ : ուստի չկրցաւ անոր բաղձանացը դէմ կենալ, այլ անոր ուղածին պէս պատասխան տուաւ : « Լմենախարոյ Մարտաւաճ, ըսաւ, որ Յունաց այնչափ երկիրները քու ձեռքդ մատնեց, անտարակոյս անոնց մայրաքաղաքն ալ քեզի պիտի յանձնէ : Ի՞նչոր հպատակներդ քու կամքդ կատարելու համար ամեն բան յանձն առնելու, և իրենց անձը և արիւնը քեզի համար զոհելու պատրաստ են : — Տէր, կրկնեց սուլթանը, բոլոր գիշերը անկողնոյս մէջ մէկ կողմէն մէկալ կողմը դառնալով, ամենևին մէկ կերպով չկրցայ աչքերս գոցել : Չըլլայ թէ ոսկիէ ու արծաթէ խաբուիս : Յոյսս Լոտուծոյ և Սարգարէին վրայ դնելով, հաստատ որոշեր եմ որ Յունաց հետ պատերազմիք ու քաղաքին տիրենք » : Լհա այսպէս աս անգամ վեզիրը սուլթանին առջևէն անխտանդ ելլելով, նորէն իր բնակարանը քաշուեցաւ, ուր իր հանգստեան անկողինը թողլով, ահով ու դողով կարծեր էր թէ մահուան կը հրաւիրուի : Իսկ Մէհէմէտ նոյն գիշերը և ուրիշ շատ գիշերներ լոսցընելով, և իր սրտին եռանդագին յուզմանց մէջ տագնապելով, Կոստանդնուպօլիսը պաշարելու և անոր տիրելու խորհուրդները զինքը կը մաշէին : Ու աս մտատանջութեանց երկար ժամերուն մէջ, մայրաքաղաքին դիրքը, պարիսպները, յարձակման կողմերը կը գծագրէր : ամեն բանին տեղը կը մտածէր ու կը հաստատէր : բանակին, մեքենաներուն, մարտկոցներուն, ականներ

րուն տեղերը առաջուց կ'որոշեր, և Կոստանդնուպոլսոյ* դրիցը ուսանոր ամրոցներուն վիճակին վրայ տեղեակ եղող տնձանց հետ կը խորհրդակցէր :

Մէհէմմէտին աս անբաւ պատրաստութեանց վրայ՝ մինչև ան ժամանակը՝ ռամիաց բերանը սլուորնաձ Կոստանդնուպոլսոյ անկման աղէտաբեր գուշակութիւն

* Թրակիոյ արևելեան ծայրը գեղեցիկ Դիբրով հին Հռովմի տէր եօթը բլուրներու վրայ շինուած է նոր Հռովմ կամ Բուդապէս քաղաքը : Երբ Քրիստոսի 350 Թուականին Կոստանդին իր աթոռը հոս հաստատեց, քաղաքին տնունը Կոստանդնուպոլսի գրուեցաւ : այսինքն Կոստանդին քաղաքը քաջ Տաճկիները իրենց լեզուով Խրամնուր կը կոչեն, այսինքն քաղաք մահմադականութեան և Իսլամի տիւնիւն (մայր աշխարհի) : Յոները Աթուղա (ճաղիեալ) տնունն ալ կու տան : Իսկ Ալթարայիք՝ Քոնսթանթանիյէ և Փարթը (բաժանիչ) կ'անուանեն, որովհետեւ Եւրոպիոյ Ասիայէն բաժնուած տեղը շինուած է :

Կոստանդնուպոլսի քաղաքը Սեւ ծովին և Մարմարային Եւրոպիոյ և Ասիոյ մէջ տեղը կ'իյնայ : Արդի տեղը գրեթէ եռանկիւնի է : Ծովին կողմէն՝ միայն մէկ պարիսպ ունի առանց խրամի : Իսկ ջամաթին կողմէն՝ բարձր աշտարակներով պատած կրկին պարիսպներ ունի, որոնց առջևն ալ խիստ խորունկ կրկին խրամներ կան : Եռանկիւնիին իւրաքանչիւր ծայրը սուլթան Մէհէմմէտին Կոստանդնուպոլսը պաշարած ատենը՝ մէկ մէկ ամրոց կը շինուէր : Որոյ մէկն էր Ս. Դեմետրիոսի ամրոցը նաւահանգստին մէկ ծայրը շինուած, որուն անունը առաջ Ալթարայիէն էր, ու հիմա Սէրայ՝ պուրնու կ'անուանի : Երկրորդ ամրոցը պատնէշին ծայրը : այսինքն ջամաթին կողմի անկիւնը շինուած Քիլիսպիօն կամ Փէնթափիլիփիօն (այսինքն՝ Հինգ աշտարակներու բերդ), որ ան ժամանակէն ետքը Եօթը աշտարակներու բերդ անուանուեցաւ : Իսկ Երրորդը՝ նաւահանգստին միւս ծայրը Քինէյօն ամրոցը շինուած էր, որուն արդի անունը Հալլան՝ սկայր է : Կայսերական մեծ պալատը արդի Սէրայ՝ պալատին տեղին էր : Կոստանդնուպոլսը հիմա տասն և հինգ դուռ ունի՝ ծովու կողմէն, իսկ պաշարման ժամանակը հինգ դուռ ունէր :

ներք : Յունաց սրտերուն մէջ մեծ երկիւղ մը ձգեցին : Իսկ Օսմանեանը իրենց մարդարէին Գուշակութեան վրայ վառեալ և խրատուեալ, իրենց բնական ոյժը կրկնապատկեցին : Փետրուարի առջի օրերը պաշարումը սկսուաւ : նոյն և առաջ Մէհէմմէտ հրաման քուս որ ահագին թիւն դանօթը Մարմանուպոլսէն Կոստանդնուպոլսոյ պարիսպներուն տակը բերեն : Յիսուն զաւգ եղ կը քաշէին զան, որուն երկու կողմէն երկերկու հարիւր հոգի կը հսկէին որ թնդանօթը աջ կամ ձախ կողմը չծախ : առջևէն՝ յիսուն հիւան (պիւլլեր) և երկու հարիւր ռահիլբայ (եօ ալքը) ճամբաները կը հարթէին և կամուրջները կը շտկէին : Եւ կերպով երկու օրուան ճամբան երկու ամսուան մէջ առնուեցաւ : Դարաճաւ պէյ, որուն յանձնուած էր աս ծանրաբեռ թնդանօթին փոխադրութիւնը, այսպէս յամրնութեան պարապ միջոցներուն՝ Կոստանդնուպոլսոյ հիւսիսային և հարաւային կողմը գտնուած քաղաքները, գիւղերը, արտերը կ'աւերէր և կ'առապատակէր : Սիսիլիք և Վիֆա քաղաքները, Ալյա Սթեֆանօ և Պիլատոս բերդերը անձնատուր եղան : միայն Սիլիլիքի իր պարիսպներուն ապաւինելով, անոր դէմ կեցաւ :

Կոստանդնուպոլսոյ դռնէն դուրս եղած աս հարստահարութեանց ժամանակը, մայրաքաղաքին բնակիչներուն մէջ ալ երկպառակութիւն ծագելով, ոմանք Յունաց և ոմանք Հռովմայեկեղեցիները յարէին և կրօնքի համար

կը կռուէին : Օսմանեանց դէմ պայտական տէրութիւններէն օգնութիւն ընդունելու յուսով որչափ որ անցեալ Իսկոնմբերի 12ին Այա Սօֆիա մայր եկեղեցւոյն մէջ գումարուելով, առերես իրարու հետ հաշտուեցան, սակայն աս միաբանութիւնը մոխիրով ծածկուած կրակին կրնը մանէր, որուն զժողովեան աղմկայոյլ կայծերը մոխիրին ծակէրէն չնչին պատճառով մը գուրս ցաթկեղով, նորէն խռովութիւնը կ'արծարծէին ու կը բոցաւառէին : Պալատականները, քահանաները և սարկաւազները կայսեր հետ համաձայնելով Յունաց եկեղեցին Ատափնաց եկեղեցւոյն հետ միացնելու համար Հռովմէն խրկուած Իզիդորոս կարդինալին մատուցած պատարագին ներկայ կը գտնուէին : Ուսկայն՝ արքաները, վանահայրները, և միայնակեացք աս սքողել խաբէական միաբանութիւնը և յայտնի նենգութիւնը ընդունեցին, ու Վեննատիոս Յոյն պատրիարքին հետ մէկ եղան, որ Փանթօքրաթօր վանքը քաջուելով, կոնդակներ կը տարածէր թէ երկու եկեղեցեաց միանալը մեծ անօրէնութիւն, և ուրբ թու մասին վարդապետութիւնը հերետիկոսութիւն է :

Յունաց գրեթէ կործանեալ տէրութեան սիւններէն ամենէն երեւելին Ղուկաս Ստորաս մեծ ծովակալը պապականաց և Ատափնաց սատիկ հակառակ ըլլալով, պատրիարքին հետ միացաւ, և բացարձակ ըսաւ թէ՝ « Եւ քաղաքիս մէջ Տաճկին փակեղը

տեսնել, քան թէ Ատափն կարդինալներուն խոյրը » : Իսկ ժողովուրդը յուսահատած Տաճիկներէն աւելի քրիստոնեայ Ատափնաց անձնատուր ըլլալ կ'ուզէին : Հա աս կերպով միաբանութիւն քաղաքը թշնամիներէն պաշտպանելուն տեղը, Յոյնք և Ատափնք իրարմէ կը փախչէին և զիրար կը անիծէին :

Մայր եկեղեցին ամայացեալ երեսի վրայ մնացեր էր, հիւանդները առանց հոգորդութեան կը մեռնէին, իրենց որ կողմէն ըլլալին քահանայից չխոստովանելու համար : Կրօնաւորները և կոյսերը չէին ուզեր Ատափնաց պատուաստեալ քահանաներէն հոգորդութիւն առնել : Արջապէս՝ կրօնական կռիւք ան տուրի ճան սաստկացաւ, որ Յոյնք և Ատափնք իրարու կործանմանը կը աջակցէին : Եւսուէս բոլոր մեծ պահքը անցաւ :

Չափիկին ուրբաթ օրը կամ 6 Ապրիլ 1453ին Մէհմմետ երկու հարիւր յիսուն հազար զօրքով Կոստանդնուպօլսոյ գիմարցը հասաւ, ու Նքիֆափու ըսուած դռան առջև բլրակի մը վրայ իր վրանը կանգնեց, ու հըրամայեց որ ցամաքին կողմէն քաղաքը պաշարեն, ու Վերիա նուպօլիս թափուած մեծայաղթ թնդանօթը Նքի գափուին դիմացը զետեղեն, սակայն աս միջոցին աս կողմը շինուած հաստատաւորութիւնները և պաշտպանութեան պատրաստութիւնները խիստ ընդգիմութիւն ցուցնելուն համար, թնդանօթը սուրբ Ռօմանոս դրան առջևը փո-

խաղերեցին, որ ան ժամանակէն անունը թօփ-դափու մնաց։ Այժմեծ թնդանօթին երկու կողմերը ասորմէ աւելի փոքր մէկ մէկ թնդանօթ ալ դրին։ Սեծ թընդանօթը լեցընելու համար երկու ժամ պէտք էր, և օրը հազիւ եօթը անգամ կը նետուէր։ Հետեւեալ առտու արշալուսէն առաջ՝ երբ զօրքերը արթնցընելու և պատերազմի նշանը տալու համար՝ ռումբը ու թերորդ անգամ նետեցին, թնդանօթը երկար ատեն վառօդին չդիմանալով, պայթեցաւ, և կտորները ձուլող մաճառ։ (Պայանին գալով, սպաննեց զան։ Այս պատերազմական տհազին գործիքը երեսի վրայ չձգելու համար, կը տորները իրարու հետ միացուցին, մէջը ժայռերու կոյտեր լեցուցին ու դարձեալ օրը եօթը անգամ կը նետէին։ սակայն (Պայանը անոր վրայ չըլլալուն համար՝ իրենց յուսացած արգիւնքը չքաղեցին։

Այս միջոցին՝ սուլթան Մէհմէմէտին դեսպան մ'եկաւ Հունիստէն, որ 18 ամիս առաջ 3 տարուան համար զինագադարում մը հաստատած էր (Սմանցւոյ հետ, և հիմա կ'իմացընէր՝ որ Սաճառի տէրութեան կառավարութիւնը Վատիսլաւի ձեռքը անցնելուն համար՝ իր ըրած դաշինքը ալ չէր ծառայեր, ուստի Տաճկերէն դաշնագիրը ետ խըրկեց և Սաճառերէն օրինակը ուղեց, իմացընելով սուլթանին որ եթէ կ'ուզէ՝ կրնայ Սաճառացիներ իշխանին հետ դերիշ դաշնագիր մը հաստատել։

Այս դեսպանը թնդանօթաձիգ զօրաց անյաջողութիւնը տեսնելով, սկսաւ ծիծաղիլ, և անոնց թնդանօթ նետելու ճամբան սորվեցուց։ Իմացուց որ՝ եթէ պարիսպները ծակել կ'ուզեն, պէտք էն միշտ մի և նոյն տեղը նշան առնել։ այլ հինգ կամ վեցը գըրկաչափ միջոց ձգելով երկու կողմը պէտք է նետել, և երբ պարիսպները խորխորին, մէջ տեղը մեծ ռումբ մը նետուելուն պէս, մեծ ծակեր կը բացուին։ Իեսպանին խօսքը բռնեցին և մեծ օգուտ քաղեցին։ Այսպէս մաճառ արհեստաւորին մէկը ահագին թնդանօթը թափելով, և մաճառ դեսպան մ'անոր գործածութեան կերպը սորվեցընելով, կոստանդնուպօլսոյ (Սմանցւոյ ձեռքը խնայուն ձեռնտու եղան։ քան զի ասոնք ալ ան գուշակութեանը կը հաւատային թէ՛ մինչև որ (Յոյները ջնջուին, քըրիստոնեաները խաղաղութիւն չափտի տեսնեն։

Այս յաղթ և երկու ուրիշ թընդանօթներէն զատ, բազմաթիւ միջակ և փոքր թնդանօթներ ալ (տուն գափուէն մինչև Ալթուն գափուն շարուած էին։ Տասն և չորս մարտիոցներէ քաղաքին պարիսպները կը ռմբակոծէին, և բազմաթիւ տէրերու միջոցաւ քաղաքին վրայ անձրևի պէս քարեր և նետեր կը տեղացընէին։ Այն բաժնաւոր համար՝ սերվիացի լեռնականները կարմիր և ճերմակ թաղիով պատած շարժական ապաստանարաններուն երբև պաշտպանուած խրամներէն անցնելով, առաջին պարիս-

պը ծակեցին ու առանց թշնա-
միներէն վնաս մը կրելու՝ յան-
կարձ ներս մտան : Յոյները յան-
կարծակի եկան և սէր փախչել-
նին չէին գիտեր :

Լսոնցմէ զատ՝ չորս անուա-
շարժ աշտարակներ և պաշարման
ահագին մեքենայ մը շինեցին :
Ըստ Յոյները Իփեփոլիս (քաղա-
քառու) կ'անուանէին : Ըս մե-
քենան բաղմամբ անիւներու
միջոցաւ կը շարժէին : ներսէն և
դրսէն եղիւրեքիղի մօրթով պա-
սած էր : Արի գտնիկոնին վրայ
պատերազմականներուն պաշտ-
տանութեւ համար աշտարակներ
և պարիսպներ շինուած էին, ու
խրամներուն կողմը բացուող եր-
կու դուռ ունէր : Մէջը՝ խրամ
ները լեցնելու համար փայտեր
և ոտերու խուրձեր կային : Մե-
քենային գագաթն ալ շարժական
կամուրջներ շինուած էին, որոնց
չղթաները ձգելուն պէս, ա-
ռանց դժուարութեան քաղաքին
աշտարակներուն վրայ կը յարձա-
կէին :

Ըս պատերազմին մէջ Օսման-
ցոց բանակը երկու հարիւր յի-
սուն հազար հոգիէ բաղկացեալ
էր : հարիւր հազար ձիաւոր զոր-
քեր բանակին ետեւը շարուած
էին : հարիւր հազար հետեակ
զօրքեր ճակատին աջ թեւը Եփ-
զուլէն մինչև Լլթուն գափուն
տարածուած էին, և յիսուն հա-
զար հետեակ զօրքեր ալ ձախ
թեւը Թօփ գափունէն մինչև Հայ-
փան սէրային շարուած էին : Իսկ
սուլթան Մէհմէմէտ տասն և
հինգ հազար Նիշէրիներով բա-
նակին մէջ տեղն էր : Սաղնուս

փաշան քանի մը հազար հոգուով
Պէյ օղուի և Օդ մէյտանքի բը-
լուրներուն վրայ էր : Պալթա օդ-
լու ծովակալը, որ ուրացեալ
բուլղարացի մ'էր, Օսմանեան
նաւատորմիցը Պասիփորի ծոցին
մէջ պատրաստ էր, որն որ ա-
նոր անուամբը մինչև հիմա Պալ-
թա լիմանը կը կոչուի : Բոլոր նա-
ւային զօրութիւնը չորս հարիւր
քսան կտոր ցուկանաւերէ բաղ-
կացեալ էր, այսինքն 18 կտոր ե-
րեք կարգ թիւերով, 48 կտոր եր-
կու կարգ թիւերով, 25 փոխադ-
րական կամ բեռնակիր նաւեր,
և երեք հարիւրէն աւելի ալ փո-
քըր նաւեր : Ըսպէս Օսման-
եանք Յոյներէն քսան անգամ
աւելի զօրութիւն ունէին :

Կոստանդնուպօլիսը պաշտպա-
նելու համար կայսեր հրամանա-
ւը ժողովուած զօրքերը չորս հա-
զար ինը հարիւր եօթանասուն և
երեք հոգիէն աւելի չէին : Լսոնց-
մէ զատ՝ երկու հազար զօրք դուր-
սէն ասօնց օգնութեան եկեր է-
ին, և Ղենովացիք Յովհաննէս
Յուստինեանին հրամանատարու-
թեամբը երկու ցուկանաւ և ե-
րեք հարիւր կամ ըստ ոմանց հինգ
հարիւր զօրք խրկեցին իբրև վեր-
ջին օգնութիւն աս կարճանեալ
տէրութեան :

Կայսրը անոնց շնորհակալ ե-
ղաւ, Յուստինեանը զօրադուլիս
անուանեց, և սակէզօծեալ մուր-
հակով Լեմնոս կղզին անոր տու-
աւ : քանզի կը կարծէր թէ Մե-
հմէմէտ իր սուլթան Սուբատ հօ-
րը պէս մէկ ժամանակ պաշարե-
լէն ետեւ ետ պիտի քաշուի : Ղե-
նովացիք ալ, որոնք Վալաթիոյ

կը տիրէին, Յոյներուն պէս Կոստանդնուպօլիսը Տաճկաց ձեռքը անցնելուն անչափ չէին հաւատար, որ բարեկամութեան և խաղաղութեան դաշինքը նորոգելու համար Մէհմէտայ գետ պաններ խրկելէն ետեւ, Յունաց ամեն կերպով օգնութիւններ կ'ընէին: Մէհմէտ աս բանը իմանալով երգում ըրաւ որ վիշապը սպաննելէն ետեւ օձին գըլուխն ալ ջախջախէ:

Կոստանդնուպօլիս գտնուող Վենետիկի դեսպանն ալ քաղաքին պաշտպանութեանը համար Սեաւ ծովէն Արշիպեղաթօսը անցնող վաճառականի նաւերը կեցուց ու զօրքերով լցուց. ուստի Յոյները Կոստանդնուպօլսոյ նաւահանգստին մէջ երեք ճեւնովացի, մէկ սպանիացի, մէկ գաղղիացի, չորս կրետացի, երկու Ալվալի և երեք վենետիկի մեծ վաճառական նաւեր ունէին, ընդ ամենը տասն և չորս կտոր: Հրազնուց կողմանէ ալ ասկէ աւելի զօրաւոր չէին. քանզի որ չափ որ 150 կենդինարնոց ռումբ նետող թնդանօթներ ունէին, սակայն դուրսէն նետուած թընդանօթներէն պարիսպները խառխալած ըլլալուն համար, ներսէն աս թնդանօթները նետուած ժամանակը, իրենց պարիսպները կը փլչէին, և աս կերպով աւելի իրենց վնաս կ'ընէին քան թէ թըշնամեաց: Սակայն՝ երբ թնդանօթներուն ամենէն մեծը պայթեցաւ, Յոյները զան շնորհիւ դէմ կատղելով, կ'ուղէին կախել, որպէս թէ Մէհմէտէն կաշառք կերած ըլլայ. բայց երբ

ապացոյց մը չկրցան գտնել, ազատեցին:

Թշնամեաց ռումբերէն պարսպին վրայ բացուած ծակերը գիշերները տտաղծով, և հողով լեցուն տակառներով արտօրնօք կը լեցունէին, և ականահատներուն վրայ կրակ թափելով, կը փախցընէին: Թէ և Օսմանեանք Սաճառներէն սորվելով, թնդանօթներէն մեծ օգուտ տեսան, սակայն Յովհաննէս Կրաւթ գերմանացին յունական հուրը խիստ վարպետութեամբ գործածելով, մեծամեծ վնասներ տուաւ Օսմանցւոց: Այլմէջ բոցերուն միջոցաւ այն երեքիկի մօրթով պատեալ մեծ մեքենան այրելու և Սուրբ Ռոմանոսի աշտարակը գիշերով կործանելու կարող եղան: Մէհմէտ աս բանիս վրայ չափազանց զարմացաւ, քան զի չէր կարծեր որ Յոյները մէկ գիշերուան մէջ կարենան այնչափ չարիք հասցընել:

1453 Ապրիլի 15ին, չորս հարիւր կտորէ բաղկացեալ Օսմանեան նաւախումբը դէպ ի Պոսփօրի հարաւային բերանը յառաջ անցաւ և եւրոպական ծովեզերքին կողմը Պէշքեթաշի մօտ խառխալ նետեց. ասկէ քանի մ'օր ետքը՝ մէկ կայտերական և չորս ճենովացի նաւեր, որոնք օգին դէշութեանը համար բոլոր Սարտամիսը Քիոս կղզին անցուցեր էին, յաջող հողմով մ'աս կողմերը գալերնուն պէս՝ Օսմանեան նաւատորմէն գրեթէ հարիւր նաւէ բաղկացեալ մաս մը անմիջապէս գնաց նաւահանգստին բերանը կայնեցաւ աս հինգ նաւէ:

րուն թող չտալու համար որ ներս մտնեն : Երկինքը պարզ էր , ծովը՝ խաղաղ , մայրաքաղաքին պարսպները մարդիկներով լեցուեցան , և սուլթանը ձիու վրայ հեծած եւրոպական ծովեղբայրէն ծովային պատերազմի մը պատրաստութիւնները կը դիտէր , որուն մէջ՝ իր նաւերուն թիւը թշնամեաց նաւերէն երեսուն անգամ աւելի ըլլալուն համար , յաղթութիւնը իր կողմը կը կարծէր : Քրիստոնէից նաւերուն վրայէն կարկուտի պէս նետ և անձրևի պէս կրակ կը տեղադրնէին Տաճկաց նաւերուն վրայ , որոնք խիստ շատ ցած էին անոնցմէ , և իրենց աս թերութեանը չնայելով , կայսերական նաւուն տիրել կ'ուզէին : Ուրկից բոցավառ նիւթերով լեցուն ամաններ նետելով , Օսմանցւոց շատ նաւերուն մէջ կրակ ձգեցին և քարերու կոյտերով ընկղմեցին զանոնք : Ֆէրթանէլա կայսերական նաւուն կառավարը առիւծի պէս առջեւէն կը պատերազմէր . անոր օրինակին կը հետեւէին և Քաթանէօ , Նովարրա և Պալանէրի Ղենովացիները : Օսման երեսը նետերուն շուքովը ծածկուած էր , որոնք Օսմանեան միւս նաւերուն նաւաստեաց նեղութիւն կուտային . քանի մը ցուկանաւեր ալ իրարու զարնուեցան և բացուեցան :

Ընտան Սէհէմմէտ ինքզինքը կորսնցուց , ու հեռաւորութիւնը , ծովը , և իր աւագութիւնը մոռնալով , ու բարկութեն փրկելով , ձիուն կողերը խթեց ու ծովուն մէջ նետուեցաւ որ

նաւախուժքին քովը հասնի և թշնամեաց ձեռքէն յաղթութիւնը առնէ : Ընոր բոլորտիքը եղող մեծերն ալ իրենց ձիովին անոր ետեւէն ծովը նետուեցան՝ մէկ քարընկէց հեռու եղող Յուսաց և Ղենովացւոց նաւախումբը բռնելու համար :

Օսմանեան նաւերուն զօրքերը , որոնք յաղթուած ետ կը դառնային , Սէհէմմէտին իրենց օգնութեան հասնիլը տեսնելով , նորէն մեծ եռանդով յարձակումը կրկնեցին , բայց օգուտ մը չտեսան . վասնզի հողմին յաջողութեամբը՝ քրիստոնէից հինգ նաւերը Օսմանեան անհամար նաւերուն մէջէն անցան , և առագաստներն բացած նաւահանգրստին մէջ մտան , որուն բերանը Վալթայի Պալք փաղարի դռնէն մինչև Կոստանդնուպօլսոյ նոյն անուամբ դուռը երկաթ շղթայով մը գոցեցին : Օսմանեանք աս նաւային պատերազմին մէջ մեծ կորուստ ըրին ու ահլիկոր մնացին :

Սէհէմմէտ Պալթա օղուին վատութեամբ փախչելուն վրայ բարկանալով , զան ցցի զարնել կ'ուզէր . բայց Ենիէրիները շատ աղաչեցին և հազիւ կրցան անոր կեանքը ազատել . տակոյն իր վերէժը ուղեց իր ձեռքովը առնել : Չորս գերիներ ծովապետը գետինը տարածած բռնեցին , և Սէհէմմէտ իր ծանր լախտովը հարիւր հարուած իջեցուց , և նոյնչափ վէրքեր ըրաւ անոր մարմնոյն վրայ : Յառաջապահ զինուորին մէկը անոր երեսին քար մը նետեց և աչքը կուրցուց : Եւս

պէս խնդիրներուն աղաչանքովը ուրացեալ բուլղարացին աս պատժով ազատեցաւ : Ան դիպուածէն ետե՛ս՝ աս կարծիքը ծագեցաւ Օսմանցւոց մէջ, որ մինչեւ ցարդ կ'ըսուի, թէ՛ Մոտուած երկրի իշխանութիւնը իրենց տուած է, և ծովու իշխանութիւնը անհաւատներուն թողուցած է :

Յոյները զարմանալի կերպով թէ՛ օգնութիւն և թէ՛ պաշար ընդունելով, սիրտ առին . խալիլ փաշա մեծ վէպերը Յոյներուն դրգուութեամբը աշխատեցաւ Վոստանդնուպօլիսը աղատելու և խաղաղութիւնը հաստատելու համար, Օսմանցւոց յաղթուիլը յարմար ժամանակ սեպելով Մէհէմմէտը պատերազմէն հրաժարեցընէր : Բայց իր կարծիքին դէմ դնողներն եղան Սադնուս փաշա երկրորդ վէպերը, որ սուլթանին քեռայրը և սիրելին էր, Մէհէմմէտ Գուրանին՝ թագաւորը մեծցընողը, և Աբդմէտտին օրէնսդէտը : Աւալային պատերազմէն ետեւ բացուած ատենին մէջ ամենքնին մէկ տեղ որոշեցին որ պաշարումը շարունակեն . բայց Մէհէմմէտ հարցուց անոնց թէ ինչ կերպով պիտի կարենան նաւահանգստին շղթան կտրել, և թէ՛ եթէ չկարենան շղթան կտրել, նաւերը ինչպէս նաւահանգիստը պիտի իջեցընեն, ու ինչպէս քաղաքին երկու կողմին վերայ պիտի յարձակին, ինչու որ մինչև ան ատենը միայն մէկ կողմին հետ կը պատերազմէին : Ժողովականները պատասխան չկրցան տալ : Ան ատեն Մէհէմմէտ յանդուգն որոշմամբ մը դժուա-

րութիւնը վերցուց : Ան աներկիւղ ոգին, որ ձիով ծովուն վերայ քալել տուաւ, հիմա ալ ցամաք երկրի վրայ նաւերը քալեցընելու խորհուրդը ծագեցուց իր մտքին մէջ : Բայց թէ աս խորհուրդը ըստ Օսմանեան պատմագրաց իր մտաց արգասիքն է, իր ուղեղէն ծագած է . դժուար է հաւատալը : Հաւանականաբար հին ժամանակը և իր ժամանակները իսկ այսպիսի գործեր լրած էր : Աւանց հին ժամանակները և միջին դարու սկիզբները խառնելու, տասներորդ դարուն մէջ՝ Աիկէթաս սեպուհը իր նաւատորմիցը Պեղոսյանեան պարանոցին արևելքէն արևմուտք քալեցուց, ու ետքը Մէթոնի և Փիլոսի մօտ Արեւոտցւոց բանակը ցրուեց : Սուլթան Մէհէմմէտ Բ. էն տասն և չորս տարի առաջ ալ՝ Սենեթիկցիք նոյնպէս Մոխի ճէէն Արտա լիճը փոխադրեցին իրենց նաւերը :

Անշուշտ անկէ ծագած պիտի ըլլայ սուլթանին նաւատորմիցը Պեշիքթաշի վրայէն նաւահանգստին մէջ փոխադրելու խորհուրդը . ցամաքին երկայնութիւնը երկու պզտիկ մզոն էր, բայց երկիրը՝ անհաւասար և խորտ ու բորտ : Մէհէմմէտ աս տարածութեանը մէջ տախտակներով ճամբայ մը ձևացուց, անոնց վրան՝ նաւերը դիւրութեամբ սահեցընելու համար, եղի և խոյի ճարպ քսել տուաւ : Եթեանս սուն կտոր երկու կարգ թիերով ցռկանաւեր և քանի մը երէք և հինգ կարգ թիերով նաւեր ըսկըսան աս ճամբուն վրայ քալե-

ցընել, և մէկ գիշերուան միջոցին մէջ, ու ձորերուն և բլուրներուն վրայէն Պոսփորի ծովէն զրէն նաւահանգստին մէջ փոխադրուեցան՝ առաքասաները բացուած . իւրաքանչիւր նաւուն մէջ մէկ նաւուղիղ առջևը և մէկ նաւապետ ետեւը կային : Թմբուկները էր զարնուէր, փողերը կը հնչէին, և առտու լուսցած ժամանակը՝ Յոյները տպուշ մնացին, երբ իրենց պարիսպներուն տակը նաւահանգստին մէջ եօթանասուն կտորէն աւելի նաւախումբ մը տեսան, որոնք կարծէին թէ երկինքէն կամ յանկարծ հան իջած են .

Յովհաննէս Յուստինեան ուրոշեց որ հետեւեալ գիշերուան մէջ թշնամեաց նաւատորմիդը կըրակի տայ . բայց աս խորհուրդը Վալաթայի Ղենուկացիները Մէհէմէտայ յայտնեցին, որոնք պաշարման բոլոր ժամանակուան մէջ հաւատարմութիւն ձեռնարկելով, երկու կողմին ալ նենգութիւններ ըրին : Սակայն՝ մի և նոյն գիշերն ալ գաղտուկ Յունաց օգնութիւն կը հասցընէին . ցորեկը՝ Օսմանցւոց բանակին մէջ կը ծառայէին և ամեն մէկ անգամ մեծ թնդանօթին նետուելուն՝ մէջը իւղով մաքրելու համար որ չպայթի, խիստ շատ իւղ բերին անոնց : Երբ Յուստինեանը գիշերը մութին թշնամեաց նաւախումբին ժողովեցաւ, Տաճիկները, որոնք արթուն կը հսկէին, մեծ թնդանօթը անոր նաւուն վրայ պարպեցին . անմիջապէս Յուստինեանին նաւը ռումբէրէն խորտակուեցաւ, և հարիւր

յիսուն իտալացի երիտարդ զինուորներով ընկղմեցաւ : Յուստինեանը հազիւ կրցաւ լողալով աղատելու, և Օսմանեանք յաղթութեան ձայներ հանեցին, որ ծովեղբրներէն և քաղաքին եօթը աշտարակներէն կրկնուեցան :

Երբ լուսցաւ, Տաճիկները ուղեցին որ իրենց թնդանօթին երկրորդ փորձ մ'ընեն . բայց Յունաց նաւու մը վրայ բաշխու տեղ, Վալաթայ առջև խարխալ նետած ծանր վաճառքներով լեցուն Ղենուկացի նաւու մը վրայ պարպեցին, որ խելոյն ընկղմեցաւ : Վալաթայ Ղենուկացիները դետապաներ խրկեցին և Օսմանցւոց գանգատեցան իրենց ըրած օգնութեանը փոխարէն այնպէս վարձք մ'ընդունենուն համար, որ եթէ չընէին, Օսմանեանք ամենին պիտի չկրնային իրենց ութսուն նաւէ բաղկացեալ նաւախումբը ցամաքէն նաւահանգստին ծոցը փոխադրելու : Բայց վէղիւրները անոնցմէ թողութիւն խնդրեցին ըսելով թէ այն նաւը թշնամեացը կարծեր են, և մայրաքաղաքին առմանէն ետքը իրենց կրած ամեն վնասներուն հատուցումը կ'ընեն :

Օսմանցիք՝ առջի գիշերը բռնած գերիները պարիսպներուն առջևը տարին և Յունաց աչքին առջևը խողտողեցին :

Մէհէմէտ հրամայեց որ նաւահանգստին վրայ կամուրջ մը հաստատեն . ջուրին երեսը երկու կարգ տակառներ դրին և երկաթի ճանկերով իրարու կապեցին . ասոնց վրայ ալ տախտակներ բեւեռելով, հինգ կանգուն

լայնութեամբ լատ մը հաստա-
տեցին, որուն վրայ հինգ հոգի
կրնային մէկ կարգ պատերազմիլ,
և այնչափ ամուր էր, որ զօրաց
բաղմութիւն մ' ու մէկ թնդա-
նօթ մը կրնար վերցընել:

Բոլոր նաւերը քաղաքին պա-
րիսպներուն դիմացը գացին խա-
րխիս նետեցին: Ան ատեն Յոյ-
ները մտածեցին թէ ինչ կեր-
պով Օսմանցւոց կամուրջը և նա-
ւերը այրեն, և աս դժուար գոր-
ծը Ղեաքոսօ Քօքքօ Վենետիկ-
ցիին յանձնեցին: Ասիկա խիստ
արագընթաց երեք նաւակներ ա-
ռաւ ու քառասուն երիտասարդ
ընտիր զօրքերով լցուց, ու յու-
նական հուր և ուրիշ այրող նիւ-
թեր առաւ հետը: Վիշերը կա-
մուրջին մօտեցաւ, անոր վրայ եր-
կու երիտասարդ տղաքներ հա-
նեց, ու հրամայեց որ Օսման-
ցւոց նաւերուն այրիլը տեսնել-
նուն պէս, կամուրջը կրակի տան.
բայց պահապանները, որոնք կը
հսկէին, մեծահատոր քարերով
նաւակները խորտակեցին ու ըն-
կողմեցին: Օսմանցւոց միայն մէկ
ցուկանաւը այրեցաւ՝ կամուրջին
վրայ դրուած կրակն ալ իսկոյն
անցուցին. նաւակներուն մէջի
զօրքերը Օսմանցւոց ձեռքը ին-
կան, և հետևեալ առտու Յու-
նաց աչքին առջևը սպաննուե-
ցան: Յոյները աս բանին վրէժը
առնելու համար, երկու հարիւր
Տաճիկ զերիներուն գլուխները
պարսպին վրայ կախեցին:

Ասանջաղ փորձին վրայ Վե-
նետիկցւոց և Ղենովացւոց մէջ
կռիւ ծագեցաւ. ան վերջիննե-
րը աս պատերազմին ձախողու-

թեան յանցանքը Քօքքօյին ան-
վարժութեանը կու տային. կայ-
սրը անոնց մէջը մտաւ ու հաղիւ
խաղաղցուց զանոնք:

Մէհէմէտ՝ Վալաթիոյ վերի
դին Ս. Թէոդորոս բլուրին վրայ
մարտիոցներ հաստատել տուաւ,
որպէս զի Վալաթիոյ առջևը խա-
րխիս նետած Յունաց և Ղենովա-
ցւոց նաւերուն վրայ թնդանօթ
արձակեն: Ղենովացիք աղաչեցին
որ իրենց վաճառականի նաւե-
րուն չմօտան. Մէհէմէտ պա-
տասխան խրկեց անոնց թէ այն
նաւերը վաճառականի չեն, այլ
Յունաց օգնութիւն բերող ծո-
վաստատակներու նաւեր են:
Ուստի երբ Օսմանեանք մօտիկ
չընելով, նաւուն մէկը ընկղմե-
ցին, Ղենովացիք միւս նաւերը
Վալաթիոյ տուններուն տակը քա-
չեցին, որպէս զի մարտիոցներէն
պոշտպանուած ըլլան: Օսմա-
նեանք սկսան թնդանօթները
տանց վրայ պարպել, բայց նա-
ւերուն և անոնց մէջ գտնուած
զօրքերուն բան չկրցան ընել, և
այնչափ քիչ օգուտ տեսան, որ
հարիւր յիսուն թնդանօթ պար-
պելով, միայն մէկ կին մը մեռ-
ցուցին, ան ալ պատէն ինկած
քարէ մը զարնուեցաւ:

Արդէն եօթը շաբաթէ՝ ի վեր
պաշարումը տնդադար կը շարու-
նակուէր ցամաքին կողմէն, ու
հիմա ալ ծովուն կողմէն կը նե-
ղուէր: Ըսկէ առաջ քանի ան-
գամ որ թշնամիք Կոստանդնու-
պօլիսը պաշարեցին, յարձակու-
մը միայն մէկ կողմէն կ'ըլլար.
ինչպէս որ Լատինացիք նաւահան-
դատէն կրցան աս քաղաքին մէջ

մոնէլ. Բայց հիմա Օսմանեան ցամաքային բանակը մինչև խըրամները հասեր էր, և նաւատորմիդը նաւահանգստին մէջը քաղաքին պարիսպներուն առջեւը կը դանուէր. արգէն աշտաբակներէն չորսը կործաներ էին, Ս. Ռումանոս դրան մօտ մեծ ծակ մը բացուեր էր, ու անոր տակի խրամը լցուցեր էին.

Մէհմէտ որոշեց որ կայսեր դեսպան խրկէ ու նորէն առաջարկէ անոր որ հնազանդի և քաղաքը առանց արիւն թափելու իրեն յանձնէ. մի և նոյն ժամանակը դեսպանին պատուիրեց որ քաղաքին ամրութիւնները աչքէ անցընէ. Իսֆէնուիար օղլու Մէհմէտին քեռայրը աս գործը յանձն առաւ ու կայսերներու կայացաւ, ոչ իբրև սուլթանին կողմէն դեսպան մը, այլ իբրև բարեկամ մը, որ Յունաց վիճակին վրայ մեղքընալով, կը խրատէ զանոնք որ Մէհմէտին բարկութիւնը իջեցնելու համար զէնքերը վար առնեն, եթէ ոչ իրենց զաւակներուն և կանանց հետ գերի պիտ' ըլլան. Սակայն կայսրը պատասխան տուաւ Իսֆէնուիար օղլուն որ եթէ Մէհմէտ նախորդ սուլթաններուն պէս հաշտութիւն ընէ, գոհ պիտի ըլլայ. ինքը կը հաւանի անոր հարկ տալու, բայց ամենևին չի կրնար քաղաքը անոր ձեռքը յանձնել. որուն պաշտպանութեանը համար բոլոր բնակիչները պատրաստ են մեռնելու:

Եւ պատասխանին վրայ, 1453 Մայիս 24ին՝ սուլթանը իր բոլոր զօրաց մէջ հրատարակեց որ նոյն

ամսոյ 29ին թէ՛ ցամաքին և թէ՛ ծովուն կողմանէ ընդհանուր յարձակումը ընեն: Օջրապետները մէկ տեղ գումարեց, և երգմամբ խոստացաւ քաղաքին աւարը առնոց ձգել և միայն պարիսպները և շէնքերը իրեն բաժին պահել: Եւ լուրին վրայ՝ ամեն կարգի ղեկուորները ուրախութեան բարձրաձայն աղաղակներ հանեցին: Կնիէրիները աղաչեցին սուլթանը որ նաւային դժբաղդ պատերազմէն 'ի վեր իրենց բանտարկեալ պատերազմակիցները ազատէ. Մէհմէտ անոնց կամքը կատարեց, ու բոլոր բանակին մէջ ազգարարութիւն ըրաւ որ պարիսպներուն վրայ ո՛վ որ առաջ ելլէ, վիճակի մը կամ նահանգի մ'իշխանութիւնը անոր պիտի տացուի. և թէ ան վախկոտները որոնք թշնամիին երկու թէն փախչիլ ուզեն, անգթութեամբ դահիճին կացինը պիտի ընդունին իրենց գլուխնուն: Միայնակեացները բանակին մէջ պրտորտեցան և բոլոր Տաճիկները իրենց մարգարէին անուանը վրայ երգմեցուցին, որ առանց փախչելու պատերազմին և մահմէտականութեան դրօշակները մայրաքաղաքին պարիսպներուն վրայ տնկեն:

Փողերու ձայներով բոլոր բանակին և նաւերուն մէջ ընդհանուր լուսաւորութիւն մ'ընելու նշանը տրուեցաւ. ամեն մէկ վրանին քովը, Պոսփորի ծովեզերքը, Վալթիոյ վերի բլուրները, նաւահանգստին մէջ, վերջապէս ամեն տեղ փոքրիկ կանթեղներ և ջահեր վառուած էին. քաղա-

քը կէս բոլորակի ձևով լուսաւորուած էր և բոլոր գիշերը ասխօսքերը ամեն կողմէն բիւր անգամ կրկնուեցաւ . « Աստուծոյ ուրիշ Աստուած չկայ , և Մէհէմմետ անոր մարգարէն է : Աստուած մէկ է , և անոր նմանող չկայ » : Յայները առջի բերանը կարծեցին թէ բանակին և նաւատորմիղին մէջ կրակ պատահած է . բայց անոնց ուրախութեան ձայներէն և միայնակեացներուն պարեւէն իմացան որ իրենց թշնամիները յարձակման պատրաստութիւնները կ'ընեն : Քաղաքին մէջէն ալ վշտագին հաւաքանքով աս աղիողորմ աղօթքը կը լսուէր . « Տէր , ողորմեա՛ մեզ , Տէր , ողորմեա՛ մեզ , վերցուր մեր վրայէն , ս'ի վժենակալ , քու արգար պատիժներդ , և զմեզ մեր թշնամիին ձեռքէն ազատէ » :

Սակայն ընդհանուր մօտալուտ յարձակման լուրը՝ Յունաց սրբալիին մէջ գրեթէ անցած քաջութեան կրակը վերստին արծարծեց . Պաշարման եօթը շաբաթներուն՝ շատ անգամ կարծեր էին թէ թշնամին քաղաքին ամրոցները ծեծեւէն ետեւ՝ պիտի մեկնի ու ամենեւին յարձակում պիտի չընէ . Ասոր համար ամրականներէն շատը պարիսպները թողուցեր ու իրենց տունները քաջութեւնէն : () սմանեանք աս առիթը չփախցընելով , մեծ կարթեւութեամբ միջոցաւ պարիսպներուն վրայ բացուած ծակերուն տեղը լցուած հողի կողովները կը քաշէին : Կայսրը աս եղածը իմանալով , փախչող ամրականները յանդիմանեց . բայց երբ անոնցմէ

շատերը գանգատեցան որ զիրենք և իրենց կիները ու զաւակները սնուցանելու ստակ չունին , կայսրը ամեն օր բոլոր աշտարակներուն վրայ և տուներուն մէջ հաց բաժնեւ տուաւ :

Մայիսի 28ին գիշերը երբ Օսմանցւոց ուրախութեան բարձրաճիչ աղաղակներէն Կոստանդնուպօլիս դղրդեցաւ , և բնակիչները իրար անցան , Յովհաննէս Յուստինեանը անխոնջ փատակօք Ս. Ռոմանոսի դրան մօտ բոլորովին բացուած ծակը գոցելու կը պարապէր : Հողէ պատնէշ մ'ալ չինեց , և խրամով մը ամրացուց զան . ետքը Ղուկաս Նոտարաս ծովակալին մարդ խըրկեց և աղաչեց որ քանի մը թընթանօթ խրկէ իրեն : Նոտարաս անոր պատասխան խրկեց թէ Ղեւոնդացւոցմէ պաշտպանուած կողմը թնդանօթի հարկաւորութիւն չունի , Յուստինեանն ալ կրպճեց թէ նաւահանգստին կողմէն աւելի այն կողմը պէտք է որ թընթանօթ ըլլայ : Աստի մէջերնին կռիւ մը ծագեցաւ , ու սկսան զիրար վար զարնել . Յուստինեանը կը հաստատէր թէ Նոտարաս իր հայրենեացը մատնտու թշնամի է : Նոտարաս ալ ծանր ամբաստանութիւններ կ'ընէր անոր վրայօք , և կայսրը պարտաւորեցաւ դարձեալ անոնց մէջը մտնալ , ու յիշեցընելով անոնց թէ հասարակաց կորստեանը միջոցին աս տեսակ կռիւներէն ինչ ցաւալի արդիւնքներ կը բնանան ծագիլ , կարողեղաւ զանոնք գոնէ առ երեսս հաշտեցընելու : Յուստինեանը թէ խորհուր-

դով, թէ գործքով, թէ խրախուսիչ խօսքերով և թէ իր աներկ կիւղքաջութեամբը զՆոտարասը կը գերազանցէր : Գիշեր ցորեկ թշնամիին թնդանօթով հեռուէն կը նեղէր, և մօտէն՝ պատնէշներուն վրայ ելլողները սուրով գետինը կը գլորոցընէր :

Յուստինեանին գործքերը և աշխատութիւնները տեսնելով, Սէհէմմէտ ըսաւ . « Երանի թէ Յուստինեանը իմ բանակիս մէջ ըլլար » : Կաշառքով ուզեց անոր սիրտը որսալ . բայց անհաւատարիմ կեցաւ : Պարսպ տեղը Յուստինեան կ'աշխատէր պարիսպները նորոգելու . վասն զի հինցած և փոթորիկներէն խարխալած էին, և Յոյները պաշարումէն առաջ, իրենց ժամանակ և ստակ ունեցած ատենը զանոնք նորագած չէին : Երկու միանձուկը, որոնք (Սամանցուց գալէն առաջ, պարիսպները նորոգելու յանձնառու եղեր էին, ասոր համար երթալու ծախուց գումարը պահեցին, և երբ քաղաքը կողոպտուեցաւ, թշնամիք 70 000 ոսկի գտան, զորոնք տէրութիւնը պարիսպներուն նորոգութեանը համար զոհեր էր :

Սուրբ Ռամանոսի դրան վրայ, ուր յարձակումը աւելի կենդրոնացած էր, և պատերազմը աւելի սաստիկ կերպով կ'ըլլար, կայսրը կը գտնուէր Յուստինեանին և անոր երեք հարիւր Ղենովացի ընտիր զօրքերուն հետ : Ագրիանուպօլսոյ ընդած գոռը Փաւլօ և Անթօնիօ երկու եղբայրները կը պաշտպանէին և (Սամանցուց քաջութեանը դէմ կը

դնեն : Գերմանացի Յովհաննէս Կրաւթ ձուլիչը Լյորի գալիսին քովը կը գտնուէր : Հայկան գալիսուէն մինչև Ս. Գեմետրիոս եկեղեցին Իդիգորոս ռուս ծիրանաւորին յանձնուած էր, որ քանի մը շաբաթէ 'ի վեր իբրեւ քահանայապետական առաքեալ մը Հռովմէն խրկուած էր Ֆիօրէնցայի ժողովին մէջ վճռուած Յունաց և Լատինացուց եկեղեցեաց միութիւնը կատարելու համար : Աս նուիրակը թէև դժբախտ և զէնքով Յունաց օգնեց, բայց իր կրօնական միութեան գործքովը աւելի վնաս հասցուցեր էր : Վլաչերնիի կայսերական պալատը վենետիկցի գեպանին պաշտպանութեանը տակն էր : Նաւահանգստին բոլոր եղբրքը Նոտարաս մեծ ծովակալին ձեռքն էր : Սէրայ պուրնուէն մինչև Ֆէնէր՝ չորս հարիւր տղանուական Վենետիկցիներու հետ Կապրիէլ Թրէվիզանօն կը դռնուէր . և Անտրէ Տինիօ ցուհանաւերը նաւահանգստին բերանը կը պահէր : Փէթրօ Յուլիանի ըսպանիացի հիւպատոսը, և Քաթալէնօ Վենետիկցին ծովուն կողմի քանի մ'ամրոցները կը պաշտպանէին : Գեմետրիոս Պալէօլոգ և Նիքոլաս Կուտէլի ամեն կողմը պիտի հսկէին, որ հարկաւոր եղած տեղը օգնութի հասցընեն :

Կոստանդնուպօլսոյ զօրաց երկու կայանները միայն Յունաց յանձնուած էր . իսկ միւս տասը կայանները Ղենովացիք, Վենետիկցիք, Սպանիացի մը, ռուս ծիրանաւոր մը, Գաղմատացի մը ու մէկ Գերմանացի կը պաշտպա-

նէին : Բոլոր Յունաց թիւը գըրեթէ վեցը հազար հոգիի կը հասնէր, իսկ օտար զօրաց թիւը ասոր կէսն էր . վանականները զօրաց մէջ բաժնուած էին, և Յունաց մեծ յայտը Աստուածածնայ վրայ էր, որ Օսմանցւոյ վերջին պաշարման մէջ, կապոյտ զգեստով երևցեր, ու Տաճիկները պատնէշներուն տակէն հաւրածեր էր :

Սակայն՝ երբ Օսմանեանք կը պատրաստուէին քաջութեամբ յարձակելու, այնպէս ձայն մը տարածեցաւ թէ՝ Իտալացիք և Սաճառք բանակ մը կազմելով, Յունաց օգնութեան կը հասնին . աս ձայնը Օսմանեան զօրքերը վհատեցուց և պանական երկիւղ մը տիրեց անոնց մէջ . հաւանաւ կան է որ աս սխալ լուրը տարածել տուողը Խալիլ փաշան է, որ Յունաց գաղտուկ բարեկամ ըլլալով, կ'ուզէր պաշարումը վերջնել տալ : Երեք օր Օսմանեան բանակը շարժում մը չըրաւ . բայց երբորդ օրուան իրիկունը՝ երկնից երեսը հիւսիսային կողմը փայլակ մը ծագելով, Օսմանցւոց գրեթէ շիջեալ քաջութիւնը արծարծեց . կարծեցին թէ աս օգերևոյթը Աստուծոյ՝ քրիստոնէից դէմ բարկանալուն, և իր բարկութեան նետերը անոնց վրայ թափելուն նշանն է : Մէհմէտ, որ արդէն սկսեր էր մտածել թէ ինչ ճամբայ բռնանէ . նորէն ատեան մը կազմեց, որուն մէջ Խալիլ փաշային խաղաղական կարծեսացը դէմ դրին Սալիմ փաշա անոր ռիսքիմը, Թուրա խանը և ներքինապետը :

Ետք վրայ վեղիւր բարկացաւ և գաղտուկ խորհուրդ տուաւ Յունաց, ու գրգռեց որ քաջութիւնը պատմեցնուին :

Եւ ատեանը Մայիսի 27ին կազմուեցաւ, Կիրակի, Յունաց ամենայն որբոց տօնին օրը : Երկուշաբթի առտու՝ Մէհմէտ ցամաքին կողմէն յարձակելու համար իր բանակը երկու թևի բաժնեց : Առաջանգստին մէջ ալ, ութսուն նաւերը Օսման գափուէն մինչև Պալատ շարել տուաւ . իսկ նաւատորմին միւս մասը նաւահանգստին բերանը յառաջ անցաւ : Եւթուն գափուին դիմացը գտնուած Օսմանեան բանակին թևը հարիւր հազար հոգիէն աւելի կը պարուկէր . միւս թևը, որ յիսուն հազար հոգիէ բաղկացեալ էր, բանակին ձախ կողմն անցաւ : Իսկ վերջապահ զօրքերը հարիւր հազարի կը հասնէին, և Մէհմէտ մէջտեղը տաւ և հինգ հազար Կնիչէի ունէր իր գլուխը :

Իրիկունը արեւ մարը մտած ատենը՝ բոլոր բանակը շարժման մէջ էր : Տաճկաց միաձայն Լալաի ելալէ, և Յունաց Քիլիկիէ ելլալէ խօսքերը զինուոյ շուռաջման և փոխերուն հնչման հետ կը խառնուէին :

Կոստանդին կայսրը Սուրբ Սոփիայի եկեղեցին գնաց, և ժողով խորհրդոյն հաղորդուեցաւ . իր աւագանիները իրեն հետեցան . ետքը քիչ մ'ատեն ծովեզրին վրայ կայնեցաւ, և աղաչեց իր քովն եղողներուն որ եթէ անոնց յանցանք մ'ըրած է՝ իրեն ներեն : Իւրաքանչիւր ոք կայսեր

հետ արցունքներ կը թափէին :

Կայսրը տակէ ետեւ ձի հեծաւ իր հաւատարիմ ուղեկիցներուն հետ , որոնց մէջ կը գտնուէր նաև Փրանդապատմագիրը , պարիսպներուն բոլորտիքը պտըտեցաւ և զօրքերը քաջալերեց . ան գիշերը ամեն պատնէշներուն և աշտարակներուն վրայ արթուն կեցան . և ագաղակին տուր երգին՝ կայսրը արգէն իր տեղը , այսինքն՝ սուրբ Ռոմանոսի դուռը հասեր էր :

Սայիտի ջոյն տրշալուսէն առաջ պատերազմը սկսաւ . բայց աս անգամ նշանը տալու համար մեծ թնդանօթը չնետեցին : Յայները խոնջեցնելու համար , Մէհէմմէտ առաջ ծեր և անվարժ զօրքերը հանեց , և իր բանակին ոյժը վերջին յարձակման պահեց : Երկու կողմէն ալ քաջութիւն պատերազմեցան , և հաճկոց կորուստը աւելի եղաւ : Առտու երբ լուսցաւ , քաղաքին բոլորտիքը (Օսմանցւոցմէ պաշարուած երեւցաւ : Փողերուն , թմբուկներուն սոսկալի ձայները զօրացաղաղակներուն հետ խառնուած օդը կը հնչեցնէին . ամեն մարտկոցներէն առ հասարակ սկսան ռումբ նետել , և նոյն միջոցին՝ թէ ցումաքին և թէ ծովուն կողմէն յարձակումը ինն : Երկու ժամ շարունակ սոսկալի կերպով պատերազմեցան և յաղթութիւնը անորոշ մնաց :

Օսմանեան զօրքերուն ետեւէն վարդաւոր զինուորներ կային , որոնք երկաթէ գաւաղանով և արջառաջիւղով զանոնք առաջ կը հռէին : Մէհէմմէտ ալ երբեմն

քաղցրութեամբ , երբեմն սպառնալեօք , և իր երկաթեայ լախաին հարուածներովը զօրքերը յառաջ կը վարէր : Աշտարակներուն վրայէն քարեր կը տեղային և պարիսպներուն վրայ ելադնէրը գետինը կը կործանէին . յուսական հուրը պարիսպներէն մինչև նաւահանգիստը կը հոսէր և ծովուն վրայ անշէջ կը վառէր : Սանդուղները իրարու զարնուելով կը խորտակէին . ռումբ ռումբի պատահելով՝ մեծ ճայթմունքներ կը հանէին . քաղաքը վառօդին թանձր մառախուղովը պատած էր :

Այս միջոցին՝ Յուստինեանին թիւը կամ ըստ ոմանց աղբըր նետէ մը վիրաւորուեցաւ . քաջ Նիւովացին աղաչեց զկայսրը որ իր տեղը անցնի , և ինքը նաւ մը հեծաւ ու լալաթա փախաւ : Ետը վրայ՝ Յունաց բոլոր զօրքերը վախտեցան , և Սադնուս փաշա , պաշարեւոյ շփոթութիւնը տեսնելով , վերստին Ենիչերիները քաջալերեց :

Հասան անունով բարձրահասակ Ենիչերի մը ձախ ձեռքով վահանը գլխուն վրայ բռնած , աջ ձեռքով ալ՝ սուր մը , տանդուղի մը վրայէն պարտոյին վրայ ելաւ , երեսուն հոգի անոր օրինակին հետեւեցան : Յայները կարկուտի նման նետեր և քարեր նետելով , անոնցմէ տասն և ութը հոգի վար գահավիժեցան . ասոնց տեղը ուրիշներ յաջորդեցին , բայց անոնք ալ չկրցան կենալ : Նոյն ինքն Հասանն ալ քարէ մը զարնուեցաւ , գետինը ինկաւ , բայց երբ կէս ոտք ելաւ , և բռնուրովն կայնիլ չկրնալուն հա-

մար ծունկի վրայ կայնեցաւ՝ միշտ վահանը գլխին վրայ բռնած, իւրարու ետեւ իր վրայ ինկած քաւերը իր վահանն ալ վերցուցին, և Հասան հոն նետերուն և քաւերուն մէջ թաղուեցաւ :

Երբ Ս. Ռամանոսի դուռը քաւերով թեամբ կը պաշտպանէին, Տաճիկները Օտուն գափու ըսուած դռնէն ներս մտան. աս դուռը Յոյները ժամանակաւ հիւսած էին, քանզի գուշակութեամբ կը կարծէին թէ թշնամին ասկէ պիտի մանէ. բայց նոյն գիշերը կայսրը զան բանալ տուեր էր որ յանկարծ թշնամեաց վրայ յարձակի : Յիսուն Տաճիկներ աս դռնէն ներս մտան ու պահապաններուն վրայ յարձակեցան : Ասոր վրայ Ռամանոսի դրան քովը ձայն մը լուռեցաւ թէ քաղաքը աւնուեցաւ, և բոլոր զօրքերուն սրտին մէջ սոսկում մը տիրեց. զօրավարները իրենց ամեն ջանքը ըրին, բայց չկրցան թշնամեաց առջեւ առնել. և կայսրը անկարելութիւնը տեսնելով. « Եւրի կ'ուզեմ մեռնիլ, ըսաւ, քան թէ ապրիլ » : Եւ երբ տեսաւ որ իր քովիներն ալ ձգեցին փախան. « Չկայ մէկ քրիստոնեայ մը, պօռաց հառաչելով, որ գլուխս կտրէ » : Այս ըսած ատենը՝ երկու Տաճիկներ վրայ հասան, մէկը երեսին, ու միւսը ետեւէն զարնելով, ուսանեցին : Ահա այսպէս բիւզանդեան վերջին կոյսեր մարմինը գիւղներու կոյտին մէջ խառնուեցաւ :

Երբ Օսմանեանք գիւղներու պատնէշներուն վրայէն անցնելով, որոնցմով խրամները և ա-

կանները լցուած էին, և փախչողները սպաննելով, բաղմութիւններս խռնեցան. փասն զի կը կարծէին թէ Կոստանդնուպօլսոյ պարսպներուն վրայ յիսուն հազարէն աւելի ամրականներ կան : Այսպէս երկու հազար հոգի ըսպաննեցին, ու երբ Յոյներուն քիչուորութիւնը իմացան, դադարեցուն իրենց կոտորածը. որովհետեւ կ'ուզէին որչափ բռնեւ, ու իրենց փափագը յագեցնել. Բոլոր բնակիչները նաւահանգստին կողմէն սկսան փախչիլ, ինչու որ Օսմանեանք տակաւին աս կողմին տիրած չէին : Օտուն գափուէն ներս մտնող յիսուն Օսմանցիները, թշնամեաց պատահելով, չկրցեր էին առաջ անցնիլ. ուստի բնակիչները կարող եղան նաւահանգստի տին վրայ բացուած դռներէն Յունաց և Ղենուլացոց նաւերուն մէջ փախչիլ : Աս կողմի պահապանները աս աղմուկին պատճառը իմանալով, դռները դոցեցին և պարսպին վրայէն բանլիքները ծովը նետեցին. որովհետեւ աւելորդապաշտ գուշակութեամբ կը հաւատային թէ Տաճիկները քաղաքին մինչև մէջ տեղը, այսինքն՝ մինչև թաւուգ փաղարըն պիտի հասնին, և անդրէն բնակիչներէն պիտի հալածուին :

Ան ժամանակը՝ առ հասարակ մարդիկ և կանայք, ծերք և մանկունք, միանձունք և եկեղեցականք Սուրբ Սովիայի եկեղեցին գլմեցին. քանզի ՚ի փաղուց անտի նանրահաւատ գուշակութիւն կը հաւատային որ՝ եթէ Օսմա-

նեանք մեծն Կոստանդնի կան-
գնած սիւնին քովը , այսինքն՝ ար-
դի Չէնպէրլի թաշ ըսուած տե-
ղը հասնին , երկինքէն հրեշտակ
մը պիտ' իջնայ , ու ամենէն թը-
շուառ աղքատի մը ձեռքը սուր
մը տալով . « Ըստ սա սուրը , պի-
տի ըսէ , ու Լստուածոյ ժողովը-
դեան վրէժը հանէ » : Լնմիջա-
պէս () սմանեանք պիտի հալա-
ծուին , ու Յոյները մինչև Պարս-
կաստանի սահմանադրւածները
պիտի քշեն զանոնք :

Սուրբ Սոփիայի եկեղեցին , որ
Յունաց և Հռովմայեցւոց մէջ
կրօնքի համար եղած կռիւէն 'ի
վեր երեսի վրայ մնացած էր , հի-
մա Յունաց ապաստանարանը ե-
ղաւ . եկեղեցւոյն մէջ ծայրէ 'ի
ծայր բաղմութեամբ լցուեցան ,
ու դռները գոցեցին : « Եթէ աս
մօտալուտ ընդհանուր վտանգին
մէջ , կ' ըսէ 'Բուգաս պոտմագի-
րը , իրօք հրեշտակ մը երկինքէն
իջնար , և աս խօսքերը ըսէր .
'Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ մի-
ացէք , ու ես ձեր թշնամիները
կը հալածեմ' : Յոյները աս հը-
րաւէրը պիտի չընդունէին ու ա-
ւելի () սմանցւոց անձնատուր
պիտ' ըլլային , քան թէ Հռով-
մայ եկեղեցւոյն » :

() սմանեանք տապարներով
դռները կոտորեցին , և բաղմու-
թիւնը ոչխարներու պէս բռնե-
ցին ու գերի տարին : Սարգիկնե-
րը չուաններով և կիները իրենց
գօտիովը զուգ զուգ կապեցին՝ տ-
ռանց տարիքը կամ աստիճանը
դիտելով՝ եպիսկոպոսը դռնապա-
նի հետ , տիկինը ծառայի հետ ,
վանահայրը կոյտի հետ : Եկեղե-

ցւոյն մէջ քստմենի տեսարան-
ներ տեղի ունեցան . սրբոց պատ-
կերները կտոր կտոր եղան , ու ա-
նոնց վրայի զարդերը կողոպտուե-
ցան . ոսկեղէն և արծաթեղէն ա-
մանները յարձակողաց ձեռքը
մատնուեցան , եկեղեցական ըզ-
գեստները ձիերուն վրայ ձգուե-
ցան . խաչելուի վրան Լնիչէրիի
գլխարկ մ' անցուցած ասդին ան-
դին պտըտցուցին : Եկեղեցւոյն
բեմը անասնոց մտուր և պղծու-
թեան տեղի եղաւ : « Ըստպէս ,
կ' ըսէ 'Բուգաս , Լնիս մարգա-
րէին խօսքը կատարեցաւ . 'Բե-
թելայ սեղանին վրէժը պիտ' առ-
նեմ , կ' ըսէ Լստուած , և անոր
սեղանին եղջիւրները պիտի փըշ-
րեմ . փղոսկրեայ ապարանները
պիտ' ապականին , և ուրիշ շատ
ապարաններ պիտ' ոչնչանան , կ' ը-
սէ Լստուած (1) : Չեր տօները
մերժեցի , և ձեր ողջակէզներուն
վրայէն աչքերս պիտի դարձնեմ ,
և զանոնք պիտի չընդունիմ : Հե-
ռացուցէք ինձմէ ձեր երգերուն
ձայները , ես ձեր սրինգներուն
նուագը չեմ ուզեր լսել (2) : Եւ
զովըդեանս վախճանը հասած է ,
ալ չեմ ուզեր անոր պատիժը
երկնցընել , և այն օրը տաճարին
գմբէթները ժողովրդեան աղա-
ղակներովը պիտի հնչեն , կ' ըսէ
Լստուած » (3) : Իրօք Կ . Պօլսոյ
ամենէն մեծ տաճարին գմբէթը
յարձակողաց աղմուկովը և Յու-
նաց կականմունքներովը կը հնչէր :

(1) Լնիս . գ . 14 - 15 . (2) Լնիս .
ե . 21 - 24 : (3) Լնիս . ը . 2 :

րիսպներուն մէկ մասը կը պաշտպանէին, մինչև որ Օսմանեանք երկու ժամէ 'ի վեր քաղաքը կողոպտելէն ետեւ՝ անոնց ետեւէն վրանին յարձակեցան. նոյն ժամանակը նաւահանգստին կողմէն ալ Պէյօղլուէն եկող Օսմանցիները վրայ հասան. Յոյները չդիմացան և տուներնին փախան, զորոնք արդէն կողոպտեր էին թշնամիք։ Ղուկաս Առտարաս յոյն զօրապետը փախչելով, իր տունը մտած ատենը ձեռք անցաւ, Սիւլէյմանայ Օրխան իշխանագլուխ թուռն ալ Մէհմէտ տին ձեռքը չկնալու համար՝ աշտարակի մը վրայէն ինքզինքը վար նետեց։

Հայաստէս 1453 Մայիսի 28ին հին Բիւզանդիա քաղաքը, առաջին Կոստանդինուսի ձեռքովը մեծնալէն 1125 տարի ետեւ ու Օսմանցւոյ յիսուն և երեք օր պաշարմանէն ետքը, առնուեցաւ։ Աս քաղաքը իր հիմնարկութենէն 'ի վեր արդէն քսան և ութը անգամ պաշարուեր և եօթը անգամ թշնամիի ձեռք անցեր էր։ Երեք անգամ Հելլենացիք պաշարեցին զան Պաւսանիասայ, Ալեքիփիագէոսի և Լեոնի իշխանութեան ժամանակը. երեք անգամ ալ Սելբոս, Սաքսիմիանոս և Կոստանդին հռովմայեցի կայսրները պաշարեցին. երկու անգամ՝ Թովմաս և Թորնիկոս բիւզանդացի ապստամբները. երկու անգամ՝ Էլէքսիս Բօմիէնոս և Միքայէլ Պալէոլոգ բիւզանդացի կայսրները. երկու անգամ՝ Պուլղարիոյ իշխանները, մէկ անգամ՝ Ալարաց թագաւո-

րը, մէկ անգամ՝ Ալաւաց իշխանը, մէկ անգամ՝ Ռուսերը, Էւքթոլ և Տիւր իշխանաց ձեռքովը, մէկ անգամ՝ Լատինք՝ Տանտօլօ դուքսին ձեռքովը, եօթը անգամ՝ Երաբացիք՝ ամիրտպետներուն զօրապետաց ձեռքովը, հինգ անգամ՝ Օսմանցիք (երկու անգամ՝ Պայէղիոսայ ժամանակը, մէկ մէկ անգամ ալ Սուսա, Սուրատ Բ. և Մէհմէտ Բ. տուլթաններուն ժամանակը)։ Կոստանդնուպօլսոյ տիրոջներն եղան՝ Պաւսանիաս։ Ալեքիփիագէոս, Սելբոս, Կոստանդին, Էլէքսիս, Տանտօլօ և Միքայէլ Պալէոլոգ, վերջապէս Մէհմէտ Բ. Օսմանեան եօթներորդ սուլթանը։

Մէհմէտ յարձակողներուն հետ մէկտեղ քաղաքը չմտաւ, այլ պարիսպներէն դուրս սպասեց որ բոլորովին առման լուրը առնէ ու անանկ մտնէ. կէս օր մօտ էր, երբ առ լուրը առաւ։ Ան ատեն՝ իր վեղիւրներէն և թիկնապահներէն շրջապատեալ աներկիւղ և համարձակ կործանեալ տէրութեան մայրաքաղաքը մտաւ, և ուղղակի Սուրբ Սոփիայի եկեղեցին գնաց, ձիէն իջաւ ու հետի ներս մտաւ։ Մեծ զարմացմամբ հարիւր և եօթը սիւսները, և զանազան երկիրներէ բերուած վարդագոյն, կանաչ, կապոյտ, սև և ճերմակ մարմարիոնները, աստեղաձև հատաքարերը, և պորփիւրները (սոմաքի ձերմեր), բարձրաբերձ վերնատունները և գմբէթները, դոյնդոյն և ոսկէզօծ ապակիներով աւետարանչաց, առաքելոց, Ետուածածնի և խաչելութեան հսկայաձև պատ-

կերները կը դիտէր . երբ իր ան-
յադ նայուածքը դմբէթներուն
վրայէն ստորին կողմերը դարձուց,
տեսաւ որ ղինուորին մէկը աղնիւ-
մարմարիսն մը կը կտրէր ու կ'աւ-
րէր , որուն երակները այնչափ
ալիքներու կը նմանէին , որ կար-
ծէիր թէ եկեղեցիին չորս դռնե-
րէն ալիքներ դուրս կ'ելլեն՝ դը-
րախտին չորս գետերուն նման :
Մէհէմմէտ իր սուսերովը զար-
կաւ ղինուորին և ըսաւ . « Բա-
ղաքին գանձերը ձեզի թողուցի ,
բայց շէնքերը իմն են » . Ու կի-
սամեռ դուրս քաշեցին նետե-
ցին զան :

Հրամայեց Մէհէմմէտ իր եր-
գեցիկներէն մէկուն որ մահմէ-
տականները աղօթքի կանչէ , ու
ինքը աւագ սեղանին վրայ ելաւ
ու կէս օրուան աղօթքը կատա-
րեց(*) :

Սուրբ Սոփիա եկեղեցին շինեց
մեծն Կոստանդիանոս կայսրը ,
բայց երկու անգամ ապստամ-
բութեան և պատերազմի ժամա-
նակ այրելով և մէկ երկրաշարժէ
մը խարխալելով , թէոքոս և
Յուստինիանոս կայսրները ամբող-
թեամբ նորէն շինեցին : Ըս եկե-
ղեցւոյն մէջ կը կատարուէին թէ-
քաղաքական և թէ կրօնական ա-
մենէն մեծ հանդէսները և տօնա-
խմբութիւնները : Ինչպէս են՝
Թագադրութեան , յաղթութե-
ն , կայսրներուն ամուսնութեանց ,
մեծ տօներուն և եկեղեցական
ժողովներուն հանդէսները : Ըս

եկեղեցին ոչ միայն Կոստանդնու-
պօլսոյ մէջ , այլ և բոլոր Յու-
նաց տէրութեան մէջ մէկ հա-
տէր եկեղեցի և հսկայածն շէնքին
համար :

Հին կայսրները յաղթութե-
ան մայրաքաղաքը դարձածնուն
պէս՝ ուղղակի Ս . Սոփիա եկե-
ղեցին կ'երթային աղօթք կ'ընե-
ին , ուստի Մէհէմմէտ ալ քա-
ղաքին տիրելէն ետեւ՝ աստաճա-
րին մեծ սեղանին վրայ աղօթքը
ըրաւ : Ըս եկեղեցիէն զատ ու-
րիշ մէկ քանի վանքեր և եկե-
ղեցիներ կողոպտեցին ու մզկի-
թի փոխեցին :

Մէհէմմէտ Ըյա Սօփիայէն
դուրս ելլելուն պէս՝ Դուկաս
Նոտարասը իր առջևը բերել տու-
աւ ու ըսաւ անոր . « Տես աս
դիակներուն կոյտերը և գերի-
ներուն գունդերը , ահա քաղա-
քը յանձնել չունենուիդ պտու-
ղը աս է » : Նոտարաս պատաս-
խան տուաւ թէ՝ « Ոչ ես և ոչ
կայսրը իշխանութիւն չունենիք
քաղաքը Օսմանեանց ձեռքը
յանձնելու , որովհետեւ կայսեր
դուրսէն նամակներ եկան , որոնց
մէջ կը քաջալերէին զմեզ որ դէմ
կենանք և անձնատուր չըլլանք » :
Մէհէմմէտ աս լըսելուն պէս ,
աս նամակները խալիլ մեծ վէղի-
րէն եկած ըլլալուն վրայ կասկա-
ծեցաւ . բայց աս միջոցին բան
մը յայտնի չընելով , կայսեր վրա-
յօք լուր հարցուց , և ըսաւ որ
արդեօք նաւով մը փախած է .
քանզի հինգ ձենովացի նաւեր
առագաստին բացած կրցեր են
նաւահանգստէն դուրս ելլել ու
աղաւթիլ . միւս նաւերը բաւա-

* Մահմետականք հինգ անգամ օրը աղօթք
կ'ընեն , զոր համադ կամ Սալատ կը կոչեն՝ եր-
գեցիկի մը հրաւիրանօք , որ Միւհեղլին կը կո-
չուի :

կան նաւաստի չունենալուն համար չկրցեր են փախչիլ : Նոտարաս պատասխան տուաւ թէ կայսեր ինչ ըլլալը չգիտեր . բայց միայն Օսմանեանց յարձակման ժամանակը զան պաշտօնին դրան առջևը տեսեր էր : Ըստ միջոցին երկու Նիխէրի եկան ու Կոստանդինը իրենք մեռցընելին կը հաստատէին : Սէհէմմէտ հրամայեց որ գիակներուն մէջ անոր մարմինը փնտռեն և գլուխը իւրեն բերեն : Ըսկէ ետեւ սկսաւ Նոտարասին միջնորդական խօսքեր խօսիլ, անոր կինը և զաւակները իր առջևը բերել տուաւ և անոնց ամեն մէկուն 1000 ափան փող տալ տուաւ, ու խօսք տուաւ ծովակալին որ կայսեր ժամանակը ունեցած պաշտօնները և ինչքը իրեն կը թողու :

Ըստ երախտիքներէն խաբուելով, Թշուառական Նոտարասը Յունաց տէրութեան իշխանաւոր մարդոց և աւագանիներուն առնունքըը ներկայացուց անոր : Սէհէմմէտ զանոնք փնտռել տուաւ, և անոնց ամեն մէկ գլխին համար սպաննողներուն 1000 ափան փող վճարեց :

Նոտարաս աս կերպ ողբատութի և պատիւ գտնելով, իր պաշտօնը քաշուեցաւ : Ըստ միջոցին՝ Սիւլէյմանայ Օրխան Թուրք և Կոստանդին կայսեր գլուխները օտուր թանին առջևը բերին, աս վերջինը գիակներու մէջ գտնուեցաւ՝ իր ոտքի կարմրագոյն գոշիկներէն ճանչցուելով, որոնց վրայ ոսկեղէն թելերով արծիւներ բաւուած էին :

Արդի Փաղը փաշա ըսուած

հրապարակին մէջ Սէհէմմէտ Կոստանդին ի պատիւ իր Հեղինէ մօրը սիւն մը կանգնեց էր . Թէոֆոս կայսրը զան վերցընել տուաւ, ու անոր տեղը կապարեայ սիւնի մը վրայ եօթը կենդինար ծանրութեամբ արծաթով իր կենդանագիրը շինեց ու հոն տնկեց . Յուստինիանոս կայսրը աս կապարեայ սիւնը պորփուր սիւնի փոխեց, ու եօթը կենդինարնոց արծաթէ արծանը ձիու վրայ իր արոյրէ արծանը թափել տալու գործածեց, որուն ձախ ձեռքը երկրագունտ մը կար վրան խաչ մը, և աջ ձեռքը դէպ ի Արեւելք տարածելով, կայսեր աշխարհիս աս մասին վրայ տիրելը իմացընելու համար :

Նա աս սիւնին վրայ Կոստանդինի գլուխը կախեցին, և արծանին գողող գիրքին հակառակ նոյն իսկ յաղթող Յուստինիանոսին ձիուն ոտքերուն տակը գրին զան : Բոլոր օրը այսպէս արիւն նալից հոն թողուցին, ու իրիկունը գլխուն կաշին հանեցին, և գանգը իբրեւ յաղթուէ նշան ստիական քաղաքները խրկեցին : Կայսեր մարմինը թաղելու հաւանութիւն տրուեցաւ Յունաց :

Կոստանդնուպօլսոյ հետ բազմաթիւ տեղով, Վալթայի վիտար շատ քիչ եղաւ : Մայրաքաղաքին աս արուարձանը ամուր պարիսպներով պատած Ղենովացոց իշխանութեան տակն էր, որոնց նաւերը ամեն տեղ տարածուած էին : Ղենովացիք, Օսմանցոց յաղթութենէն ետեւ, Սաղնուս փաշա Սէհէմմէտին փեսային և վեզիրին ձեռքովը հաշտութիւն

ըրին սուլթանին հետ, ու համարձակ քաղաքին բանլիքները անոր յանձնեցին և աղաչեցին որ իրենց ֆրաս մը չհասնի: Մէհէմէտ Սադուօ փաշային միջնորդութեամբը հաւանութիւն տուաւ և հրամայեց բնակիչներուն որ տեղերէն չջարժին և Ղալթա եկող կայսերական նաւերուն մէջ մտնելու չհամարձակին: Երբ նաւերը Ղալթայի ծովեզերքը հասան, ժողովուրդը անոնց վրայ թափնեցան, բայց Օսմանիք դէմ կեցան և քանի մը հոգի սպաննեցին: Գերի չեղած Յոյները Ղալթա անցան, ու աղաւեցան. «Ֆրայն Նոտարաս» կոչ տանդնու պօլսոյ իր պալատին մէջ բնակելու հրաման առաւ:

Հետեւեալ օրը Մայիսի 30ին, այսինքն՝ Չորեքշաբթի օրը Մէհէմէտ ձիով քաղաքին բոլոր տեքը պտրտելու տոտենը Նոտարասին բնակարանը գնաց, որ աւոր տուցաւ ելաւ, ոտքը ինկաւ և իր գանձերը անոր ցուցուց, ըսելով թէ՝ «Ըս ամեն գանձերը սուլթանին համար պահեցի: — Ըս գանձերը և քաղաքը, հարցուց Մէհէմէտ, ո՞վ ինձի տուաւ: — Ըստուած, պատասխանեց Նոտարաս: — Ուրեմն, կրկնեց Մէհէմէտ, պէտք է որ Ըստուծոյ շնորհակալ ըլլամ և ոչ քեզի»: Ըս նախառաջից խօսքերէն ետեւ՝ Նոտարասի կնոջը անկողնոյն քովը գալով, որ հիւանդ պառկեր էր, սկսաւ մխիթարել զան, և հրամայեց որ ինքզինքը աղէկ նայի. Նոտարասին զաւակները իր առջևը բերել տուաւ, որոնք անոր ոտքը ինկան և խո-

նարհուլթիւն ըրին:

Ըսկէ ետեւ դարձեալ ձի հեծաւ Մէհէմէտ ու քաղաքին բոլոր տեքը պտրտեցաւ. բայց քաղաքը աւերած էր, փողոցները աւաւաւ դարձած, և տունները դատարկացած. քանի մ' աւաւաւ մարդիկ սուրերնին բացած առդին անդին կը թափառէին աւար փնտռելու համար: Քաղաքին մեծագոյն մասը աչքէ անցնելէն ետեւ՝ սուլթանը կայսերական պալատը մտաւ, և անմարդացեալ սրահներուն մէջէն անցնելով, սիրտը ելաւ ու մէկ պարսկերէն տաղ մ' ըսաւ, որով մարդկային փառաց անցաւորութիւնը և փոփոխականութիւնը կ' ուզէր ցուցնել:

Ըստու ամենայնիւ աս մտածութիւնը, իր յաղթութեանը վրայ պարծենալու, ինքզինքը զեղխութեան տալու և անգլթութեւ գործքեր ընելու արգելք չեղաւ. պալատին մօտ մէկ փառաւոր սեղան մը դնել տուաւ, և ուրախութեամբ քիչ մը գինի աւելի խմելուն համար՝ կէս գինովացած ներքինապետին հրամայեց որ երթայ Նոտարասին խիստ գեղեցիկ չորեքտասանամեայ զաւակը ուզէ ու իրեն բերէ: Նոտարաս յուսահատած՝ պատասխան տուաւ նուիրակին թէ աւելի կ' ուզէ իր որդին դահիճի մատնել, քան թէ սուլթանին: Ըս պատասխանին վրայ՝ Մէհէմէտ դահիճներ խորհեց որ Նոտարասը և անոր ընտանիքը իր առջևը բերեն: Օղակալը իր զաւակներովը սուլթանին դրան առջևը թողուցին բաց ի չորեքտասանամեայ գե-

ղեցիկ որդիէն, որ Մէհէմմէտին քովը տարին :

Այս միջոցին՝ Նոտարաս իր զաւակները քաջալերեց որ իբրեւ քրիստոնեայ յեռնին, և աս կերպով վերջացուց իր խօսքը. «Արդար ես դու Տէր» : Առաջ զաւակները մէկիկ մէկիկ իրենց հօրը աչքին առջևը գլխատուեցան. Նոտարաս հրաման խնդրեց, գընաց մօտակայ մատուռին մէջ քանի մը վայրկեան աղօթք քրտու եկաւ իր գլուխը դահիճին յանձնեց, և իր մարմինը իր զաւակաց տակաւին դրաք և արիւն նաշաղախ դիակներուն վրայ ինկաւ : Սեռեալներուն գլուխները սեղանատունը տարին և սուլթանին ցուցուցին, իսկ գիակները դուրսը նետեցին, և թաղելու իսկ արժան չտեսան :

Մէհէմմէտ աղջկան մը գրգըռանօքը, որն որ չափողանց կը սիրէր, արդէն ներուած Յոյները Ալեքթ պազարի մէջ գլխատել տուաւ. Վենետիկի և ըվպանիայի հիւպատոսները իրենց զաւակներովը աս պատիժէն չազատեցան : Բօնթարէնօ և ուրիշ տասը աղնուական վենետիկցիներ Սաղնուս փաշա վէզիրին 7000 ոսկի տալով հաղիւ կրցան ազատիլ :

Իզիտսրոս կարտինալը իբրեւ գերի ծախուեցաւ ու Ղալաթիա բերուեցաւ, ուրկից հնարքով մը նսւ մը մտաւ ու փախաւ : Փրանզաս պատմագիրն ալ իր բռնոր ընտանիքովը գերի ինկաւ ու ճամբով մը փախչելով, Պեղոպոնէս գնաց իր կնոջ հետ. իսկ տղան և աղջիկը սուլթանին կանանոցը տարուեցան : Յունաց

խիստ գեղեցիկ տղաքները և աղջիկները Մէհէմմէտին համար պահուեցան, ու մէկալները Ասիա և Աքրիանուպօլիս՝ բռնեցան : Այսպէս քաղաքին պաշտպանութեանը համար մեռնելու համարձակութիւն չունեցողներուն գլուխը մէկ մէկ կերպ դժբաղդութիւն եկաւ :

Նոտանդնուպօլսոյ նաւահանգստին կողմի մէկ ամրոցն ալ պաշարման ժամանակը քաջութեամբ կրետացիք կը պաշտպանէին, բայց երբ Նիսովացուոց փախչիլը և Օսմանցուոց իրենց ետեէն յարձակիլը տեսան, Ղալաթիա փախան : Յուստինեանն ալ, որ վերք մը ստանալով կայսեր քովէն փախչէր էր, շատ չանցաւ՝ ամենալէն և տրամութեանէն, կամ գուցէ իր վերքին սաստկուէն մեռաւ :

«Երբ Յարձակման երրորդ օրը, կ'ըսէ Գուգաս պատմագիրը, Մէհէմմէտ հրամայեց որ իր բանակը և նաւատորմիլը իրենց տեղերնին երթան. նաւերը ընկղմելու չափ բեռնաւորուած էին, բայց ինչ տեսակ բեռ կը կարծէք որ ըլլար. ամենուն մէջը՝ ծանրագին հանդերձներ, ոսկեղէն և արծաթեղէն անօթներ, արոյրէ և անագէ ամաններ, գերիներ, քահանաներ և աշխարհականներ, միանձուք և կոյսեր լցուած էին : Բանակին վրանները գերիներով և նոյն օրինակ կողոպտուաներով լեցուն էին : Օտարելու համար՝ մէկը քահանայական զգեստ կը հագնէր, ուրիշ մը ոսկեկուռ վիժակները ձիու վրայ կը դնէր իբրեւ տապճակ (կաշ) : Ոմանք սրբանուէր ա-

մաններու մէջ կերակուր կ'ուտէին և սկիհներով գինի կը խռմէին : Կառքեր բեռցած գրքեր Արևելք և Արևմուտք խրկուեցան, և մէկ արծաթի՝ տասը հատոր Արիստոտէլի, Պլատոնի, առողաժառանգներու և ուրիշ հեղինակներու գործքերը կը ծախէին : Աւետարաններուն վրայի ոսկի դրուաբը կը հանէին ու կը ծախէին, և ետքը գիրքը կը նետէին : Սրբոց պատկերները կ'ոյրէին, և անոնց կրակովը կերակուր կ'եփէին » :

Մէհմէտ Թէ և աշխարհաւիպ, բայց միանգամայն աշխարհաշէն ալ էր և իր հպատակներուն խաղաղութեանը հոգ տանող : Ուստի չորրորդ օրը՝ Մէհմէտ Արստանդնուպօլիսը նորոգելու և ժողովրդով լեցնելու հարկաւոր եղած միջոցները սկսաւ ի գործ դնել : Ամեն տեղ ձայն հանեց որ քաղաքին պահուող բնակիչները գուրս ելլեն ու իւրաքանչիւր ոք աներկիւղ իր տունը երթայ և առաջուան պէս ազատ ըլլայ : Յունաց պատրիարքը՝ մեռած ըլլալով, հրամայեց Մէհմէտ որ անոր տեղը ուրիշ մ'ընտրեն և ըստ իրենց ծիսի ձեռնագրեն զան* :

* Կայսերոց ժամանակը՝ պատրիարքաց ձեռնագրութեան հանգէրը այսպէս կը կատարուէր, նորընտիր պատրիարքին գահարնելով և մարգարիտներով զարդարուած ոսկի գաւառան մը կուտային, ու փռուաւոր զարդարուած կայսերական ձիու մը վրայ հեծցուցած՝ ընկերութեամբ ամեն կղերիկոսաց պատրիարքին պալատը կը տանէին, ուր երկցապետները օրինաց և սովորութեան համեմատ պարգևներ կու տային : Կայսրը ծերուկոյտին մէջ տեղը իր գահին վրայ նստած՝ գլուխը բաց անոր եպիսկոպոսական գաւառանը կու տար, կայսեր առաջին մատրանասկտը զան կ'օր

Ահրամանին վրայ՝ գերութենէ և մահուանէ ազատուող եկեղեցականները և աշխարհականները ժողովք ըրին, ու Վեդորգ Սգօրթիսը, որ Վեննատիոս ալ կը կոչուի, պատրիարք ընտրեցին ու կայսերաց ժամանակուան պէս ձեռնագրութեան հանգէրը կատարեցին : Մէհմէտ նորընտիր պատրիարքը մեծ խնջոյքի մը հըրաւիրեց, և մեծ յարգանք պատուեց զան : Բարեկամական երկար խօսակցութենէ ետեւ, մեկնելու ժամանակը՝ ծանրագին դաւադան մը տուաւ. ետքը՝ մինչև դաւիթը անոր հետ եկաւ, Թէպէտ և Վեննատիոս աղաչեց զան որ ետ դառնայ. սուլթանը իր ամեն աւագանիներուն հրամայեց որ պատրիարքին հետ ընկերանան : Վեննատիոս իրեն ընծայ տրուած գեղեցիկ ձին հեծած՝ մինչև Ս. Առաքելոց եկեղեցին գնաց, քանզի հոս բնակելու ուրօշեր էին, Ս. Սոփիա եկեղեցւոյն տեղը, որ մզկիթի փոխուեր էր : Բայց աս եկեղեցւոյն թաղը խիստ ամայի դարձած ըլլալուն և քանի մ'անգամ՝ անգթութե գործքեր պատահելուն համար՝ Վեննատիոս աղաչեց զսուլթանը որ պատրիարքական աթոռը Ամենասուրբ Կոյս եկեղեցին փո

հնէր, ու եկեղեցական երգերէն ետեւ՝ կայսրը սոք կ'ելէր արքունի գաւառանը աջ ձեռքը բռնած, նորընտիր պատրիարքը երէք անգամ ժողովոյէան առջև կը խոնարհէր, և կայսեր սոքերը կ'իյնար : Կայսրը արքունի գաւառանը վեր վերցնելով, աս խօսքերը կ'ըսէր ան ատեն. « Ամենասուրբ Երրորդութիւնը, որ ինծի թագաւորութիւնը ստուաւ, հաստատէ զքեզ ի պատրիարքութիւն նոր Հռոմի » : Այսպէս պատրիարքը կայսերէն իր իշխանութիւնը կ'առնէր :

խազրէ, որն որ ետքը Ֆէթհիէ ըսուած մզկիթի փոխուեցաւ :

Մէհէմմէտ Գեհնաաթիսին վը կայագիր մը տուաւ, որուն մէջ պատրիարքին հաստատութիւնը, եկեղեցեաց անկէ ետեւ մզկիթի չփոխուիլը, քրիստոնէից ամուսնութեանց, յուղարկաւորութեց և ուրիշ տօնախմբութեց հանգէսները աներկիւղ կատարուիլը կը հաստատէր :

Կոստանդնուպօլսոյ Յոյները այսպէս խաղաղքնելով, Մէհէմմէտ Գալթաի անցաւ : Լատինաց նաւերը փախչող Ղենոփաղինները գրի առնուեցան, անոնց տուններուն դռները կոտորեցին, բայց չկողոպտեցին. այլ կարաւ սիքներուն ցանկը գրեցին, և անոնց տէրերուն երեք ամիս պայմանաժամ տրուեցաւ. աս պայմանաժամէն ետեւ՝ չեկողներուն տունները կարտսիքներով տէրութեան գրաւուեցան :

Ետքը հրամայեց Մէհէմմէտ որ Գալթայի ցամաքի կողմի պաւրիսպները կործանեն, բայց նաւահանգստին կողմինները թողուն : Կոստանդնուպօլսոյ ամբողջները մեծցընելու և ամրացընելու, ու անմարդացեալ քաղաքը բնակիչներով լեցընելու համար՝ նախ սրմադիրներ և կիրեփողներ ժողովեց ու ետքը հրամայեց սպառնալէօք որ Տրապիզոնէն, Արնոպէն և Եսփրօս քաթթրօնէն հինգ հազար ընտանիք գան ու Կոստանդնուպօլսի բնակին :

Իր ծառաներէն Սիւլէյման առնունով մէկուն յանձնեց, որ մինչև Օգոստոս՝ պարխաղները

նորոգելու համար պէտք եղած կիրը պատրաստել տայ, և մինչև Սեպտեմբեր՝ գաղթականները Կոստանդնուպօլսոյ մէջ զետեղէ : Մէհէմմէտ հրովարտական հանց որ ան ամեն Յոյները, որոնք կայսրութեան ժամանակը իշխանութիւն ունէին, իր քովը գան ու ինքը զանոնք աւելի մեծ աստիճաններու պիտի հասցընէ. ասոր վրայ՝ շատ ազնուատոհմ Յոյներ որոշուած օրը, այսինքն՝ Պօղոս և Պետրոս առաքելոց տօնին՝ Կոստանդնուպօլսի եկան, բայց իրենց աս չափազանց փառահովթքը կեանքերին զոհեցին :

Կոստանդնուպօլսիւր առնելէն քսան օր ետքը՝ (18 Յունիս 1453) Մէհէմմէտ դէպ ՚ի Եգրիանուպօլսի ճամբայ ինկաւ՝ Յունաց ազնուատոհմ կոյսեր և տիկիներ հետը առած, որոնց մէջ կը գանուէր նաև Կոտարասայ աներկիւղ և առաքինի կինը, որ ճամբան մեռաւ : Մէհէմմէտին ուղղեկիցներուն հետ Ղենտէքէի գերդաստանէն Խալիլ փաշա մեծ վէզիրն ալ կար, որուն գըլուխը կտրել տուաւ : Օսմանեան տէրութեան մինչև այն օրը ունեցած երկու հարիւրի չափ մեծ վէզիրներուն մէջ Խալիլ առաջինը եղաւ որ գլխատուեցաւ. ասորմէ ետեւ մինչև հիմա գրեթէ քսան անգամ աս բարձրաստիճան իշխանաւորները սպաննուած են : Եղաքէն՝ Խալիլ մեծ վէզիրը գաղտուկ կերպով Յունաց բարեկամ էր, որոնցմէ կաշառք անգամ կերած էր : Օր մը՝ Մէհէմմէտ, Կոտարասայ հետ

խօսեցած ատենը՝ հարցուց անոր թէ ի՞նչ պատճառաւ Յոյները ան աստիճան յամառութեամբ իրեն դէմ դրին, Նոտարաս Խալիլի Յունաց գրած նամակները ցուցուց, որոնց մէջ Խալիլ ըսեր էր թէ՝ «Այնքէն զիմացէք, քաջութեամբ կռուեցէք, ու սուլթանը յուսահատելով ետ պիտի քաշուի»։ Մէհէմմէտ Խալիլը ըստորերկրեայ բանտի մը մէջ նետել տուաւ, որ քառասուն օր հոն մնալէն ետեւ՝ գլխատուեցաւ։ Անոր հարստութիւններէն 120 000 տուգադ տէրութեան գանձը գըրաւեց։ Անոր Եագուպ և Մէհէմմէտ փաշա խորհրդակիցներուն ինչքն ալ նոյնպէս տէրութեան եղաւ։ Խալիլի բարեկամները անոր մահուան վրայ չըսցին, որովհետեւ տէրութեան կողմէն տրգիւլուած էր։

Արդէն երկար ատենէ ՚ի վեր Մէհէմմէտ՝ Խալիլ վէզիրին Յոյներէն կաշառք ուտելուն վրայ կը կասկածէր։ Ուստի օր մը շղթայ յով կապուած աղուէս մը տեսնելով, ըսաւ․ «Ո՛վ անմիտ, ինչո՞ւ Խալիլին չդիմեցիր որ զքեզ ազատէ»։ Աս խօսքին վրայ՝ վէզիրը զարհուրեալ հրաման խնդրեց որ Մէքքէ ուխտի երթայ, որպէս զի սուլթանին բարկութենէն ազատի․ բայց Մէհէմմէտ հրաման չտուաւ։

Ագրիանուպօլսէն Պարսկաստանի շահին, Եգիպտոսի սուլթանին և Մէքքէի իշխանին՝ հրովարտական խրկեց, որոնց մէջ Կոստանդնուպօլիսը առնելը կ'իմացընէր։ Նոյն ժամանակը՝ Եւրոպական դրացի քրիստոնեայ տէ-

րութիւններէն խնդակցութեան դեսպաններ եկան, որոնցմէ տարեկան հարկ պահանջեց։ Սերվիյ իշխանէն 12 000, և Պեղոպոնէսի իշխանէն 10 000 տուգադ հարկ խնդրեց․ իսկ Քիոսի և Լէսփոսի Ղենովացի իշխանները 9 000 տուգադ տարեկան հարկ վճարեցին աս երկու կղզիներուն համար։ Տրապիզոնի և Սեաւ ծովի նաւահանգստի քաղաքներուն բռնակիչներէն տարեկան 2 000 տուգադ խնդրուեցաւ։ Բոկուսացւոց հարկը աւելցուց սուլթանը, ու 1 500ը 3 000 ըրաւ․ որովհետեւ աս հասարակապետութիւնը Յոյն փախստական անուանի զօրապետաց և դիտակախաց հիւրընկալութիւն ըրեր էր։

Պեղոպոնէսի Յոյները իրենց զգնական Ալպանացւոց հետ և իրենք իրենց հետ անհամաձայն էին։ Յունաց վերջին կայսեր Ղեմետրիոս և Թովմաս եղբարքը Կոստանդնուպօլիսը առնուելէն ետեւ՝ ուղեցին Իտալիա փախչիլ, Եւրոպայ՝ Ալպանացիք կողմէն տրոս անուն զօրապետին առաջ նորդութեամբը ապստամբեցան, և ուղեցին Պեղոպոնէսի տէրութիւնը անոնց ձեռքէն յափշտակել։ Ղեմետրիոս և Թովմաս փախչելէ ետ կեցան, ու սուլթանին հարկ վճարեցին, որ 10 000 տուգաթին տեղ 12 000 ուղեց։ Ալպանացւոցմէ զատ՝ Սանուէլ Քանդակուղէնը, որ ժամանակաւ կայսեր տեղը անցնիլ ուղեր էր, Յոյն ապստամբներուն գլուխը անցնելով, Պեղոպոնէսի պիտի տիրէին, թէ որ Մէհէմմէտ Թուրա խանը Օս-

մանեան բանակով մը Պալէստինայէն ելող զինուորական շարքեր : Թշնամիք յաղթուեցան , և տաւր հաղար Ալպանացի կիներ () մանցուց ձեռքը գերի ինկան : Թուրա խան խրատեց երկու եղբայրները ու ըսաւ . “ Թէ որ սուր թանը ձեզի չմեղքընար ու գրեթէ կորսուած երկիրը նորէն ձեր իշխանութեանը յանձնել չիտար , անտարակոյս պիտի կորսուէիք : Փորձով կը տեսնենք որ դուք իշխանութիւն վարելը չէք գիտեր . ուստի հարկաւ կը պարտաւորիք ձեր հպատակները աղէկ կառավարելու : Այնչէն զգուշացէք ներքին ապստամբութիւններէն , աշխուժութեամբ անոնց առաջը առէք , և ապստամբներուն գլուխը ջախջախելու միջոցնաք : Երկու բանով մենք () սմանցիքս այսչափ զօրաւոր եղանք . չարերը պատժեցինք և բարիները վարձատրեցինք : Թէ որ ժամանակին պարագաները չներեն որ չարագործին պատիժը տանք , թողութիւն կու տանք անոր . բայց երբ ամեն բան կը խաղաղի , առկա խեղ մնացած պատիժը ’ի գործ կը դնենք ու վրէժխնդիր կ’ըլլանք : — Թէ որ իրարու համաձայն էք , ձեր գործքերը խաղաղ և յաջող ընթացք մը պիտ’ ունենան . բայց երբ ձեր մէջը գրգռութիւն մտնէ , գործքերնիդ շատ տարբեր պիտ’ ըլլան ” : Աստուծոյ բերէն , Թուրա խան մեկնեցաւ :

Մէհմէտ այն ձմեռը խաղաղութեամբ Ադրիանուպոլիս անցուց : Սիլիվրի և Պիլատոս քաղաքները , որոնք Կոստանդնու-

պօլսոյ առջեւ իբրեւ երկու պահանորդ կը գտնուէին , մայրաքաղաքին առնուելէն առաջ , իրենց պարիսպներուն ամրութեանը վրայ վստահացեալ , () սմանեան թեթեալօր գնդերու դէմ դուրեր էին , բայց հիմա սուր թանին յաղթող սուրէն վախցան ու անհնաւոր եղան :

Մէհմէտ Կոստանդնուպօլսոյ և անոր շրջակայ քաղաքներուն տիրելով , որոշեց որ Սերվիոյ տիրէ : Բիւզանդիան առնուելէն տարի մ’ ետքը , գարնան մէջ՝ Սերվիոյ Գէորգ իշխանին դեսպան մը խրկեց և ըսաւ . “ Այդ քու թագաւորած երկիրդ քուկէ չէ , այլ Ազարի Սիսանոս որդւոյն է , ուստի Ազարի աղջիկը իմ մօրուս ըլլալուն համար իրաւամբ ինծի կ’ ինայ : Այլ ևս հօրդ բաժինը ինչպէս նաև Սօֆիան կը թողում քեզի : Թէ որ աս իրաւաւ խոհութիւնը չնդունիս , գիտցած ըլլաս որ վրագ պիտի գամ ” :

Ստտիկ պատուէր տուաւ դեսպանին որ քսան և հինգ օրէն ետ դառնայ , եթէ ոչ՝ իր գլուխը պիտի կորսնցընէ և մարմինը վայրի գաղանաց պիտի նետուի : Այս միջոցին Գէորգ Դանուպէն անդին անցեր էր որ Հունիատէն օգնութիւն ուղէ . ուստի Սերվիոյ մինչև Գէորգին ետ դառնալը դեսպանը սպասեցուցին , ու իրենք քաղաքները ամրացընել և պաշար ժողովել սկսան : Երբ դեսպանը երեսուն օր ուշացաւ , Մէհմէտ բարկութեամբ իր բոլոր զօրքերով Փիլիպպի եկաւ , ուր դեսպանը գտաւ և հազիւ անոր կեանքը շնորհեց , երբ

ուշանալուն պատճառը իմացաւ ։

Սաճառները գետը անցնելով ,
Թրնովայի բոլորովիքը եղած եր-
կիրը աւերեր , և աւարով ետ
դարձեր էին ։ Մէհէմէտ Փիլիպ-
պէէն դէպ 'ի Սօֆիա վաղեց , իր
բանակին մեծագոյն մասը հոս
թողուց , և ինքը քսան հազար
ձիաւոր զօրքով Սերփիա մտաւ ա-
ռանց արգելքի . որովհետեւ Ղէ-
որդ պատուիրեր էր իր հպատա-
կաց որ ամրոցները պաշտպանեն ։
խոստանալով որ Սաճառները ան-
յապաղ պիտի գան զիրենք ազա-
տեն ։ Մէհէմէտ իր բանակը եր-
կու թեւի բաժնեց . որոց մէկը
Մէմէնտրէի վրայ խրկեց , ու միւ-
սը Օսթրովիցի կամ Սիվրի հի-
սարի . աս ամրոցները երկրին գը-
խաւոր բանիւքներն էին ։ Չիա-
ւոր զօրքերը բոլոր Սերփիան առ-
պատակեցին ու յիսուն հազար
գերի բռնեցին , որոց չորս հա-
զարը կոստանդնուպօլսոյ շրջակայ
գիւղերը խրկուեցան հոն ժողո-
վորդով լեցնելու համար ։ Մե-
մէնտրէ Օսմանցւոց դէմ դիմա-
ցաւ . թէ և արտաքին պարիսպ-
ները կործանեցան , բայց ներքին
բերքը անառիկ եղաւ ։ Օսթրո-
վիցը , երկար ատեն դիմանալէն
ետեւ՝ երբ Օսմանցւոց թնդա-
նօթներէն պարիսպները խորտա-
կեցան , դռները բացաւ ան դա-
շամբ որ՝ զօրքերը ազատ պիտ' ըլ-
լան ։ Թէ և աս դաշինքը երգու-
մով հաստատուեցաւ , բայց երբ
անձնատուր եղան , բոլոր ամրա-
կանները գերութեան քշուեցան ։

Մէհէմէտ Մէմէնտրէի պաշա-
րումը վերցուց , Սօֆիա եկաւ ,
ասկէց ալ Ագրիանուպօլիս , ուր

գերիները բաժնեց՝ խիստ գեղե-
ցիկ երիտասարդները իբրեւ աւա-
րին հինգերորդ մասը իրեն պա-
հելով ։

Ֆիրուզ պէյը երեսուն հազար
հոգւով Քրուսովաց թողուց
Մէհէմէտ որ Սաճառաց և Սեր-
վաց դէմ գնէ ։ Հունիստ և Ղէ-
որդ Օսմանցւոց վրայ եկան ,
յաղթեցին և Ֆիրուզ պէյը գե-
րի բռնեցին , ետքը՝ յառաջ ան-
ցան , երկիրը աւերեցին ու Փի-
րոթա և Վ իտին քաղաքները կը-
րակի տուին ։ Մէհէմէտ իր զօր-
քերը առաջ շարժեց . սակայն
Հունիստ արդէն յաղթութեամբ
իր երկիրը քաշուեր էր , և Ղէ-
որդ 30 000 ոսկի տարեկան հարկ
խոստանալով , Մէհէմէտ հաշ-
տութիւն ըրաւ (18 Ապրիլ 1454) ,
և կոստանդնուպօլիս դարձաւ ։

Վ ենետիկցւոց հետ ալ հաշ-
տութիւն ըրաւ , և հրաման տու-
աւ որ Վ ենետիկի հասարակապե-
տութեան հպատակաց պաշտպա-
նութեանը համար դեռսպան մը
կենայ Բիւզանդիա ։ Ասկէ ետեւ՝
սկսաւ տէրութեան նոր մայրա-
քաղաքը շքեղացնել , և ներքին
կառավարութիւնը կարգաւորել .
մղկիթ մը շինեց 'ի պատիւ Սար-
գարէին Լյուպ դրօշակրին* , և

* Ըստ մահմետական աւանդութեան՝ Էյուպ՝
Սարգարէին դրօշակիրը և խիստ երևելի ըն-
կերներէն մէկն էր ։ Քրիստոսի 668 թուակա-
նին՝ Եղիս Արաբացւոց իշխանին հետ կոս-
տանդնուպօլսոյ պաշարմանը գալով , պարիսպ-
ներուն տակը մտեր է . իր վերջին վայրկեա-
նին մէջ մարգարէացեր է որ օր մը մահմետա-
կան իշխան մը Յունաց մայրաքաղաքը պիտի
առնէ և իր գերեզմանը պիտի պատուէ ։
Սուլթան Մէհէմէտ , կ'ըսեն , աս մարգա-
րէութիւնը խմանալով՝ Սգէմանտալին օրէնս
գէտին աղաչեց , որ Աստուծոյ հարցնէ թէ

Վոստանդնուպօլսոյ մէջ տեղը
Յունաց կայսերաց և Ս. Առա-
քելոց եկեղեցւոյն աւերակաց
վրայ մեծ պալատ մը շինեց, որ
հիմա Իսթի Աբայ կը կոչուի :

Խալիլի թշուառ մահուանէն ե-
տե՛ մեծ վէզիրութեան պաշտօ-
նը դատարկ մնաց գրեթէ տարի
մը, որ մինչև հիմա պատահած
չէ. Մէհմէտ իր Մահմուտ
փաշա մտերիմը, որուն հայրը
յոյն և մայրը սերվացի էր, մեծ
վէզիր անուանեց :

1455ին գարնան մէջ՝ Իսհազ-
պէյին Իսա պէյ որդին, որ Օս-
մանեան տէրութեան եւրոպա-
կան սահմանադլուխներուն կա-
ռավարին էր, իմացուց Մէ-
հմէտին թէ գիւրին է Սերվիա
մտնել և անոր տիրել : Անմիջա-
պէս Մէհմէտ իր զօրքերը Ա-
գրիանուպօլսոյ մէջ կենդրոնա-
ցուց, ու գնաց Իսթիւպի արև-

մարգարէին գրօշակին գերեզմանը ուր կը
գտնուի : Օրէնդէտը աղօթքի կայնեցաւ, և
տեսիլք մ՝ երեցաւ անոր, որ Էյուպ ան-
ձամբ իր գերեզմանին տեղը ցուցուց, ու ի
մացուց որ հոն գետինը քիչ մը փորեն, ջուրի
աղբիւր մը և ձերմակ մարմարին մը պիտի
գտնեն, որուն վրայ եբրայերէն գրեր փորա-
գրուած են Հեռեհալ առտու՝ Ագշեմէտովն
սուլթանը օրոշեալ արուարձանը տարաւ, որ
անկէ ետեւ մինչև ցարդ Էյուպ կը կոչուի,
պարիսպներուն տակը փորել տուաւ, և իրօք
աղբիւր մ՝ ու մեծ տաղանդաբար մը գտաւ,
որուն վրայ արձանագրութիւն կար, կ'ըսեն :
Մէհմէտ աս տեղը մղիլթը շինեցէն ետեւ,
Շէմէտովնին ու աւագանիներուն հետ հոն
գնաց ու աղօթք ըրաւ, և օրէնդէտը անոր
գեղեցիկ վաղակաւոր (Էալապան) մը տուաւ :

Աս սուր տալու սովորութիւնը, որ Մէհմէ-
տ Բ. էն ի վեր յաջորդներուն դահլ էլել-
նէն հինգ կամ վեցը օր ետքը ի գործ կը դե-
նեն, Բալթիկի Էյֆ կ'ըսուի, և օծման ու
պսակման տեղը կ'ըլլայ :

մտեան կողմը Գարաթովա* լերան
տակը բանակեցաւ :

Սերվիան նուաճելու համար ու-
րոշեց որ առաջ աս երկրին Նո-
վպրոտ կամ Նովապիւրտէ խիստ
ամուր և խիստ հարուստ քաղա-
քին տիրէ : Իսա փաշային ձեռ-
քով անոր կառավարչին առա-
ջարկեց որ անձնատուր ըլլայ ի-
րեն. երբ անիկա յանձն չառաւ,
քաղաքը պաշարեց և ութը օր
շարունակ ռմբակոծելէն ետեւ
Յունիսի 1ին անոր վրայ յարձա-
կեցան ու տիրեցին : Քաղաքին
մէջ անբաւ գանձեր գտան, ու
րոնք Օսմանեան զօրաց բաժնու-
եցան : Իսորմէ ետքը՝ Թրէփձա
և Թաշհիսար ամրոցները իրենց
հարստութիւններովը Օսման-
ցւոց ձեռքը անցան : Մէհմէտ
Գոսովայի դաշտը իջաւ, և Սու-
րատ Ա. իր հաւուն յիշատակին
համար, որ հոն մեռեր էր, ա-
ռատ պարգևներ բաշխեց իր զօ-
րաց, և միայն իր պահապան ու-
ղեկիցներովը Ագրիանուպօլսոյ
վրայէն Վոստանդնուպօլիս գաւ-
ձաւ, ու սիրոյ և գինւոյ զուար-
ճութեանց տուաւ ինքզինքը :

Մէհմէտայ Նովապրոտի դէմ
ըրած պատերազմէն առաջ, Հը-
ռոգացւոց մագիստրոսին կողմէն
Ագրիանուպօլիս գետապաններ ե-
կեր էին և մեծ պարգևներով
կ'ուղէին բարեկամութեան դա-
շինք մը հաստատել : Երբ վէզի-
րները անոնցմէ հարկ կը պահան-
ջէին, գետապանները պատասխան
տուին թէ իրենք չեն կրնար ա-

* Աս լեռը իր արծաթի հանքերովը երևելի է :

սոր հաւանիլ, և (Սամանցի դեսպան մ' իրենց հետ գալով, կրօնայ մագիստրոսին հետ խօսիլ: Վէգիւրներէն մէկը անոր հետ գընաց, և երբ Հռոդոս հասաւ, մագիստրոսը պատասխան տուաւ թէ Հռովմայ պապը արգիլած է սչ միայն տարբեր կրօնք ունեցող իշխանաց, այլ և բրիտոնեայ թագաւորաց և տէրութեց իսկ հարկ չվճարել: այսու ամենայնիւ ինքը պատրաստ է ամեն տարի ընծաներ խրկել դեսպաններու հետ: բայց թէ որ սուրբանը աս կերպ մեծարանաց չհաճիր, ուղածը կրնայ ընել: Աս պատասխանին վրայ՝ Հռոդոսի ասպետներուն դէմ պատերազմ հրատարակեց, ու շուտով հարիւր ութսուն նաւերէ և նաւակներէ բաղկացեալ տորմիլմը պատրաստել տուաւ ու Նովոպրոտի առնուէլէն անմիջապէս ետքը՝ աս նաւախումբը Համզա պէյին հրամանատարութեանը յանձնեց, որ նախ Նոփոսի վրայ գընաց, ու նաւահանգստէն դուրս խարխիս նետեց: Աս կղզւոյն ճեւովացի դուքսը Վուգաս պատմագրին ձեռքովը՝ ութը մետաքսէ զգեստներ, վեցը հազար արծաթ ֆիօրին, քսան եղ, յիսուն ոչխար, ութը հարիւր կշիռ գինի, հաց և պաքսիմատ: տասը կենդինարէն աւելի պանիր և նաւաստեաց համար անբաւ պաշարներ ընծայ խրկեց: Համզա քառասուն և ութը ժամ հոս մնալէն ետեւ՝ Քիոս գիմեց, բայց ասոր բնակիչները ոչ պատիւ ըրին և ոչ սլարգաններ խրկեցին: Համզա ծովապետը սուրբանին

հրամանագիրը կղզւոյն դեսպաններուն կարգաց և քառասուն հազար ոսկի պարտքերնին խընդրեց: ասոնք ուրացան և իմացուցին որ ամենեւին պարտք չունին: Համզա պէյ ոչ նաւահանգիստը մտնել կրնար, որուն բերանը քսան կտոր աղէկ ղինեալ նաւեր կային և ոչ քաղաքին վրայ յարձակիլ, որուն բոլորովորէր երեք գրկաչափ խորութեամբ կրկին խրամներ բացուած էին, և բազմաթիւ իտալացի քաջամարտիկաններ կը պաշտպանէին զան: ուստի՝ բաւական սեպեց քաղաքէն դուրս եղած այգիները և պարտէզները աւերելու:

(Սամանեան նաւատորմիդը Քիոսէն մեկնեցաւ ու Հռոդոս գընաց: բայց աս կղզւոյն ամրութիւնները Քիոսիմէն աւելի ըլլալուն համար՝ Համզա որոշեց որ անխորհուրդ յարձակում մը չընէ: Ուստի ասկէ ալ Քոս կղզին գնաց, որոնց քաղաքը աւերած գտաւ: աւերակաց մէջ մընացած քանի մը ծերերը և կիները իմացուցին թէ երկրին բնակիչները և ասպետները Ռաքէա բերդը քաշուած են: Համզա այն տկար ժողովուրդը նաւերուն մէջը առաւ և նոյն բերդին վրայ գիմեց: առաջարկեց ամրականներուն որ անձնատուր ըլլան, բայց անոնք ասոր հակառակ՝ թնդանօթներով պատասխանեցին: Քսան երկու օր հոսկեցաւ Համզա, այսչափ միջոցին՝ բերդին վրայ ելլելու, և իր մեքենաները դործածելու փորձ փորձեր էր, և տեսնելով թըշնամեաց կողմէն իր զօրաց հա-

սուցած վնասը, պաշարումը վեր-
ցուց :

Եւ դառնալու տունն՝ դար-
ձեալ Քիոս հանդիպեցաւ, ու
նաւահանգստին առջևը խարիսխ
ներեց : Օւփակարին հրամանին
հակառակ, որ իր բաղմութեանը
արգիլէր էր որ քաղաքը չելէն,
քանի մը գինովցած Տաճիկներ
ծովը նետուեցան ու լողալով
կղզին ելան : Ըսոնցմէ մէկը եկե-
ղեցւոյն վրայ երսւ, և սկսաւ
կղմիւտները գետինը նետել : Լա-
տին մ'աս տեսնելով, զարկաւ
մեռցուց զան . ասոր վրայ՝ անոր
օգնութեան եկող Օսմանցւոց
վրայ ինկան Յոյք և Լատինք
ձեռքերնին գաւազան և սուր ա-
ռած : Օսմանցիք ծովեզրը փա-
խան որ նաւատորմին հասնին .
Յոյք և Լատինք ետնէն ինկան,
և խուռն բաղմութեամբ ցռկա-
նաթին մէջը նետուեցան, այնպէս
որ բեռին ծանրութենէն նաւը
ընկղմեցաւ : Կղզւոյն երեւելիները
Համդայի բարկութիւնը իջեցու-
ցին, որ բնականաբար քաղցր և
հեղ բնութիւն մ' ունենէր, ցրու-
կանաւին և կորսուած Օսման-
ցւոց կրկին գինը վճարելով : Օւ-
փապետը խարիսխը քաշեց և Լեւ-
փոս գնաց, որուն դքսին հրա-
մանովը Գուգաս փառաւոր ճաշ-
մը տարաւ անոր :

Երբ Համդա Աբրիանուպօլիս
հասաւ, Մէհէմմէտ, անոր վա-
տութեանը վրայ բարկանալով, ը-
սաւ . “Թէ որ հօրս սիրելի ե-
ղած չըլլայիր, մարմնոյդ կաշին
հանել պիտի տայի” . և իր առ-
ջէն փարեց առանց խօսք մը մը-
տիկ ընել ուղեւ : Ետքը ցըռ-

կանաւին կորուստը իմանալով,
նորէն իր առջևը բերել տուաւ
ու ըսաւ . “Համդա, ուր է այն
ցռկանաւը, որ Քիոսի մարգիկ-
ները ընկղմեցին : — Օւփուսն տա-
կը : — Բայց ի՞նչպէս” : Ըն ա-
տեն Համդա եղածներուն տեղե-
կութիւնը տուաւ :

Մէհէմմէտ անոր տեղը Եօնուս
փաշան ծովակալ ըրաւ, ու տա-
սը նաւերով Ըռչիպեղագոսի կղզ-
ղեաց վրայ խրկեց, ինքն ալ ցա-
մաքէն դէպ ի Քիոս կղզին գնաց,
ուր Եօնուս փաշան ալ իր նա-
ւատորմիզովը պիտի գար (24
Յունուար 1456) :

Ենոսի իշխանը, որուն վրայօք
Իփսալայի դատաւորները սուլ-
թանին բողբեք էին, Սթրա-
կէ փախչելով, իր խիտ գեղե-
ցիկ աղջկան հետ Մէհէմմէտին
պարգեններ խրկեց, որով անոր
աչքը մտաւ : Մէհէմմէտ Ենոս,
Թատոս, Սամսթրակէ և Իմպրոս
կղզիներուն տիրեց :

Մէհէմմէտ, աս յաղթութիւն-
ներէն ետեւ, Քիոսի վրայ վաղեց-
բայց աս կղզւոյն իշխանները խա-
ղաղութեան նոր դաշինքով մը
սուլթանին բարկութիւնը իջե-
ցուցին . 30 000 ոսկի վճարեցին
իրեւ ընկղմեալ ցռկանաւին հա-
տուցում, և տարին 10 000 ոսկի
հարկ խոստացան : Ըս պատճա-
ռաւ Մէհէմմէտ՝ Քիոսի և Լեւ-
փոսի տիրելէն ետ կեցաւ, ու
դէպ ի Լեմնոս ուղղեց իր ըն-
թացքը . որուն բնակիչները ի-
րենց Նիկողայոս իշխանին գէմ
սուլթանին բողբեքին և աղա-
ջեցին որ Օսմանեան կառավա-
րիւ մը գնէ իրենց վրայ : Մէհէմ-

մէտ Նիկողայոս իշխանին տեղը Համլա պէյ նախորդ ծովապետը գրաւ, բայց մեծ պատրաստութեամբ Մաճառաց դէմ պատերազմ ընելու պարտաւորած ըլլալով, Արշակունիի երկրակալութիւնը անկաւար թողուց:

Այսին առիթով ի վեր Մաճառաց երկիրը ձայն մը տարածուեցաւ թէ Մէհեմէտ մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնայ Պէլլիքաւ քաղաքին տիրելու, և թէ Քրուսովցի մէջ պաշարման թընդանօթներ կը թափուին: Իրօք, 1456 Յունիսին 13ին, հարիւր յիսուն հազար հոգիով և երեք հարիւր հրաղէնքերով Պէլլիքաւի վրայ եկաւ. գիշեր և ցորեկ քաղաքը ռմբակոծել տուաւ. ուսմբերուն թնդիւնը քսան և չորս մաճառի մզոն հեռու տեղէն կը լուէր, Կոստանդնուպօլսոյ քով Պէլլիքաւի տիրելը Մէհեմէտ խաղալիք մը սեպելով, կը կարծէր թէ տասն և հինգ օրուան մէջ պիտի կարենայ առնել ան քաղաքը, որն որ իր հայրը վեցը ամիս պարապ տեղը պաշարէր էր: Երկու հարիւր կոոր նաւէ բաղկացեալ Օսմանեան տորմիդը Բանուպի ծովը իջեցուց որ Մաճառաց պատրաստած օգնութիւնները չթողուն որ Պէլլիքաւ հասցնեն:

Հունիստ, Մաճառաց և վաթսուն հազար խաչակրաց սպարապետը երկու հարիւր նաւ ժողովէր էր, որոնցմով Օսմանեան տորմիդը ցրուեց և Պէլլիքաւ մը տաւ: Մէհեմէտ եօթը նաւ և հինգ հարիւր հոգի կորսնցուց. անկայմ և նաւաստի չունեցող

նաւերը այրեց որ թշնամեաց ձեռքը չանցնին:

Մէհեմէտ բարկանալով ինքնին Նիիզէրներուն գլուխը անցաւ, ու Յուլիսի 21ին ուստուկանուխ թմբուկներուն և փողերուն ձայնով Պէլլիքաւին առջի գիւղը մտաւ և երկրորդ պարիսպներուն վրայ յարձակեցաւ: Հունիստ վհատեալ արգէն սկսեր էր յուսահատիլ, սակայն Յուլիաննէս Կափիսթրան, որ խաչուկրաց բանակին հոգին էր, վառած փայտեր թափել տուաւ Օսմանցւոց վրայ, որոնք արգէն սկսեր էին պարիսպներէն վեր ելլել, ու աս կերպով խրամներուն մէջը դահաւիժեց զանոնք: Կէս օր մօտ Օսմանցիք ետ քաշուեցան. ան ատեն՝ Կափիսթրան իր հետը հազար խաչակիր առած անոնց վրայ յարձակեցաւ:

Մէհեմէտ տեսնելով որ իր յառաջապահ զօրքերը ցրուեցան, առիւծի պէս թշնամեաց դէմ պատերազմեցաւ. մէկ հաւուածով թշնամիին մէկուն գլուխը ճեղքեց, բայց իր աղբրն ալ վերաւորեցաւ: Եւոր վրայ՝ ըսկըսաւ Նիիզէրեաց Հասան զօրավարը յանդիմանել բարկութե ինչո՞ւ յառաջ չվարեր իր գունդը: Ընեղիւղ և քաջ զօրավարը պատասխան տուաւ աւեր. «Օջրացդ մեծագոյն մասը վերաւորուած են, ու մնացածները չեն հնազանդիր»: Եւ ըսաւ ուսուլթանին աչքին առջևը թըշնամեաց վրայ յարձակեցաւ, և փառաւոր մահուամբ զոհ եղաւ անոնց: Վեցը հազար ձիաւոր զօրքեր աս միջոցին օգնութեան հա-

սան (Օսմանցւոց և խաչակիրները հալածեցին : Սակայն Մէհմէտ մէտ պարտաւորեցաւ պաշարու մը վերցնել, և հարիւր կառք վիրաւորեալներով Սօֆիա քաղաքէն, ուր պատերազմէն փախչողները սպաննել տուաւ : Երբ հարիւր թնդանօթ, և քսան ու չորս հազար հոգի կորսնցուցեր էր :

Հունիստ սպարապետը աս փառաւոր յաղթութենէն ետեւ հազիւ երկու շաբաթ ապրեցաւ : Երբ ամիս ետքն ալ Վափիսթրան անոր պէս հիւանդութենէ Պէլկրատ մեռաւ և սրբոց կարգը գտեցաւ : Ընդ որ տօնախմբութեան հանդէսը կը կատարուի մինչև հիմա Վեննայի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյն մէջ, ուր Օսմանցւոց դէմ խաչակիր զօրքերը հանելու համար այնչափ անգամ քարոզ տուեր էր :

Սնտավիոյ Պետրոս իշխանը Օսմանեանց զօրութեանը վրայ փախնալով, անձամբ Մէհմէտին առջև ելաւ, ու 2000 մաճառոսկի տարեկան հարկ խոտոացաւ իր երկրին խաղաղութեանը համար :

Մէհմէտ Մարիանուպօլիս դառնալով, Պէլիքատայ մէջ յաղթուիլը մոռնալու համար՝ իր Պալէդիս և Սուսթաֆա որդւոց թլփատութեան հանդէսը խիստ մեծ փառքով կատարեց : Եւ իշխանազուններուն առաջինը Միսսիոյ կառավարիչ էր և երկրորդը Սագնեսիոյ, որոնք իրենց բազմութեամբ Մարիանուպօլիս կանչուեցան : միանգամայն տերուէ ամեն կողմերը շրջաբերական

նամակներ խրկուեցան, որոնցմով տէրութեան բարձրաստիճան պաշտօնեաները, գիտնականները, զօրապետները, դատաւորները և բանաստեղծները հրաւիրուեցան : Մարիանուպօլիս մօտ գտնուած մեծ կղզւոյն մէջ բանակ մը կազմեցին, և սուլթանին վրանին մէջ դահմը դրին : Հանդէսին առաջին օրը գիտնականները մեծարուեցան : Մէհմէտ իր արքայական զգեստները հագած գահին վրայ նստեր էր, իր բոլորաթիւ չորս երեւելի գիտնականները կը գտնուէին, որոնք գիտութեան գահոյն չորս սիւնները կը սեպուէին : Ըսոնց պարագրոխն էր Խալիլտափի Սօճա Մէհմէտին վարժապետը, ուրուն աջ կողմը նստեր էր, և ձախ կողմը՝ Մեվլէնա Վալի էթթուզի : սուլթանին դիմացը կը գտնուէին Խըզը պէյ՝ Չէլէպի մայրաքաղաքին առաջին դատաւորը, և Շիւքրիւլահ բժիշկը : Միւս գիտուններն ալ ըստ իրենց արժանաւորութեան մէկ մէկ տեղ նստած էին : Մեկնելու ժամանակնին, իւրաքանչիւր ուրուք գեղեցիկ պատմաւճաններ և դրամներ բաշխեցին : Երկրորդ օրը՝ տերվիշները և միանձուներ Մէհմէտին ներկայացան, որոնց հետ խօսակցելէն ետեւ՝ նոյնպէս պարգևներով ճամբեց : Երրորդ օրը՝ զինաստղութեան, ձիարշաւութեան, նետախաղութեան հանդէսները կատարուեցան, որոնց մէջ յաղթող հանգիստացողները առատ պարգևներով վարձատրուեցան : Վերջապէս՝ չորրորդ օրը, ժողովրդոց

դրամ բաժնուեցաւ : Բոլոր աւագանիները սուլթանին ընծաներ բերին : Սահմուտ մեծ վեզիրին բերած ընծաները ամենէն գերազանց էին :

Հանդէսը կատարուելէն ետեւ՝ Մէհմէտ Լարէնսի երկու թուռերը , որոնց երկուքին ալ առնունը Իսա էր , մէկը Սաճառացի և միւսը Լալանիոյ վրայ խրկեց : Ու ինքը Կոստանդնուպօլսոյ մէջ Եօթը աշտարակաց (Ետի գուլէ) ամրոցը շինեցէն ետեւ՝ երբ կը պատրաստուէր անձամբ Սորաշի վրայ երթալ , Սահմուտ փաշա մեծ վեզիրին հրամայեց որ երթայ Սերվիոյ շնուածուած քաղաքներուն տիրէ :

Սահմուտ փաշան Կոստանդնուպօլսոյ մօտ դաշտի մը մէջ զօրք ժողովեց , ու Դանուպի եզերքը քաղելով , քանի մը բերդեր նշաւաճեց , քաղաքներ առաւ , և Բամաղանի տօները Նիշի մէջ անցրնելէն ետեւ՝ Բոլուսպազը պաշարեց , որուն կառավարիչը երկար ատեն դիմանալէն ետեւ՝ պարտաւ որեցաւ անձնատուր ըլլալու : Ուրիշ յաղթութիւններ ընելէն ետեւ՝ հրամայեց Մէհմէտ - պէյին որ Դանուպէն անդին անցնի և Սաճառստանը ապաւտակէ : Ըրիկա գնաց Թարաք ամրոցին տիրեց , Ռահովան աւերեց , և իր նաւերը մեծ կողոպուտներ , երէտսասարդ տղաքներ և աղջիկներ , անարուաններ , ծանրագին կարասիքներ լցուցած ետ դարձան : Եւ ամեն կողոպուտը սուլթանին տարուեցաւ , որ Իսսքիւպ կը գտնուէր աս միջոցին :

Պէլլրատայ ազատուելէն անմիջապէս ետքը՝ Գէորգ Պրանքովիչ Սերվիոյ իշխանը մեռեր էր , մէկ աղջիկ և երեք տղայ թողլով՝ Գլորիօր , Ստեփան և Լազար : Եսոնց երկու առաջիններուն աչքը Սուրատ կուրցուցեր էր : Լազար իր երկու կոյր եղբայրները հաւաքեցէն և իր մայրը թուռաւորելէն ետեւ՝ 20 000 լիտր ոսկի տարեկան հարկ տուաւ : Բայց իր անօրէն փառասիրութեան պտուղը երկար ատեն չկրցաւ վայելել , քանզի երկու ամիս իշխանութիւնը չվարած մեռաւ : Լազարի Հեղինէ այրի կինը , Սերվիան (Սումանցուոյ ձեռքէն ազատելու համար՝ երկիրը պապին ձեռքը յանձնեց իբր ի կալուած : Սերվիոյ աւագանիները դժգոհելով , աւելի կ'ուզէին (Սումանցուոյ լուծին տակը մտնել քան թէ պապին , ու Սահմուտ փաշային Սիխալ Լպոկովիչը իրենց իշխան ընտրեցին : Հեղինէ բարեկամութեան նշաններով Սիխալը իր ամրոցը հրաւիրեց , բռնել տուաւ զան և Սաճառստան խրկեց բանտարկել տուաւ : Սակայն Մէհմէտ եկաւ Հեղինէն Սեմէնտէի մէջ պաշարեց , ու թող տալով զան որ իր գանձերովը անկէ մեկնի , խաղաղութեամբ ամրոցին տիրեց : Եսորմէ ետքը՝ ուրիշ մէկ քանի բերդեր ալ առանց ընդդիմութեան Մէհմէտին յաղթող սուրին տակը հնազանդեցան , և երկու հարիւր հազար բնակիչ գերի բռնուեցան : Եւսպէս Կոստանդնուպօլսոյ առնուելէն վեցը տարի ետքը՝ Սերվիան (Սումանեան տէրութեան տակը անցաւ :

Պեղոպոնէսի մէջ Դեմետրիոս
և Թովմաս իշխանները իրարու
հետ կռուելու ատենը՝ Մէհէմէ
մէտ անձամբ անոնց վրայ գնաց
(15 Մայիս 1458) : Եւս (Թար-
սոս քաղաքը պաշարեց , որուն
բնակիչները անձնատուր եղան .
Մէհէմէտ անոնցմէ երեք հա-
րիւր երիտասարդ տղաքներ հե-
տը տարաւ . և քաղաքին մէջ կա-
ռաւարիչ մը դրաւ : Թարսոսի
ապստամբ Ալպանացիներէն քը-
սան հոգի ձեռք անցան . լախ-
տերով անոնց թւերուն և ոտ-
քերուն ոսկորները ջախջախեցին ,
ու այնպէս թշուառ մահուան մէջ
թողուցին : Անտանելի գործո-
ղութիւնը եղած տեղին անունը
Թօգմագ հիսարը մնաց :

Անկէ Լթոս քաղաքը պաշա-
րեց , ու ջուրին ընթացքը փո-
խելով , ան աստիճան նեղը խօթեց
բնակիչները , որոնք անասուննե-
րը կը մորթէին ու անոնց արիւ-
նովը հաց կը շաղէին : Անձնա-
տուր ըլլալու համար դաշինքներ
ընելու վրայ էին , երբ Լնիչերի-
ները պարիսպներէն անցան ու
քաղաքը կողոպտեցին :

Արկէ ալ Թուպէլայի վրայ գը-
նաց , ու երկու օր պաշարելէն
ետեւ , իր զինուորներէն շատը վի-
րաւորուած տեսնելով , ետ պիտի
քաշուէր , երբ քաղաքէն դես-
պաններ եկան անձնատուր ըլլա-
լու համար : Մէհէմէտ անոր բը-
նակիչները կոտորեց . ուստի տա-
նել տուաւ : Արկէ ետեւ՝ իր ըն-
թացքը դէպ ՚ի Պաղէնիքա ուղ-
ղեց , բայց Ալպանացի ամրակա-
նները անձնատուր չըլլալուն հա-
մար Մէհէմէտ տս տեղէն հե-

ռացաւ ու իր բանակը Սուչայի
վրայ քաղեցուց . աս քաղաքը սե-
պացեալ լերան մը վրայ շինուած
միայն մէկ կողմը մատչելի էր ,
ան ալ երեք կարգ պարիսպնե-
րով պաշտպանուած : Մէհէմէտ
աս կողմը պաշարեց , թնդանօթ-
ները շարել տուաւ . քաղաքին
ջուրին ընթացքը փոխեց , ու Լ-
ոսա պէյ թարգմանով մը գնաց ա-
նոր իշխանը ստիպելու որ անձնա-
տուր ըլլայ : Լըկար խօսակցութե-
նէ ետեւ՝ Մէհէմէտ յարձախ-
ման հրամանը ըրաւ : Լըեք կարգ
պարիսպներուն առաջինը () սման-
ցուց մեծ թնդանօթէն աւերակ
դառնալով , քաղաքացիք երկրորդ
պարիսպը քաշու թեմբէ պաշտ-
պանեցին : Բայց եօթը կենդի-
նարնոց ռումբ մը քաղաքին պա-
շարի համբարանցին վրայ ինկաւ ,
և ջնջեց զան : Քաղաքին եպիսկո-
պոսը կերպով մը քաղաքացւոց
պաշար չունենալը սուլթանին ի-
մացուց , ու դըգուեց զան որ պա-
շարումը շարունակէ : Մէհէմէտ
դարձեալ դեսպան խրկեց որ ան-
ձնատուր ըլլան : Ան ատեն՝ քա-
ղաքէն երկու դեսպան եկան սուլ-
թանին բանակը , որոնց հետ Մէ-
հէմէտ այսպէս խօսեցաւ . «Վա-
ցէք ըսէք ձեր տիրոջը որ ես պա-
տրաստ եմ անոր հետ խաղաղու-
թեան և բարեկամութեան դա-
շինք հաստատելու ան պայմանաւ
որ Պեղոպոնէսի արդէն տիրած
երկիրներս ինծի պիտի մնան , և
իր ձեռքը եղած երկիրներուն
համար տարին 500 լիտր ոսկի հարկ
պիտի տայ ինծի : Իսկ Փաթրասի
Թովմաս իշխանին ալ իմացուցէք
որ իր երկիրը շուտով ինծի թող

ձգէ, եթէ ոչ՝ ես ղէնքերով պիւտի երթամ ձեռքէն առնեմ” :

Դեսպանները թրիփոլիցա գաջին, ուր Դեմետրիոս և թովմաս իշխանները ժողովուրդ էին աս հասարակոց փնտուռն ճարմը գտնելու համար. վերջապէս Մէհէմմէտին դաշինքները ընդունեցին (Յուլիս 1458) : Դեմետրիոս՝ արդէն Օսմանցւոց ձեռքը անցած երկիրները, Կորնթոսի և Քալպրիթայի շրջակայները սուլթանին յանձնեց : Թովմաս ալ Փաթրասը անոր տակը եղած քաղաքներովը Մէհէմմէտին թողուց : Եւ կերպով խաղաղութեան դաշինքը հաստատուեցաւ : Պեղոպոնէսի բոլոր հիւսիսային կողմը Օսմանցւոց տակը անցաւ, և Իօմէր՝ թարուխանի որդին Փաթրասէն մինչև Քալպրիթա Լքայիոյ կառավարիչ դրուեցաւ : Մէհէմմէտ Լթէնք գնաց, որն որ արդէն թուրախան տիրեր էր :

Քանի մը ժամանակ տակաւին Դեմետրիոս և թովմաս և Լլպանացիք իրարու դէմ և երբեմն Օսմանեան կառավարիչներուն դէմ կ'ապստամբէին : Օսմանցիք ալ տառաջիկ քաղաքները կը կողոպտէին, բնակիչները սուրէ կ'անցընէին, մինչև որ երկու եղբայրները իրենց փնտուռն չափը և իրենց մօտալուստ կորուստը տեսնելով, Քառիցա եկան իրարու հետ խորհրդակցելու և նոր երդումներով խաղաղութիւնը հաստատեցին :

Մէհէմմէտ անոնց իրարու հետ հաշտուիլը իմանալով, ապստամբութեանց և խռովութեանց պատճառը Համլա պէյին վրայ

թողուց, որն որ Իօմէրի տեղը Պեղոպոնէսի կառավարիչ դրեր էր, ու անոր տեղը Սաղնուս փաշան դրաւ :

Թովմաս դարձեալ դաշինքը ոտքի տակ առաւ ու Լակոնիա և Մէսէնիա իր եղբօրը քաղաքներուն տիրեց. նոյն ժամանակը եւրեք դաշինքներով մեծամեծ պարզեւներ խոստացաւ սուլթանին, որ Ուղուն Հասանին դէմ պատերազմի պատրաստութիւնները տեսնելու ղրաղած ըլլալով, հաւանութիւն տուաւ. նախ՝ Օսմանեան գունդերը Յունաց բերդերէն հեռանան, երկրորդ՝ թովմաս 3 000 լիտր ոսկի հարկ վճարէ տարին, և երրորդ՝ քսան օրէն թովմաս Կորնթոս գտնուի ու Օսմանեան դեսպանը գայ ղինքը գտնէ : Եւսպէս խոստմունքներ րբաւ նենգաւոր իշխանը, բայց չկրցաւ հարկը հոգալ : Ուստի Մէհէմմէտ բարկանալով Լքսիոյ Ուղուն Հասանին դէմ ընելու պատերազմը հետագայ տարուան թողուց, ու անձամբ երկու եղբայր դէմ Պեղոպոնէսի վրայ քալեց (13 Ապրիլ 1460) :

Կորնթոսի մէջ՝ Դեմետրիոսի բեռայրը շղթայի զարկաւ, ու Սպարտա գնաց : Դեմետրիոս իր եղբայրէն մատնուելով, ինքն ալ զան մատնեց. սուլթանին բանակը գնաց, որ պատուասիրութիւն ընդունեց ղինքը, ու չթողուց որ երթայ. Սպարտայի մէջ պահապան զօրքեր թողուց, ու Քարիցայի վրայ քալեց : Եւ քաղաքը շուտով Օսմանեան լուծին տակը մտաւ և կողոպտուեցաւ. բայց քաղաքին բերդը անմատոյց հո-

ղաբլուրի վրայ բլրալուռն համար՝
բաւական խնդիրներ ամրական-
ներէն վար գահավիժեցան . սա-
կայն հուսկ յետոյ բերդին երեք
հարիւր հոգիէ բաղկացեալ պա-
հապանները անձնատուր եղան .
Մէհէմմէտ հրամայեց որ զանոնք
հրապարակը տանեն և խեղդեն ,
ու քաղաքապետին սղոցով մէջ-
քէն երկու կտոր ընեն :

Մէհէմմէտ աս ամբոցին ալ
տիրելէն ետև՝ Լէոնտարի քաղա-
քին վրայ գնաց , որուն բնակիչ-
ներուն մէկ մասը իրենց կիներու
վրն ու զաւակներով տուներնին
թողուցին ու Սարտիքա ամբոցին
մէջ պատսպարուեցան և քաջու-
թեամբ Օսմանցւոց յարձակմա-
նը դէմ դրին : Բայց Օսմանցիք
քաղաքը կողոպտեցին , վեցը
հազար այր և կին մինչև անգամ
անասունները սուրէ անցուցին :
Մէհէմմէտ խօսք տուաւ և եր-
դում ըրաւ բերդին պահապան-
ներուն որ եթէ անձնատուր ըլ-
լան , ամենեկին ոչ պիտի սպան-
նուին , ոչ գերի պիտ' ըլլան , և
ոչ վնաս մը պիտի հասնի իրենց :
Բայց երբ անոնք բերդին դու-
ները բացին , Մէհէմմէտ զանոնք
ամենը մէկէն թէ՛ այր և թէ՛ կին
հրապարակի մը մէջ տանել , ու
հազար երեք հարիւր հոգւոյ չափ
սպաննել տուաւ :

Մէհէմմէտին յաղթութիւննե-
րը և անգթութեան գործքերը
լսելով , Պեղոպոնէսի միւս ամ-
բոցներուն կառավարիչները ին-
քնին եկան անձնատուր եղան . Լը-
քատիոյ տասը հազար բնակիչնե-
րը շղթայի զարնուեցան ու մահ-
ուանէ աղատելով , կոտորանդնու-

պօլսոյ արուարձանները բնակե-
լու խրկուեցան :

Մէհէմմէտ աս երկրակալու-
թեանց շարունակութիւնը Սադ-
նուս փաշա կողմնապետին յանձ-
նեց , ու դէպ 'ի Սոտոն և Փի-
լոս Վենետիկցւոց ձեռքը եղած
քաղաքները գնաց : Թովմաս Օս-
մանցւոց իր երկիրներուն տիրե-
լը տեսնելով , յուսահատած իր
զաւակներովը նաւ մը մտեր կը
փախչէր , երբ Մէհէմմէտին Փի-
լոսի առջև բանակիլը Վենետիկ-
ցիք տեսան , նշան տուին անոր
որ անկէ հեռանայ . քանզի նաւը
տակաւին նաւահանգստէն դուրս
ելած չէր , և իրենք երդմամբ
խաղաղութեան և բարեկամութեան
գաշիքը հաստատեցին : Լյու-
սի ամենայնիւ Օսմանցւոց ձիաւոր
զօրքերը Փիլոսի բոլորտիքը աւե-
րեցին , ու Լյուսիացիները գերի
տարին :

Մէհէմմէտ դէպ 'ի Հիւսիս
յառաջ անցաւ , և իր ճամբուն
վրայ գտնուած քաղաքաց տի-
րեց : Իսթետրիոս իշխանին խնոս
քաղաքին կառավարութիւնը յան-
ձնեց , ու 60 000 փող եկամուտ
սահմանեց անոր : Իսկ Թովմաս
իշխանը Հռովմ պապին քովը
փախչէր էր Ս. Նիգրէասայ գըլ-
խոյն ոսկորները անոր տանելով :
Լյուսիէս ահա սուլթան Մէ-
հէմմէտ բաց 'ի Վենետիկցւոց
ձեռքը գտնուած քանի մը նա-
ւահանգիստներէն , բոլոր Պեղո-
պոնէսի տիրելով , յաղթանակաւ
Լըքիանուպօլիս դարձաւ :

Կոստանդնուպօլիսը առնուե-
լէն ետև եօթը տարի անցեր էր ,
և տակաւին Մէհէմմէտ Լըիս

ուր չկոխեր էր, այնչափ զբաղեալ էր Եւրոպայի մէջ աշխարհակալութիւններ ընելու, Յոյները հնազանդեցընելու և Սերփիոյ ու Լալպանիոյ դէմ պատերազմելու: Սերփիան արդէն Օսմանցւոց տակը հնազանդեր էր, բայց Իսկէնտէր պէյին անյաղթելի քաջութեամբը Լալպանիան տակաւին կանգուն մնաց: Եւրոպայի մէջ Յունաց երկձիւղ կայսրութեան զօրութիւնը կործանած էր, բայց Տրապիզոնի մէջ Բամիէնոս մը կը գտնուէր, որ Լըւեւելեան տէրութիւնը հաստատ պահել կ'ուզէր: Եւ իշխանն ալ հասարակաց կործանման մէջ թաղելու համար՝ պէտք էր որ Մէհէմմէտ առ այժմ Եւրոպայի մէջ խաղաղութիւնը հաստատէր ու Եսիա դառնար: Եւ պատճառաւ Սորայի նուաճուելէն անմիջապէս ետքը, Մէհէմմէտ Իսքէնտէր պէյին հետ խաղաղութեան դաշինքը հաստատեց:

Սուրատ Բ. ի մահուանէն 'ի վեր Իսքէնտէր պէյին վրայօք յիշատակութիւն մը չըրինք. աս Լըւանացի իշխանը աս տասը տարուան մէջ Օսմանեանց դէմ անդադար և գրեթէ միշտ յաղթող պատերազմներ ըրեր էր, որոնց վրայօք Օսմանեան պատմագիրները լռութեամբ կ'անցնին և սուլթան Մէհէմմէտին անձամբ անոր դէմն ելլելէն առաջ ըրած գործքերը յիշատակութեան արժանի չեն սեպեր:

Ղենուվացիք, որոնք Փոքր Ասիոյ ծովեզերեայ քանի մը քաղաքներուն կը տիրէին, դեսպան մը խրկեցին Մէհէմմէտին ու Ղա-

լաթիան խնդրեցին. երբ սուլթանը անոնց առաջարկութիւնը չընդունեց ու այսպէս պատասխան մը տուաւ. « Ես ամենեւին բռնութեամբ Ղալաթիոյ չտիրեցի, այլ Կոստանդնուպօլսոյ իշխելէս ետեւ՝ անոր բնակիչները իրենց կամօքը բերին քաղաքին բանլիքները ինձի տուին, և ես աւելի անոնց օգտին համար ընդունեցի զանոնք»: Ղենուվացիք Օսմանցւոց դէմ պատերազմի պատրաստուեցան: Ուստի Մէհէմմէտ նաւատորմիւ մը և բանակ մը կազմեց որ զանոնք պատժէ, և Ղալաթան անոնց չտալէն զատ՝ որոշեց որ Սեաւ ծովուն վրայ գտնուած Մասսորա քաղաքն ալ անոնց ձեռքէն առնէ: Հարիւր յիսուն նաւերէ բաղկացեալ տորմիդին հրամանատարութիւնը Սահմուտ փաշային տուաւ, ու ինքը բազմաթիւ ուղտեր և ուրիշ անասուններ հետը առած իր ասիական բանակը քաղաքին վրայ քալեցուց, ու խաղաղութեամբ անոր տիրելէն ետեւ՝ քաղաքացւոց երրորդ մասը հոն թողուց և մնացածը իբրեւ դաղթական Կոստանդնուպօլսոյ շրջակայ գիւղերը խրկեց:

Մէհէմմէտ իր արշաւանաց ընթացքը այնչափ գաղտնի կը պահէր որ մէկը չէր գիտեր թէ ուրիշ վրայ պիտի երթայ. ամեն մարդ տարակուսի մէջ էր թէ աս պատերազմի պատրաստութիւնները Ղենուվացւոց համար էր, Սինուպի թիւրքմէններուն թէ Տրապիզոնի Յունաց: Ուստի երբ աւագանիին մէկը անոր արշաւանքին նպատակը հարցուց, Մէ-

հէմմէտ բարկութեամբ պատասխան տուաւ . “ Թէ որ իմ մօրուքիս մաղերէն մէկ թելը իմ խորհուրդս իմանար , իսկոյն պիտի բռցընէի և պրէի զան ” :

Մէհէմմէտ Կոստանդնուպօլսոյ տիրելէն առաջ Պրուսա գտնուած ատենը , Հայոց ազգին և առնոց Յովակիմ անուն առաջնորդին վրայ մասնաւոր սէր ունէր . ուստի օր մը իրարու հետ խօսակցած ատենին՝ երբ Յովակիմ եպիսկոպոսը ըսաւ անոր թէ՝ “ Լստուած քու թագաւորութիւնդ բարձրացընէ , ու զօրութիւնդ անընկճելի ընէ ” , սուլլթանը խօսք տուաւ որ եթէ Կոստանդնուպօլսոյ տիրէ , զինքը հոն տանի , ու Հայոց վրայ պատրիարք ընէ : Արդ երբ Կոստանդնուպօլիսը առնելէն ետեւ առաջին անգամ Պրուսա եկաւ , իր ըրած խոստմունքը յիշեց , Յովակիմ եպիսկոպոսը պատրիարք կարգեց , ու Կոստանդնուպօլիս խրկեց Հայոց քանի մ’ երեւելի գերդաստաններով , որոնց համար ոմանք վեցը գերդաստան կ’ ըսեն , ուրկից մնացած է Վեցեակ ժողովուրդը կամ ըստ Տաճկաց ալլը ճէմաաթի անունը :

Մէհէմմէտ Պրուսայէն Սինոպի Իսմայիլ պէյ իշխանին դեսպան խրկեց ու իր քաղաքը ուղեց ըսելով . “ Հատ կը ցանկամ քու Սինոպ քաղաքդ ունենալ , որուն փոխարէն՝ Փիլիպպէի կառավարութիւնը կու տամ . թէ որ գոհ չես , գիտցած ըլլաս որ ես անձամբ վրադ պիտի գամ ” : Սինոպի քանի իշխանին Գըղլ Լէմէտ եղբօրը տուաւ իս-

մայիլ պէյին երկիրներուն մեծ մասը , ու ինքը դէպ ՚ի Սինոպ յառաջ անցաւ : Սահմուտ փաշա նամակներով և բերնով համոզեց զան որ անկարելի է դէմ կենալ . և Իսմայիլ պէյ տեսնելով որ իր երկիրներուն գրեթէ կէսը իր եղբօրը ձեռքը անցեր էր , սուլթանին առջևը ելաւ և ուղեց անոր ձեռքը պագնել . բայց Մէհէմմէտ չթողուց , անոր հետ գրկուեցաւ՝ անդրանիկ եղբայր կոչելով զան , և Ենիշէհրի , Լյունեկէօլի և Եարհիսարի կառավարութիւնը անոր յանձնեց :

Լյոսպէս առանց զէնքի և առանց աշխատութեան Սինոպը Մէհէմմէտին ձեռքը անցաւ , թէ և քաղաքը չորս հարիւր թնդաս իօթներով և երկու հազար պահապաններով պաշտպանուած էր : Սինոպի նաւահանգիստը գտնուած նաւերուն մէջ խիստ մեծ նաւ մը գտաւ , որն որ Կոստանդնուպօլիս խրկեց և ինքը երեք անոր չափը տարապայման նաւ մը շինել տուաւ . բայց աս նաւը նաւահանգստէն դուրս չելած ընկըղմեցաւ :

Մէհէմմէտ Սինոպէն Լմասիոյ և Սեբաստիոյ վրայէն դէպ ՚ի Կարին (Էրզըրում) գնաց , որպէս թէ իր միտքը Տրապիզոնի վրայ երթալ չէ , այլ Ագգօյունը ըլլաւ ըստուած թուրքաց Ուղուհն Հասանին , որ Տրապիզոնի կայսեր հետ ազգական ըլլալով , տարի մ’ առաջ Մէհէմմէտին դեսպաններ խրկեր ու խնդրեր էր որ Դաւիթ Բօմբէնոսին Օսմանցւոց տուած 2000 ոսկի հարկը չուղէ : Եւ որպէս զի Մէհէմմէ-

տը պարտաւորէ որ տն հարկէն ետ կենայ, անոր Մէհէմէտ Ա. հաւուէն Աք գոյունի իշխանաց տարուէ տարի տուած ընծաները յիշեցուց, և համարձակեցաւ իսկ վաթսուէն տարուան չխրկուած պարգևները խնդրելու: Մէհէմէտ այսպէս պատասխան տուաւ դեսպաններուն. « Գացէք խաղաղութեամբ, եկող տարի ես անձամբ պիտի գամ պարտքս վճարեմ »:

Եւդոկիոյ արեւելեան կողմը և Սեբաստիայէն երկու օր հեռու Գոյունլու հիսար Ուղուն Հառանին ամրոցը կը գտնուէր: Մէհէմէտ անոր վրայ վազեց, առաւ բերդը և երբ դէպ 'ի Երզնկա կ'իջնար, Հասանին Սարամայրը Հիւսէյին չէյիսին հետ մեծագին ընծաներով անոր առջևը ելաւ և իր որդւոյն կողմէն կը խնդրէր որ խաղաղութիւն ընեն: Մէհէմէտ մեծ մարդասիրութեամբ անոնց հետ խօսեցաւ, խնդիրքնին ընդունեց, և դէպ 'ի Տրապիզոն ճամբայ ինկաւ: Իայց ճանապարհին վրայ բարձրաբերձ և դժնդակ լեռէ մ'անցած ատենը՝ Սարա, որ միշտ անոր միտքը դարձնելու կ'աշխատէր, ըսաւ անոր. « Մէկ Տրապիզոնի համար, որդեակս, ինչո՞ւ համար այդչափ նեղութիւններ յանձն կ'առնես: — Սայր իմ, պատասխանեց սուրբ թանը, օսմանեան սուրը իմ ձեռքըս աւանդուած է. եթէ այսչափ նեղութեանց չհամբերեմ, Ղադի (յաղթող) ըսուելու պիտի չարժանանամ, և եթէ այսօր կամ վաղը մեռնիմ, Եստուծոյ առջևը ամօթով պիտի մնամ »:

Տրապիզոն քաղաքը հին ատենը Թրապիզդուս, այսինքն՝ սեղան կամ քառակուսի կ'ըսուէր, հաւանականաբար իր քառակուսի ձևին համար: Այս քաղաքին Յոյները Սինոպէն եկած են, և երբ խաչակիրները Կոստանդնուպօլսոյ տիրեցին, կայսերական ցեղէն Քոմնէնոսի գերդաստանը Տրապիզոն եկաւ ու իշխանութիւն մը հաստատեց: Այս քաղաքին տկար իշխանները, թէև կայսր ըսուելու սնոտի պատուանունը ստացան, ամեն կողմէն իրենցմէ աւելի հզօր իշխաններէ շրջապատած ըլլալով, անոնց պաշտպանութիւնը ստանալու համար՝ ամենուն հետ խնամութիւն կ'ընէին: Չի գիտցուիր թէ Միհրդատ ժամանակաւ աս քաղաքին մէջ ի՞նչ ըրաւ, բայց Տրապիզոնի, Ետրիանոսի և Յուստիանոսի շէնքերը խիստ անուանի են:

Մէհէմէտ Տրապիզոն չհասած՝ Սահմուտ փաշան, որ Օսմանեան նաւատորմիւղով քանի մ'օր առաջ հասեր էր, պարապ տեղը Դաւիթին քաջութեանը դէմ կը դնէր:

Դեսպան խրկեց Մէհէմէտ Դաւիթին և իմացուց որ կամ իր գանձերովը և ծառաներովը ազատութեամբ քաղաքէն դուրս ելէ և կամ սպասէ ու կեանքը կորսնցընէ: Դաւիթ երկար ատեն Սահմուտ փաշային յորդորանալը ականջ չկախելէն ետև՝ վերջապէս պարտաւորեցաւ իր ընտանիքովը նաւ մը մտնել ու Կոստանդնուպօլիս երթալ, և Տրապիզոն քաղաքը Օսմանցւոց ձեռքը անցաւ:

Ըսկէ քիչ մ'ետքը՝ Սէհէմ մէտ Դաւիթին վրայ կասկածեցաւ . քանզի Ուզուն Հասանին կինը անոր նամակ մը գրեր էր , որով անոր Ալէքսի հօրեղբայրը իր քովը կը հրաւիրէր . և հրամայեց որ Դաւիթը և անոր ընտանիքը շղթայի զարնեն ու ետքը գլուխնին կտրել տուաւ բաց 'ի Դաւիթի ութերորդ որդիէն , որ իր հաւատքը ուրացաւ :

Հեղինէ կայսրուհին , սուլթանին հրամանին հակառակ , որ կ'ուզէր որ դիակները շանց և բազէներուն կերակուր ըլլան , աղքատի զգեստներ հագած ու ձեռքը բահ մ'առած՝ գլխաւորման տեղը գնաց , ու կեանքը փոանգի մէջ դնելով աներկիւղութեամբ փոս մը փորեց , բոլոր օրը շուները և բազէները փորեց , և գիշերը իր սիրոյ առարկաները թաղեց , որոնց վրայ ինքն ալ չգիմանալով մեռաւ :

Կա աս կերպով Յունաց իշխանութեան արեւելեան և արեւմտեան ճիւղերը ահագին արիւն հեղութեամբ ջնջուեցան , և Սէհէմմէտին աշխարհակալ ձեռքին տակը ընկճեցան :

Սէհէմմէտ Տրապիզունէն դարձաւ չղարձաւ՝ Վալաքիոյ Վլատ իշխանին պատերազմներուն ասպարէզը կանչուեցաւ , որ խորամանկ և իրմէ աւելի անգութ բռնաւոր մ'էր : Աս իշխանը իր անագորոյն բնութեանը համար երեք անունով ճանչցուած է . Սաճառները Տրապուլ (սառսանայ) կը կոչեն , Վլահները՝ Չէփէլփուշ (գահիճ) , իսկ Օսմանցիք՝ Գազգլը Վժլօտա (ցը-

ցահար իշխան) : Իր դժոխային գաղանութեան քանի մ'օրինակները հոս դնենք :

Իր սիրելի զբօսանքն էր ցցահարութեան հանդէսներուն ներկայ գտնուիլ , և մանաւանդ ցցահար ողորմելեաց բազմութեմէջ իր պալատականներուն հետ սեղաննստիլ : Արբ (Օսմանցուոյմէ գերի բռնէր , կը հրամայէր որ անոնց ոտքերուն կաշին հանեն , ջիղերը աղով շփեն , ու անոնց տանջանքը սաստկեցնելու համար՝ վէրքերնին այծերուն լիզել կու տար :) Օսմանեան դեսպանները գլուխնին բաց անոր բարեւել չուզելնուն համար , փակեղնին երեք բեռով գանգերնուն վրայ դառնել տուաւ , որպէս զի աղէկ հաստատուած ըլլան : (Օր մը՝ իր երկրին ամեն մուրացկաններուն մեծ խնջոյք մը ըրաւ , երբ անոնք ամենքնին ալ աղէկ կերան և խմեցին , սեղանին վրայ կրակ ձգեց , և բոլորը մէկէն այրեց : Անգամ մը՝ ողորմելի կանանց ծիծերը կտրել տուաւ , և անոնց տեղը՝ հրամայեց որ տղայոց գլուխները կապեն . Տղաքներուն ստիպեց որ իրենց մօրը եփած միսը ուտեն . հնարք մը մտածեց թէ ի՞նչպէս մարդիկ ներքեան ջարհ պէս ջարդէ և կաթսայի մէջ եփէ : (Օր մը՝ ելլելու կը բօնաւոր մը տեսնելով , անասունին հետ ցցի զարնել տուաւ : Բահանայ մը , որ քարոյ տուեր էր թէ ուրիշ ունեցածին պէտք չէ ձեռք դպցնել , երբ սեղանին վրայ Տրապուլին իրեն համար կտրած հացը առաւ , Տրապուլ իսկոյն հոն ցցահար ստան-

նեւ տուաւ : Մաճառստանէն և թրանսիլվանիայէն Վլախաց լեզուն սորվելու համար եկող չորս հարիւր երիտասարդները մէկ տեղ այրեց : Պահեմիոյ վեցը հարիւր վաճառականները շուկային մէջ ցցահար սպաննել տուաւ : Հինգ հարիւր իշխանաւոր և ազնուական մարդիկներ իրեն կառկածելի երկնաւով, ցցի զարնուեցան : Եթէ Վլախքից աս բռնաւորին տարօրինակ գաղանթ թեան ամեն օրինակները մի առ մի դասէն, շատ երկար պիտի ըլլայ : քսան հազար հոգիէն աւելի իր կրիցը զոհ ըրաւ :

Եւ անգթութեանց վերջ տալու, և Տրաքուլ Օսմանեանց տարեկան հարկ վճարել չուզելուն համար, Մէհեմէտ պատերազմ հրատարակեց անոր դէմ :

Վիտինի Համլա պէյ կառավարիչ անոր վրայ խրկեց, որ նենգութեամբ Տրաքուլը հրաւիրեց որ անձամբ գոյ տեսութիւն ընելու : Սակայն Տրաքուլ անոր լարած որոգայթը իմացաւ, Համլան բռնեց և անոր հետը եղողներուն ձեռքերը և ոտքերը կռտրելով, ամենքն ալ ցցի զարնել տուաւ : Իսկ Համլան ալ անոնց մէջ տեղը աւելի բարձր ցցի վրայ զարնուեցաւ : Եսկէ ետեւ՝ Տրաքուլ Բուլղարիա արշաւեց, շատ քաղաքներ կրակի տուաւ և աւերակ դարձուց, ու իր հետը քսան ու հինգ հազարէն աւելի զերի տարաւ :

Երբ աս ամեն եղածները Մէհեմէտին տեղեւոր հասան, երկու հարիւր յիսուն հազար հոգւոյ չափ զօրք ժողկեց, և Մահմուտ

փաշային ձեռքովը մինչև Գանուպ խրկեց : Իսկ ինքը հարիւր եօթանասուն նաւերով Սեա ծովէն Գանուպը անցաւ և ամեն գացած քաղաքները և գիւղերը կը այրէր և կը կործանէր :

Տրաքուլ իր կիները և որդիները Պրաշով թողուց : Չորոց կէտը՝ Օսմանեանց նիզակից Մուտաիյ իշխանին դէմ խրկեց, կէսն ալ գրեթէ եօթը կամ տասը հազար հեծելազօրք իր բով պահեց : Ետքը՝ անձամբ Օսմանեանց բանակը լրտեսեց, ու գիշեր ժամանակ ջահերով և լապտերներով ատոնց վրայ յարձակեցաւ, ու այնչափ մօտեցաւ որ Մէհեմէտին վրանը մոնել կ'ուզէր : Սակայն Ենիչերիները քաջութեամբ կռուելով, հալածեցին զան : Օսմանցիք իսկոյն պատերազմի պատրաստուեցան ու Վլախները հալածեցին, անոնցմէ հազար դերի բռնեցին : Սուլթանը հրամայեց որ ամենն ալ սուրէ անցընեն :

Մէհեմէտ Վլախաց բանակին ետեւէն ինկաւ ու անտառ մը հասնելով, զարհուրելի տեսարան մը տեսաւ : Քանզի քսան հազար Օսմանցիք և Բուլղարք դաշտի մը կէս ժամու չափ ճանապարհի երկայնութեանը վրայ ցցահարեալ կամ խաչուած էին, ու Համլա պէյն ալ իր իշխանական զգեստներովը անոնց մէջ զոհուած էր :

Տրաքուլ ամեն կողմանէ Օսմանեան բանակը նեղելէն ետեւ, վերջապէս Մաճառստան փախաւ, որուն Սաթիաս Բորվէն թագաւորը բանտարկեց զան :

Հրոսակները Վլահաց երկիրը տապառակելով և հետերնին երկու հարիւր հազարի չափ ձի և ուրիշ անասուններ բերելով, սուլթանին քովն եկան։ Իսկ Մէհեմէտ անոնց լլի պէյ իշխանին պատուիրելով որ Տրաքուլայ տեղը անոր Ռատուլ եղբայրը Վալաքիոյ իշխան դնեն, Կոստանդնուպօլիս դարձաւ։

Ռատուլ առան և հինգ տարի թագաւորեց ամեն տարի տասը հազար ոսկի հարկ վճարելով, ու երբ իր ծառաներուն ձեռքովը սպաննուեցաւ, Տրաքուլ բանտէն փախաւ, ու կրկին անգամ երկրին իշխանութիւնը ձեռք առաւ։ սակայն երկու տարի չափ իշխանութիւնը քշելէն ետեւ՝ իր գերիներուն մէկէն սպաննուեցաւ։ Օսմանցիք անոր գլուխը շատ քաղաքներ պտըտցուցին ու այնուհետեւ Վլահաց աշխարհին բոլորովին տիրեցին։

Ընան մէջ Մէհեմէտ I եսիօսի վրայ դիմեց, որն որ Բիւզանդացի կայսրները Ղենովացւոց տուեր էին՝ Քաթալանցի ծովասպառակներուն դէմ անոնց տուած օգնութեանը փոխարէն։ Ղենովացիք քիչ մը ժամանակ ետքը տիրեցին նաեւ Ինոս, Իմպրոս, Թասոս, Լէմնոս և Սամոթրակէ կղզիներուն։ Մէհեմէտ իր վտթսուն փոքր և եօթը մեծ նաւերուն մէջ թնդանօթներ, բաղիւտրներ և ռումբեր լեցընել տալով Սահմուտ փաշա վեղիրին հրամանատարութեանը յանձնեց, ու ինքը գրեթէ երկու հազար Ենիչերիներով Լիօյ ծովեզերքէն ան կղզին անցաւ, ու դեռ

պահ մը խրկեց I եսիօսի Նիկողայոս Ղենովացի իշխանին, որ իր երկիրը իրեն թողու, ու ինքը կը խոստանայ ուրիշ աւելի աղէկ երկիր մը տալու։ Նիկողայոս, իր ունեցած ռազմամթերին, պարիսպներուն ամրութեանը, հինգ հազար աղէկ զինեալ զօրաց և քսան ու հինգ հազար բնակչաց վրայ ապաւինելով, այսպէս պատասխան տուաւ․ «Քանի որ կենդանի եմ, քաղաքս և կղզիս ուրիշին պիտի չմօտենեմ»։ Մէհեմէտ Լիօս վերադարձաւ ու պաշարումը Սահմուտ փաշային յանձնեց, որ քսան և եօթը օր շարունակ պարիսպները ռմբակոծեց, ու շատ տեղերը խորխալեց։ Քաղաքին մէջէն քանի մը անգամ ամրակամները դուրս ելան, բայց Տաճիկները քաջութեամբ հալածեցին զանոնք։ Ընտեն՝ կղզւոյն իշխանը խիստ զղջալով, I եսիօսը մեծ վեղիրին յանձնեց, ու խոստացաւ սուլթանին դրօշակին տակը ծառայելու։ Սահմուտ փաշան իսկոյն սուրհանդակ մը խրկեց Մէհեմէմէտին, որ մեծ ուրախութեամբ իշխանին առաջարկութիւնը և խնդրած խաղաղութեան և բարեկամութեան դաշինքը ընդունեց։ Նիկողայոս լալով անոր ոտքը ինկաւ, ու ներումն խնդրեց։ Մէհեմէտ միտթարեց զան ու ապահովուց որ իր հնազանդելու ուշանալուն համար պէտք չէ վախնալ։ հարստութիւններն ալ իրեն թողուց, բայց հրամայեց որ կղզւոյն միւս քաղաքներն ալ իրեն յանձնէ։ Նիկողայոս հնազանդեցաւ յօժարութեամբ իր

ամեն երկիրները անոր տալու :

Մէհմէտ I եսփասի կամ Սի տիլլի մէջ հինգ հարիւր պահապան զօրքեր թողուց . հոն գլուխուած երեք հարիւր ծովասպառակները մէջքերնէն սղոցել տուաւ . իսկ կղզւոյն բնակիչները երեք կարգ բաժնեց . խիստ ազգասները և խիստ անպիտան մարդիկները քաղաքին մէջ մնացին . միջին կարգը Նիւէրեայ բաժին ինկաւ . իսկ խիստ հարուստները Կոստանդնուպօլիս իբրեւ գաղթական խրկուեցան . իրեն համար ալ երեւելի քաղաքացւոցմէ ութը հարիւր տղայ և աղջիկ ընտրեց : Ըլէքսիս Քոմնէնոսի՝ այրի կինն ալ , որ ան ժամանակին ամենէն գեղեցիկ կինն էր , իր կանանց մէկը ըրաւ :

Նիկողայոս դուքսը , որ Լեւոփոս կղզին յանձնելէն ետեւ ազատութիւն ստացեր էր , յանցանքով մը չղթայի դարձուեցաւ և ստորերկրեայ բանտի մէջ դրուեցաւ . աս պատիժէն և ասկէ ետեւ գալու մահուանէն ազատելու համար , մահմէտականութե կրօնքը ընդունեց , և փառաւոր հանգեսով պատմուճան և փակեղ հագաւ : Բայց ասով ալ չազատեցաւ . բիշմը ատեն ետքը նորէն բռնուեցաւ , և բանտի մէջ խեղժեղին դան :

Ան ձմեռը Մէհմէտ Կոստանդնուպօլսոյ և տէրութեան ուրիշ բանի մը քաղաքներուն մէջ մեծամեծ շինութիւններ ըրաւ : Տարտանեան բերդերը շինեց , որոնց առաջինը Լարոսկան ծովեզերքին վրայ Սէտտիւլ պահը (թումբ ծովու) կը կոչուի ,

իսկ Արիական ծովեզերքինը՝ Չանադ-գալէսի (պնակներու բերդ) , աս տեղը բրտի անօթներ շինուելու համար : Եւ ան տեղը , ուր ժամանակաւ սուրբ Առաքելոց եկեղեցին շինուած էր , մեծ մըգ կիթիմը հիմնարկութիւնը ըրաւ , որ աշխարհակալին անունովը կոչուեցաւ :

Իսկ երբ գարունը եկաւ , Մէհմէտ հարիւր յիսուն հազար հազուով նոր աշխարհակալութեց ետեւ եղաւ : Տրագուլը շնուած՝ ոյսինքն տնրի մը առաջ՝ Մէհմէտ Պոսնիոյ թագաւորէն հարկ խնդրեր էր . բայց աս իշխանը (Օսմանեան դեսպանը իր գանձատունը տարեր ու պատրաստ դրամները ցուցնելով , այսպէս պատասխաներ էր . “ Եհա իմ ստակս , որն որ ամենեկին միտք չունիմ սուլթանին խրկելու . ինչու որ եթէ ան միտքը դրեր է որ իմ վրաս պատերազմի ելլէ , զինքս պաշտպանելու համար ասոր հարկաւորութիւն ունիմ , իսկ թէ որ յաղթուիմ ու իմ հայրենիքէս փախչելու ստիպուիմ , դարձեալ աս ինծի հարկաւոր է աւելի հանգիստ կեանք մը անցընելու համար ” : Ասոր վրայ Մէհմէտ Պոսնիոյ դէմ պատերազմ հրատարակեց , և երբ Տրագուլը նուաճեց , իր Մահմուտ փաշա վեզիրը առջևէն խորկեց ու ինքն ալ անոր ետեւէն ճամբայ ինկաւ : Պոսնիոյ թագաւորը Պապիքսա (Գոսպ բերդին մէջ պաշտպանուեր էր , ուստի Օսմանցիք եկան զան պաշարեցին . սակայն երեք օրէն ետքը՝ բերդը անձնատուր եղաւ (19

(Յունիս 1463) : Քաղաքացիները Լեսփոսի բնակիչներուն պէս երեքի բաժնուեցան . ստորին ժողովուրդը քաղաքին մէջ թողուցին , միջակները զօրաց գերի կամ աղախին եղան , և խիստ հարուստները Կոստանդնուպօլիս տարուեցան :

Պոսնիոյ թագաւորը իր մայրաքաղաքը փոխաւ ու Քլիւզ բերդը ամրացաւ , Մէհէմմէտ հեծելազօր գնդով Մահմուտ փաշան անոր ետեւէն խրկեց : Բայց ան բերդին հասնելու համար գետէ մը պիտի անցնուէր , Լոմէր՝ Թուրա խանին տղան բանակը լողալով գետէն անցուց , ու երկրորդ օրը Մահմուտի հեծելազօր գունդը Քլիւզին առջևը հասաւ :

Մէհէմմէտ , որ կամայ կամայ առաջ կը քալէր , Պոսնիոյ շատ քաղաքներուն բանակները ընդունեց , զորոնք բնակիչները անձամբ կը բերէին :

Քլիւզին բոլորովին եղած ճահիճները անառիկ դիրք մը կուտային բերդին . բայց ամառուան տաքէն գրեթէ չորցեր էին : Տաճիկները եղէգներ կտրեցին , բերդին խրամները լեցուցին և կրակ ձգեցին որ պաշարուողները ստիպուին անձնատուր ըլլալ : Ենտեւն՝ թագաւորը դեսպաններ խրկեց վեզիրին որ եթէ իր ու բնակչաց կենացը չգպչելու երդում կ'ընէ , անձնատուր կ'ըլլայ : Մահմուտ անոր խնդիրքը ընդունեց , քաղաքին տիրեց , ժողովուրդը Մէհէմմէտին ըրածին պէս երեք կարգ բաժնեց , իսկ թագաւորը սուլթանին ըն-

ծայ խրկեց :

Մէհէմմէտ Մահմուտին ըրած ան դաշանցը վրայ դոհ չեղաւ . քանզի ըստ իր քաղաքական կարծեաց . Մէկը չկրնար , կ'ըսէր , իր տիրած քաղաքը խաղաղութեամբ ժողանգել , մինչև որ անոր իշխանը ջնջէ : Մինչև ցարդ Մէհէմմէտ աս սկզբան վրայ էր , ինչպէս որ մինչև հիմա տեսանք . Մահմուտ փաշային երգման վրայ չկրցաւ իր միտքը 'ի գործ դնել , այլ ժամանակ մը շղթայի զարկած բանտարկեալ թողուց զան :

Իսկ մեծ վեզիրը , Թեօաղիոյ Լոմէր կառավարիչը , ու Մէհէմմէտ , իւրաքանչիւր ոք մէկ մէկ գունդ զօրք առած՝ Պոսնիոյ քաղաքները ասպատակեցին ու բոլորին ալ տիրեցին :

Մէհէմմէտին բանակին մէջ անուանի պարսիկ գիտնական մը կար Ալի Պէսթամի աննոնով , ուրուն հարցուց սուլթանը թէ Մահմուտին երգմանը վրայ օրէնք է Պոսնացոց թագաւորը սպաննել : Պէսթամին իր վճռովը երգումներով կնքուած դաշնագիրը ջրեց , և օրինակ եղաւ յաջորդ սուլթաններուն նայնը ընելու : Իր աս օրինադրանցով թեամբը չբաւականացաւ , այլ ինքը անոր դահիճը եղաւ : Քանզի առաւօտ մը , երբ Մէհէմմէտ իր բանակին կը հրամայէր որ Պոսնիայէն դուրս ելնեն , շղթայակապ թագաւորը իր առջևը բերել տուաւ : Ես իշխանը իր գլուխը գալիքը գուշակելով , երգմագիրը ձեռքը բռնած անոր առջևը ելաւ . բայց Պէսթամի իր վճռովը ջրեց զան , ու իր վաթսուսն և երեք տարե-

կան հասակին մէջ սուրբ վեր-
ցուց և իր ձեռքովը անոր գլու-
խը կտրեց :

Այսպէս՝ Կոստանդնուպօլիսը
առնուեցէն տասը տարի ետքը
Պոսնիոյ տէրութիւնը (Օսմանեան
պետութեան լուծին տակը մտաւ :
Միննէթ պէյը Պոսնիոյ կուսակալ
դուռեցաւ . երեսուն հազար Պոս-
նացիք երդմամբ սուլթանին դը-
րօշակին տակը մտան իբրեւ Լնի-
չէրիք . և ամեն ուժեղ բնակիչ-
ները (Օսմանցւոց զինուոր գըր-
ուեցան :

1463 տարւոյն վերջերը Մաթի-
աս Քորվէն Սաքառաց Թագա-
ւորը Պոսնիոյ Լայճա գլխաւոր
քաղաքին տիրեր էր , Մէհէմմէտ
աս բանս իմանալով , սաստիկ նե-
ղացաւ , և ձմեռը անցնելուն
պէս՝ երեսուն հազար զօրքով և
մեծամեծ թնդանօթներով գնաց
Լայճան պաշարեց . իր բանակը
երեք գունդի բաժնեց , որպէս
զի երեք օր հետզհետէ նորանոր
գունդեր հանէ թշնամոյն դէմ :

(Օսմանեանք սաստկութեամբ
քաղաքին վրայ յարձակում ըրին
սուլթանին ներկայութենէն քա-
ջալերեալ , որ մեծամեծ խոստ-
մունքներ և սղառնալիքներ կ'ը-
նէր : Արդէն յարձակողներէն մէկ
բանին պարիսպներուն վրայ ե-
լեր էին . և ասոնցմէ մէկը աշ-
տարակի մը վրայէն Քորվէնին դը-
րօշակը յափշտակելու վրայ էր ,
մէկ մ'ալ Սաքառ մը զան անոր
ձեռքէն առնելու համար՝ անոր
հետ բռնուեցաւ , և երկուքնին
մէկտեղ պարիսպէն վար գահա-
վիժեցան :

Մէհէմմէտ թէև մեծ ջանքեր

ըրաւ , բայց չկրցաւ քաղաքը
ձեռք ձգել , և երբ իմացաւ որ
Սատաթիաս օդնուիներով կը մօ-
տենայ , պաշարումը վերցուց ու
անոր դիմացը գնաց . բայց Սա-
տաթիաս Պոսնիա մտեր , Սրէպէր
նիկ բերդը առեր , և Սփորնիկ
բերդը պաշարեր էր . աս վերջին
ամրոցին պահապան զօրքերը մեծ
ընդդիմադրութիւն ըրին Սաքա-
ռաց Թագաւորին դէմ յուսալով
որ Սահմուտ փաշան իրենց օգ-
նութեան կը հասնի : Իրօք՝ աս
մեծ վէճերը Ումուր պէյ , Իսա
պէյ և Ալի պէյ Բումէլիի կուսա-
կալները իր հետը առաւ , Սա-
քառաց վրայ քալեց , որոնք ի-
րենց պաշարները և ղէնքերը թո-
ղուցին և փախան : Սահմուտ
փաշան , որ բանակին մեծ մասին
կը կառավարէր , Սաքառաց Թա-
գաւորը մինչև Սաւա գետը հա-
լածեց :

Պոսնիոյ դէմ բացուած պատե-
րազմին ժամանակը՝ Վենետիկ-
ցւոց հետ ալ պատերազմ ունե-
ցան (Օսմանցիք . բայց աս պա-
տերազմը առաջնոյն պէս չուտով
չվերջացաւ . տասն ու վեցը տարի
ծովու և ցամաքի վրայ թշնամու-
թեան գործքեր տեղի ունեցան :

Քանզի Աթէնքի (Օսմանեան
կուսակալին մէկ գերին Կորոն
փախչեր , վենետիկցի աղնուակա-
նի մը տունը ապաստանուեր էր :
Երբ կուսակալը գերին խնդրեց
ու վենետիկցին չտուաւ զան , ը-
սելով թէ ան փախստականը քը-
րիստոնեայ եղաւ , Սորայի Իսա
կառավարիք գնաց Արգոս քա-
ղաքին վրայ յարձակեցաւ , ու
յոյն քահանայի մը մատնութիւն

ներս մտաւ, Իօմէր թուրա խա-
նին տղան Լէսփանթոսի կողմը
Վէնետիկցւոց երկիրները ար-
շաւեց, և ուրիշ գունդ մը Սե-
թոնի շրջակաները աստատակեց :
Ետը վրայ՝ Վէնետիկցիք սրտե-
րազմ հրատարակեցին, Լուիճի
Լորետանին՝ քսան և հինգ ցըռ-
կանաւերէ և տասն՝ երկու նաւե-
րէ բաղկացեալ նաւատորմիդին
հրամանատարութիւնը յանձնե-
ցին, Պէրթոլոյին ալ ցամաքա-
յին բանակը տուին՝ երկու հա-
զար իտալացի ձիաւոր զօրքերէ
և չորս հազար չարագործներէ
բաղկացեալ : Եղն ժամանակն ալ
Սպարտայի, Թէնարոսի և Իպի-
տամնոսի բնակիչները, Ըրգա-
տիացիք և Լթէնացիք սուլթա-
նին դէմ՝ դէնք վերցուցին : Ըր-
գոսը պաշարեցին և առանց դը-
ժուարութե ձեռք ձգեցին զան :

Եսկէ ետեւ՝ Վէնետիկցիք Յու-
նաց և Ըլլանացւոց աղաչանօքը
որոշեցին որ Կորնթոսի պարանո-
ցը ամրացնեն, որպէս զի Օս-
մանցւոց նոր արշաւանքներուն
դէմ՝ դնեն : Տասն և հինգ օրու-
ան մէջ երեսուն հազար գոր-
ծաւորներ Կորնթոսի մէկ ծայրէն
միւս ծայրը վեցը մըն տեղա-
րէ պատնէշ մը քաշեցին տասն՝
երկու ոտք բարձրութեամբ, հա-
րիւր երեսուն և վեցը աշտարակ-
ներով և առջևը կրկին փոսերով :
Եւ ամրութիւնը վերջացնելէն
ետեւ՝ Կորնթոսը պաշարեցին,
բայց երբ Սահմուտ փաշային
մօտենալը իմացան, պաշարումը
վերցուցին, այնչափ աշխատու-
թեամբ իրենց շինած Կորնթոսի
պարիսպն ալ թողուցին և փա-

խան : Սահմուտ փաշան եկաւ
պարիսպին տիրեց, ու Կորնթոս
և Ըրգոս քաղաքներն ալ առանց
դժուարութեան վերստին Օս-
մանեանց ձեռքն անցան :

Իօմէր քսան և հինգ հազար
ձիաւոր զօրքով Սեթոնի վրայ
յարձակեցաւ, հինգ հարիւր բը-
նակիչ գերի տարաւ մեծ վեղի-
րին, որ ան ալ սուլթանին խըր-
կեց : Սէհէմմէտ աս գերիներուն
իրեն սիրելի տանջանքը տալ տու-
աւ : հինգ հարիւրն ալ մէկ տեղ
մէջքերնէն երկուքի սղոցել տու-
աւ : Եղ մը դիակին մէկուն եր-
կու մասերը միացնելով, աս
բանս Սէհէմմէտ ան սպաննու-
ած զինուորին աղգին երջանկու-
թեանը գուշակութիւն մը սե-
պեց աւելորդապաշտութեամբ,
առանց գիտնալու թէ ան զին-
ուորը Վէնետիկցի է թէ Ըլլա-
նացի : գիակը թաղելու հրաման
ըրաւ, և եղը պալատին մէջ սը-
նուցանել տուաւ :

Հետեւեալ դարնան մէջ Լո-
րետան ծովակալին տեղը Յուս-
տինեանը անցաւ, Լեսփոսի վրայ
գնաց ու վեցը շաբաթ պաշարեց
զան : Բայց Սահմուտ փաշան
նաւատորմիդով մը հոն հասաւ
ու Վէնետիկի ծովապետը հա-
լածեց :

Վէնետիկցւոց ցամաքային զօ-
րաց հրամանատարութիւնը Ղա-
գօսո Պարպարիկօ առնելով, փա-
թրասայ վրայ քալեց : Իօմէր պէյ
թուրա խանին տղան տասն՝ եր-
կու հազար հոգւով անոր վրայ
եկաւ, և սաստիկ սրտեբազմէ
մը ետեւ՝ Վէնետիկցւոց զօրա-
պետը, շատ քաջ պաշտօնատար-

ներ և 10 000 զինուոր՝ ջարդուեցան . մնացածները փախան :

Վենետիկցիք ուրիշ մէկքանի փորձեր ըրին ()սմանցւոց ձեռքէն Յունաց քանի մը կղզիները և քաղաքները յափշտակելու , բայց թէ՛ ծովէն և թէ՛ ցամաքէն յաղթուեցան . և երբ Պիոս Բ. պապը մեռաւ , Եւրոպայի միւս տէրութիւններէն օգնութիւն ընդունելու յայտերնին կտրեցին և պատերազմին դաշտը ()սմանցւոց ազատ թողուցին :

Նոյն տարին , այսինքն՝ Պոսնիոյ և Վենետիկցւոց դէմ եղած պատերազմներուն ժամանակը՝ Լսիոյ մէջալ երևելի դէպքեր կը պատրաստուէին ()սմանցւոց համար : Գարամանի Իպրահիմ իշխանին մահը նախ՝ քաղաքային պատերազմներ պատճառեց իր եօթը զաւակացը մէջ , ետքը ()սմանցւոց դէմ պատերազմներ յառաջ բերաւ , և վերջապէս՝ Գարամանի տէրութեան կործանմանը պատճառ եղաւ , որ հարիւր վաթսուոն տարի ()սմանեան պետութեան վտանգաւոր թշնամին եղեր էր :

Ըս իշխանին թողուցած եօթը զաւակաց վեցը , այսինքն՝ Փիր Մէմէտ , Գարաման , Գասըմ , Լալայետուն , Սիւլէյման և Նուր Սօֆի՝ Մէհմէմէտին հօրքոյրէն ծնած էին . իսկ եօթներորդին , այսինքն՝ Իսհագին մայրը աղախին մը էր : Հայրը Իսհագը ամենէն շատ սիրելուն համար՝ իր յաջորդը անուանեց . իր կենդանութեան ատենը՝ իր գանձերը անոր տուաւ , Կիլիկիոյ կառավարութիւնը անոր յանձնեց և Սելեւ-

կիան տուաւ որ հոն դնէ իր գահը : Սուլթանուհիէն ծնած վեց զաւակները իրենց հօրը դէմ ապստամբեցան , զան իր Իկոնիա մայրաքաղաքին մէջ պաշարեցին , ու դուրս հանեցին անկէ : Երբ Իպրահիմ հայրերնին տրտմութենէն մեռաւ , Փիր Մէմէտ անդրանիկ որդին Գարամանի մայրաքաղաքին և տէրութեան հիւսիսային մասին տիրեց , ու միայն Կիլիկիան թողուց Իսհագին : Սիւլէյման և Նուր Սօֆի եղբայրները սուլթանին քովը գացին , ու մէկ մէկ քաղաքի կառավարութիւնը ընդունեցին :

Իսհագ պէյը իր եղբօրը դէմ դնելու համար Ուղուն Հասանին դիմեց , որ Լսիոյ մէջ խիստ զօրացեր էր : Սուլթան Մէհմէմէտին ալ դեսպան մը խրկեց , Լաւճէհիւր և Պէկէհիւր քաղաքները անոր խոստացաւ տալ , եթէ իր եղբարցը օգնութիւն մը չընէ : Բայց Մէհմէմէտ , որ Գարամանի աս քաղաքներուն արդէն տիրեր էր , անոր առաջարկութիւնը չընդունեց և Համդա պէյ Միթալիոյ կառավարիչին հրամայեց որ Գարամանի իշխէ : Իսհագ պէյ աս կառավարիչէն յաղթուելու Կիլիկիա փախաւ , և իր կնոջը ու զաւակացը հետ Սելեւկիոյ մէջ տապաւնանուեցաւ :

Փիր Մէմէտ Լաւճէհիւր , Պէկէհիւր և ուրիշ քաղաքներու բանակները Մէհմէմէտին խրկեր էր անոր իրեն խրկած օգնութեանը փոխարէն :

Եւրոպայի մէջ Մէհմէմէտ Պոսնիոյ և Սորայի հետ զբաղած միջոցին՝ Լսիոյ մէջ Գարամանի հետ

պատերազմը աս աստիճանը հասեր էր : Բայց երբ Եւրոպայի մէջ քիչ մը խաղաղութիւնը հաստատուեցաւ, Մէհէմմէտ որոշեց որ Վարամանի երկրակալութիւնը ինքն իր ձեռքովը ընէ :

Իր ամեն զօրքերովը Մահմուտ փաշային հետ Արիա անցաւ, Վաւալայի բերդը և Իկոնիան առաւ, ու իր մեծ վէզիրը Լարենտայի կամ Վարամանի վրայ խըրկեց, որ տէրութեան հին մայրաքաղաքն էր, և ուր Իսհադապատանուեր էր : Հոն մեծ պատերազմ մը ծագեցաւ, և Իսհադաբուրովին յաղթեալ մինչև Տարսոն փախաւ : Մէհէմմէտ անոր փախչելուն վրայ նեղացաւ, ու ամեն բռնուած դերինները սուրէ անցուց :

Հրամայեց նաև Մէհէմմէտ Մահմուտ փաշային որ Իկոնիոյ և Լարենտայի գործաւորները և արհեստաւորները Կոստանդնուպօս լիս խրկէ : Մեծ վէզիրը, որ իր գթասիրութեան շնորհով յաճախ ցուցըցեր էր, աս առթին մէջն ալ մէկ քանիններուն խնայելով, իր թշնամին Յոյն Մէհէմմէտ փաշա երկրորդ վէզիրը, որ անոր ամեն գործքերը նախանձու աչօք կը լրտեսէր, սուլթանին ամբաստանեց, և Մէհէմմէտ իսկոյն զան իշխանութենէ զրկեց և անոր պաշտօնը քսուին տուաւ :

Իշխանութենէ մերժուելուն եղանակը այսպէս եղաւ, որն որ ասկէ ետև Օսմանեան պատմութեան մէջ յաճախ պիտի տեսնանք, և թաթարներէն յառաջ եկած կ'երևի : Սուլթանը հրամայեց որ յանկարծ մեծ վէզիրին

վրանին չուանները կտրեն և նեցուկները հանեն, որ վրանը անոր դիտուն վրայ կործանի :

Մահմուտին տեղը Յուսէֆ Մէհէմմէտ փաշա ուրացեալ Յոյն անցաւ, և Վարամանի կառավարութիւնը սուլթան Մէհէմմէտին երրորդ որդւոյն Սուսթաֆա իշխանին տրուեցաւ :

Այսպէս՝ Վարամանի տէրութիւնն ալ հարիւր վաթսուն տարի գիմանալէն ետև՝ Օսմանեանց լուծին տակը մտաւ (1466), քացի Սելէկիայէն, ուր Իսհադապէյի իր կինը քիչ մը ատեն գիմացաւ, ինչ ատեն Իսհադապէյն ալ Ուսթուն Հասանին քովը ապաստանուեր էր :

Արդ՝ ժամանակ է Իսքէնտէր պէյին պատմութեան անցնիլ, որն որ Օսմանեանք Խոյին մահանուանեցին դաշանց վրայ չկենալուն համար : Քանզի 1461ին ըրած զինադադարման դաշինքը հազիւ երեք տարի տևեց : Աս իշխանը Պիոս Բ. ին և Վենետիկացոց խրկած դեսպաններէն գըրդուելով, իր երդումը ոտքի տակ առաւ :

Մէհէմմէտ աս բանս իմանալուն պէս՝ տասն և չորս հազար ձիաւոր զօրքերով Շէրէմէթ պէյը խրկեց որ Ալպանիան ասպատակէ : Իսքէնտէր պէյ, որուն բանակը աւելի թեթեւ էր, քան զի հազիւ տասը հազար հոգիի կը հասնէր, անոր յաղթեց :

Աս պարտութեան վրէժը առնելու համար՝ Մէհէմմէտ Պալպան փաշան տասն և հինգ հազար ձիաւոր և երեք հազար հետևակ զօրքերով Իսքէնտէրին վրայ

խրիկեց. Պալապան փաշան երեք անգամ անոր դէմն ելաւ և գրեթէ միշտ յաղթուեցաւ ու մեծամեծ կորուստներով ետ դարձաւ. վերջին անգամին՝ Իսթէնտէրի զօրքերը տակաւին Օսմանցւոց կողպուար ժողվելու ետեւէ էին, երբ սուրհանգակ մը Եազուպ պէյին տաան ու վեցը հազար հոգւով իր ճամբուն վերայ գտնուած գիւղերը և քաղաքները ասպատակելով և այրելով մինչև Պէրաթ հասնելուն լուրը եկաւ. Իսթէնտէր պէյ վազեց անոր առաջն ելաւ, և պատերազմը անմիջապէս սկսաւ. երկու կողմէն ալ մեծ կորուստներ եղան, և կուռյն խիստ տուքցած ատենը՝ Իսթէնտէր մինչև Եազուպին քովը հասաւ, իր նիզակովը զարկաւ սպաննեց և գլուխը կրտորեց. Եւոր վրայ՝ Տաճիկները փախան, իրենցմէ չորս հազար հոգի սպաննուեցին և վեցն հազար գերի երթալէն ետեւ. և Իսթէնտէր Պէյ յաղթանակով Գրոյա մտաւ:

Երբ Մէհէմմէտ նայեցաւ որ այսչափ անյաջող փորձերէն ու պատերազմներէն ետեւ՝ չկոցաւ Իսթէնտէրին յաղթել, հարիւր հազար հոգւով Ելպանիոյ վրայ գնաց ու Գրոյան պաշարեց: Սալայն ամէն կողմանէ Իսթէնտէրի զօրքերէն նեղութի կրելով, Պալապանը ութսուն հազար զօրքով հոն թողուց ու ինքը քաջուեցաւ շրջակայ բնակիչներուն վրայ իր բարկութիւնը թափելու:

Պալապան իր գունդերուն մէկ մասը Գրոյայի վրայօքը եղած լեռան վրայ բանակել տուաւ, ու իր

Եօնուս եղբօրը բերելու օգնութեանը սպասեց: Իսթէնտէր պէյ առ իմանալուն պէս, բոլոր գիւղերը Եօնուսին վրայ քալեց, աղէկ ջարդ մը տուաւ, ու ղինքը իր Խըզը եղբօրը հետ գերի բռնեց. երկուքն ալ շղթայի դարկաւ ու Պալապանին ցուցուց. Եւոր վրայ Օսմանեանք բարբոքած ամրոցներուն վրայ յարձակեցան. բայց Պալապան հրացանէ մը տարանոցէն վիրաւորուելով, Տաճիկները փախան:

Մէհէմմէտ չկրնալով առ պիտի Գրոյայի տիրել, և ուղեւով Ելպանացիները սանձել, Իլպասան բերդը շինեց և ամրացուց, ու Չուլին հիմնադրաւ կործանեց: Բայց ասկէ քիչ ետքը Իսթէնտէր պէյ մեռաւ վաթսուն և երեք տարի ապրելէն և իր հայրենեաց ու կրօնքին ազատութեանը համար երեսուն տարի Սուրատ Բ.ին և Մէհէմմէտ Բ.ին բանակներուն դէմ յաղթութեամբ պատերազմելէն ետեւ: Նոյն տարին մեռաւ նաև Հէրսէկովնայի իշխան Ստեփան Քոսովլիչը անոր դրբացին:

Եւ երկու իշխանաց մահուամբը Մէհէմմէտ անոնց երկիրներուն տիրեց, ու անկէ ետեւ երկու տարի իր աշխարհակալութիւնները դադարեցուց. ու այսչափ միջոցին մէջ՝ նաւական ոյժը զօրացուց, ու Կոստանդնուպոլսոյ մէջ նոր սրալատ մը շինեց:

Երբ Օսմանցիք իրենց նոր ապստակութիւններովն ու քսան հազար բռնած գերիներովը կ'ուրախանային, Վենետիկցիք Իմպրոս և Էմնոս կղզիներուն և Ե-

նոս ու Փոկէա նաւահանգիստներուն տիրեցին : Մէհէմմէտ Վէնետիկցւոյ ասպատակութեանց վրէժն առնելու համար՝ Մահմուտ փաշան Պեղոպոնէսի վրայ խրկեց երեք հարիւր նաւերով, որոնց մէջ եօթանասուն հազար հոգի կային . ու ինքը գրեթէ նոյնչափ զօրքով ցամաքէն գնաց Լարիպոլ կղզւոյն դիմացը բանակեցաւ : Եւրքը մեծ նաւակամուրջ մը շինել տուաւ, իր բոլոր զօրքերը ան կղզին անցուց և քաղաքը սաստկապէս պաշարեց : Իսկ Վենետիկցւոյ ծովակալը կղզիին մօտ խարիսխ նետած՝ Կիպրոսէն օգնութեան հասնելու նաւերուն կը սպասէր : Եւ թէպէտ Միտոն Օթթոմանի նաւապետը քաջութեամբ Օսմանցւոյ նաւատորմիդը ճեղքելով նաւահանգիստը մտաւ, սակայն ուրիշ նաւապետ մ'ալ ներսէն թշնամեաց մատընտու էր :

Օսմանցւոյ յարձակմանց մէջ՝ Օսմանցւոյմէ քսան հազար հոգի և երեսուն նաւ կորսուեցան : Մէհէմմէտ նոր զօրքեր անցուց ցամաքէն կղզին, և հինգերորդ յարձակումին՝ քաղաքը առաւ . առ պատերազմին մէջ յիսուն հազար Օսմանցիք ինկան և հազիւ վեցը հազար Վենետիկցիք : Ըսոր համար Մէհէմմէտ քաղաքին բնակիչները չարաչար սպաննել տուաւ, որք մարթեղերձ ընելով, որը քարով տանջելով . իսկ կղզիին Պօղոս Լարիցցօ իշխանը ուրիշ մէկ քանի երևելիներու հետ մէջքերնէն սղոցել տուաւ, և Յոյները գերի տարաւ :

Ըսկէ ետև Մէհէմմէտ իր նայ-

ուածքը Լարիոյ վրայ դարձուց նորէն, և հինգ տարի շարունակ հոն զբաղեցաւ : Գարամանի մէջ Իսհաֆ պէյին տղան իր մօրը հետ Սելեկիան ամրացուցեր էր, իսկ Իսհաֆ և Գարամ պէյ Ուղուն Հասանին քովը պատսպարուելով, պատերազմին դէշ անցած կրակը արծարծելու կը դրդուէին : Ըս կրակը բոլորովին անցնելու և Գարամանի մէջ խաղաղութիւն հաստատելու համար՝ Մէհէմմէտ անհամար զօրքով իր Մէհէմմէտ փաշա վէզիրը անոր վրայ խրկեց, որ գնաց ու Հերակլիա և Լարէնտա քաղաքները առաւ . և ամեն տեղ կողոպտելով, մինչև Վարսաֆ ըսուած թաթարաց մէկ տոհմին երկիրները մտաւ : Ըս ցեղին մէկ զօրավարը դարաւ նակալ եղաւ, և Մէհէմմէտ փաշային բանակէն զատուող գունդ գունդ ասպատակներուն վրայ յարձակելով, Օսմանեան բանակին կէսէն աւելին ջարդեց, ու մնացածը՝ բոլոր Գարամանէն ժողոված աւարը թողլով փախան :

Սուլթան Մէհէմմէտ՝ առ լսելով, մեծ վէզիրը իշխանութենէ ձգեց, ու Իսհաֆ փաշան մեծ վէզիր ըրաւ, որ գերութեան աստիճանէն Պոսնիոյ կառավարչութեան հասեր էր :

Ըսմ Մէհէմմէտ փաշան Օսմանցւոյմէ կը պարսաւի իբրև արծաթատէր, և պատճառ՝ կալուածոց տուրք հաստատուելուն, որ Մահմաթ կը կոչուի :

Իսհաֆ փաշա նոր վէզիրը Գալսթին վրայ քալեց, հալածեց զան և քանի մը ամրոցներ առաւ, ետքը՝ Վարբէյ, Իսչխար, Օր-

Թահիսար բերդերուն և Աքսէ-
րայ քաղաքին տիրեց, և ասոր բնա-
կիչները սուլթանին հրամանովը
կոստանդնուպօլիս ատրաւ, և ա-
նոնց բնակած Թաղը մինչև ցարդ
Աքսէրայ կը կոչուի :

1471ին, կէտիք Ամէտ փաշան,
որ լիկ Ննիչէրիութենէ իշխանու-
թեան հասեր էր, բանակով մը
դէպ 'ի Ալայա խրխուեցաւ . որն
որ պաշարեց, և անոր Վըլլաք Բը-
լան իշխանը ստիպելով որ անձ-
նատուր ըլլայ, զան իր կինովն ու
զաւակովը Սէհէմմէտին խըր-
կեց, որ անոր ծախուցը համար
կալուածք մը տուաւ : Բայց շատ
ջանցաւ՝ աս իշխանը որսի երթա-
լու պատրուակաւ փախչելու հը-
նարը գտաւ, և Եդիպտոս գնաց :
Իր կինն ու որդին ան կալուած-
քին մէջ մնացին, ուր քիչատե-
նէն ետքը տրտմութենէ մեռան :
Եդիպտոսէն, Վըլլաք Բըլան՝ սուլ-
թանէն առած ադամանդը կէ-
տիք Ամէտ փաշային խրկեց որ
Սէհէմմէտին դարձընէ նորէն :
Իսկ կէտիք Ամէտ ուրիշ մէկ
քանի ադամանդներու հետ սուլ-
թանին ներկայացուց զան՝ իբրեւ
ակնավաճառի մը կողմէն, բայց
Սէհէմմէտ իր ադամանդը ճանչ-
ցաւ :

Երդէն ըսինք որ Վարամանի
Իսհադ պէյ իշխանը Ուզուն Հա-
սանին քովը փախչած ատենը՝ իր
կինն ու որդին Սելիկիոյ բերդին
մէջ ամրացան : Եւ իշխանուհին,
երբ իր երկանը մեռնիլը խնայաւ,
դեսպան մը խրկեց սուլթանին
ու խոստացաւ անոր հնազանդիլ :
Սէհէմմէտ կէտիք Ամէտին հը-
րամայեց որ անոր բերդին տիրէ :

Վէզիրը աս հրամանը կատարե-
լէն ետեւ՝ Սոգան բերդին վրայ
քալեց, որուն մէջ Փիւր Ահմէտի
ընտանիքը կը գտնուէր ու անոր
տիրեց, և երբ Լուսէ բերդն
ալ առաւ, ամրականներուն մէկ
մասը սպաննել ու մնացածները
պարիսպներուն վրայէն վար գա-
հալիմել տուաւ : Սակայն՝ Ու-
զուն Հասանին բանակին մօտե-
նալը լսելով, չկրցաւ իր յաղ-
թութեանց ընթացքը շարունա-
կել և Իկնիս փախաւ :

Ուզուն Ահմէտ, որ օր ըստ
օրէ կը զօրանար ու իր տէրու-
թիւնը կ'ընդարձակէր, և որուն
քով աղաստաներ էին Վարամա-
նի Իպրահիմ պէյին Փիւր Ահմէտ
և Վասըմ պէյ որդիքը և ուրիշ
իշխաններ, ուղելով Վարամանի
աս իշխանաց իրաւունքը սուլթան
Սէհէմմէտին դէմ պաշտպանել,
անոնց հետ Օսմանեան սահմա-
նագլուխները անցաւ, և Եւդո-
կիոյ վրայ յարձակեցաւ, քաղաքը
կրակի տուաւ, և բնակիչները
սոսկալի տանջանքներով սպան-
նեց : Եսկէ ետքը Ուզուն Հասա-
նին զօրապետները Տիգրանակեր-
տը և Վարամանի քաղաքները ա-
ւերելու ետեւէ եղան :

Սէհէմմէտ երբ Եւդոկիոյ մէջ
եղած խժական անցքերը և Վարա-
մանի աւերումը լսեց, սաստիկ
բարկացաւ . անմիջապէս հրամա-
յեց որ իր վրանը Սելիտար կան-
գնեն, ու ամեն զօրավարները և
հրամանատարները իրենց գուն-
դերովը հօն ժողովեց : Բանդի Փո-
քըր Ասիոյ կենդրոնը վտանգի մէջ
էր, ու աս վտանգը մեծ չարիք-
ներ կը գուշակէր : Իսհադ և Իա-

րամանի Սուլթաֆա արքայազուն իշխանը զօրքերնին կորսնցուցած թշնամույն ձեռքը անցնելու վրտանդին մէջն էին :

Ան առեն՝ Սէհէմմէտ Սահմուտ փաշային հարկաւորութիւն ունենալը զգաց , նւստի՝ նորէն կանչեց զան ու իբր արժանաւոր պաշտօնեայ անոր երկրորդ անգամ մեծ վեզիրի պաշտօնը տուաւ : Այն ժամանակը՝ իր Սուլթաֆա որդւոյն ալ ինքնագիր հրովարտակ մը , այսինքն՝ Խալիֆ Եփէֆ մը խրկեց :

(Օսմանեան պետութեան առաջին ժամանակները՝ երբ սուլթանները գիր գրել չէին գիտեր , արքունի ինքնագիր հրովարտակը այսպէս կ'ըլար . սուլթանը իր ձեռքը թանաքին մէջ կը թաթխէր ու հրովարտակին մէջ կը կոխէր , և նշան մը կ'ընէր : Այս նշանը արդի գործածուած թուրքին փոխուեցաւ : Ժամանակէ մը ետքը՝ սուլթանները իրենց ձեռքովը գիր գրելու աշխատութիւնը յանձն չառնելով , անոնց ինքնագիր նամակները հետաքրքրական բան մը եղած են , ու հիմա արքունի ինքնագիր հրովարտակները երկու կամ երեք բաւերով մէկ տողէ բաղկացեալ են , որն որ սուլթանը իր ձեռքովը կը գրէ դաշնագրի , վերայագրի և կամ արքունի հրովարտակի մը գլուխը : Սակայն Սէհէմմէտ , որ ոչ միայն գիտուններուն պաշտպան էր , այլ որչափ ժամանակ որ գտնար՝ ինքն իսկ մատենագրութեանց և բանաստեղծութեան պարագէր , ան կարգէն դուրս գտնուեցաւ , և իր բոլոր կենա-

ցը մէջ չորս կամ հինգ անգամ ինքնագիր նամակ գրած է . աս նամակներէն մէկն է իր Սուլթաֆա որդւոյն գրած նամակը , որուն մէջ զան Ուղուն Հասանին դէմ խրկուելու բոլոր բանակին սպարապետ կարգեց , և որուն օրինակն է այս .

« Բարեբաստ որդեակ իմ և մանուկ հօր , լոյս աչաց տեառնս և արքայիս , զարգ փառաց և պոյծառութիւն վայելչութեան դրախտի ամիրապետութեան , սիւն հաստատութեան հաւատոյ և աշխարհի , նեցուկ ամբուլթեան մահմէտական ազանց , ընտրեալդ Աստուծոյ դերագոյն արքային , որդեակ իմ՝ Սուլթաֆա , որոյ բազմացին աւուրք կենոց և կատարեացին իղձ հաճոյից :

« Ուղուն Հասան , որ Էպուսա յիդին և Ղիհանշահին վրայ հասուցած չարեացը համար կախաղանի և խեղդամահ սպաննուելու արժանի է , և որ դատապարտեալ ըլլայ Աստուծոյ առջև , մեղքանի մը անգամ ժպրհութեամբ նախատալից նամակներ գրեց , որոնց մէք չուլթեամբ պատասխանեցինք , ինչպէս արժան է ընել խենդերու . բայց աս լուրթիւրան տեսակն է որ խորամանկ աղուէսը վախկոտ նապաստակի կը փոխէ : Հիմա՝ մենք ալ մեր պատերազմի առիւծներովը և մեր զօրութեան կատաղի գազաներովը անոր դէմ պատերազմի կը պատրաստուինք : Ինչպէս որ մեղ իմացուցիր՝ որ անոր թշուառական իշխանները Բարամանի իշխանին որդւոյն մէ գրգռեալ կ'ուզեն մեր աշխարհին վրայ յարձակելու :

միտք ունին, զանոնք հալածելու համար՝ զքեզ իմ բանակացս ըստ պարապետ կարգեցի, և կը հրամայեմ քեզ որ փասնգին ժամանակը Եւրոպիոյ և Միոյ կողմնապետներուն նիզակակցութեամբը անոնց վրայ քալես, և Մտուծոյ օգնութեամբը ամեն կերպով աշխատիս որ զանոնք հալածես:

“Տուեալ յամի 877, Աֆէր ամսուն առջի օրերը, Կոստանդնուպօլսոյ մէջ”:

Ըս նամակը գրեւէն ետե՝ կ'ուզէր իր զօրքերը Վարաման խրկել: Բայց Սահմուտ փաշան խոհեմուութեամբ անոր կամացը դէմ դրաւ, ըսելով թէ՝ ան միջոցին Վարամանի մէջ ձմեռը սաստիկ կ'ըլլայ, և ամեն զօրքերը դեռ ժողովուած չեն: Եւ եթէ կը հաճի Մէհմէտ, առ այժմ Միոյ Տաւուտ փաշա կուսակալը հոն խրկեն որ Սուլթաֆա արքայորդւոյն հետ երկիրը պաշտպանեն ու թիւրքմէնաց արշաւանքները արգելեն: Մէհմէտ հաւանեցաւ ու Տաւուտ փաշան Վարաման խրկեց:

Սակայն՝ Ուզուն Հասանին Եուսուֆ զօրավարը Վարամանի որդւոյ հետ երկիրը աւերելով յառաջ կու գար, երբ Սուլթաֆա իշխանը և Տաւուտ փաշան անոր դէմն ելան, ու սաստիկ ջարդ մը տուին: Ըհաւաստիկ Սուլթաֆա արքայորդւոյն աս յաղթութեան վրայօք իր հօրը խրուկած տեղեկութիւնը, որն որ որդւոյն խոնարհութեանը, անկեղծութեանը և պարկեշտութեանը համար երևելի է:

“Բու ամենախոնարհ գերիդ աս տեղեկագիրը կը խրկէ ու կ'ուզէ

որ քու աշխարհակալուէն սիւներուն վրայ շինուած գահիդ պատուանդանին աւաղին վրայ դրուի: Բարձրագոյն հրամանին հասնելէն ետքը՝ կարիճանման մարդիկը, այսինքն՝ Ուզուն Հասանին զօրավարները Վարամանի Փիր Ըհմէտ և Վասըմ որդւոցը հետ, որոնք իւրենց եղբունագործութիւններով կախաղանի և խեղդամահ սպաննուելու արժանի են, Կեսարիայէն անդին անցեր էին. գերիդ իր գունդերը Իկոնիա կենդրոնացուց և իսկոյն իր անյաղթ բանակովը Թշնամուոյն վրայ քալեց որ զան հալածէ: Միոյ կուսակալ իմ Կէտիք Ըհմէտ փաշա կառավարիչս պատերազմին աջ թևը ճակատած էր, իսկ Սուլթան Մէհմէտ փաշա կուսակալը՝ ձախ թևը: Բէպիւլ էլէլ ամսոյն 14ին՝ երկու բանակները պատերազմի պատրաստուեցան, որ առաւօտէն մինչև կէս օրէն ետետեց. բայց Թշնամուոյն բազդը արևուն հետ խոնարհեցաւ. Եուսուֆ իր Մէյնէլ և Ըմրու եղբարց հետ գերի բռնուեցաւ. խիստ երևելի հրամանատարները պատերազմի դաշտին մէջ մնացին. անոնց գլուխները կտրուելով, աս ու միւս աշխարհին մէջ աւպիտի խոյտառակուին: Ընոնք որ սուրէն աղատեցան՝ ցիրուցան եղան ու նորէն զէնք վերցնելու կը վախնան. սուրը չար ժողովրդեան անիրաւութիւնը պատժեց: Փառք Մտուծոյ Ըմէնակալին. աս յաղթութիւնը արքայիդ օրհնութեան պատուին է, որ ապաստանաբանդ ես աշխարհի: Կը յուսամ որ նոյն իսկ Ու-

ղուն Հասանն ալ արդարութեան սուրէն յաղթուած՝ բնաջինջ պիտի ըլլայ . իր դիակը պատանքէ և գերեզմանէ զրկուած՝ գետնի վրայ տարածեալ պիտի մնայ , և մըջիւններու ու օձերու կերակուր պիտի ըլլայ : Աստուծոյ կամքը այսպէս ըլլայ : Աս փառաւոր պատգամս Սահմուտ փաշա քու գերիիդ յանձնեցի . անոր հետ խրկեցի նաև Քէյման փաշան , որ իր հետը գլուխները և գերիները կը բերէ . ասոնք երկուքն ալ պիտի գան Բարձրութեանդ ձիուն ոտքերուն հանած աւաղին մէջ երեսնին պիտի խոնարհեցունեն : Ի վերայ այսր ամենայնի՝ հրամանը Բարձրագոյն Դռնեդ կախեալ է :

“Սեծութեանդ գերին
“Սալթաֆա” :

Մէհէմէտ՝ Երեսուֆ զօրապետը շղթայի զարնել տուաւ , բայց հրամայեց որ միւս գերիներուն գլուխը կտրեն : Գարամանի Ահմէտ և Գասթմ երկու իշխանները պատերազմի դաշտին մէջէն փախչելով , ազատեր էին . առաջինը Ուղուն Հասանին քովը փախչեր էր , և երկրորդը Արիւկի փախչեր ու Սելեկիոյ մէջ ամրացեր էր :

Մէհէմէտին՝ Ուղուն Հասանին վրայ երթալը պատմելէն առաջ , պէտք է Աք գոյունլու ըսուած Թիւրքմէնաց աստոհմին վրայօք համառօտ տեղեկութիւն մը ունենանք :

Հիճրէթի Յէ կամ Քրիստոսի 14^ր դարուն վերջերը , Երկուն մողոլ կայսեր թագաւորութեան ժամանակը , Նինկիդ խանին ըն-

տանիքէն Աք գոյունլու և Գարա գոյունլու ըսուած երկու Թիւրքմէն տոհմերը արեւելքէն արեւմուտք եկեր , առաջինը՝ Կապաքովիոյ հիւսիսային կողմը՝ Սեբաստիոյ մէջ , և վերջինը՝ Սիլվաքեթին հարաւային կողմը՝ Տիգրանակերտի մէջ հաստատուեր էին :

Հարիւր տարի ետքը՝ երբ Սիլվաքի իշխանութիւնը Պարսկաստանի մէջ մարեցաւ , Քրիստոսի դարեթէ 15^ր դարուն՝ աս երկու տոհմերը երկու իշխանութիւն հաստատեցին :

Գարա Գոյունլու տոհմին իշխանութիւնը 1375ին սկսաւ , 94 տարի տևեց , չորս իշխան ունեցաւ , և 1469ին վերջացաւ : Աք Գոյունլու տոհմին իշխանութիւնը 1406ին սկսաւ , 96 տարի տևեց , 9 իշխան ունեցաւ և 1502ին վերջացաւ :

Գարա Գոյունլուի իշխանութիւնը հաստատողը եղաւ Գարա Երեսուֆ , և իշխաններուն մէջ զօրաւորն էր Նիհանշահ : Աք Գոյունլուի իշխանութիւնը հաստատողը եղաւ Գարա Սիւլիւք , որ քաջութեամբ և բռնութեամբ իր տէրութիւնը ընդարձակեց , իր Ուղուն Հասան թոռն ալ խիստ զօրանալով , մինչև Պարսկաստանի մէկ մասին տիրեց :

Երբ Ուղուն Հասան՝ Գարա գոյունլուի տոհմին Նիհանշահ իշխանին դէմ ուզեց պատերազմիլ , աս իշխանը Մէհէմէտէն օգնութիւն խնդրեց . բայց Մէհէմէտ աս միջոցին Իրէնաւեր պէյին դէմ ըրած պատերազմէն քովը զբաղած ըլլալով , չկրցաւ

անոր խնդիրքը կատարել . երբ Ուզուն Հասան անոր վրայ պատերազմի ելաւ ու յաղթեց . և ինչպէս որ անոր՝ Մէհէմմէտէն օգնութիւն խնդրելը իմացեր էր, ձիհանշահին գլուխը նսամակով մը (Սմանեանց սուլթանին խրկեց . ասոր վրայ Մէհէմմէտ սաստիկ նեղացաւ , ու իր վրէժխնդրութիւնը ուրիշ անգամուան թողուց :

Ուզուն Հասան իր ըրած ուրիշ յաղթութեանց վրայ բքացած՝ երկրորդ նամակ մը գրեց Մէհէմմէտին , որուն մէջ ամենեւին զան սուլթան չէր կոչած , այլ Մէհէմմէտ պէյ միայն անուաներ էր . Մէհէմմէտ աւելի բարկացած նախատութեամբ պատասխան տուաւ , և խոստացաւ Շէփաւ ամսուն մէջ անձամբ անոր վրայ գալ :

Գարնան մէջ՝ Մէհէմմէտ Աբիւտարէն դէպ ի Նիւիշէհիւր ճամբայ ինկաւ , և Բումէլիի գունդերը Լէրոսպայէն Երիւս անցան : Երբ Վէկպաղարի հասաւ , Գարամանի Սուսթաֆա իշխանազուն կառավարիչը անոր առջև ելաւ ու ձեռքը պագաւ : Ետէ մեկնելով , երբ Գասապատ հասաւ , Մասիոյ Պայէզիտ տըքոյազուն կառավարիչն ալ փութաց նոյն պարտքը իր հօրը կատարելու : Սեբաստիոյ դաշտին մէջ՝ Մէհէմմէտ զօրահանդէս մը բրաւ :

Բանակին աջ թևը Պայէզիտ արքայորդւոյն հրամանատարութեամբ կը գանուէր Բումէլիի Սուրատ փաշա կողմնապետը քառասուն գաւառապետներով և հազար Լնիչերներով . իսկ ձախ թևը՝ Սուսթաֆա արքայորդւոյն

առաջնորդութեամբ տակը կը գրաւ նուէր Երիւս Տաւուտ փաշա կողմնապետը քսան և չորս գաւառապետներով և քսան հազար զօրքերով : Մէջ տեղը , ըստ սովորութեան , սուլթանին անձին պահպանութեանը համար ձիաւոր ընտիր զօրքերը կային . բանակը ընդ ամենը հարիւր հազար հոգիէ բաղկացեալ էր :

Միխալեան Ալի պէյը բանակէն առաջ հրոսակներու հետ թշնամւոյն երկիրը մտաւ որ ասպատակէ և Եւգոկիոյ մէջ եղած խժութեանը վրէժը առնէ : Ուզուն Հասան իմացաւ որ ասոնց մէկ ետեւ Մէհէմմէտ պիտի չուշանայ իր վրայ գալ . արդէն անոր իրեն խրկած նամակէն ետեւ՝ ըսկեր էր պատրաստութիւն տեսնել ու Եփրատայ քովերը ամրացնելու :

Խաս Սուրատ փաշան ալ իր յառաջադաս ձիաւոր գնդով յառաջ անցաւ , և երիտասարդութեան եռանդովն ու ըրած յաջող յարձակմամբ խաբուած՝ թշնամւոյն մեծ գունդին վրայ գնաց : Միխալօղուն տեսնելով որ թշնամւոյն զօրութիւնը իրենց զօրութենէն աւելի է , ետ դարձաւ : Սահմուտ փաշան ալ , որ Սուրատ փաշային ետեւէն կ'երթար , իմացուց անոր որ առաջ չերթայ և շուտով ետ դառնայ , բայց Սուրատ փաշան , փոխանակ հնազանդելու , իր ընթացքը շարունակեց , մինչև որ Ուզուն Հասանին լարած որդայթին մէջ ինկաւ . քանզի Ուզուն Հասան փախչիլ ձեացնելով , զան մինչև իր դարանը մտած զօրաց քովը

բերաւ : Սուրառ իր անխոհեմ
մոլթիւնը ճանչցաւ , բայց չկր-
ցաւ աղատիլ , իր գունդերուն
մեծ մասին հետ կորսուեցաւ .
ու երեք խիստ երեւելի զօրա-
վարներ թշնամեաց ձեռքն ան-
ցան :

Կսոնցմէ մէկն էր Թուրա խա-
նին Իօմէր պէյ որդին , որուն
Ուզուն Հասան ըսաւ . « Ըհաւա-
սիկ հիմա Օսմանեանց զօրու-
նի խորտակեցի , ըստ որում՝ անոնց
ամենէն ընտիր Բուսէլի բանակը
Ջըջեցի և Պեղդպոնէսի իշխանին
որդին (այոնքն՝ ղԻօմէր պէյը)
գերի բռնեցի : — Կը խաբուիս ,
իշխան , պատասխանեց Իօմէր
պէյ , ինչու որ սուլթանին հրամա-
նին տակը ինձի պէս տակաւին
հարիւր հազար հոգի կը գըտ-
նուին » : Եւ խօսքերուն վրայ Ու-
զուն Հասան այնպէս նեղացաւ
որ հազիւ կրցաւ Իօմէր անոր
բարկութիւնը իջեցնել :

Քանի մը օրէն ետքը՝ Մէհմէտ
մէտ երազ մը տեսնելով , զինքն
ու իր զօրքերը մխիթարեց* . « Ե-
րազիս մէջ տեսայ , ըսաւ , որ ես
ու Ուզուն Հասան ըմբիշի զգեստ
հագած՝ իրարու հետ կը կռուե-
ինք : Եւաջին անգամին՝ ես յաղ-
թուեցայ , բայց շուտով ոտք ե-
լայ , ու Հասանին կուրծքին ա-
նանկ մէկ հարուած մը իջեցու-
ցի , որ անոր սրտին մէկ մասը
գետինը ինկաւ » :

Հատ չանցաւ՝ Երզնկայի մօտ

* Օսմանեանք երազը մարդարեւութեան քառաս-
ներորդ մասը կը սեպեն . իսկ արդարներուն
երազը տեսիլքէ և մարդարեւութենէ տար-
բերութիւն չունի կ'ըսեն :

Մէհմէմէտին՝ Ուզուն Հասանին
վրայ ըրած կատարեալ յաղթու-
թեամբը երազը կատարեցաւ :
Քանզի Օսմանեան բանակը մեծ
պտտրաստութեամբ թշնամայն
երկիրը մոնելով , մինչև Թէրջան
հասեր էր , ուր Ուզուն Հասան
իր բանակը կը պտտրաստէր . աջ
թեկն հրամանատարութիւնը իր
Սէյնէլ կրտսեր որդւոյն տուաւ ,
ձախ թեկնը՝ Ուզուրլու Մէհմէտ
մէտ երէց որդւոյն :

Իսկ Օսմանեան բանակին մէջ ,
Մէհմէմէտին Սուսթաֆա որդին
Նիսիական գունդերով ձախ թեկը
կը հրամայէր , և Պայէղիտ որդին
Եւրոպական ու Ենիշէրի գուն-
դերով աջ թեկը կը դանուէր :
Սուսթաֆա թշնամայն աջ թեկն
վրայ խոյացաւ , և Սէյնէլ ինկաւ :
Սպաներէն մէկը զօրավարին դը-
լուխը կտրեց ու Սուսթաֆային
տարաւ , ան ալ իր հօրը խրկեց .
Եյսպէս Մէհմէմէտին երազը
կատարեցաւ . քանզի՝ ըստ Պար-
սից ինչպէս նաև ըստ Օսման-
ցւոյ , զաւակը սրտին մէկ մաս
սը սեպուած է :

Պայէղիտ արքայորդին ալ Ու-
զուրլու Մէհմէմէտին հրամայած
թեկը հալածեց , ու թշնամեաց
բանակը ցիրուցան ըլլալով , Ու-
զուն Հասան ալ իր բանակը ու
ռազմամթերը թողլով , հազիւ
փախաւ :

Մէհմէմէտ երեք օր պատե-
րազմի դաշտին մէջ կեցաւ գե-
րինները սպաննել տալու համար :
Միայն գիտնականներուն կենացը
խնայեց , որոնց Ուզուն Հասան
պաշտպան ըլլալով , միշտ բաղ-
մութեամբ իր հետը կը տանէր :

անոնց շղթաները հանել տուաւ
և մեծամեծ պատիւներու հաս-
ցուց. ՎարաՎոյունլուի տոհմին
իշխաններուն մէկ մասը ազատ
թողուց, իսկ գերիները իր հետը
տանելով իւրաքանչիւր իջեանին՝
չորս հարիւր հոգի կ'ընտրէին ու
կը սպաննէին. այս կերպով աս
սպանութիւնը եօթը օր տևեց
մինչև որ բանակը Վարահիսարի
առջևը հասաւ:

Ազուն Հասանին վրայ բալած
ատենին՝ Սահմուտ փաշա խոր-
հուրդ տուեր էր սուլթանին որ
ամեն բանէն առաջ Վարահիսա-
րի ամրոցին տիրէ, որպէս զի ե-
տևնէս թշնամի մը չունենանք,
ըսեցեր: Եւ Սէհեմմէտ բարկու-
թեամբ մը պատասխան տուեր
էր անոր. «Երբեք առնելու
համար եկած չենք հոս, այլ թըշ-
նամիները խորտակելու համար»:
Ազուն Հասանին վրայ ըրած մեծ
յաղթութենէն ետքը Սէհեմմէտ
Վարահիսարի պարիսպներուն առ-
ջևը հասնելուն պէս՝ Տարապակյ
բերդին պարսիկ կառավարիչը աշ-
խարհակալին ահեղ զօրութենէն
խտնարհելով, անձնատուր եղաւ,
ու Սէհեմմէտ՝ Վերիանուպօլսի
մօտերը Չիւմէն գաւառին կու-
նակալութիւնը անօր տալով պա-
տնւեց զան:

Սէհեմմէտ երբ Վերիանուպօ-
լիս հասան, Ազուն Հասանէն ա-
ռած անբաւ աւտորը իր ղօրացը
բաժնեց, անկէ զնստ՝ ամօր մի-
լիոն փող ալ իր կողմէն անոնց
պարգև տուաւ: Երբ Քամանակը՝
բառաստուն հազար երխտասարդ
տղաքները և երխտասարդ աղ-
ջիկները գերութիւն շղթաներէն

ազատեց՝ իբրեւ իր ըրած մեծ
յաղթութեանը համար Վրտուծ
մէ գահանայով:

Երկէ ետեւ՝ Խորասանի Հիւ-
սէյին Պայգարա սուլթանին, իր
Ղէմ որդւոյն՝ Բասթէմունիի կա-
ռավարքին իր յաղթութեան ա-
ւետատու նամակները խրկեց, և
տերութեան ամեն կուսակալնե-
րուն և կառավարիչներուն հրա-
ման ըրաւ, որ իր յաղթութեանը
համար ցնծութիւն և տօն կատա-
րեն:

Կոստանդնուպօլիս դառնալուն
պէս՝ Սէհեմմէտին առաջին բա-
ղարական գործը եղաւ Սահմուտ
փաշան երկրորդ անգամ իշխա-
նութենէ ձգել: Եւ մեծ վեղերը
ձմեռէն առաջ բանակին վերին
հրամանատարութիւնը չնդու-
նելուն, Վարահիսարի տիրելու
համար ըրած առաջարկութեանը,
և Թերչանի պատերազմէն ետքը՝
թշնամիին ետևէն զինալու հա-
մար տուած խորհրդոյն պատճա-
ռաւ որ սուլթանին աչքէն ինկաւ:
բայց կերպարանօք անակ ըսուե-
ցաւ թէ Վարամանի Սուսթաֆա
արքայորդւոյն մահուանը վրայ՝
Սահմուտ փոխանակ սուգ պա-
հելու, Ճերմակ զգեստներ հա-
գեր և սատրիկ խաղացեր է:
անոր համար գլխատուեցաւ:
Սակայն Սահմուտի բուն յան-
ցանքը անկախ կարծիքներ ու-
մարդասիրական զգացմունքներ
ունենալն էր: Եւ յանցանքե-
րով Սերվից, Պոսից և Լարի-
պոդի վրայ իր ըրած յաղթութի-
ւեքը, շինած կարևոր հարտա-
պութիւնները, մեծամեծ ծա-
ռայութիւնները մտցուեցան:

Վօճառ պէյ իր տմենէն քով պաշտօնատարին յանձնեց. Վօճառ պէյ դերպասն խրկեց բերդին Աթմաճառ պէյին որ բերդը իրեն յանձնէ. Աթմաճառ պէյ սրատուխան տուաւ որ եթէ Սուսթաֆան անձամբ դալու ըլլայ՝ անձնատուր կ'ըլլայ. Սուսթաֆա որչափ որ հիւանդ տկար էր, ելաւ անոր դնաց, ու Աթմաճառ պէյ իր խօսքին վրայ հաւատարիմ կենալով, Տէվէլի դարահիսարի դռները բացաւ. Սուսթաֆա զան Մհմետ կէտիք փաշային յանձնեց, ու ինքը արտօնօք կանխադառնալով աստենը՝ Նիկոնի մօտ Պողպաղաւ ճրդի մէջ մեռաւ.

Են ատեն՝ Գարամանի կուսնա կալուծիւնը ճէմ արքայորդայն տրուեցաւ, որան միջոցին Քասթէմուրի կառավարիչն էր, և Սահմաւտ փաշային տեղը կէտիք Մհմետ փաշան մեծ վէ գիր եղաւ.

Երբ այսպէս լսից Օսմանեան բանակները յողթանակութեամբ իրենց տէրութեան հարաւային և արեւելեան սահմանները կ'ընդարձակէին, այսինքն՝ Հայաստանի և Գարամանի ամուր ամուր տեղերուն կը տիրէին, Եւրոպիոյ Օսմանեան զօրութիւնն ալ հիւսիսային և արեւմտեան կողմը, այսինքն՝ Սահմաւտանի մինչև Արսաղին քաղաքը, Խրուսթիստան և Վաղմաւիոյ մինչև Ռուպիանա քաղաքը կ'ընդլայնէր՝ մեծամեծ ասպատակութիւններ, կոտորածներ և աւերմունքներ ըլլալէն ետեւ.

Ասկայն Օսմանեանք Վրպանիոյ Արտարս կամ Սքիւտարի քաղաքին առջև խիստ ընդդիմութիւն

մը ունեցան. Սիւլէյման փաշա իւլմէլի կողմնապետը անձամբ 1474ին Վայիսի սկիզբը քաղաքին պարիսպներուն տակը երևցաւ. Քանի մը օրուան յէջ թնդանթաներով պարիսպը ծակելէն ետեւ՝ Անտոն լորեման Արտարայի վեներ տիկցի կառավարչն դեսպան խորհեցին որ անձնատուր ըլլայ, և լորեման իր իշխանութեանը արժանի պատասխան տուաւ. ան ատեն որոշեցին որ յարձակումը ընեն. Վրպանները թէև մեծ ճիգեր թափեցին, սակայն Օսմանցիք երկու կողմէն ներս խուսժեցին. այսու ամենայնիւ քաղաքին չկրցան տիրել. Հարձակումը ութը ժամ տեւելէն ետեւ՝ Օսմանցիք պարտաւորեցան եւ քաղաքը պարիսպներուն վրայ և խրամներուն մէջ եօթը հազար մեռեալ թողլէն ետեւ. Բնակիչները, ուտելուքի կողմանէ նեղութիւն կրելով, սկսան դանդաւորի և անձնատուր ըլլալու խօսքեր ընել. լորեման ան տոտիկ բազմութիւնը ժողովեց, իր պերճախօսութեամբը Օսմանեան գերութեան թշուառութիւնները անոնց նկարագրեց, և իր կուրծքը բանալով, արեւաց. «Ենթի եղողը թող իմ ամրմինս ուտելով կշտանայ». Եւ խօսքերը ան աստիճան ազդուութիւն տուին, որ ամեն բազմութիւնը կեցցէ՝ Վենետիկ, լաւ է մեռանիլ քան անձնատուր ըլլալ, պռաւցին.

Օսմանցիք քանի մը ժամանակ ևս քաղաքին տուրք կեցոյն՝ առանց նորէն յարձակում ընելու համարձակելու. վերջապէս պրա-

շարունակ վերցուցին երբ իրենց նաւատորմիցն ալ անոնց ծովապետէն յաղթուեցաւ : Աս վրէժը առնելու համար՝ տասն և հինգ հազար Օսմանցիք Սիսալոզլուին հրամանատարութեանը տակ ըսկսան ասդիսանդին ասպատակել և մինչև Տակուզա հասնելնին 20 հազար հոգի գերի տարին : Եւ որովհետեւ Աբուրայի սրշարման ժամանակը՝ երկու Տակուզացիք Օսմանցւոց դէմ մեծ քաջութիցւցըներ էին , ուստի Օսմանցիք ալ ասոր վրէժը հանելու համար՝ Տակուզացւոց տարուէ տարի տուած 8.000 ոսկի հարկը 10.000ի հանեցին :

Ետեւ Սիսալոզլուին վաշտն սուլթանին հրամանաւը հարիւր հազար հոգիէն աւելի հետը առած ձմեռուան սասակութեանը և սրշարին նուազութեանը շնայելով Սուրապիա մտաւ ըստ որում՝ անոր Ստեփանոս իշխանը չէր ուզեր իր նախորդ իշխանին սահմանած հարկը տալ : Ստեփանոս զանոնք մինչև Վանուբի մօտ (Ղաւճ տէնիդի ըսուած) խիտ անտառին մէջ ձգեց , ուր իր բոլոր այժը միացուցեր էր , և իր գլուխը ունէր քառասուն հազար Սուրապիացի , որոնց մեծ մասը գիւղացի էին , հինգ հազար Սաճառ զինուոր , և երկու հազար Պոլոնիացի հետեակ զօրքեր : Յունոսարի Դին պատերազմը սկսաւ , անդէն Սաճառները Օսմանցւոցմէ խնդրակուէր էին , երբ Ստեփանոս իր զօրքերովը թշնամեաց ամենէն բազմութիւն թեկն վրայ յարձակելով , կառնրեալ յաղթեց ա-

նոնց : Սիսալոզլուին վրէժը Օսմանցի կրցան վախճելով ազատիլ , մեծ մասը պատերազմի դաշտին կամ Վանուբի ալեաց մէջ մեռան : Ստեփանոս դիակները դաշտին մէջ այրել , և գերիներուն մեծ մասը ջցի զարնել տաւ , և մեռեալներուն ոսկրներովը յաղթութեան նշան բլուրներ կանգնեցին : Սակայն յաղթողներուն կորուստը գրեթէ Օսմանցւոց կորստեան չափ էր : Անրաւ անարէն զատ՝ հարիւր դրօշակէն աւելի Սուրապիացւոց ձեռքը բռնան , և Վանուբին եզերքը գտնուած Օսմանցւոց տակը եւ զոյ բերդերը Սուրապիոյ իշխանին հնազանդեցան :

Ապա Սիսալոզլուին Սուրապիոյ հետ պատերազմը շարունակուած առտեն՝ երբ հարիւր նաւէ բազկանքեալ նաւախումբ մը կը պատրաստուէր : Կոստանդնուպօլսոյ մէջ բայց թէ որ կողմէ արշաւելու միտք ունէր Սէհէմէտ , մէկը չէր գիտեր : Սէհէմէտիցիք դէս պան մը խրկեցին սուլթանին ու հաշտութիւն խնդրեցին : Սէհէմէտ պատասխան խրկեց անոնց թէ մինչև որ Ապալոնիոյ իրենց սուած տեղերը և մասնաւորաբար Քրոյան ետ չտան , և հարիւր յիսուն հազար ոսկի մնացեալ պարտքերնին չվճարեն արքունի գանձին , ամենէն խաղաղութիւն ընելիք չունի : Երբ դէս պանը յանձն չառաւ ըսելով թէ ան խնդիրներուն պատասխանը իր իշխանութեան սահմանէն դուրս է : ան պտեն : Սէհէմէտ պատրաստուած երբ հարիւր կոտոր նաւերը ցոյց տուաւ անոր , ու-

ըսաւ որ ինքը կը հաւանի առայժմ Վենետիկի դէմ պատրաստած ղէնքերը վար առնել, եթէ հասարակապետութիւնն ալ իր կողմէն խօսք կու տայ որ () մանցւոց դէմ զէնք պիտի չվերցընէ :

Իստպանը իր տեղը խրկելէն ետքը՝ հրաման ըրաւ մեծ վեղիրին որ նաւատորմիղը նաւահանգիստէն դուրս հանէ ու Ղենովացւոց վրայ պատերազմի երթայ, որոնք ան ժամանակը Վերըմի ամաւր տեղերուն տիրելով, Վտէրխանի վրայէն մեծ աշահաւորութիւն կ'ընէին Հնդկաց և Պարսից հետ : Սէհէմէտ՝ Սքուէրաֆիքո մատնիչ Ղենովացիին ականջ դրաւ, որ կը խոստանար Քաֆայի դռները անոր բանալ, երեք հարիւր նաւէքաղիացեալ տորմիղով քառասուն հազար հոգի առաւ կէտիք Մսէտ փաշա վեղիրին, ու զան խրկելու ատենը՝ առանձին անոր հետ խօսեցաւ, և մէկ պատուոյ պատմութեան մը և մէկ ոսկի ձի մը ընծայ տուաւ :

Յունիս ինն () մանցիք Քաֆայի առջև խարխիս նետեցին ու սկսան ռմբակոծել : Հայ իշխանները մեծ քաջութեամբ դէմ դրին թշնամեաց, բայց երբ տեսան որ Ղենովացւոց իշխանը փախաւ, և անոնք թուլացան, վեղիրին երգմանը հաւատալով, որ խոստացաւ անոնց չարիք մը չհասցընելու, իրենք ալ անձնատուր եղան, բանգի Ղենովացիք բերդին մէկ կողմը կը պահպանէին և Հայք միւս կողմը :

Կէտիք Մսէտ՝ քաղաքը առնելով՝ բնակիչներէն տարը հազար հոգի կոստանդնուպօլիս փո-

խադրուեցան, և աղնուակն ընտանիքէ հազար հինգ հարիւր երկուսարդ Ղենովացիք գերի տարուեցան Ենիքերեաց գնդին մէջ անցնելու համար :

Մսէտ քաղաքին բնակչաց հետ նախ և առաջ մարդատիրութիւն կը վարուէր և շատ անգամ Հայ իշխանները խնջոյքի հրամայեցելով, կը հրաւիրէր զանոնք որ մահմետական կրօնքի դառնան, այլ անոնք այս հրաւերը չընդունեցին և համարձակ պատասխան տուին թէ՛ « Լաւ է մեզ մեռանել քան ի հաւատոյ դառնալ » :

Քանի մը օր ետքը՝ վեղիրը իմացուց անոնց թէ՛ օրէնք չէ որ զինեալ իրեն հետ սեղան նստին, և ութերորդ օրը նորէն զանոնք խնջոյքի հրաւերեց : Հայ իշխանները անոր խոստմանը հաւատալով, մանաւանդ որ անոր հնազանդելու պարտաւորելով, զէնքերնին հանեցին ու անանկ անոր խնջոյքին գացին : Կերակուրէն ետեւ՝ իշխանները մէկ առ մէկ հեղ սանդուղէ մը իջեցընելով, դահլիճները իրարու ետեւ անոնց գլուխնին կտրեցին :

Քաֆան () մանցւոց ձեռքը անցնելէն ետքը՝ Վերըմի միւս ամաւր տեղերուն Ղենովացիները առանց ընդդիմութեան անձնատուր եղան : Սիայն Սանգուպ բերդը քիչ մը դէմ կեցաւ, բայց ան ալ առնուեցաւ : ասոր մէջ գտնուած հարստութիւնները տերութեան գանձին վրայ աւելցան և բնակիչները կոստանդնուպօլիս բերուեցան բնակելու :

Ըսոնց հետ բերուեցաւ նաև

Գրքումի Միմէտ խանին Սէնկլի
Քէրէյ եղբայրը, որ Միմէտ
խանէն հալածուելով, Ղենովա-
ցւոց քովը ապաստանեալ էր: Ար-
դէն Ղենովացւոց աղնուականե-
րուն գլուխները կտրեալ էին, և
Սէնկլի Քէրէյ աղօթք ընելու
վրայ էր, որ անոր ալ գլուխը
կտրեն, երբ Մէհէմէտ անոր
կենացը շնորհեց և անոր Լճինէք
պէյ եղբորը խնդրանքը բոլոր
Գրքումի խան անուանեց. անոր
պալատ մը, եկամուտ և Գրքումի
դրօշը տուաւ, ու քանի մը գունդ
զօրքերով Գրքում խրիւնց զան
(1475): Եւ ասկէ ետեւ Թաթար
խաները Օսմանեանց հրամանին
տակը և անոնց պաշտպանու-
թեամբը հոն տիրեցին մինչև ե-
րեք դար*:

* Ինչպէս որ Գրքումի Թաթար խաներուն պատ-
մութիւնը մինչև երեք դար Օսմանեան
պատմութեան հետ սերտ կապակցութիւն
ունի, արժան է որ Գրքումի մէջ Քէրէյեանց
տէրութեան սկիզբաւորութեանը վրայ քանի
մը խօսք յիշատակենք:

Թոթաթմըշ, կամ լաւ ևս Թոթթմըշ
Ճինկիլթանին տոհմէն մէկը Կասպից ծովուն
և Սեաւ ծովուն մէջ եղած երկիրներուն վրայ
Թագաւոր հաստատուած էր Լէնկիթմուրէն.
բայց Այտէկիւն անունով իր ազատամբ զօ-
րավորներէն մէկը սպաննեց զան ու տասն և
վեց տարի անոր տեղը իշխանութիւնը վա-
րեց, երբ Թոթթմըշ խանին Գասթը պէրտի
և Ճէլալպէրտի որդիքը Այտէկիւն վրայ
յարձակեցան իրենց հայրենի ժառանգութիւ-
նը խլելու համար: Ճէլալպէրտի նետէ մը
ղարնուելով, պատերազմին մէջ ինկաւ, իսկ
Գասթըպէրտի Այտէկիւն յաղթեց, որ վե-
րաւորած ըլլալով ինքզինքը գետին մէջ նե-
տեց ու խղճուեցաւ:

Ան ասոն Գասթըպէրտի իշխանութիւնը
ձեռքը առաւ, սակայն չլրացաւ վարել զան.
քանզի Ճինկիլ խանին տոհմէն Մահմուտ մէկը
եկաւ անոր տեղը անցաւ, ասոր ալ վրան
Էսիլը լսայր եկաւ և զան վաճառեց:

Գրքումի իշխանութիւնը ձեռք անցընելու

Գրքումը նուաճեցընելով, Մէ-
հէմէտ յարմար ժամանակ սե-
պեց իր զէնքերը Մուրադիոյ և
Մաճառտտանի վրայ դարձընել
նորէն իր զօրաց կոտորածներու ն
վրէժը առնելու համար:

Հազար և հինգ հարիւր երի-
տասարդ Ղենովացի աղնուական-
ները Քաֆայէն Կոստանդնուպո-
լիս փոխադրող նաւերէն մէկը
ասոնցմէ հինգ հարիւր հոգի կը
պարունակէր. որոնք ապստամբե-
ցան իրենց նաւուն տիրեցին ու
Կիլեա քաղաքին նաւահանգիստը
քաշեցին, որուն բնակիչները սի-
րով ընդունեցին զիրենք. աս ալ
Օսմանցւոց Մուրադիայէն վրէժ
առնելուն երկրորդ պատճառը
եղաւ:

Ենմիջապէս Գրքումը նուաճող
բանակը Մէհէմէտին հրամա-
նաւ Պեսարապիս մոտաւ ու Լք-
քիրման քաղաքը առաւ:

Ստեփանոս Մուրադիոյ իշխա-
նը ջանաց դեսպաններու միջոցաւ
սուլթանին բարկութիւնը իջե-
ցընել, բայց Մէհէմէտ անոնց

համար երկար պատերազմներ ըլլալէն ետքը
Ճէլալպէրտին Հաճի Քէրէյ որդւոյն ձեռ-
քը անցաւ վերջապէս: Հաճի Քէրէյ տասն
երկու որդի ունէր, որոնք ամեն ալ իշխա-
նութեան ցանկալով, ամանք տասը ամիս և
ամանք երեսուն օր միայն Գրքումի իշխա-
նութիւնը վարեցին, մինչև որ Միմէտ Քէ-
րէյ ամենէն վերջը իշխանութիւնը ձեռք առնելով
ամենուն ալ յաղթեց, Սէնկլի Քէրէյ Բա-
ֆայի Ճենովացւոց քովը փախչելով մեծ պա-
տուով ապաստանարան մը գտաւ, և անոնց
քովը մնաց, մինչև որ Օսմանեան նաւատոր-
միքը Բաֆայի վրայ հասաւ:

Պէտք է դիտնալ որ Թէպետ և Գրքումի
խաները Թաթարաց աղբէն էին, այլ անոնց
զօրքերը և ժողովուրդը առ հատարակ Թուր-
քաց մէկ տոհմէն էին, որոնց համար սխալ-
մամբ Թաթարքը բռնած է:

հետ անարգութիւն վարուեցաւ ,
 ձիերնին ձեռքերնէն առաւ ,
 և այնպէս արձակեց զանոնք որ
 հետի տեղերնին երթան :

Գարնան մէջ՝ բանակը Մարտա-
 նուպօլսոյ մօտ ժողովեց ու Սու-
 տավիա մտաւ : 1479 Յուլիոս 29ին
 Միքայէլ տէնիզի ըստուած թաւուտ
 անտառին մէջ պատերազմը ըս-
 կաւ : Ենիշէրիները իրենց սու-
 վորութեանը համեմատ առջի բե-
 րանը սուսերնին բացած թշա-
 մեաց վրայ վաղեցին , բայց երբ
 անտառին ամեն կողմէն այրիւր
 տեսան՝ սկսան խռովիլ և վհա-
 տեալ երեսն ի վայր խափանե-
 ցան առանց իրենց Մէհմէտ
 աղա զօրավարին քաջալերութե-
 ցը ականջ դնելու : Ըն առեն՝
 Սուլթանը ըսաւ աս զօրավարին .
 “ Ի՞նչպէս մարդիկներդ շուտով
 թուլցան . միթէ այսչափ է անոնց
 քաջութիւնը ” : Եւ ըսելով՝ վա-
 հան մը ձեռքը առաւ , ու ձիուն
 խթելով հրաբորբոք անտառին
 մէջ մտաւ : Եւ օրինակէն Ենիշէ-
 րիները քաջալերուեցան , նորէն
 ոտք ելան , ու առաւօտէն մինչև
 կէս օր անցած թշնամիները կո-
 տորեցին : Ստեփանոս , ձիէն խ-
 նալով , հաղիւ կրցաւ իր կեանքը
 ազատել : Մեռեալներուն գլուխ-
 ներովը (Սմանցիք բուրգեր կան-
 գնեցին , և ժողոված աւարնին
 բաժնելով , բազմաթիւ խողերու
 երամակները Վլահաց թողու-
 ցին , որոնք իբրեւ հաւատարիմ
 հարկատու Մէհմէտին դրօշա-
 կին տակը պատերազմեցան : Եսկե-
 տե Սուլթանի երկիրը ասպա-
 տակեց և այրեց , խոթուն և Սու-
 շուլ բերդերը պաշարեց , բայց

չկրցաւ առնել զանոնք :

Մէհմէտ Սուլթանի աւե-
 րած ատենը՝ Սիսավան Միլ պէյ
 և Իսքէնտեր եղբայրները Դանու-
 պի երկայնութեամբը արշաւանք-
 ներ կ'ընէին Սաքաւստանի մէջ :
 Սակայն Մէհմէտըէն երեսուն
 մղոն հեռու չարաչար յաղթուե-
 ցան . Միլ պէյ մեծ դժուարու-
 թեամբ կրցաւ աղափիլ , Օսմա-
 նեան գունդերը գրեթէ բոլորս-
 վին ջարդուեցան :

Եւ տարիէն կը սկսի ոստայնակ-
 ներուն՝ տէրութեան տուրք տա-
 լը , որուն պատճառը այնչափ ծի-
 ծաղելի է , որ հաստատութիւնն
 ալ անիրաւութիւն է : Մէհմէտ
 Սուլթանի վրայ քաջած ատենը՝
 Եսիոյ Տաւուտ փաշա կողմնապե-
 տը , որ ձիովը սուլթանին քովէն
 կը քալէր , այսպէս բան մը պատ-
 մեցանոր . Երբ թափանջը պազար
 կը գտնուէի , ըսաւ , տասն՝ եր-
 կու ոստայնանկներ տեսայ , ու
 ըոնք չկրցան մէկ աղուէսը բռ-
 նել , որ իրենց գործատունը մտեր
 էր : Մէհմէտ իսկոյն հրաման
 ըրաւ որ անոնց այսպիսի անյաջո-
 զութիւնը պատժելու համար
 թափանջը պազարի ոստայնակ-
 ները տարուէ տարի հինգ փող
 տուրք վճարեն ոստիկանութեան
 պաշտօնատարին :

Կոստանդնուպօլիս դառնալով՝
 Մէհմէտ անոր պարիսպները
 նորոգեց , քանդի հարիւր տա-
 րուանէ ի վեր նորոգուած չէր ,
 և Կոստանդնուպօլսոյ պաշարման
 ժամանակը յամաքային կողմի պա-
 րիսպները փնասուած ըլլալով , վե-
 բոտին շինուելու հարկաւորութի-
 ունէին : Եսիոյ և Եւրոպիոյ մէջ

ըրած աշխարհակալութիւնները շատ օգնեցին մայրաքաղաքը բնակիչներով լեցնելը : Յաղթեալ մայրաքաղաքներուն ամենէն հարուստ բնակիչները իբրեւ գաղթական սուլթանին բնակած քաղաքը բերուեցան : Այս գաղթականներէն միայն Գարամանէն եկած փոքր մասը մահմէտական էր, մէկաւորները քրիստոնէայ էին, որոնք աշխարհակալին լախտին ներքեւ աղատութեամբ իրենց կրօնքը կը պաշտէին :

Վենետիկցւոց հետ ունեցած տարուան մը զինագործարման սրայ մասնաժամը կատարուելով և նոր ի նորոյ հաստատուած դաշինքները ամենեկին չլերջանալուն համար, քանզի որչափ խնդիրներու որ Վենետիկցիք զիջանէին, Մէհմէտ ուրիշ խնդիրներ կ'ընէր, ինտոն ի որեւորն հասարակապետութեան ընդհանուր զօրապետը նաւատորմիդով մը Միոյ քանի մը նաւահանգիստները իջաւ ու ասպատակութիւններ ըրաւ : Երբ խառն Սիւլէյման փաշային Վենետիկցւոց Յունաստանի մէջ ունեցած ամենէն ամուր ի հիմանթոս քաղաքին քառասուն հազար հոգւով պաշարելը լսեց, իսկոյն երեսուն երկու շահանաւով հոն վազեց : Սումանցիք քանի մը օրուան մէջ բաւական մեծ ծով մը բացին . բայց քանի մը անարդիւն յարձակումներէն ետեւ, Սիւլէյման փաշան պարտաւորեցաւ ետքաշուիլ, և իր բարկութիւնը քանի մը բերդերու վրայ թափեց, զորոնք զառօդով օդը հանեց :

Եսկէ դարձաւ Մլլանիա, նո-

րէն Քրոյան պաշարեց . Մլլանիոյ կուսակալը տասը հազար ձիաւոր զօրքով քաղաքին առջևը հասաւ ու մինչև իրիկուն թշնամեաց հետ պատերազմելէն ետեւ՝ Սումանցիք փախան : Ան ատեն պաշտօնալքաղաքացիներն ալ դուրս ելան որ Սումանցւոց թողուցած աւաւրը բաժնեն : Սակայն Սումանցիք մօտակայ բլուրներուն վրայէն յաղթողներուն աւարառութեան ժամանակ անոնց խառնակութիւնը տեսնելով, նորէն անոնց վրայ յարձակեցան, մեծ մասը ջարդեցին և մնացեալները ցիրուցան ըրին :

Եսկէ ամիս մը ետքը (1478), Լօմէր պէյ մինչև Պրիուլարշաւելով ասպատակեց, թալիամէն թօ գետէն անցաւ ու իր բանակին մէկ մասը դարանը մտցուց : Երոնիմօ Վովէլլօ Վենետիկցի զօրապետը անոր դիմացը ելաւ, Վովէլլային տղան փախչիլ ձեացնելով, դարանամուտ գընդին ձեռքը ինկաւ և կեանքը կորսնցուց, անմիջապէս իր հետը եղողները ցիրուցան եղան ու մեծ մասը գերի ինկան : Ըսոր վրայ Տաճկաց հեծելազօր գունդը բոլոր դաշտին վրայ տարածեցան ու ինչ որ գտան և տեսան՝ այրեցին և սուրէ անցուցին . արտաւարներուն, բերդերուն և քաղաքներուն մէջ ձգուած ծովի նման հրգէհը Վենետիկցիք իրենց եկեղեցիներուն պահակատուններէն տեսնելով, նորէն վառեցան ի դէն և բոլոր զօրութեամբ ասպատակողաց վրայ ուղեցին յարձակիլ, բայց անոնք արդէն ամեն կողմ աներելով ետ դարձեր էին :

1478 Յուսուպի սկիզբը Վենետիկցիք թուլմաս Սալիփերի դեսպանը 'ի Կոստանդնուպոլիս խրկեցին, ու խոստացան Վրոյան, Լեմնոսը, Սանեան և վերջին պատերազմին մէջ բոլոր տիրած բերդերին անոր ձեռքը յանձնելու, ու հարիւր հազար մաճառ ոսկի տալու իբրեւ պաղլեղին տուրք, թէ որ ուղէ հաշտութիւն ընել: Մէհէմէտ անոնց խնդիրքը ընդունեց, բայց ասկէ զատ՝ անոնց մէջ վեցը հազար ոսկի տարեկան հարկ պահանջեց: Սալիփերի, որ աս առաջարկութիւնը ընդունելու իշխանութիւն չունէր, մինչև Լպրիլ ամիսը պայմանաժամ ու զինադադարում մը խնդրեց, որ Վենետիկ երթայ ու դառնայ իրեն ազատանիսան տալու:

Սակայն Վենետիկի հատարակապետութիւնը իմանալով որ Սաճառաց ու Եփաօլոյ թագաւորները սուլթանին հետ սերտիւ հաշտութիւն ըրած են, ու տեղնելով որ Վրոյան վտանգի մէջ է, և Սեքստոս Կապը (Օսմանցւոց դէմ դնել չկրնար, պարտաւորեցաւ Մէհէմէտին պայմանները ընդունիլ: Բայց ասոնց որոշումը Մայիսի 2ին ելաւ, ու Սալիփերի ետ դառնալով, սուլթանը Սոֆեայի մէջ գտաւ, որ մեծ զօրութեամբ Լպանիոյ դէմ կը քալէ: Մէհէմէտ որսաստիսան տուաւ անոր թէ պայմանաժամը շատ անցած է, և հիմա ոչ միայն Վրոյան, այլ և Սքոտրան ալ կը խնդրէ և ինքը անձամբ աս երկու քաղաքներուն դէմ քալեց:

Եւ միջոցիս Սքոտրայի քաղա-

քացիները և զինուորականները գիշեր ցորեկ կ'աշխատէին պարիսպները նորոգելու և խրամներ բանալու, ինչ ատեն՝ բլուրներուն վրայ տեսնուած ծովսը (Օսմանցւոց վաղահաս զարուստը կ'իմացնէր, և Մայիսի 14ին գիշերը՝ Սքոտրան պաշարեցին Լիւ Սիսալեան ութը հազար հրոսակներով, անոր Իսքէնտէր եղբայրը չորս հազար զօրքով, և Սալթալիչ երեք հազար ձիաւորներով: Քաղաքացիներն ալ երեք մասի բաժնուեցան. մէկ մասը պարիսպները կը պահպանէին, երկրորդ մասը՝ պարիսպներուն նորոգութեանը և խրամները բանալու կ'աշխատէին, և երրորդը հառարակապետութեան պաշտպան Ս. Սարկոսի ոսկեղծեալ դրօշակը պիտի պաշտպանէր: Բայց աս ամեն ամրականներուն գործը անօգուտ կը կարծուէր. ըստ որում՝ այն ութը հազար հրոսակները և եօթը հազար ձիաւորները բանակին յառաջադահ գունդն էր միայն:

Օսմանեան բանակին անցնելու ճամբաները հարթելու և դիւրացնելու հոգը Լպրէնոսի որդւոց յանձնուեցաւ, որոնք ըստ հարկաւորութեան կամուրջները կը կործանէին կամ կը նորոգէին:

Մէհէմէտ աս բերդին առումը Կէտիք Լհմէտ փաշա մեծ վէզիրին բարձրագոյն հրամանատարութիւնը պիտի յանձնէր, որ արդէն Վարամանը և Վըրմընուաճեր էր, բայց աս պատերազմին դժուարութիւնները յառաջ բերելուն համար, սուլթանը զան իշխանութենէ ձգեց, և անոր

տեղը Մէհէմմէտ փաշա Գարա-
մանին՝ մեծ վէզիր ըրաւ :

Եւ որովհետեւ խառնմ Սիւլէյ-
ման փաշան Սուլէյի կողմնապե-
տը քանի մը պատերազմներու մէջ
յաղթուեր փախչեր և կամ մեծ
կոտորած ընդուներ էր, անոր հա-
մար Մէհէմմէտ աս կուսակողը և
կէտիք Ահմէտ փաշան Սուլէյի
հիտարին մէջ բանտարկեց :

Արդէն Տաւուտ փաշա Սուլէյ-
ի կողմնապետը Աքոտրայի վրայ
խրկուած էր, և Քրոյան տա-
րիէ մը 'ի վեր պաշարուած նեղը
մոնալով, քաղաքին բնակիչները
մինչև շուն և կատու ուտելու
պարտաւորեր էին : Աս միջոցին
Մէհէմմէտ հասնելով, բնակիչ-
ները իրենց սակաւաթիւ գնդու-
վը քաղաքը ազատելու յոյսեր-
նին կորեցին . սուլթանին դես-
պաններ խրկեցին ու խոստացան
քաղաքը յանձնել . ան ատեն
գրեալ դաշինք մը ընդունեցին,
որով աղատ պիտի ըլլային իրենց
հարստութիւնը քաղաքէն դուրս ել-
լալու, թէ որ Օսմանեան իշխա-
նութեան տակը ըլլալ չեն ուզեր :
Աս կերպով անձնատուր եղան զը-
րավարին, և երբ քաղաքէն դուրս
ելան, զօրավարը զանոնք ամենն
ալ շղթայի զարկաւ և Մէհէմմէ-
տին առջև տարաւ : Սուլթանը
անոնցմէ գլխաւորները զտտելով,
որոնք իրենց փրկանքը վճարելու
կարող էին, մնացածները սուրէ
անցընել տուաւ :

Մէհէմմէտ Քրոյայի վրայ քու-
լած ատենը՝ Սուլէյի Տաւուտ
փաշա կողմնապետը, որ Մարտի
ծնած էր, բնակիչի մեծ մասովը
Աքոտրայի վրայ դացեր էր : Իր

ետեւէն հասաւ և Անաթոլիոյ
Սուլթաթա պէյ կողմնապետը
(8 Յունիս) . ան ատեն՝ ձիա-
ւոր զօրքերը հինգ գունդի բաժ-
նուեցան, որոնք իրարմէ թուով
և դրօշակներուն գոյնովը յայտ-
նի կը զանազանէին : Առաջին գուն-
դը վեցը դրօշ ունէր, որոց չոր-
սը ճերմակ, մէկը կանաչ, և մէկը
վարդագոյն էր . երկրորդ, եր-
րորդ, չորրորդ գնդերուն մէջ
երկու ծիրանեգոյն, երկու կա-
նաչ և երկու դեղին դրօշ կը
ծփային : Հինգերորդին մէջ, ուր
կը գտնուէր Տաւուտ փաշան, եօ-
թը դրօշ կար, չորս վարդագոյն,
մէկ ճերմակ ոսկեկուռ և երկու
կանաչ : Սիւլէյի առիական զօրքերը
երեսուն հազար հոգիի կը հաս-
նէր, սակայն պաշարման բանակը
տակաւին կատարեալ չէր : Յու-
նիսի 15ին եկան նաև հինգ հա-
զար Անիէրիք ճերմակ դրօշակով,
որոնք սուլթանին յառաջապահ
զօրքերն էին . երեք օր ետքը՝ նո-
րէն մեծ գունդ մը եկաւ :

Մէհէմմէտ դեսպաններ խրկեց
Աքոտրայի կառավարչին որ անձ-
նատուր ըլլայ, երբ ան յանձն
չառաւ, հրամայեց սուլթանը որ
քաղաքին առջև գտնուած բլրին
վրայ փայտեայ ամրոց մը կանգ-
նեն, չորս մեծ աշտարակներով,
որոնք քարերով լեցընել տուաւ
պաշարման մեքենաները և հրու-
ղէնքերը պաշտպանելու համար :
Տասը հազար ուղտերով թնդա-
նօթները և ռազմավթերները հոս
փոխադրուեցան : Ամառին բե-
րանը Օսմանեանք սկսան ահա-
գին թնդանօթներով պարիսպ-
ները ծեծել, որոնց ամեն մէկը՝

հաղիւ օրը տասը, տասն և հինգ անգամ՝ երեքէն մինչև տասն երեք կենդինար ծանրութեամբ ռումբեր կը նետէր :

Ըսոնց մէջ տեսակ մը թնդաւ նօթ ալ կար, որ ծծմբախառն իւղով թաթխած ռումբեր կ'արձակէր, որոնք ինկած տեղը կայրէին : Ըստ ռումբերը սաստիկ շառաչեանով մը կը ճայթէին, ու իրենց ետեւէն գիսաւոր ատողներու պէս լուսոյ երկար հետքեր կը թողուին օդը պատռած ատեննին : Սակայն քաղաքացիները մեծ ճիգով կ'աշխատէին ռումբերէն ինկած կրակները մարելու : Ըստ թնդանօթները նոյն իսկ պատերազմի դաշտին մէջ թափուեցան, և դեռ աղէկ մը չպաղած կը սկսէին գործածել : Տասն և մէկ կտոր աս կերպ մեծ թնդանօթներ թափուեցան, որոնք երեսուն օր պաշարման միջոցին՝ շարունակ գործածուելով 2500 ռումբեր նետեցին :

Ըստ պատերազմին մէջ կ'ըսեն թէ (Օսմանեան զօրաց թիւը երեք հարիւր յիսուն հազար հոգիի կը հասնէր : Աքոտրայի չորս կողմի լեռները և բլուրները գրեթէ քառասուն մլոն տարածուէ վրայ (Օսմանցւոց ճերմակ վրաններովը ծածկուած էր : Սուլթանին համար ինը մլոն տարածուէ վրայ ինը վրաններ կանգնուած էին, որոնք երեք կարգ պահապաններով պահպանուած էին :

Վիսա մը շարունակ ռմբակոծելով, պարիսպները խախտուեցան, խրամները քարերով և խուրձերով լցուեցան : Ընտան Սէհէմէտ հրամայեց որ ընդհանուր

յարձակումը ընեն : առտու արեւը ելլէլէն առաջ, երբ քաղաքացիները եկեղեցիին մէջ կը գըտնուէին, (Օսմանցիք չորս թնդաւ նօթ արձակելով, յարձակման նշանը տուին, և նոյն միջոցին՝ հարիւր յիսուն հազար հոգի ամեն կողմէն մրկի նման քաղաքին վրայ վաղեցին : Պատերազմի դանդակը քաղաքացւոց ժամերգովը և աղօթքը ընդմիջեց, և եկեղեցիէն դուրս նետուեցան պարիսպները պաշտպանելու համար : Ըրդէն Տաճիկները՝ լցուած խրամներուն քովը հասեր էին, և պարիսպներուն վրայ կ'ելլէին, արդէն մեծ դրան մարտկոցին վրայ (Օսմանեան դրօշակը տնկեր էին, երբ քաղաքացիները զարմանալի քաջութեամբ ձեռք անցած մարտկոցը առին ու թշնամիները հալածեցին :

Ըստ վրայ Սէհէմէտ հրամայեց որ նորէն քաղաքին մեծ դրան վրայ յարձակին : քանզի աս կողմի երկու մեծ աշտարակները աւերակ դարձեր էին ահագին ռումբերէն, և հողէ պարիսպ մը միայն կար : Ըստ անգամ պատերազմը խիստ սաստկացաւ և (Օսմանցիք նորէն իրենց դրօշը մարտկոցին վրայ տնկելու կարող եղան : Ընտաններ՝ քաղաքացւոց 'ի պահետի ունեցած երիտասարդներունոր գունդ մը առիւծաբար թըշնամեաց վրայ յարձակեցաւ, նորէն զանոնք հալածեց, (Օսմանեան դրօշակները խլեց, և Ս. Սարկոսի դրօշը տնկեց : Ըհա աս կերպով երիտասարդ քաղաքացւոց քաջութեամբը այն օրուան յարձակումը վերջացաւ,

որուն մէջ քաղաքացւոցմէ չորս հարիւր կտրիճներ միայն ինկան, իսկ (Օսմանցւոցմէ՝ տասն'երկու հազար հոգիէն աւելի) :

Հինգ օր ետքը (29 Յուլիսի), երրորդ յարձակումը ըրին. օրուան հետ պատերազմը սկսաւ, մինչև իրիկուն տեւց, և երկու կողմէն ալ յաջորդաբար կը յաղթէին և կը յաղթուէին, մինչև որ Մէհմէտ սաստիկ բարկացած հրաման ըրաւ որ տասն և մէկ հսկայանման թնդանօթներով քաղաքին մեծ դուռը ծեծեն, առանց դիտելու թէ ան ուումբերը թշնամեաց վրայ կը նետուին թէ՛ նոյն (Օսմանցւոց վրայ, ուրոնք արդէն մեծ դրան տիրեր էին, և երբ իրենց ետեւէն ասանակնկալ դժբաղդութեան գալլաւ տեսնել, երկիւղով լցուած ըսկսան ետ փախչիլ: Մէհմէտ յուսահատելով պոռաց. “ Ըլ այսուհետեւ Սքոտրայի անունը չիմ ուղեր լսել. բոլոր ջանքերս պարապը ելան ” :

Այս պատերազմէն երեք օր ետքը խորհուրդ մը կազմուեցաւ, որուն մէջ Լւրէնոսեան Նիմէտ պէյը առաջարկեց սուլթանին որ պաշարումը վերցնէ, և իրեն գունդ մը զօրք ձգէ. քաղաքը պաշարելու համար. Մէհմէտ հաւանեցաւ, բայց Սքոտրայի բոլորաւոր գտնուած քանի մը ամրոցներուն տիրելէն ետեւ՝ Սեպտեմբերի 8ին գիշերը՝ փողերուն ձայնովը և ջահերով բանակը պատրաստել տուաւ, և լոյս դէմ մէկ ճերմակ և մէկ կարմիր դրօշակներով քառասուն հազար հոգւով ճամբայ ինկաւ :

Իսկ մէջի և Նիսիոյ կուսակալները Սքոտրայի հետ հաղորդակցութիւն ունեցող կողմերը աշտարակներ շինեցին և հոն զօրքեր դրին, որպէս զի՝ պաշարուողներուն դուրսէն օդնուծի չհասցնեն: Սակայն՝ աստիկ ձմեռը վրայ հասնելով, կուսակալները պարտաւորեցան իրենց տեղերէն քաշուիլ, և Լւրէնոսեան Նիմէտ պէյը հոն թողուցին քառասուն հազար ձիաւոր զօրքով, որ պաշարումը շարունակէ: Քաղաքացւոց պաշարը հասնելու վրայ էր, միայն հաց և ջուր ունէին, և դուրսէն ընդունելու յոյսերն իրերէն. սակայն քանի մը Խալաֆներ քաշակերեցին զքաղաքացիքը որ տակաւին քիչ մը դիմանան, իմացնելով անոնց որ Վենետիկէն դեսպան մը խրկուեցաւ՝ ի խօստանդնուպօլիս որ հաշտութիւն ընէ: Նիստեն համբերութեամբ իրենց թշուառութեանը տարին և իրօք ամիս մը ետքը խաղաղութիւնը հաստատուելուն լուրը եկաւ, բայց ան դաշամբ որ Վենետիկցիք Սքոտրայի (Օսմանցւոց թողուն, և բնակիչները կամ (Օսմանեան լուծին տակը խաղաղութեամբ հոն բնակին, և կամ իրենց հարստութեամբ քաղաքը թողուն երթան. ամրականները և քաղաքացիները իրենց կառավարչին ատենաբանութեամբը գրգռեալ վերջին որոշումը ընդունեցին, և պատանդներով խաղաղութեան դաշինքները հաստատելով, չորս հարիւր յիսուն այր, և հարիւր յիսուն կին տասն և մէկ ամիս պաշարման մէջ ներդու-

Թիւն, վտանգ և թշուառութիւն կրելէն, ու երկաթէն և սովէն սպառելէն ետև՝ իրենց ամեն ինչքը, զէնքերը և սուրբ անօթները հետերնին առնելով, տրամաւթեամբ իրենց պարիսպները թողուցին, զորոնք իրենց և թշնամեաց արիւնովը ոռոգէր էին, և Օսմանեանը յաղթանակով Աքոտրայի մէջ մտան:

Այս խաղաղութեան դաշինքը հաստատուեցաւ 1479 Յունուարի 29ին Կոստանդնուպօլսոյ մէջ. որով Վենետիկի հասարակապետութիւնը երկու ամսուան մէջ Աքոտրան և Օսմանցւոց ձեռքէն առնուած ամրոցները Մէհէմմէտին պիտի յանձնէր, և երկու տարուան մէջ հարիւր հազար ոսկի վճարէր: Եւ Մէհէմմէտ, Քրոյայէն և Աքոտրայէն զատ, Օսմանցւոց՝ Լլպանիոյ, Մորայի և Դաղմատիոյ մէջէն առած երկիրները հասարակապետութեան դարձրէ: Դաշնագիրը շինող Ճիովաննի Տարիօ վենետիկցին երեք ոսկեկուռ դիպակէ պատմուճաններ ընդունեց:

Այս դաշինքէն ետև՝ Միլքոն Թրէվիզանի Կոստանդնուպօլսեկաւ իբրեւ դեսպան, և Քարձրագոյն Դուռն ալ ուրիշ դեսպան մը խրկեց ի վենետիկ, որ խիստ պատուեցաւ դուքսէն, և ահանազուռ գօտի մը ընծայեց անոր սուլթանին կողմէն, բայց ան դաշամբ որ Մէհէմմէտ աս գոհարը սեղելուն պէս՝ դուքսը ետ տայ զան, և աս կերպ ետ պահանջելը խաղաղութեան դաշնաց լուծուելուն նշան համարուի: Դեսպանը իր հետը ոսկի մեծ բաժակ մը ալ

տարեր էր, որ դուքսին և տասն՝ երկու ատենակալներուն հետ անով խմէ:

Այս դեսպանը ուրիշ դաշինք մը ալ հաստատեց, որով հասարակապետութիւնը, սուլթանին նիզակակից գտնուելու համար, հարիւր կտոր ցահանաւերէ բաղկացեալ տորմիզ մը պատրաստ պիտի ունենար, և Մէհէմմէտ ալ իր կողմէն կը խոստանար որ հարկաւոր եղած ատենը հարիւր հազար ձիաւոր զօրքով հասարակապետութեան օգնութեան հասնի: Եւ այսպէս՝ Կէպօլսոյ թագաւորէն ետքը՝ քրիստոնեայ աղգերէն Վենետիկցիք եղան, որ Օսմանեանց հետ բարեկամութեան դաշինքներ հաստատեցին ու իրարու նիզակակից եղան:

Այն տարին, քառասուն հազար հոգիէ բաղկացեալ հրոսակներու գունդ մը տասն՝ երկու նախարարներու առաջնորդութեամբ, որոց գլխաւորներն էին Միխայէլեան Լլի և Իսքէնտէր, Լարէնոսեան Հասան պէյ և Իսպպէյ, Սաքառոտան մտան և մինչև Թրանսիլլանիա ասպատակեցին. սակայն՝ այսչափ գլխաւորներուն Թիւր անմիաբանութիւն ձգելով, բանակին ոյժը տկարացուց: Սոբիանոս Պաթոր Թրանսիլլանիոյ իշխանը շուտով բանակ մը կազմեց Օսմանցւոց վրայ յարձակելու համար, որոնք երկիրը արշաւելով մեծ աւարով մեկնիլ կ'ուզէին, և անոնց առջև ելաւ. բայց առջի բերանը իր ձախ թեւը խորտակեցաւ, և աջ թեւն ալ տկարանալու վրայ էր, Պաթոր, փախչողները նորէն միա-

ցընելով, յաջորդաբար երկու ձի կորսնցուց և վեցը վերք ստացաւ : Եւ միջոցին հասաւ Քինիս թմբշլարի կոմսը ու Պաթորին բանակին մեռեալ ոյժը կենդանացուց : Եւստեն՝ պատերազմի յաջողութիւնը փոխուեցաւ, և Օսմանեանք չարաչար յաղթուեցան, ու երեսուն հազար մեռեալ թողուցին : Բայց Քինիս իր յաղթութիւնը սոսկալի անգթութիւններով աղտողեց : Թշնամեաց դիակներուն վրայ սեղան դնել տուաւ, բաժակներէն թափուած գինին՝ ոռոգած արիւնին հետ կը խառնուէր, և յաղթողները աս կոյտ կոյտ մեռեալներուն մէջ վայրենի ուրախութեամբ պար խաղացին : Հետեւեալ առտու՝ Օսմանցւոց դիակներովը բուրգեր կանգնեցին :

Հետեւեալ տարին Օսմանեան հրոսակները աս նախատանաց վերէժը առնելու համար՝ նորանոր աստատակութիւններով մինչև Կրաց հոսանք գիւղերը և քաղաքները աւերակ դարձուցին, ու եկեղեցիները կողոպտեցին և կործանեցին : Եւս աւերմունքները արեւմուտք եղած ատենը, Երեւելքին կողմն ալ Սէհէմէտին հրամանաւ զօրավարները ամրոցներու և կղզիներու կը տիրէին : Եւ միջոցիս՝ սուլթանը Իմպրոսի մէջ ամրոց մը շինել տուաւ, և Էմինաս կղզին բժիշկներ խրկեց որ մատանեհար կաւը քնեն :

Եւ միջոցին (1480), Եգիպտոսի սուլթաններուն հետ ունեցած բարեկամութեան դաշինքը լուծուեցաւ երկու պատճառներու

համար : Եւսա՝ որ Եգիպտոսի Խօշտատէմ սուլթանը անարժան պատասխանով մը մերժեց էր Սէհէմէտին խնդիրը : որ կը յորդորէր զան իր ծախիւքը Սէքքէի ճամբուն վրայ գտնուած ջրմուղները, աղբիւրները և հորերը նորոգել, որպէս զի ուխտաւորները հանդարտութեամբ ճամբորդութիւն ընեն : Եւ երկրորդ՝ որ Խօշտատէմին Բայթէպա յաջորդը Սէհէմէտին կամացը հակառակ Շէհպիւվար Օիւլգատըրեանը՝ Սարաշէն բռնել տալով, շղթա յակապ կախեր և անոր տեղը անոր Պուտագ եղբայրը հաստատեց էր : Սէհէմէտ իր միւս զբաղմունքներէն ազատելով, տասը տարի ետքը Պուտագին վրայ գնաց, զան նորէն Եգիպտոսս հալածեց, անոր Ելայիւտ տէվէթ եղբայրը անոր տեղը դրաւ, և գունդ մը օգնական զօրք տուաւ անոր :

Եսիական աս պատերազմը վերջինը եղաւ : Երկէ մինչև իր իշխանութե վերջը աշխարհակալը Եւրոպական պատերազմներով զբաղեցաւ : Էսնարտօ Յոնիական կղզեաց իշխանը Եգիպտոսի թագաւորին բարեկամանալով, Սէհէմէտ անոնց վրայ եղած ամբաստանութեանը ականջ կախեց և քսան ու ինը նաւէ բաղ-

* Ասկէ հարիւր տարի առաջ Թիւրքմէնաց տոհմը Մարաշը մէջ անկախ տէրութիւն մը հաստատեցին իրենց ջէնէտսին Գարաճա ջիւլգատըր գլխաւորին ձեռքովը, ասոնց վրայ Օսմանեան պատմութեան մէջ շատ անգամ յիշուած է : Օսմանեան սուլթաններուն անոնց հետ ունեցած խնամութեանց պատճառաւ :

կացեալ տորմիդ մը պատրաստեալ լուլ, կէտիք Մհմէտ փաշա նախորդ մեծ վեզիրը բանտէն հանեց, Թեոաղոնիկէի կուսակալը աւ և Յոնիական կղզեաց վրայ խրկեց :

Կէտիք Մհմէտ Սանթա Մաւրա և Օանթա կղզիներուն վրայ ելաւ, և տառնց ընդդիմութեան անոնց տիրեց . վասնզի Մհմէտը տօ անոնց գալուն չպատելով, իր գանձերովը Մհմէտի փախչելը էր : Աս կղզիներուն տիրելէն ետեւ՝ աշխարհակալին աչքը իտալիոյ ծովեզերքին վրայ յարեցաւ, ուր մինչև ան ժամանակը ամենևինն (Օսմանցի մը ոտք կոխած էր : Մհմէտի մէտին աշխարհակալու թեան աս եռանդը լեկտիկացոց թելադրութեամբը աւելի ևս գրգռեցաւ, որոնք աս միջոցին թշնամի էին Մհմէտի թագաւորին, և իմացուցին անոր թէ՝ Մհմէտի Փրունթուսին, Տարենտոն և (Օթրանտ) քաղաքները ժամանակաւ արևելեան հոռոմկայսերաց իշխանութեան տակը ըլլալուն համար՝ իրաւամբ կրնայ տիրել ասոնց իբրև մասն Յունաց իշխանութեան :

Կէտիք Մհմէտ փաշա Նիսիէի ներսը լցուած հարիւր կոտոր նաւերէ բաղկացեալ տորմիդը Փուլիոյ ծովեզերքը ուղղեց, (Օթրանթ ելաւ ու Օսմանցոց գէմ եղած իտալիոյ աս պատուարին տիրեց : Հոռալ գարձեալ իրենց անդթութիւնը՝ ի գործ դրին ու բռնակցաց արիւնովը յագեցան . եկեղեցիները կործանեցին, սրբոց

պատկերները այրեցին, ոսկեղէն և արծաթեղէն սրբանուէր անօթները հալեցին, բնակիչները չարաչար տանջեցին, ու քսան և երկու հազար բնակիչներէն տասն՝ երկու հազարը սուրէ անյուցին, քաղաքին կառավարիչը և եպիսկոպոսը մէջքերնէն սղոցեցան, իսկ մնացածները գերի տարուեցան :

Կէտիք փաշային նաւատորմիդը Փուլիոյ ծովեզերքը չեւած՝ Մհմէտի փաշա վաթսուն յոկանաւով Հառոգոս կղզին* վրայ գացեր էր

* Հառոգոս կղզին Փոքր Ասիոյ հարաւային արևմտեան ծովեզերքէն երեք կամ չորս աշտար հազար կիլոմէտր հեռու կը գտնուի : Հառոգոս անունը, որ Յունարէն վարդ, և Փիւնիկեցոց լեզուով՝ օձ կը նշանակէ, հաւանաբար Յոյները և Փիւնիկեցիք աս կղզւոյն մէջ շատ ծովիկ և օձ գտնելուն համար այստեղ կոչուած է : Աս կղզին իր դիրքովը յիշատակներովը, բնակչաց հնարագիտութեամբը և քաղաքի մէջ շատ երեւելի է : Ատրուոյ Դեմետրիոս թագաւորը աս կղզւոյն վրայ գալով, չկրցաւ առնել զան՝ թէպէտեւ դժոխային մեքենաներ հնարել տուեր էր . քանզի երբ Դեմետրիոս առաջին պարսկացի կործանելու կարող եղաւ, ներքէն Հառոգացիք թատրեյաւն, տուներուն և տաճարներուն քարովը և փայտովը ուրիշ պարսկացի մը շինեցին, երբ աս երկրորդ պարսկացի ալ առնուեցաւ, քաղաքացիք երրորդ մը շինեցին, Դեմետրիոս յուսահատելով, հաշտութիւն խոսեցաւ : Աս խիստ ընդդիմութեան և յաջողութեան համար՝ Հառոգացիք ութսուն մէթր բարձրութեամբ և ինը հազար կենդին նար ծանրութեամբ հռչակաւոր ոկոյադործ արձանը կանգնեցին, որուն տակէն նաւերը առաջատանին բռցած կ'անցնէին : Բայց կանգնուելէն յետոյ և վեց տարի ետք՝ կործանեցաւ, և ինը դար ետք՝ անոր կը տարուաներովը ինը հարիւր ուղտ բեռնաւորեցին : Հառոգոս սրջալի իր յիշատակարան ներով, իր արուեստագէտներովը և վարժարաններովը երևելի եղաւ, նոյնպէս ալ իր քաղաքական օրէնքները, կառավարութեան բարեկարգութիւնը, և իր պատերազմական զօրութիւնը գովեստից արժանաւոր եղան :

որ ան միջոցին Ս. Յովհաննու կարգի ասպետներուն ձեռքն էր : Սէսի՛ն փաշա երկու երեք անգամ ցամաքը ելաւ ծովեզերեայ քանի մը ամրոցները զարնելու համար , բայց անոնց իշխաններէն ետ մղուելով , նորէն նաւերը քաշուելու ու Գիսկոս ծոցին մէջ կոստանդնուպօլսէն մեծ նաւատորմիին օգնութեան հասնելուն սպասելու պարտաւորեցաւ : Վերջապէս 1480 Սայիսի 20ին նաւերը հասան , ու բոլորը մէկէն հարիւր վաթսու նաւ եղան :

Սէսի՛ն փաշա երեք Հռոդացի մասնիչներու առաջնորդութեամբ կղզին պաշարեց և սկսաւ ռմբակոծել Ս. Նիկողոսի աշտարակը , երեք հարիւր թնդանօթի հարուածէն ետքը աս աշտարակին պարիսպը խարխալեցաւ , ու մեծ ծակ մը բացուեցաւ . բայց երբ Հռոդացիք աս կողմը նորէն ամրացուցին ու փայտեայ պատնէշ մը շինեցին , Օսմանցիք եօթը հարիւր մեռեալ թողէն ետե՛քաշուեցան :

Հետեւեալ օրը՝ Սէսի՛ն փաշա իր զօրքերը ցամաքային կողմը փոխադրեց ու պաշարեց . ութը խոշոր թնդանօթներով Հրէից թաղը սկսաւ ծեծել : Միմիջապէս Հռոդացիք Հրէից տունները փլեցին , ու անոնց քարերովը և փայտերովը ներսէն ուրիշ պարիսպ մ'աւելցնեցին : Եւ շինութեան համար՝ ասպետ և գիւղացի , քաղաքացի և վաճառական , կիներ և առւյգ աղջիկներ , ամենքն ին ալ կիր , փայտ և քար կը կրէին :

Օսմանցիք նորէն փորձ փորձեցին Ս. Նիկողոսի բերդին վրայ

յարձակելու , նաւակներով կամ մուրջ մը շինեցին , որուն վրայ վեցը հոգի կարգաւ կայնելով կըրնային պատերազմիլ . աս կամուրջին մէկ ծայրը խարխալով մը հաստատած էին , միւս ծայրն ալ պարանով մը աշտարակին պարսպաց վրայ հանեցին . սակայն գիշերը Միգդիացի նաւատորմը լողալով ջուրին տակէն խարխալը հանելուն պէս՝ կամուրջը ջուրին մէջ կախուեցաւ . Օսմանցիք մաւկոյկներով անոր ծայրը քաշեցին ու ծովեզերքի թումբին հաստատեցին : Յունիս 19ին մըրկալից գիշերը Օսմանցիք աշտարակին վրայ յարձակելու դեցին . երկու կողմէն ալ սկսան ռմբակոծել , սակայն կամուրջը խորտակեցաւ , ու անոր վրայ եղող յարձակողները ծովուն մէջ խղթուեցան : Կէս գիշերէն գրեթէ մինչև կէս օր պատերազմը կատարաբար տուեց , վերջապէս Օսմանեանք երկու հազար հինգ հարիւր հոգի կորսնցնելով ետ քաշուեցան :

Եւ պարտութենէն ետեւ Սէսի՛ն փաշա չլուսահատեցաւ . իր բոլոր ոյժը Ս. Նիկողոսի աշտարակին քովի պարիսպներուն վրայ թափեց , ու երեք հազար հինգ հարիւր ռմբաձգութեամբ կարող եղաւ մեծ ծակ մը բանալ . սակայն Հռոդացիք մեքենայ մը հնարեցին , որ թշնամեաց մարտկոցներուն վրայ ահագին ժայռերու կտորներ կը նետէր , որոնցմով Օսմանցիք խրամները կը լեցնէին և Հռոդացիք ստորերկրեայ ճամբաներով զանոնք ներս կ'առնէին իրենց մեքենային գործածելու համար . այնպէս որ Օսմանցիք

չէին կրնար իմանալ թէ ինչպէս խրամները միշտ կը պարպուէին .

Մէսիհ փաշա տեսնելով որ բոլոր յարձակումներովը չյաջողեցաւ՝ ասպետաց մագիստրոսին Յոյն մը խրկեց որ անձնատուր ըլլայ . երբ առ յանձն չառաւ, Մէսիհ փաշա բարկութեամբ լցուած հրաման ըրաւ որ նորէն յարձակում ընեն, և խոստացաւ քաղաքին կողոպուտը զօրաց թողուլ : Ըստ վրայ Օսմանցիք սուլթանական պատրաստութիւններէն դատ՝ աւարին համար պարկեր գրտան, առոյգ աղջիկները և գեղեցիկագէտ տղաքները կապելու համար պարաններ, և ասպետները ու զինուորները ցցի զարնելու համար ութը հազար ցողեր պատրաստեցին :

1480 Յուլիոսի 28ին, (նոյն օրը որ Օսմանեան բանակը Փուլիոյ ծովեզերքը կ'ելէր, Ռթանթի վրայ յարձակելու համար,) առեւ ծագելու ատենը՝ թնդանօթ մը արձակուելով, յարձակման նշանը տրուեցաւ, և Օսմանեանք անընդդիմակ զօրութեամբ աւերեալ պարիսպներուն վրայ յարձակեցան : Երկու հազար հինգ հարիւր հոգի խրամատէն ներս մտեր էին ու ետեւէն քառասուն հազար հոգի խրամներուն վրայէն վեր կը խուժէին : Երկու կողմէն ալ քաջութիւն կուռեցան : Օսմանեանք, կ'ըսէ Սառնատին պատմագիրը, շղթայադերձ առիւծներու նման իրենց որսերուն վրայ ինկան, և Հռոդացիք Սակաբայեցւոյ նման իրենց կրօնքին և ազատութեանը համար կը պատերազմէին : Ընդէն Օս-

մանեանց դրօշը պարիսպներուն վրայ կը ճօճար, արդէն յարձակողները պարիսպէն վար քաղաքին մէջ չորս սանդուղներ կախելով, վար իջնալու վրայ էին, երբ Մէսիհ փաշա, քաղաքը իբրեւ առնուած տեսնելով, պարիսպներուն վրայ աղաղակողներ հանեց, ու իմացուց որ քաղաքին կողոպուտը սուլթանին պիտի ըլլայ : Իսկոյն Օսմանեանց եռանդը պաղեցաւ, խրամատէն դուրս գտնուող գունդերը չուզեցին վեր ելլել ու ներսիններուն օգնել : ան ատեն՝ քաղաքացիները ներս մտնողները հալածեցին, և անոնց սանդուղներէն վեր ելլելով, Օսմանցւոյ տիրած տեղը ձեռք անցուցին : Երկու ժամ ալ անկէ ետեւ սաստիկ պատերազմելով, Օսմանեանք պարտաւորեցան փախչիլ :

Ըստպէս Օսմանեանք Մէսիհ փաշային ագահութեանը պատճառաւ կորակոր կոստանդնուպօլիս դարձան՝ երեք ամիս Հռոդոս կղզին պաշարելէն ետեւ, որով ինը հազար մեռեալ և տասն և հինգ հազար վիրաւորեալ ունեցան :

Մէհմէտ Մէսիհ փաշան իշխանութենէ ձգեց և Կէլիպօլուի գաւառապետ ըրաւ . ասոր տեղը Մաղնեսիա Չէլէպին վէդիր ըրաւ, որ մինչև ան ժամանակը Օսմանեան զօրաց դատաւորն էր : Ըստ դատաւորին ալ իշխանութիւնը Սոլթա Միւսթիֆէտին Գասթէլանիին տուաւ . բայց Մէհմէտ փաշա Գարամանին անոր թշնամի ըլլալուն համար՝ հաւանեցուց Մէհմէտը որ զօրաց դատաւոր-

րութեան պաշտօնը երկուքի բաժնէ՝ ան ալ Սիւսիկէտոսինը իւր մէջի բանակին միայն դատաւորը աւ՝ իւր մէջի գաղիսքերի անուանելով զան, իսկ Միաթոլիոյ դատաւորութիւնը Հաճի Հասանզատէին տուաւ, և զան Միաթոլու գաղիսքերի կոչեց*։

1481ին գարնան սկիզբը՝ Մէհէմէտ սուրէն մեծ պատրաստութիւններով Սքիւտար անցաւ, բայց մէկը չէր գիտեր թէ ո՞ր կողմը պիտի քալէ՝ քանզի ըստ իր սովորութեանը աս անգամ ալ իր միտքը յայտնած չէր։ Սակայն բանակը Սքիւտարէն մեկնելով, երբ Հիւսէթար Չայքը հասաւ, պարտաւորեցաւ հոն կենալ։ Քանզի սուլթանը, որ քանի մը ժամանակէ ի վեր հիւանդ էր, նոյն տարւոյն Մայիսի 3ին մեռաւ՝ երեսուն տարի իշխելէն և յիսուն ու երկու տարի ապրելէն ետեւ։ Իր մեռնելու ատենը կտակով պատուիրեց որ իր տեղը իր Պայէզիտ որդին անցնի և իր մարմինը իր Աոստանդնուպօլսոյ մէջ շինած մզկիթին մէջ թաղեն։

Աս մեծ սուլթանը իրաւամբ Ղազի (աշխարհակալ) ըսուելու արժանաւորութիւնը ունեցաւ։ Քանզի եօթը մեծ տէրութեանց և երկու հարիւրէն աւելի քաղաքներու և գիւղերու տիրեց։

* Ասոնց պաշտօնն էր պարտքերուն և ժառանգութեանց դատը տեսնել, և հասարակաց դպրատուններու մէջ ուսուցիչ դնել։ Իւր մէջի դատաւորը Միաթոլիոյ դատաւորէն աւելի պատուաւոր էր՝ արքայանիտ քաղաքը իր բաժնին մէջ ըլլալուն համար։ Բայց երբ սուլթանը Սիւս անցնէր, Միաթոլիոյ դատաւորին պատիւը աւելի կ'ըլլար։

Ինչպէս խիստ երկեւի մարդոց կը պատահի, քանի մը պատմագիրներ Մէհէմէտին փառքը նսեմացընելու աշխատեցան։ Սակայն աս սուլթանին հին իւր զանգիւղ տիրեւը, (Սմանեան պետութեան սահմանները այնչափ փառաւոր յաղթութիւններով ընդարձակելը, դպրատուններ, աղքատանոցներ, մզկիթներ, իշխաններ, յիմարանոցներ, գրատուններ հաստատելը, արուեստները և գիտութիւնները ծաղկեցընելը, տէրութեան քաղաքական և պատերազմական կառավարութիւնը բարեկարգելը բաւական են անոր համար պատմութեան մէջ փառաւոր տեղ մը պատրաստելու։

Բայց իր աս զարմանալի գործքերը չեն կրնար իր ցուրտ անգթութիւնները մոռցնել տալ մեզ, որով իր եղբայրը սպաննեց, բռնած գերիները անինայ ջարդեց, իրեն դէմ կեցող քաջ զինուորները տանջեց, հաւատարիմ ամրականները սուրէ անցուց, թաղաւորները և կոյրները գլուխատեց։ Ինչպէս էին Տրապիզոնի կայսերութեան ընտանիքը, Պոսնիոյ թագաւորը, Լեւոպոսի և Լթէնքի իշխանները։

Սակայն պէտք չէ աս սուլթանին անգթութեանց վրայօք քանի մը Եւրոպացի պատմագիրներուն հաւատաւ, որոնք չափազանցօրէն և անհաւատալի կերպով կը պատմեն։ Ինչպէս են աս արտավէպները թէ՛ իր տասն չորս մանկաւիկներուն փորը պատռել տուեր է, որ ստուգէ թէ ո՞վ է աղքատ կնոջ մը վարունգները ուսողը։

Եւ թէ սուլթան իր ձեռքովը իր կանանց ամենէն սիրելին սպաններ է՝ անոր մեղիութեանը վրայ զօրաց բրած տրտուհները դարձեցնելու համար։ Եւ դարձեալ թէ՝ դատաւորի մը կաշառակրծովութիւնը ստնծելու համար՝ անոր զաւակը անոր տեղը նստեցնելով, անոր հօրը մորթը վրան փաթթել տուեր է։ Եւ ուրիշ ասոնց նման անգթութեան անհաւատարմ օրինակներ յաճախեալ են։

Յունաց, Պոնտացւոց, Ղենուփացւոց, Վենետիկացւոց, Սերփացւոց և Վլահաց ամենէն գեղեցիկ տղաքները, որոնք սլաւտին մէջ կը ծառայէին և ետքը մէկ մէկ աստիճանի կը հասնէին, նախ և առաջ սուլթանին ցանկութեան կատարմանը գործիք եղած էին։ Ըստ կերպով Մէհմէտ մէտ փաշա և Սելէյման փաշա մինչև վեզիր եղան, և Տրաքուլ ու Պրանքո՝ Վլահաց և Եթէնքի իշխան։ Իր անհեթեթ կրից դէմ կեցողը դահիճին կացինը կ'ընդունէր։

Ըստ գլուխը վերջացնելէն առաջ՝ պէտք է սուլթան Մէհմէտ մէտին աշխարհաշէն հաստատութեանց և թողուցած յիշատակարաններուն համառօտ պատկերը տալ։ Կոստանդնուպօլիսը առնելէն ետեւ՝ ութը եկեղեցի մզկիթի փոխեց, և չորս մզկիթ ալ ինքը շինեց, որոց ամենէն երեւելին է Սուլհամմէտիյէ կամ Պէթ' հիւէ ըստածը, որուն շէնքը, կապարապատ գմբէթները, մարմարեայ և պորփիւռ սիւնները այնչափ գեղեցիկ են, որ սուլ-

թան Սէհմէտ Կոստանդնուպօլիս մէկ թաղը ան մզկիթը շինող Խրիսթօստուլօս յոյն ճարտարապետին տուաւ, որ որդւոց որդի ժառանգեն զան։

Ըստ մզկիթին բոլորութիւնը զանազան շէնքեր շինեց յօգուտ հասարակաց՝ ասոնց մէջ կան ութը ուսումնարան՝ զառ զառ խորշերու բաժնուած ուսումնականաց համար։ անբառանցներ, մէկ հիւանդանոց, մէկ յիմարանոց, իջևաններ, դպրոցներ, բաղնիքներ և ժողովարան մը։

Ըստ սուլթանը հին պալատէն զատ՝ կայսերական նոր պալատն ալ շինեց 1462ին Սքիւտարի դիմացը եղած հրուանդանին վրայ։ Պալատին մէջ մօտեւուն պէս՝ բակ մը կը տեսնուի, որուն աջ կողմը կը դառնուի դանձադունը, հիւանդանոցը, ևն, և ձախ կողմը՝ հարկ ժողովոլին, շինուածոց տեսչապետին, սև ներքինապետաց ատենադպրին բնակարանները, լուսնյանոցը, զինանոցը, ախոռապետին բնակարանը և մեծ ախոռները։ Ըսոնցմէ ետքը տասն և հինգ ոտք երկայնութեամբ նուրբ անցքէ մը կ'անցնուի, որուն երկու ծայրը գոցուած է, և կը կոչուի անջրպետութիւն 'ի մէջ երկուց դրանց (իբի քափու արասը) աս անցքին պատերուն վրայ նախնի զէնքերը կախուած են, և ասկէ անցնիլը մահահրաւէր էր՝ ան աւագանիները, որոնք սուլթանին աչքէն կ'իյնային, զանազան պատճառներով պալատը կը կանչուէին, և աս անցքին մէջ իրենց մահը կը գտնէին։ Ըստ անցքէն դուրս

կը բնակին սուլթանին բարապանները, և երկրորդ բակը կը բացուի, որուն աջ կողմը կը գտնուին խոհանոցները և մանանները, և ձախ կողմը՝ վրաններուն պահանոցը, պատուոյ զգեսներուն շտեմարանը և սև ներքինապետին բնակարանը:

Ըստ բակէն ալ կը մտնուի Լըջանկուլթէ ըսուած դռնէն պալատին բուն ներքին կողմը. ուր կը բնակին սուլթանը, սուլթանուհին, աղայիները, արքայազուն իշխանները, կին ծառայները, երկու դունդ ճերմակ և սև ներքինները, և ամեն պալատական պաշտօնեայները: Ըստ ընդարձակ պալատին մէջ բազմաթիւ պատշգամներ կը տեսնուին՝ սմանք ծովուն եզերքը և ոմանք պարտէզներուն մէջ շինուած: Ըստ շէնքերը գանաղան թանձրախուռն ծառոց մէջ տեղը ամիթիթէտութոնի ձևով կ'երևան, և որ կողմէն որ նայուին, զարմանալի տեսք մը ունին:

Սուլթան Մէհմէտ առ պալատէն դատ՝ վաճառանոցներ ալ շինեց, Կոստանդնուպօլսոյ պարիսպները նորոգեց, պէտք եղած տեղերը աշտարակներ շինեց, և աս մայրաքաղաքը գաղթականներով լեցուց, որով իրաւամբ Լըրորդ հիմնադիր Բիւզանդիոյ մայրաքաղաքին կրնայ ըսուիլ, որն որ նոյն մտօք Իսլամպօլ կոչեց, այսինքն՝ լըումն մահմէտականութեան:

Սակայն՝ Մէհմէտ միայն աշխարհակալութեամբ և աշխարհաշինութեամբ երևելի չեղաւ. այլ իր ուսումնասիրութեամբ

և գիտութեամբ իր ազդը ծաղկեցուց, և շատ գիտնականներ և մատենագիրներ յառաջ եկան Օսմանցոց մէջ իր իշխանութեատէնը. քանզի ինքն իսկ յունարէն, լատիներէն, արաբերէն, պարսկերէն և քաղթարէն գիտէր, և Օսմանեան բանաստեղծներուն կարգը կ'անցնի կ'ըսեն:

Սուլթան Մէհմէտին շինած օրէնսդրութիւններն ալ երևելի են, որոնք մինչև ցարդ իր աւուրածը Վանսնամէի սուլթան Մէհմէտ ըսուած օրինաց գրքին մէջ բովանդակեալ են՝ երեք լիաւոր մասերու բաժնուած. առաջին մասը տէրութեան մեծամեծաց կարգին վրայ շինուած է, երկրորդը՝ սովորութեանց և հանդէսներու վրայ, և երրորդը՝ յանցաւորաց տոյժին և իշխաններուն առձիկին վրայ:

Ըստ Օրէնսդրութեան առաջին մասին վրայ ուրիշ տեղ երկարօրէն պիտի խօսինք, երկրորդ մասին խիստ երևելի յօդուածները՝ պայրամի տօնախմբութեանց, սուլթանին կնիքին ու գահակալութեան յաջորդութեան կարգին կանոնները կը պարունակեն: Սուլթանը առաջին յօդուածին մէջ օրէնք կը դնէ որ ամեն պայրամին՝ աւագանիները և տէրութեան ամեն մեծամեծները գան իր ձեռքը պագնելու, սակայն անոնց՝ սուլթանին հետ սեղանակից ըլլալու սովորութիւնը կը ջնջէ: “Չեմ ուզեր որ մէկը իմ կայսերական վեհափառութեանս հետ սեղանակից ըլլայ: Իմ օգոստափառ նախնիքս ժամանակաւ իրենց վեղերները իրենց հետ սե-

ղանակից ըրին . ես աս սովորու-
թիւնը կը ջնջեմ ” : Երկրորդ յո-
գուածին մէջ՝ Սէհէմմէտ տէ-
րութեան կնիքը մեծ վէզերին
պահպանութեանը կը յանձնէ՝
իբր ի նշան անոր գերազոյն իշ-
խանութեանը : “ Իմ բարձրու-
թեանս կնիքը , կ’ըսէ , մեծ վէ-
զերին կը յանձնեմ . թէ որ տէ-
րութեան գանձը բացուի կամ
գոցուի , անոր ներկայութեան
առջեւ պէտք է որ ըլլայ ” :

Երկրորդ մասին ամենէն սոս-
կալի օրէնքն է՝ գահակալութե
յաջորդութիւնը ապահովելու
համար , ժառանգ արքայազունին
իր եղբայրները սպաննելու օրէն-
քը : Հին և նոր պատմութիւն-
ները քաղաքական աս պատճառ-
ներով սպաննուած եղբայրներուն
շատ օրինակներ կը ներկայացնեն
մեզ , սակայն երբեք օրէնքով չեն
հաստատեր առ անգութ սովորու-
թիւնը : “ Իմ որդեւոցս կամ թոռ-
ներուս ով որ իմ տեղս անցնի ,
աշխարհի անդորրութիւնը ապա-
հովցնելու համար իր եղբայրնե-
րը թող սպաննէ ” :

Օրինաց մէջ գահակալութեան
յաջորդութիւնը արիւնաների հի-
ման մը վրայ հաստատուիլը տես-
նելով , պէտք չէ երրորդ մասին
մէջ եղած աս օրինաց յօդուա-
ծին վրայ զարմանալ , քանզի կ’ը-
սէ . “ Արեան գինը պէտք է որ
ոստիկանութեան գործակալները
կտրեն . մարդ մը մեռցնողը թող
վճառէ 3000 փող , աչք հանողը՝
1500 փող , և գլուխ ծակողը՝ 50
փող ” : Իւս աս յօդուածը աս
խօսքերով կը վերջացնէ . “ Աղ-
ջկանցս զաւակները պէտք չեն կու-

սակալներուն տեղը յաջորդել ,
այլ գաւառապետ միայն կրնան
ըլլալ ” : Աս կերպով վէզերներուն
հետ ամուսնացեալ սուլթանու-
հիներէն ծնած զաւակներուն
բարձր իշխանութեան մը հաս-
նելովը տէրութեան վրայ դալու-
վտանգէն առաջը առնուեցաւ :
Աս կարգադրութիւնը սուլթա-
նուհիներուն թոռներսուն համար
կաշի է ըլլայ , քանզի աս իշ-
խանուհիներուն զաւակները ծը-
նելուն պէս՝ ի մահ կը դատա-
պարտուէին :

Արդ՝ տէրութեան գործակալ-
ներուն զանազան մասերուն վրայ
խօսինք : Չորս թիւը (Սմանցւոց
շատ սիրելի է . քանզի առաջին
իշխանութեանց հիմն է կ’ըսեն .
չորս հրեշտակ , ինչպէս կ’ըսէ
Գուրանը , Բարձրելոյն աթոռը
կը վերցնեն : Ուստի և Սէհէմ-
մէտ տէրութեան չորս սիւները
կամ չորս նեցուկները հաստա-
տեց , այսինքն են՝ վէզերները ,
գաղիաբէրները , տէֆթերտար-
ները և նիշանձըները , որք միան-
դամայն ատենանին 4 սիւներն են :

Տէրութեան առաջին սիւները
և ատենանին նեցուկները են վէ-
զերները , այսինքն բեռնակիրնե-
րը , որովհետեւ Տէրութեան բե-
ռը իրենց ուսերուն վրայ առած
են . Նախ և առաջ՝ վէզերը մէկ
էր , ետքը՝ երկու ըրին , ետքը՝
երեք , և սուլթան Սէհէմմէտ
վէզերներուն թիւը չորս ըրաւ ,
որոց առաջինը՝ մեծ վէզեր կ’ըսուի ,
և միւսներէն շատ աւելի մեծ
աստիճան և իշխանութիւն ու-
նենալով՝ սուլթանին տեսանելի
պատկերը , անոր փոխանորդը ,

գործակալութեամբ ձիւղերուն գլխաւորը, և կառավարութեան կեդրոնը ու նեցուկն է:

(Օսմանցւոց մէջ վէզիրութիւնը Սուրատ Ա. ին իշխանութեան ժամանակը սկսաւ Ղէնտէրէլի տոհմէն, և մինչև Մէհմէտ մէա բ. տեւեց, որ երբ Սալիկ փաշային գլուխը կտրել տուաւ, աս տոհմին ձեռքէն վէզիրութիւնն ալ առաւ և մինակ իշխեց: Երբ տարի մը ետքը՝ սուլթանը նորէն մէծ վէզիր մը սահմանեց, միայն բանակին հրամանատարութիւնը տուաւ անոր իբրեւ սպարապետ, և ինքը անձամբ գահերէց կ'ըլլար դիւանին մէջ: Սակայն օր մը՝ կէտիք Մէմէտ փաշային վէզիրութեան ժամանակը՝ ցնցոտի դեհտոներով թիւրքմէն մը ատեանը ներկայացաւ, և իր հայրենեաց բիրտ ըզուով հարցուց. « Զեր մէջէն ո՞վ է մեր սուլթան երանելին »: Մէհմէտ երբ բարկացաւ, մեծ վէզիրը աս առիթը չկորսնցնելով, իմացուց սուլթանին որ անկէտեւ իր նուիրական անձը այնպիսի նախատառնաց ենթակայ չընելու համար՝ աւելի աղէկ է որ ատեանին գործոց հոգաբարձութիւնը վէզիրներուն թողուլ: Աշխարհակալը աս առաջարկութիւնը ընդունեց, և ան ժամանակէն տեսչութիւնը գրեթէ վէզիրներուն ձեռքը մնաց և մասնաւորաբար մեծ վէզիրին ձեռքը: Շաբաթը չորս օր, այսինքն՝ Շաբաթ, Կիրակի, Երկուշաբթի, և Երեքշաբթի, մեծ վէզիրը միւս վէզիրներուն, գազիասքերներուն, տէֆթէրտարներուն և նիշանձըներուն ետեւէն ատեա-

նը կ'երթար. երբ սրահին դուռը կը հասնէին, ամենքնին ալ երկու կարգ կը կենային զգուշութեւ ձեռքերնին թեզանիքներուն մէջ պահելով, մեծ վէզիրը անոնց մէջէն կ'անցնէր, ամենէն առաջ սրահը կը մտնէր, ետեւէն ժողովին անդամները զոյգ զոյգ ներս կը մտնէին: Մեծ վէզիրը բազմոցի մը վրայ կը նստի, միւս վէզիրները և գազիասքերները իր աջ կողմը կը նստին, և տէֆթէրտարները ու նիշանձըները՝ ձախ կողմը: Իր առջևը կը կենան աղերսագրաց վերակացուն, որ դատերը կը մէկնէ. ըէյիս ֆէհնտին կամ տէրութեան ատենագրիւրը բազմոցին ստորտը կը նստի. արքունի սենեկապետը և նուիրակապետը իրենց սենեկապաններովը և նուիրակներովը ժողովին ներկայ կը դառնուն:

Վէզիրներուն իշխանութեան նշաններն են ձիու երեք ձարերը* և պէյլէրպէյները (կուսակալները) երկու ձար ունին, իսկ սանձագպէյները (գաւառապետները) մէկ հատ միայն: Վէզիրները ամառուան մէջ թաւիշէ (գապիֆէ) վերարկուներ կը հագնին, որոնց կոճակները և ծնօտները (քէնար) ոսկիէ են. իսկ ձըմեռուան մէջ՝ ան հագուստին ներքին կողմը մուշտակներ անցնել կու տան: Վէզիրներուն տարեկան եկամուտը նախ և առաջ 100 000 փող էր, ետքը՝ 200 000ի ելու. սակայն՝ իրենց իշխանութեանը տակ եղած կա-

* Ըրոնք գաւառապետի վրայ անցուցած՝ վէզիրներուն և իշխանապետներուն առջևէն կը տանէին:

լուածքները աս գումարին հինգ կամ վեցը անգամը կը բերէին տարին :

Սեփ վեզիրին՝ վեզիրներուն կամ երեք ձարիւք փաշաներուն վրայ ունեցած աւելի պատիւը և առանձնաշնորհութիւնները աստիք են : Ա. կայսերական կնիքը իր ձեռքն է , որով ատեանի օրերը գանձին և դիւանատան դռները կը կնքուին : Բ. իշխանութիւն ունի իր պալատին մէջ մասնաւոր ատեան մը բանալու : Գ. իր պալատէն կայսերական պալատը դացած ատենը կամ անկէ իր բնակարանը դարձած ատենը , և Ուրբաթ օրերը՝ մզկիթը որ երթայ , տէրութեան սպարապետը և նուիրակապետը իրենց բաղմութեամբը անոր ուղեկից կ'ըլլան : Դ. Սկի Չորեքշաբթի օրերը՝ գաղիաքէներուն և տէֆթէրտարներուն այցելութի կ'ընէ իր պատուոյ փակեղը հագած : Ե. Ուրբաթ օրերը նուիրակներուն և թիկնապահներուն հետ պտուտիլ : Զ. Ենիէք աղասըին շաբաթը անգամ մը իրեն այցելութիւն ընելը : Է. կոստանդնու պօլսոյ դատաւորին , Ենիէք աղասըին , չափուց և կշռոց վերակացուն և ոստիկանին ուղեկիցներուն հետ քաղաքը և վաճառանոցները անցէ անցընելը : Ը. Շաբաթը անգամ մը ատենակալները և սանճագլէյերը պատուոյ փակեղով և պաշտօնական հագուստով իրեն այցելութեան կու գան , իսկ միւս վեզիրներուն քիչ անգամ և իրենց սովորական զգեստովին կ'երթան :

Տէրութեան և ատեանին եր-

կորոգ սիւներն են գաղիաքէրները կամ զօրաց դատաւորները : ()ամանեան պետութիւնը սկսելէն մինչև Սէհէմմէտ Բ. ին իշխանութեան վերջը՝ միայն մէկ զօրաց դատաւոր կար Եւրոպիոյ և Ասիոյ դատելի խնդիրները քննելու : Աշխարհակալին կենաց վերջին տարին՝ Սէհէմմէտ փաշա Գարամանի մեծ վեզիրին թելադրութեամբը զօրաց դատաւորութեան պաշտօնը երկուքի բաժնուեցաւ : Մտնց օրական եկամուտը 500 փող էր , սակայն՝ դատերը տեսնելու համար առած վարձքերնին տասնպատիկ աւելի էր : Գաղիաքէրները իշխանութիւն ունէին սուլթանին ունկնդրութեան ատեանին մէջ գլուխուելու , ուր իրենց գործոց ընթացքը կ'իմացընէին : Երեքշաբթի և Չորեքշաբթի օրերէն դատածեն կէսօրէն ետքը իրենց տանը մէջ մասնաւոր ատեան մը կը բանային , որուն ներկայ կը գտնուէին դատաւորները և դրպատանց հոգաբարձուները , ու ամեն պէտք եղած տեղերը դատաւորներ և հոգաբարձուներ կը կարգէին :

Տէֆթէրտարները կամ ելւմըտից համարակալները տէրութեան երրորդ սիւներն են , որոնք առջի բերանը երկու էին՝ մէկը Տումէլի , միւսը Անթոնիոյ , բայց ետքը չորս եղան : Մտնք ալ ունկնդրութեան ատեանին կը ներկայանային , սակայն մեծ վեզիրին հրամանին տակն էին :

Վերջապէս՝ տէրութեան չորրորդ սիւներն են նիշանձըները , կամ սուլթանին ստորագրու-

թեան ատենադպիրները, որոնք ատենադպիրին շինած արքունի հրովարտականքուն և հրամանադիրներուն իմաստները կրկին աչքէ կ'անցընէին և կը հաստատէին. բայց հիմա միայն հրովարտականքուն մէջ սուլթանին ըստորագրութիւնը կը գնեն:

Երանցմէ ետքը կուգան արտաքին և ներքին աղաները. Արտաքին աղաներուն առաջինն է Լոնիէր աղասըն, որ 'ի սկզբան 500 փող օրական եկամուտ ունէր, սակայն ետքը մինչև 90 000 փող ելաւ: Կոստանդնուպօլսոյ ապահովութեան իշխանութիւնը ասոր տրուած էր, և ինքը մեծ վէճերին հրամանին տակն էր: Սովորաբար կրնար Նումէլի կողմնապետ, կամ ծովապետ ըլլալ. և եթէ աչքէ իյնար, Քասթէմունիի գաւառապետ կ'անուանուէր, ինչպէս որ երեսէ ինկած մեծ վէճեր մ'ալ ծովապետ և Կէլիպօլսի գաւառապետ կ'ըլլար:

Աշխարհակալին ժամանակը՝ զօրաց թիւը շատ տկար էր՝ ետքի ժամանակներուն մէջ եղածներուն հետ բաղդատելով: Հետեակ կանոնաւոր զօրքերը սովորաբար երեսուն հազարի կը հասնէր, և հեծեալ կանոնաւոր զօրաց թիւը հազիւ ութը հազար էր: Հետեակ զօրքերը մէկ զօրապետ ունէին, որ հետեակ զօրաց աղան կ'ըսուէր, իսկ ձիաւոր զօրաց՝ զանազան դնդերուն վեցը զօրապետ կար, որոնց իւրաքանչիւրին օրական եկամուտը 100 փողէն աւելի էր: Այս զօրաց սակաւութեան փոխարէն՝ հրոսակներու (ազընձի) անհամար բազմութիւն մը կար, որոնք թըշնամեաց երկիրները կ'աւերէին: Արտաքին աղաներուն կարգն են թօփճու պաշտ՝ թնդանօթաձիգ դնդին զօրագլուխը, ճէպէձի պաշտ՝ ռազմամթերին պետը, թօփարապաշտ պաշտ՝ պատերազմի սոյլապետը, մէհթէր պաշտ՝ զօրաց երաժշտապետը:

Նոյն կարգին մէջն են կայսերական տապառանի ըսուած երկոտասան պաշտօնատարները, որոնք սուլթանին ձիուն կողերուն անմիջապէս քովերէն քուլելու իշխանութիւնը ունէին: Այս պաշտօնատարներուն մէջն էին սուլթանին դրօշակիրը (միրիալէմ), երկու ախոռապետները (միրախօր), սուլթանին սեղանի մատակարարը (չաշնիկիր պաշտ), և չորս որսորդապետները:

Պալատին պաշտօնատարները ներքին աղաները կոչուած են, որոնց ամենուն գլխաւորն է գալփու աղասըն, այսինքն՝ բոլոր պալատան կառավարիչը, որ ճերմակ ներքինապետ մը է, ու գալփու օղլանը ըսուած երեսուն կամ քառասուն ներքինապետներու կը հրամայէ, որոնք մանկլաւիկները կը հսկէին: Այս գալփու օղլաններէն չորսը միշտ սուլթանին հետ կ'ըլլային:

Գալփու աղասըն միշտ և ամեն տեղ սուլթանին հետ կ'ընկերանար, բայց 'ի երբ սուլթանը պալատէն դուրս ելլէր որսորդութեան կամ պարտելու երթալու համար: Այս միջոցին գալփու աղասըն պալատը կը մնար որ անոր պահպանութեանը հսկէ:

Ներքին կամ իջ աղասըններուն

երկրորդն էր գանձապետը , որ դարձեալ ճերմակ ներքինապետ ժը էր և միշտ սուլթանին հետ կ'ըլլար : Երբ սուլթանը մղկիթը երթար , առ ներքինապետը անոր ոտքին տակը օթոց մը կը փրէ՝ երկու անգամ գետինը խոնարհելէն ետեւ , իբր այն թէ իր կեանքը փառնդի մէջ զնեւալ , իմանայ թէ ան երկիրը թունաւորած է :

Իջ աղասըներուն երրորդը կը սեպուի սուլթանին մատակարարը , որ անոր բերուելու կերակուրին առջևէն կը քալէր , սեղան կը շտկէր , շաքարեղէնները , բանդակները և օշարակները պատուասեւ կու տար , և ամեն կերակուրներէն առաջ ինքը կ'ուտէր՝ թունաւորելու կասկածէն ապահով ըլլալու համար :

Վերջապէս իջ աղասըներուն չորրորդին յանձնուած էր կայսերական պալատին պահպանութիւնը : Թէ որ առ իջ աղասըներուն աստիճանը մեծնար՝ իրարու տեղ կը յաջորդէին , չորրորդը երրորդ կ'ըլլար այսինքն կերակրոց մատակարար , կերակրոց մատակարարը՝ գանձապետ , և գանձապետը գափու աղասը :

Ըս գափու աղասըին հրամանին տակը եղած՝ երեսուն կամ քառասուն ճերմակ ներքինապետներուն գլխաւոր պաշտօնն էր մանկլաւիկներուն երեք սենեակներուն պահպանութիւնը , որոց առաջինը կամ ամենէն առաջնանացեալը խառօտ կ'ըսուէր , երկրորդը կամ ամենէն մեծը պէօշիւք օտա , երրորդը կամ ամենէն փոքրը՝ քիւշիւք օտա : Խառօտապաշտն , որ սուլթանին վրան կը

հագցընէր և կը հանուեցընէր , խառօտայի միւս երեք իջ աղասըներուն առաջինն էր . որոնք են . Ա . Սիլհատարը , կամ սուլթանին զինակիրը : Բ . չուհատարը , կամ առաջին սենեկապանը , որուն պաշտօնն էր հանդէսներու մէջ սուլթանին թիկնոցը կրել . և Գ . Տիքեպատարը , կամ սուլթանին ձի հեծած ատենը ասպատանը բռնողը :

Կանանոցը սե ներքինապետներու պահպանութեան տակը յանձնուած էր , որոնց գլխաւորը , այսինքն գըղլար աղասըն միւս բոլոր ներքին և արտաքին աղասերէն աւելի զօրաւոր էր :

() Եւսնեան պետութիւնը Սէհէմէտ Բ . ին ժամանակը երեսուն և վեցը նահանգ ունէր , որոց ամեն մէկը մէկ մէկ սանձագ պէշիներ կամ գաւառապետներ կը կառավարէին և քրեթէ չորս հարիւր ձիաւոր զօրքեր ունէին :

Տէրութեան գանձին տարեկան եկամուտը երկու միլիօն սուկկի կը հասնէր :

Սէհէմէտին ժամանակը ծաղկած խիտ երկերի բանաստեղծները և գիտունները են՝ Սինան փաշա , Բհմէտ փաշա , Եագուպ փաշա վէզիրները , Սէհէմէտ փաշա Գարամանի մեծ վէզիրը . Օէյնէպ անուանի կին բանաստեղծը , Ճէմալի , Շէյխ Կիւլէնի , Բըպէտսին Բըպի , Իպն Սագնեւի , Վաթիկանի , Հաճի պապա , Սուլա Գուրանի , և այլն : Ըս վերջինը սուլթան Սէհէմէտին գաւառարակն էր , անոր Սագնէսիյ կարավարչութիւնը վարած ատենը : Երբ Սէհէմէտ սկսաւ

իր վարժապետին մօտիկ չընել և կարգաւ սորվել չուզել, Սուրառ անոր հայրը Գուրանին գաւազան մը տուաւ, որ հարկ եղած առեւնը գործածէ զան. Գուրանի որ աներկիւզ և խիստ մէկն էր, Սէհէմէտին քովը գալով յայտնի իմացուց անոր իր ընելիքը. Սէհէմէտ ծաղր ըրաւ զան, և Գուրանի իսկոյն գաւազանը իջեցուց և պատժեց զան: Սէհէմէտ գաւազան երկելով, ուզեց վարձատրել իր վարժապետը, բայց ան յանձն չառաւ: Ըստ Սուրառ Գուրանին սուլթանին քովը այնչափ համարձակ էր, որ երբեք վէղիր մը չէր համարձակեր անոր ըրածը ընել: Բնաւ սուլթանին առջին չէր խանարհեր. այլ միայն իր ձեռքը անոր ձեռքին կը դպցը-

նէր, ըսելով. «Կողջունեմ քեզ»:

Ըստ սուլթանին ժամանակը ետեւը բժիշկ կային, որոց չորսը Պարսիկ, մէկը Տաճիկ, մէկը Արաբացի և մէկը Հրէայ էր: Ըստ վերջինը, որուն անունը Ապուսպ էր, տէֆթերտարի տափձանը հասնելէն ետեւ, մահմէտական եղաւ. Կարելի էր որ աս բժիշկը, որ իր պաշտօնակիցներէն ամենէն վարպետն էր, սուլթանը իր վերջին հիւանդութենէն ազէկցընէր, եթէ Սէհէմէտ Գարամանի մեծ վէղիրը աշխարհակալին միտքը չընէր որ պարսիկ Արի բժշկին տուած գեղերն ալ առնէ: Սուլթանին վրանին տակը բժիշկները կը ուեցան, որոց իրարու հակառակ գեղերէն սուլթանը մեռաւ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՊԱՅԵԶԻՏ Բ. ՎԵՂԻ

887 — 1481

Մեծ վէղերը մեծ ջանքով հող-
տարաւ սուլթանին մահը գաղ-
տուկ պահելու, որպէս ղեյաջորդ
իշխանազունը գայ Կոստանդնու-
պոլիս հասնի, եթէ ոչ՝ զօրաց
մէջ գժտութիւն պատահելով,
Պայէզիտ պիտի չկրնար իշխանու-
թեան հասնիլ, և ինքը իր գլուխը
պիտի կորսնցընէր։ Սուլթանը
մեռնելուն պէս՝ մեծ վէղերը ա-
նոր մարմինը կառքի մը մէջ նըս-
տեցնել տուաւ, և սովորական
թիկնապահներովը Կոստանդնու-
պոլիս խրկեց, որպէս թէ սուլ-
թանը իր աւուղջութեանը համար
բաղնիքները մանել կ'ուզէ։

Երկէ՝ իսկոյն սուրհանդակ մը
խրկեց Մնասիա Պայէզիտ սուլ-
թան անդրանիկ արքայազն-
ին, ինչպէս որ սուլթանը իր
մեռնելու ատենը պատուիրե-
ր՝ բայց Ղէմ կրտսեր արքա-
յազունը աւելի սիրելուն համար
մի և նոյն ժամանակը անոր ալ
մէկ սուրհանդակ մը խրկեց, որ-
պէսզի ան յաջորդէ հօրը տեղ։

Մայրաքաղաքին և բանակին
մէջ եղած յարաբերութիւնները
խափանելու համար, որ և իցէ
նաւերուն և նաւակաց Սքիւ-
տարի նաւահանգիստը մօտենալը
արգելեց. և նորեկ Լնիչէրի
զօրքերը քաղաքէն դուրս հանեց,
որ գետին վրայի կամուրջը նորո-
գէն։ Եւ Լնիչէրիներէն բանա-
կին մէջ հրատարակուեցաւ աշ-

խարհակալին մահուան գաղտնի-
քը։ Իսկոյն Լնիչէրիները ա-
պստամբելով, խռովութիւն հա-
նեցին և Կոստանդնուպոլիս դի-
մելով, Հրէից և մեծատանց
տուները կողոպտեցին և Մէ-
հէմմէտ Կարամանցի մեծ վէղերը
սպաննեցին։ Իսկագ փաշա, որ
արդէն մայրաքաղաքին տեսչու-
թիւնը կը վստէր աշխարհակալին
հրամանաւը, հազիւ կրցաւ
խռովութիւնը հանդարտեցնել,
Պայէզիտոյ Գորգուտ օրդին, որ
իբրեւ գրաւ իր հօրը հաւատար-
մութեանը հին պտլատին մէջ
կը կենար, արքունի աթոռոյն
տեղակալ անուանելով։

Սուլթան Մէհմմէտի մահուան
գոյժը Ղէմ և Պայէզիտ արքա-
յազուններուն տանող սուրհան-
դակներուն առաջինը Մինան
փաշա Մասթուրիոյ կուսակալէն
բռնուեցաւ և սպաննուեցաւ։
Լրկորդը հարիւր վաթսուս
մըն հեռաւորութեամբ տեղի-
ութեւն օրուան մէջ առնելով,
Մնասիա հասաւ։ Հետեւեալ առ-
տու՝ Պայէզիտ չորս հազար ծիա-
ւոր զօրքերով ծամայ ինկաւ և
ինն օրէն ետեւ Սքիւտար հա-
սաւ։

Կոստանդնուպոլսոյ ներքուցը տե-
րութեւն մեծամեծաց և բանակին
զօրապետաց նաւակներովը ծած-
կուած էր, որոնք նորընտիր
սուլթանին առաջը կ'ելէին։ Եւ

անհամար նաւակներուն մէջէն, որոնց անթիւ գրօշները օդին մէջ կը ծածանէին, ենիչէրիները առաջ անցան, իրենց նաւակները մինչև սուլթանին ցականաւին քովը մօտեցուցին և խնդրեցին որ Սուլթան փաշան ետ խրկէ քանզի իսկապէս փաշային զրգուանօքը անոր մեծ վէզիր ըլլալը չէին ուզեր: Սուլթանը սիրով անոնց խնդիրքը ընդունեց և իր աս աւ մենէն անձնանուէր վէզիրը նուրէն Սիւս վերադարձուց:

Սգոյ սեղաններ և նոյն դոյնով փակեղ մը հագած Կոստանդնուպօլիս մտնելով, երբ պալատին կը մօտենար, ենիչէրիները անոր դրան առջը պատեւազմի կարգով կեցեր էին, և իրենց գլխաւորներուն միջոցաւ քանի մը խնդիրներ ըրին. նախ և առաջ՝ մեծ վէզիրը սպաննելուն և Հրէից տունները կողոպտելուն համար ներուձն խնդրեցին, ետքը՝ աղաչեցին որ իրենց ռոճիկը աւելցնէ, կամ գոնէ երբեմն երբեմն պարգևներ շնորհէ իրենց. աս երկու խնդիրներն ալ ընդունուեցան:

Հետեւեալ օրը, ապիւնքն 1481 Մայիսի 21ին սուլթան Սէհէմ մէտին թաղման հանդէսը կատարուեցաւ. սուլթան Վայէզիտ անձամբ իր հօրը դագաղը վէզիրներուն և մեծամեծաց հետ վերցնելով, մինչև աշխարհակալէն շինուած մզկիթին ետեւի կողմը պատրաստեալ շիրիմը տարաւ: Թաղմանէն ետեւ՝ զուարթառատ ողորմութիւններ բաժնուեցան, և Վայէզիտ սգոյ հանդերձները հանելով, գնաց փառաւոր հան-

դէսով արքունի գահը նստաւ, և իսկապէս փաշան մեծ վէզիր անուանեց:

Եղբայրասպանութեան քաղաքական օրէնքը Վայէզիտ գահը ելած ատենը չիրցաւ կատարել. մէկ եղբայր մը ունէր միայն, բայց ան իրմէ հեռու տեղ գտնուելով ոչ միայն պիտի կարենար իր կեանքը պաշտպանել, այլ և գահակալութեան համար կը ռուսիլ: Նէմ իր հօրը և Սէհէմ մէտ Գարամանի մեծ վէզիրին մահուան գոյժը առնելուն պէս՝ շուտով քանի մը գունդ զօրք ժողովեց և Պրուսա գիւմէց, որ նախ տէրութեան նախնին մօյրաքաղաքին տիրէ: Սուլթան Վայէզիտ Մ. յաս փաշան երկու հազար յաւաքապահ ենիչէրիներով անոր վրայ խրկեց և ինքը անձամբ Վրէտար անցաւ որ հոն բոլոր բանաւը կենդանացնէ:

Պրուսացիք ենիչէրեաց սովորական ասպատակութիւններէն փախնալով չուղեցին նա դուռը բանալ ոչ Մ. յաս փաշային և ոչ Նէմ արքայորդուն: Բայց երբ տեսան որ իրենց պարսպին տակը, Մ. յաս փաշան Նէմէն յաղթուեցաւ և ենիչէրեաց մեծագոյն մասին հետ գերի բռնուեցաւ, քաղաքին դռները Նէմին բացին, որ յաղթական հանդէսով Պրուսա մտաւ, անոր բոլոր գանձուն տիրեց, և իր անունովը գրաման գամ կտրել տուաւ:

Տասը օրի չուփ Պրուսայի իշխանութիւնը վարեց. բայց երբ իմացաւ որ Վայէզիտ բոլոր զօրութեամբ իր վրայ կը քալէ, երեք մոլաներէ զատ իր հօրը Սէլճուդ

խաթուն հօրաքայրը իբրև դեռ
սան անոր խրկեց որ երթայ խա-
ղաղութեան բարեխօսութիւնը
նէ և Պայեզիտայ միտքը ընէ որ
Եփոյ կառավարութիւնը Ղէմին
թողը, և ինքը Եւրոպիոյ մասին
տիրէ: Բայց Պայեզիտ լականա-
կան ոճի Երաբացւոց սա առա-
կովը պատասխան տուաւ թէ.
“ Թագաւորաց մէջամենեկին տղ-
զակցութիւն չկայ ”: Եւ իր ըն-
թացքը շարունակեց դէպ ի Պրու-
սա, քանզի ոչ միայն իր բանակին
զօրութեանը վայ, այլ և Ղէմին
Լ. շթինեան Եւրոպ. հաղարայե-
տին մատնութեանը վրայ ալ կը
փտահէր, որուն Ենաթուրիոյ կա-
ռավարութիւնը և 100 հազար
փող եկամուտ խոստացեր էր,
եթէ Ղէմը Ենիշէհրի գաշտը
տանէր:

Հաղարայեալ խոստումը ըն-
դունեց և կրցաւ Ղէմին միտքը
ընել, որ իր բանակը երկուքի
բաժնելով, մէկը իր Կէտիք՝ Նա-
սուհ զօրավարին հետ դէպ ի
Նիկեա խրկեց, և միւս մասը իր
հետը առած Ենիշէհրի կողմը քա-
լեց: Կէտիք՝ Նասուհ զօրավարը
Ենաթուրիոյ-կուսակալ Սինան փա-
շային հետ զարնուելով, մինչև
Ենիշէհր հալածուեցաւ:

Պայեզիտ ալ անձամբ Ենիշէ-
հրի վրայ քալեց, ուր հասաւ
նաև Կէտիք Լ. հմետ փաշա Քա-
ֆայի և Օթրանթի տիրողը, և
պատերազմը սկսաւ Ենիշէհրի
գետին աջ եզերքին վրայ (20
Յունիս 1481): Երգէն Ղէմին
գունդերուն մէկ մասը ասիական
հեծեալ զօրքերէն փախչեր էին,
երբ մատնտուն Եւրոպ. աղա-

չեց զՂէմը որ բանակին ամենէն
ընտիր մասը իրեն յանձնէ որպէս
Թէ Պայեզիտայ զօրաց դէմ գնելու
համար: Երբ Ղէմ անոր խնդիր-
քը կատարեց, Եւրոպ. բանակին
ընտիր ընտիր զօրքերովը Պայեզի-
տայ կողմը անցաւ, որով և պա-
տերազմին յաղթութիւնը որո-
շեց, ոչ առաւօտէն մինչև կէս
օր աւեր էր:

Են տոենը՝ Ղէմին բանակը
կազմող թիւերքմէնք, Գարամանք
Տորղուտք և Վարսազք առ հա-
սարակ սկսան փախչիլ, և նոյն
ինքն Ղէմ վերաւորուելով միայն
մէկ ձիով հազիւ փախաւ, և
եօթներորդ օրը Իկոնիա հասաւ,
ուր 3 օր մնալէն ետե՝ իր մօրը
և կանանց հետ նորէն ճամբայ
ինկաւ դէպ ի Եսթրետան. Բե-
րիոյ, Գամասիոսի և Երուսաղէմի
Եգիպտացւոց կուսակալները մեծ
պատուով ընդունելութիւն տուին,
և երբ Եգիպտոս հասաւ՝ փառա-
ւոր հանդէսով Գոյթէպա սուլ-
թանին պալատը տարուեցաւ, որ
մեծ ընդունելութիւն տուաւ ա-
նոր, իբրև իր որդին գրկեց զան,
մխիթարական խօսքեր ըսաւ և
իր պալատներէն մէկը անոր տու-
աւ որ հոն բնակի:

Սոկայի պատերազմէն ետե՝
սուլթան Պայեզիտ իր եղբօրը ե-
տեէն ինկեր էր. երբ Իկոնիոյ
մօտերը հասաւ, ան կողմերուն
թիւերքմէնները սուլթանին առա-
ջը ելան, և աղաչեցին որ զիրենք
հարկէն ազատէ, ըսելով թէ իր
թշնամին Ղէմը իրենց երկրէն ան-
ցնելու ատենը կողոպտեր են:
Սուլթանը երեսանց անոնց ըրա-
ծը գովեց, և հրաճայեց որ ան

ընողները արքունիքը գտն, որ իրենց մտերմութեանը և դործոցը համեմատ վարձքերնին ընդունին: Գողթթեան մասնակից եղողներուն հետ շատերն ալ մէկ մէկ վարձք տանելու յայտուեալն գուռը գացին: անատենը՝ սուլթանը զանոնք ամենքն աղբունել և խաչածե փայտերու վրայ կախել տուաւ: «Մէկ տհա՛, ըստա՛, ան գերիներուն վարձքը, որոնք սուլթաններուն պատէրազներուն մէջ կը համարձակին մտնել: Չեղի ան միայն կ'իյնայ որ աւելի հզօրին լուծին տակը խոնարհիք: Եթէ տէրութեան մը երկու ժառանգորդները իրարու հետ՝ կուռին, ամենին օտարաւ կան մը իրաւունք չունի կուռն մէջ մտնելու»:

Իկնիստ կենալով, Պայեղիտ հըրամայեց կէտիք Մհկտ փաշային որ Ղէմին ետեէն իյնայ: Գարաւ մանի կառավարութիւնը իր Վարտուլաս որդւոյն յանձնեց, և ինքը նորէն ճամբայ ինկաւ Կոստանդնուպօլիս դառնալու:

Երբ Պրոսպ մօտեցաւ, ենիչէրիք ուղեցին օր քաղաքը կողոպտեալ տեւ: «Հրաման տուր մեզ, ըսին, որ քաղաքը կողոպտենք: քանզի Պրոսպիք Մյուս փաշային ապկը եղող մեր եղբայրակցաց տեղ Ղէմին բացեր էին իրենց դռները»: Երբ սուլթանը յանձն չառաւ, ենիչէրիք ապստամբեցան: «Ո՛վ քաջը, պրոսպ անատենը Պայեղիտ քաղաքակցաց, յանձնեցէ՛ք ինծի քաղաքը»: Երբ բնակիչները անյողդող մնացին, իւրաքանչիւր մարդու գլուխ 1000 փող տալով քաղաքը ձեռք ձգեց:

Կէտիք Մհկտ փաշային՝ Ղէմին ետեէն երթալուն վրայ չաա չունցաւ, երբ Պայեղիտ հրաման խորհեց անոր որ Կոստանդնուպօլիս դառնայ, ուր վէզիրուէ պաշտօնը կը վարէր: Բայց իւ խիստ և դուռող բնութեամբ, և Սուլթան Ֆա փաշա վէզիրին ստորանօքը Պայեղիտ զան գլխատել պիտի տար, բայց Իսհաք փաշա միծ վէզիրին աղաչանացը վրայ աղաւտութիւն տուաւ անոր, և նորէն վէզիր ըրաւ զան: քանզի Գարամանի մէջ եղած մրիկը գաղբեցնելու համար անոր հզօր բաղձին հարկաւորութիւն ունէր: Գասըմ պէյ, որ Գարամանի իշխանաց վերջինն էր, և ժամանակաւ Ուզուն Հասանին քովը տպաստաներ էր, սահմանագլուխները անցեր, Գարամանի կուտակաւ Մի փաշա ներքինապետը հալածելէն ետե, որ Վարտուլաս արքայորդւոյն քովը իբրեւ առաջնորդ էր, Իկնիստ ալ սրա շարեր էր:

Կէտիք Մհկտ փաշան տեսնելով որ Պայեղիտ իր բաղին հարկաւորութիւն ունի, մինչև որ իր թշնամիէն վրէժը չառաւ՝ պատերազմի չգնաց: Ենիչէրեաց ձայնէն քաջալերեալ՝ խնդրեց որ Սուլթան Ֆա փաշան բանտարկուի, և իր խնդիրքը ընդունեցաւ: Երկէ ետե՝ իբր պատանդ իր հաւատարմութեանը իր զաւակը սուլթանին քովը թողուց և գնաց Գասըմ պէյը մինչև Կարեստան փախցուց և ետքը Կարեստան դարձաւ ձմեռը անցընելու:

Եր ձմեռուան մէջ արքայորդին Ղէմ Սէրքէ և Սէտինէ գա-

ցեր ու նորէն Եգիպտոս դարձեր էր : Ուր ոչ միայն Քաթըմ պէյէն , այլ և փոքր Եփայքանի մը Օսմանեան բգեշներէն հըրաւիրանոց նամակներ ընդունեց , որոնցմով կը յորդորէին զինքը որ ժամանակին պատեհ առիթը չկորսնէ ու զայն չպիտի աթառը ձեռք ձգէ : Եւ հրաւերներէն յորդորուելով Ղէմ Եգիպտոսէն Բերիա եկաւ , ուր եկան իրեն հետ միացան Եփլուրի Մահմաւտ կուտակալը , և Կէտիք Լիւմէտ փաշային բանակէն փախչողները :

Երբ Պայէզիտ աս եղածը լսեց , Կէտիք փաշային բարեկանալով հըրաման ըրաւ որ նորէն ետ դառնայ , և ինքը Եփիա անցնելով Լյառուլի դաշտին մէջ զօրքերը ժողկեց :

Սակայն Ղէմ արգէն Կիլիկիա մտեր էր , ուր Քաթըմ պէյ իր առջիւր ելաւ , և անոր հետ միաբանեցաւ : Ղէմ խոստացաւ աւհոր որ երբ արքունի դահը ձեռք ձգէ՝ զինքը ցիեանս Քարամանի կուտակալ կ'ընէ :

Կէտիք Լիւմէտ փաշա սուլթանին հրամանաւր Լարէնայէն մեկնեցաւ և Իկոնիա գնաց անկէց Եղտուլլահ արքայազունը մինչև Քարահիսարի ամրոցը տանելու համար : Երբ Սիտիզադի հասաւ՝ սուլթանին հետ տեսնուեցաւ , որուն ձեռքը պագաւ , ինչպէս ըրաւ նաև Եղտուլլահ :

Եւ միջոցին՝ Ղէմ և Քաթըմ պէյ Իկոնիա հասեր ու զան պաշարեր էին (Յունիս 1482) : Քաղաքին Լիւմ փաշա կառավարչին խիստ պաշտպանութեւ վրայ՝

Ղէմ յայտ կարեց և երբ Պայէզիտայ մտենալուն շուրջ տարածուեցաւ , Ղէմին բանակը ցրուեցաւ , և արքայազունը Լիւմէտի վրայէն շուտով Կիլիկիա փախաւ : Եսկէ նորէն դեսպան խրկեց Պայէզիտայ ու աղաչեց զան որ Օսմանցւոց ասիական մասը իրեն ձգելու հաւանի , երբ իր խնդիրքը չընդունուեցաւ , որոշեց որ Երաբիա կամ Պարսկաստան փախչի : Բայց Քաթըմ պէյ խրատ տուաւ անոր որ Եւրոպա փախչի՝ յուսալով որ Օսմանեան պետութեան եւրոպական դաւաճներուն կարենայ տիրել : Ղէմ աս առաջարկութիւնը հաւնելով , Սիւլէյման Ֆրէնկ անունով իր խիստ հաւատարիմ ծառաներէն մէկը Հռոդոսի մեծ մագիստրոսին մեծ պարգևներով դեսպան խրկեց ու խնդրեց որ բարեկամաբ ընդունելութիւն տայ իրեն , և անկէ հետո երթալու միջոցները շնորհէ :

Հռոդոսի մագիստրոսը նաևախումբ մը խրկեց Ղէմին՝ համար որ առնէ զան կղզին բերէ : Երբ Հռոդոս հասաւ՝ խիստ պատուաւոր ընդունելութիւններ գտաւ , իր դռնուած ցեղանաւէն մինչև ծովեզերքը տասը սուր երկայնաւ նութեամբ և չորս սուր լայնուր կամուրջ մը նետեցին բոլորովին թանկագին կերպասներով ծածկուած , որպէս զի արքայազունը կարենայ ձիով ցամաք ելլել : աս պետները , որոնք եղերքը կ'ըստատէին , մեծ հանգիստով քաղաքը մոցուցին : Բոլոր անցնելու փողոցները օթոցներ փրուեցան վրան ծաղիկներ և մրտենիի

Ճիւղեր թափուած : Այլեւէն կը քալէին ծառաները և երգեցիկները փառաւոր զգեստներ հագած : Արօնց եռեւէն կուգար մագիստրոսը ձի հեծած , որուն վրայի ծածկոյթը ոսկիով և արծաթով բանուած էր , իր աջ կողմը կը գտնուէր Ղէմ , և եռտեւէն բոլոր աւագանիները կ'երթային : Այսպէս մագիստրոսը ճամբան թարգմանի մը միջոցաւ արքայազունին հետ խօսելով , մինչև անոր համար պատրաստուած պալատը ընկերացաւ հետը : Արքայազունին լի պէյ մտերմը Աիլիկիա խրկուեցաւ նորէն Քասըմ պէյին քովը , որ Ղէմին կինը , զաւակները , ծառաները և ինչքը առնէ բերէ : Որտորդութիւնը , նիդակախաղութիւններ , հանդէսներ և երաժշտութիւնը փախտտականին տառապանքը թիչ մը մեղմեցին :

Այն օրերը Պայեղիտայ կողմէն զեռպաններ եկան Հռոգոս և ուղեցին բարեկամութեան գաշինքը հաստատել : Հռոգացիք մէկ կողմէն իրենց շահը և միւս կողմէն՝ ասպնջականութե պարտաւորութիւնն ին մտածելով , որոշեցին որ արքայազունը կղզիէն հեռացնեն և Քաղզիա խրկեն : Բայց ճամբայ հանելէն առաջ՝ գաշինք ըրին անոր հետ որ երբ Ղէմ արքունի աթոռը ելլէ՝ տէրութեան բոլոր նաւահանգիստները Հռոգոսի ասպետաց նաւերուն բաց ըլլան , տարին երեք հարիւր քրիստոնէոյ դերի առանց փրկանքի աղատէ , և 150 հազար ֆիօրին վճարէ մագիստրոսին իրեն համար ըրած այնչափ

ծախուցը փոխարէն : Ղէմ Օգոստոսի վերջին օրը (1482) իր երեսուն ծառաներովը և ընկերակիցներովը նաւը մտաւ :

Երկէ ետեւ Հռոգոսի ասպետները Պայեղիտայ հետ բարեկամութեան գաշինքը հաստատեցին , որ երկու տէրութեան մէջ ծովու և ցամաքի վրայ խաղաղութիւն բլրայ Պայեղիտայ բոլոր կենացը մէջ . ասպետները զգուշութեամբ Ղէմը պահէն , և սուլթանը պարտաւորի ամեն տարի Օգոստոսի 1ին 45 000 ոսկի վճարել :

Ղէմին Հռոգոսէն մեկնելէն մինչև իր դժնդակ մահը տասն' երկու տարի անցեր էին , զորոնք գերութեան , երբեմն բանտերու և երբեմն ազատութեան մէջ անցուց :

Հռոգացի ասպետները Ղէմին ծախուցը համար Պայեղիտէն ընդունած տարեկան 45 000 ոսկիէն և մեծ պարգևներէն յորդորուելով , կը ցածնուն չափ զգուշութեամբ սուլթանին առթնամին կը պահպանէին . անոր մարդիկներէն մէկ քանին պատճառներով և մնացածները բռնութեամբ անոր քովէն հեռացուցին և Հռոգոս խրկեցին . իսկ զինքը ետ թը տարի Քաղզիոյ մէկ բերդէն մէկաւ բերդը պահելով , այնչափ խստութիւն կը բանեցընէին որ Ղէմ ամեն ժամանակ փախչելու փորձեր կ'ընէր : Վերջապէս՝ Քաղզիոյ թագաւորը յուսալով որ օսմանեան սուլթանին եղբայրը Հռովմայ պապին քովը մնալով՝ քրիստոնէից օգուտ կ'ըլլայ , հաւանեցուց ասպետները որ ար-

քայտողունը պապին յանձնեն .

Հռովմայ պատգը մեծ պատուով ընդունեց թիւն տուաւ Ղէմին և փառաւոր հանգիսիւ Վատիկանի պալատը տարաւ զան , քան զի և Պայէզիտ իր եղբօրը ծախուցը համար տարին քառսուն հազար ոսկի պապին տալու էր խոստանար :

Երեք տարի պոպէս Իննովկեն տիանոս Ը . ին պալատը մնաց , երբ աւքահանապետը մեռաւ ու Լէդէքսանդր Զ . անոր տեղը անցաւ և Պայէզիտայ հետ Ղէմին համար եղած դաշինքը նորոգեց : Բայց երբ Բաղդիսայցոյ Կարօլոս թագաւորը Իտալիոյ վրայ եկաւ , արքայորդւոյն գերութեանը վրայ մեղքընալով , խնդրեց զան և առաւ :

Եւ միջոցին Տէլապ Սուսթաֆա անունով Ղէմին յոյն ուրացեալ սփրիչը պապին գրգռաւ նօքը ստփրեց շատերն՝ ածելով քիչ մը գծելով , արիւնին մէջ թոյն դրաւ և Կոստանդնուպօլիս փախաւ . իսկ Ղէմ Նէապօլիս հասնելով , թոյնէն այնչափ տրկարացեր էր , որ Եգիպտոսէն եկած նոմահը չէր կրնար կարգալու և հասկընալու : 1495 Փետրուարի 24ին մեռաւ , Ալարսոս թագաւորը խիստ ցաւեցաւ , և անուշ հոտեր խրկեց որ անոր դիակը օձէն . ուստի իր Սինան պէյ և Ղէլալ պէյ սենեկապետները անոր մարմինը լուացին , մեռելներու սովորական աղօթքը ըրին և երկաթ ապանի մէջ դրին զան . Երբ Պայէզիտ Ղէմին մեռնիլը իմացաւ , փութաց իր եղբօրը վերջին խնդիրքը կատա-

րել , որ կտակով աղաչեր էր իր մեռնելու ատենը որ իր մարմինը մահմէտական երկրի մէջ թաղուի իսկոյն դեսպան մը խրկեց Նէապօլիս , ու դիակը առնելով Պրուսա բերուեցաւ , և թաղուեցաւ :

Գառնանք նորէն ՚ի կարգ պատմութեան : Պայէզիտ երեսուն և հինգ տարեկան էր երբ գահը ելաւ . իր ժամանակին մեծ մասը ուսմամբ անցրնելով , տւելի ուսումնասէր եղաւ քան թէ՛ պատերազմասէր : Բնութեամբ տլխաղաղասէր էր , ուստի միայն արտաքին թշնամիներէն ըստիպեալ կամ ենիչէրիներուն գրգռուութեամբը պատերազմ ըրաւ : Բարձրահասակ էր , երևոյթը ուժեղ , քիթը խիստ կոր , ու մաղերը , մօրուքը և աչքերը սև . առանհին իր հօրը պէս փառաւոր զգեստներ չէր հագներ :

Շուտով Վենետիկացոց և Բալուղացոց խնդիրներուն զիջաւ , ու իր հօրը անոնց հետ բրած դաշինքը հաստատեց . բայց Վենետիկացոցմէ առած 100 հազար ոսկի տարեկան հարկը չորս անգամին ընդունելու հաւանեցաւ : Բալուղացոց հարկն ալ երեք հազար ոսկիի իջուց :

1485 Հոկտեմբեր 14ին Պայէզիտ իր եղբօրը Ղէմ ըրած արշաւանքէն Կոստանդնուպօլիս դարձաւ . ասկէ հինգ շաբաթ ետքը՝ մեծ խնջոյք մը ըրաւ , մեծամեծաց և բոլոր վեղերներուն պատուոյ հանդերձներ բաշխեց , իսկ Վէտիք Մհմետ փաշային՝ ոսկեկուռ պատմութեանն տեղ սև կտաւէ գլխանոց մը տուաւ ՚ի նշան անոր մօտալուտ մահուանը .

և իրօք՝ երբ սուլթանը ակնարկուած թիւն մը ըրաւ՝ և սպասաւորներէն մէկը սուսերով զարկաւ և սպաննեց զան։

Եւ սպանութեան պատճառը Մէմետայ անխորհուրդ համարձակութիւնն էր, որով միշտ սուլթանին վրէժխնդրութիւնը գրագուեր էր։ Երբ տակաւին պատանի էր Պայէզիտ, Կէտիք Մէմետ փաշա խրոխաւար կը վարսէր անոր հետ. անգամ մը Պայէզիտ ուրառնալով, երբ ըսաւ անոր. «Եղի ինծի ըրած նախտոյնքդ միտքդ պահէ։ — Ի՞նչ պիտի ընես, պատասխանեց գոռոզուածամբ Մէմետ, իմ հօրս արեւուն վրայ երդում կ'ընեմ որ երբ իշխանութեան հասնիս՝ ամենեւին սուսերս մէջքս պիտի չկապեմ քեզի ծառայելու համար»։ Եւ որ համար՝ երբ () թրանթէն դարձաւ՝ իր սուսերը փոխանակ իր մէջքը կապելով՝ իր ձիուն համետէն կախեր էր. «Վարժապետս, ըսաւ անոր սուլթանը, ինչպէս անցածը կը յիշես. մոռցիր երիտասարդութեան յանցանքները, սուրդ մէջքդ կախէ, և իմ թըշնամիներուն դէմ գործածէ»։

Եւ յայէս Մէմետ առ ժամանակեայ Պայէզիտայ հետ հաշտուեցաւ՝ երբ Գարամանի պատերազմին համար իրեն հարկաւորիլը տեսաւ. բայց իր պատերազմասէր բնութեամբը չէր դադարեր սուլթանին կամացը դէմ դնելու. քանզի Վենետիկեացի և Հոգեւոր հետ ըրած խաղաղութեան դաշինքը բացարձակ նախտոյնք. բայց երբ դադարուկ Իսհագ փաշա մեծ վէղերին հետ

միացաւ Սուլթաֆա փաշան իշխանութեան ձգելու համար, աս յանդուգն փորձը սուլթանին բարկութեան չափը լցուց. և Մէմետայ մահը որոշուեցաւ։ Եւ րոպտական պատմագիրները աս վէղերին սպաննուիլը աւելի ետքը և Բերիանուպօլսոյ ճամբան եղաւ կ'ըսեն։

Եւ որ փայ շատ չանցաւ՝ Իսհագ փաշա մեծ վէղերն ալ իշխանութեան ձգեց, ու անոր տեղը Ենթոյնոյ Տաւուտ փաշա՝ կուսակալը դրաւ։

1483ին գարնան մէջ Պայէզիտ իր բանակաւ տնձամբ Փիլիպպէի և Սաւառաստանի սահմանները գանուած () սմանեանց բերդերը աչքէ անցուց, և աղէկ մը ամրացրնելէն ու Սաւառաց թագաւորին հետ հնգամեայ դինադարութեամբ ընելէն ետեւ՝ Ենթոյնուպօլիս դարձաւ, ուր Իսմաղանին տօնին հանդէսը կատարեց։ Եւ կէ ալ Կոստանդնուպօլիս եկաւ։

Եւ յի տարուան վերջերը մեռան Գարամ Կէ Գարամանի իշխանաց վերջինը, և Պայէզիտայ Կոստուլազ որդին։

1484 Մայիսի 1ին՝ Պայէզիտ իր բանակը դէպ ի Ենթոյնուպօլիս ուղղեց Սուլթանի վրայ քաշելու համար, և թնդանութեան մե-

* Եւ որ անունով կը յիշատակուին մինչև ցարդ Կոստանդնուպօլսոյ հարաւային արուարձաններէն մէկը, անոր մէջ եղած մզկիթը և աղբարանոցը, զորոնք Տաւուտ փաշա շինեց։ Եւ աս տեղը սովորութիւն եղաւ Կոստանդնուպօլէն Եւրոպական պատերազմի երթալու համար Օսմանեան բանակը կազմելու անդը ըլլալ։

ծերը Սեաւ ծովուն վրայէն Ղանուպին բերանը խրկեց : Պայէզիտ բաւական ժամանակ Ղարխանուպօլսոյ մէջ մնաց, և իր անուամբը յիշուած մղկիթին հիմնարկութիւնը ըրաւ, ու անոր բոլորտիքը ամեն տեսակ օգտակար շէնքերով զարդարեց :

Յունիսի 28ին՝ Ղանուպը անցաւ, և Վալաբիոյ իշխանը անոր առաջ ելաւ իսկոյն ու տարեկան հարկին հետ քսան հազար զօրք բերաւ սուլթանին : Յունիսի 6ին՝ Քիլիա բերդը ծովէն և ցամաքէն պաշարեց, և նոյն ամսոյ 15ին անոր տիրեց :

Ըսկէ Ղաքիրմանի վրայ դիմեց, աս պատերազմին մէջ Սէնկլի Քէրէյ Ղըրըմի Թաթար խանը յիսուն հազար զօրքով օգնութիւն եկաւ առաջին անգամ, և տասն և վեց օր պաշարմանէն ետեւ՝ Ղաքիրմանն ալ առնուեցաւ : Սուլթանը ոսկեկուռ գլխանոցով մը պատուեց Ղըրըմի խանը և շատ պարգևներ տալով, նորէն իր աեղը արձակեց :

Իսկ ինքը Ղարխանուպօլիս դառնալով, ձմեռը հոն անցուց, և հոն ընդունեց Սաճառաց Թազաուրին, Եգիպտոսի սուլթանին, Հնդկաց շահին դեսպանները : Աս վերջինը փիղեր, անալուծներ, անուշահոտութիւններ և ոսկի ընծայ բերելով՝ Պայէզիտայ դահաւալութեանը խնդակից կ'ըլլար : Սաճառաց դեսպանը խաղաղութիւն հաստատելու համար էր : Իսկ Եգիպտոսինը՝ Ղէմ արքայրոգւոյն ասպնջական ըլլալուն համար ներուշութիւն կը խնդրէր : Օսմանեան

սուլթանը խիստ պատուեց Սաճառաց և Հնդկաց դեսպանները : Բայց Եգիպտոսի սուլթանին դեսպանը չպատուեց : Ինչու որ Ղայթէպա Եգիպտոսի սուլթանը Ղէմայ օժանդակութիւն և սէր ցուցնելէն աւելի՝ Տարսոնի և Լոտանայի մօտ Վիլիկիոյ սահմանները գտնուած քանի մը բերդերուն տիրեր և Հնդկաց շահին դեսպանն ալ նեղէր էր՝ Պայէզիտայ բերած ընծաներուն : մեծ մասը կողորտելով : Եւ դարձեալ Սէք բէ գացող ախտաւորներուն նեղութիւն կու տար :

Պայէզիտ հրաման խրկեց Ղաւրամանի Ղարակէօղ փաշա կուսակալին որ երթայ այն բերդերը Եգիպտոսացւոյ ձեռքէն առնէ : Ղարակէօղ անոնցմէ զատ չորս ալ ուրիշ բերդերու տիրելէն ետեւ՝ երբ իր յաղթութեանը վրայ պարծենալով, անհոգ կը զբօսնուր ան կողմերը, Իւղպէք Եգիպտոսացւոյ զօրագլուխը և Հալէպի կառավարիչը անոր վրայ հասաւ, զօրքերը ցրուեց, Սուսա պէյը և Քերհաստ պէյ սուլթանին ազգականը սպաննեց :

Երբ վրէժը հանելու համար՝ Պայէզիտ Հէրսէկ Լհմէտ փաշան խրկեց իբրեւ ընդհանուր սպարապետ, բայց Ղարակէօղ և միւս զօրավարները անոր հնազանդիլ չուզելով, ան ալ գերի բռնուեցաւ, ու Տարսոնը և Լոտանան նորէն եգիպտացւոյ ձեռքը ինկան :

Լոտանը՝ Պայէզիտ բարկուութեամբ լցուած Տաւուտ փաշա մեծ վէզիրը չորս հազար ենիչերիներով և ուրիշ շատ զօրքե-

բով կիլիկիա խրկեց Եւրոպայ
խառնում փաշա կողմնապետն ալ
հետը տալով: Թշնամիները ստ
տեանելով վախցան, և երբ կե-
սերին փախան, մնացածները
խաղաղութեամբ անոնց առջիւ
եւան, և իրենց բերդերը անոնց
ձեռքը յանձնեցին: Դիտոնը՝ և
մեծ վեզիրը անոնց իշխանին պար-
գեններ տալով պատուեց զան, և
ետքը զօրքերը արձակելով ինքն
ալ Պայեզիտայ քովը դարձաւ Վի-
զէ քաղաքը և անոր՝ օտքը պա-
գաւ:

Մեծ վեզիրին Երից մէջ Գա-
րամանի խռովութիւնները հան-
դարտեցնելու առեւնը՝ Մուրի-
տանացւոյ* իշխանը, որոնք եօթը
հարիւր տարիէ ՚ի վեր Սպանիոյ
մէջ կը տիրէին, Երազոնի Փեր-
տինանտ թագաւորէն նեղուելով
Պայեզիտէն օգնութիւն խնդրեց,
և նամակին հետ արաբացի լե-
զուով շինուած ողբերգութիւն
մը խրկեց, որուն մէջ մահմէ-
տականաց կրած նեղութիւնները
և Սպանիոյ մէջ մահմէտականու-
թեան մտրիլը կ'ողբար:

Պայեզիտ գրգռեալ հրամանը
բաւ որ մեծ նաւատորմիւ մը
պատրաստեն, ու անոր հը-
րամանատարութիւնը Վէճալ

Եւս իր մտերիմ պաշտօնեային
յանձնեց, և Սպանիոյ վրայ խըր-
կեց որ երթայ բոլոր անոր ծա-
վեղերեաց ամրութիւնները զար-
նէ:

Հետեւեալ տարւոյն գարնան
սկիզբը՝ Եւս փաշա՝ Բուսէլինոր
կուսակալը, Խալիլ փաշա՝ Դիա-
թիոյ կուսակալը, Սինան փաշա,
և Հէրսէկ Վէճէտ փաշա, (ու-
րուն՝ Եգիպտոսի սուլթանը ա-
զատութիւն շնորհէր էր) Օսման-
ցւոյ հետ ընելու հաշտութիւնը
գիւրացնելու յուսով, հա-
րիւր նաւէ բազկացեալ տորմի-
զով մը Գարամանի կողմը դ'մե-
ցին: Օսման և ցամաքէն յար-
ձակելով կիլիկիոյ միւս բերդե-
րէն զոտ Սինան ալ առին: Բայց
Իւզպէր Եգիպտացւոյ սպարա-
պետը բաղմութիւ զօրքով անոնց
դէմը ելաւ և Օսմանցւոյ զօր-
քերք խորտակեց: Եւս փաշա Վա-
րենտա դաւանալով, Պայեզիտոյ
հրամանաւ Գարակէօզ փաշա և
անոր ընկերները Կոստանդնու-
պօլիս խրկեց, որոնք այս անգամ
ալ առաջ փախչողները եղան:
Պայեզիտ առաջ շղթայի զարկաւ
զանոնք, և երբ Գարակէօզ և մէկ
քանիները գլխատել տուաւ,
իսկ մնացածները իշխանութեանէ
ձգեց:

Եգիպտացւոյ դէմ եղած պա-
տերազմը երթալով սաստկացաւ
Եւայիւտոնէ վէթ անունով Օրիւ-
դատրեան իշխանին նենգու-
թեամբը, որ Օսմանեանց օգ-
նութեամբը իր Պուտադ եղբորը
աեղ թագաւորներ էր: Եւայիւտ-
ոն վէթ երբ Եգիպտացւոյ յա-
ջողութիւնը սեսաւ՝ անոնց հետ

* Մուրիտանացիք կամ Մուզրիք Արաբացւոյ
տոհմէն էին և Ափրիկէի արեւմտան կողմը
կը բնակէին: Դոնք Հռովմայեցւոյ հետ ը-
րած պատերազմներուն համար շատ անուա-
նի եղան: Եօթներորդ դարուն Երազոնի
կամ մահմէտական Սարակիսոսք մինչև ան
կողմը արշաւելով՝ Սպանիոյ ալ տիրեցին,
և անոնց զինուորը ամիրապետաց հրամանին
տակը՝ մինչև 1491 կ'իշխէր հան: Ետք հա-
մար ասոնք ալ շատերէն Մուրիտանացիք
նշուեցան:

միացաւ . իսկ ընդ հակառակն աւոր Պուտագ պէյ եղբայրը , որ մինչև ան ատենը Վամասկոսի մէջ եգիպտացւոյ ձեռքը գերի մնացեր էր , Լէրոսյա փախաւ , դռնաց սուլթանին ոտքը ինկաւ , և ան ալ Վիլէի գաւառապետ ըրաւ զան , և Օխլիգատրեանց իշխանութիւնը անոր յանձնելու համար՝ քանի մը օսմանեան զօրապետներու հետ Լալայիւտտէվէթի վրայ խրկեց , բայց Պուտագի զօրքերը թշնամոյն զօրքերէն խիստ քիչ ըլլալուն՝ յաղթուեցաւ : Այս յաջող լուրին վրայ՝ Իզպէթ Եգիպտացւոյ սպարապետը Լալայիւտտէվէթի հետ միացաւ ու Կեսարիան պաշարեց : Հէրսէկ Մհմետ փաշային հրաման եկաւ որ աս միաբանեալ թշնամեաց դէմ դնէ . բայց երբ Լալայիւտտէվէթին և Իզպէթին Կեսարիայէն յառաջ անցնելուն և դէպ ՚ի Նիկոտ գալուն ձայնը տարածուեցաւ , Պայէզիտ որոշեց որ անձամբ անոնց վրայ քալէ և կ'ուղէր Պէշիքթաշէն Աքիւտար անցնիլ :

Այս միջոցին Թուհուղի իշխանէն դեսպաններ եկան Կոստանդնուպօլիս՝ գուրան մը , մարգարէին աւանդութեան գրքերը և ուրիշ պարգևներ ընծայ բերելով Պայէզիտայ՝ Եգիպտոսի սուլթանին հետ զան հաշտեցնելու համար միջնորդութիւն ընելու մոտք : Նոյն ժամանակը լուր հասաւ՝ թէ Եգիպտացւոյ զօրքերը Հէրսէկ Մհմետ փաշային մօտեցնալը տեսնելով , երեք օր յարձակում ընելէն ետեւ՝ ետ քաշուեր են : Ուստի դեսպաններ

ըսեն խնդիրքը դիւրուք ընդունուեցաւ : Պայէզիտ փոխանակ Երիւանդնելու՝ Եգիպտոսիս գնաց , անկէց ալ Կոստանդնուպօլիս դարձաւ իր Թուհուղի թրուփտութեան և իր մէկ աղջկան ամուսնութիւնը տօնախմբութիւնները կատարեց :

Պայէզիտայ հինգ որդիքը Երիւսամենէն գեղեցիկ կողմերը կ'իշխէին . Մհմետ Մասիոյ մէջ կը նստէր , Շէհինշահ Վարամանի մէջ , Լէվանտ Սէնթէշէի մէջ , Գորգուտ Սարուխանի մէջ , և Սէլիմ՝ Տրապիզոնի մէջ . Սուլթանին երեք աղջկաներն ալ աս միջոցին ամուսնացան , և անոնց տօնախմբութիւններն ալ ձիապարտէզին մէջ կատարուեցան :

Այսպէս Երիւսամենէն , և Վիենտիկի հետ սահմանադրութիւնները հաստատելով , Պայէզիտ իր աչքը Սաքառստանի վրայ դարձուց որ անոր Սատաթիաս Վորվին իշխանին մահուանէն ետեւ՝ նախարարաց երկպառակութիւններէն խուզութեան մէջ էր : Ուստի Սէմէնտէի խառնիմ Սիւլէյման փաշա կուսակալին հրաման խրկեց որ դէպ ՚ի Սաքառստան քալէ , և ինքն իսկ 1492 Սարտի ին Կոստանդնուպօլսէն մեկնեցաւ , ու դէպ ՚ի Սոֆիա գնաց , որ անկէ Պէլլիտայ վրայ քալէ : Սակայն Սէմէնտէի Օսմանեան գունդերը Պոսիոյ մէկ քանի ամրոցներուն տիրելէն ետեւ՝ մինչև Սաքառստան անցան , բայց Սաքառաց Վինիս զօրավարէն յաղթուեցան : Ուրիշ զօրավար մ'ալ Օսմանացւոյ գլուխներով լցուած երկու

ստյլ Մաճուռաց ծերակոյտին խըրկեց իր յաղթութեան նշան :

Լիատեն՝ Պայէզիտ Պէլլրատը առնելու յոյսը կտրելով, Սոֆիայէն ելաւ, և Լլպանիա երթալու տտենը՝ խիստ նեղ փողոցի մը մէջ մարդասպան մը դալէնտէրի զգեստ հագած իրեն մօտեցաւ որ դանակով զարնէ . բայց սուլթանին թիկնապահները բռնեցին զան ու կտոր կտոր ըրին* : Պայէզիտ քանի մը ամիս Լլպանիա կեցաւ՝ Կոստանդնուս պօլսոյ մէջ եղած ժանտախտին պատճառաւ :

Սակայն Օսմանեան հրոսակները երեք գունդ բաժնուած Լստրիոյ հարաւային կողմերը արշաւեցին, և մեծ անգթութիւն և չարաչար ասպատակեցին : Տըղաները ցցի զարկին կամ անոնց դըւլիսը պատի զարնելով ջախջախեցին . աղջիկները իրենց մայրերուն, կիները իրենց էրիկներուն առջև լքեցին : Փողոցները մեռեալներուն գիւղներովը և անդամներովը ծածկուած էին . սա մարդակեր հրոսակները զոհերուն գլուխները երկար շամփուրներու վրայ կը խորովէին ու անոնցմով կը կերակրէին :

Սակայն՝ քրիստոնեաները առեւտրները տեսնելով միացան, և երևելի զօրապետներու առաջ-

նորդութեամբը Օսմանեան հրոսակներուն վրան յարձակեցան . ասոնց ձեռքը ինկած քսան և հինգ հազար գերիներն ալ պատերազմի ժամանակը շլթանին կոտորակեցին և թշնամւոյն ետեւէն յարձակեցան : Եթէ հազար քրիստոնեայ և տասը հազար Օսմանցիք պատերազմի դաշտին մէջ մնացին . եթէ հազար Օսմանեանք գերի ինկան, և իրենց Միխայէան Լլի փաշա զօրավարը սպաննուեցաւ :

Օսմանցւոց անսովոր խժուժեց փոխարէն՝ Մաճուռ ասելի ևս անգթութեան օրինակներ ցուցուն, իրենց ձեռքը ինկած Օսմանցւոց գերիներէն ոմանք պարկերու մէջ կը կարէին, ու ջուրին մէջ կը նետէին, ուրիշները աղացքի անիւի կը կտրէին, կամ կենդանի մօրթեղերձ կ'ընէին, և կը խորովէին :

Երբ տարին որ Միխայէան Լլի պէյը պատերազմի մէջ սպաննուեցաւ, Մէմէնտէի Խաւիմ Լլի փաշան ալ Մաճուռներէն հալածուելով, տասն և հինգ հազար հոգի մեռել կամ գերի թողուցեր էր :

Եւ նախատինքները Օսմանցւոց վրայէն հանելու համար, հետեւեալ տարին՝ Եագուպ փաշան Գարամանի կուսակալը Լստրիա արշաւեց, ու տասն և հինգ օր ասպատակութիւն ընէլէն և ժողովաւրդը ջարդելէն ետեւ՝ Գերմանացի զօրավարներէն հալածուեցաւ :

Ասկէ խրուած խտտանի վրայ գընաց, ու Լոպլինայի քով պատերազմ բացուելով, տասն և հինգ

* Աս գիտածէն, կամ գուցէ Ա. Մուրատին պատերազմի գաշտին մէջ Բողլալիէն սպաննուելէն ետեւ՝ հաստատուեցաւ որ մէկը զինեալ չկրնայ սուլթանին մօտեցաւ, և երկու սենեկապան ներկայտալ ուզողին թևերէն բռնէն : Երբ սպաններուն եղած սա կերպ զգուշութիւն տեսն անցնելով արարողական օրէնք մը եղաւ, որուն կը հնազանդին թագաւորաց և կայսերաց զեապանները :

Հազար եօթը հարիւր Մաճառ պատերազմի դաշտին վրայ մնացին։ Տէրէնչէնի պան Մաճառաց իշխանը, իր եղբայրը և որդին գերի ինկան։ Երգուպ՝ անոր եղբորը և որդւոյն գլուխները կը արել տուաւ և սկուտեղի մը մէջ դնելով, Տէրէնչէնիին խրկեց։ Պատերազմին մէջ մեռած հինգ հազար քրիստոնեաներուն քիթերը կարեցին, և Տէրէնչէնի պան իշխանին հետ Կոստանդնուպօլիս խրկեցին իւրեւ նշան Օսմանեանց յաղթութեանը։ Տէրէնչէնի Պայէղիտայ ներկայանալով, ամեննէին իր սովորական գուռազութիւնը շխանարհեցուց։ սակայն սուլթանը չտանջեց զան, այլ միայն բաւական սեպեց կղզի մը աքսորել զան, ուր երեք ամսէն ետքը աս իշխանը մեռաւ։ Երգուպ փաշա աս յաղթութեանը փոխարէն փառաւոր սուր մը և պատուական արքունի ձի մը ընդունեց, ու Բուսնէի կուսակալ անուանեցաւ։

Մաճառաց Քինիս իշխանը, մահուան անկողնոյ մէջ պառկած և մէկ խօսք մը անգամ բերնէն հանելու անկարող, Օսմանցի պատանդները և աշխարհագրական տախտակ մը բերել տուաւ։ ձեռքը իր պարանոցը տանելով, աղբու նշանով մը իմացուց թագաւորին թէ ինչպէս պէտք է քրիստոնէից թշնամիներուն հետ վարուիլ և նոյն միջոցին՝ տախտակին մէջ Օսմանցուց սահմանադրութիւնները կը ցուցնէր, որպէս թէ այնչափ նախատանաց վրէժը առնելու համար՝ սահմանները անցնին։ Քանզի հետեւեալ

տարին՝ (1494), Օսմանցիք նորէն մինչև Թըմըշլար արշաւերէին։ Բայց Մաճառ մը աս արշաւանքին վրէժն առաւ։ Սէմէնտրէի արուարձանները այրել տուաւ։ իր բանակը հոն ցրուելով, ժողովուրդը, անասունները, ցուրեն, ստակ, ամեն բան կողոպտեցին։ Մնաւոր Մաճառք Օսմանցի գերիները չարաչար գործածեցին Օսմանցուց ըրածին փոխարէն։ Օրարձութեան համար անոնց գլուխները կը կորէին, և կենդանիները իրարու կը ծախէին։

Նոյն տարին՝ Մաճառ դեսպան մը Կոստանդնուպօլիս խորհուրդաւ հաշտութիւն ընելու համար, և 1495 ին Օսմանցի դեսպաններով ետ դարձաւ, որոնք արձաթեղէն ամաններ և ուրիշ պարգևներ բերին խաղաղութեան նորոգութիւնը խնդակցելով։ Իրենք ալ ասոնց փոխարէն՝ նոյնչափ թանկագին պարգևներ ընդունեցին։ Երեք տարուան համար զինադադարում հաստատուեցաւ, բայց ան դաշամբոր Տէրէնչէնիի կորսնցուցած գերիները ետ տան, երեք տարի եղած աւերմունքները նորոգեն, և զինադադարումը ուրիշ երեք տարուան համար ալ հաստատուի, եթէ թագաւորը ուզէ, կամ թշնամութեան գործերը սկսուին երեք ամիս առաջ իրարու իմացնելով։

Պայէղիտ իր դրացի աէրութեց, հետ հաշտութիւն ընելով, խաղաղութեան հին դաշինքները կը նորոգէր։ Եօթը տարիէ ՚ի վեր Լեհաց հետ ալ բարեկամութիւն

ունէր. բայց ասոնց Յովհաննէս Աւագերթ վերջին թագաւորը Մուտախոյ վրայ գալով, Պայէզիտոյ բարկութիւնը դրգռեց: Մաճառաց Վլատիսլաւ թագաւորը զանոնք հաշտեցընել ուզեց, բայց Պայէզիտ հրաման ըրաւ Պալիսի պէյ Մալգոչ օղլու Սիլիստրէի կառավարչին որ Վեհաց վրայ երթայ:

Մալգոչ օղլու երկու անգամ յարձակելով, վաթսուհի հազար հոգւով Վեհաստոն մտաւ, նաւային կամուրջով Տնեսթեր գետը անցաւ, և իր բանակը խումբ խումբ բաժնելով մինչև Լարոսլաւ և Հալիչ ասպատակեց, քաղաքները այրեց, բնակիչները գերութեան տարաւ, և անբու գանձեր ժողկեց: Իր արշաւանքը աւելի առաջ պիտի տանէր, թէ որ իր բանակը օդին ցրտութենէն և սաշտորին նուազութենէն չնեղէր, կամ դէղադէղ ձեան տակ չթաղուէր: Ուստի Պալիսի պէյ Քիլի և Աքքիման դարձաւ ու ժողոված աւարը իր զօրացը բաժնեց, և արձակեց զանոնք. բայց աւարին հինգերորդ մասը ըստ օրինի սուլթանին պահեց: Մուտախոյ Պողոտան իշխանին ալ սամուր մուշտակ մը և երկու ձաքքով դրօշ մը պարգև տուաւ՝ առ արշաւանքին նիղակակից ըլլալուն համար:

Արդէն 1492էն հետէ Օսմանցիք և Ռուսք առաջին անգամ բարեկամական յարաբերութեանց մէջ մտեր էին: Ի վան Գ. Ռուսաց թագաւորը Մէնկլի Քէրէյ Գըրըմի խանին ձեռքովը Պայէզիտոյ բարեկամութիւնը ըստացեր էր, և 1495ին՝ Միքայէլ

Փլէչէվ առաջին ռուս դեոպանը Մէնկլի Քէրէյի յանձնարարական թղթերովը Կոստանդնուպօլիս երեցաւ, և Օսմանեան երկիրներուն մէջ Ռուսաց առուտուր ընելու ապահովութիւնը կը խնդրէր: Հրամայեր էր իրեն ռուսաց կայսրը որ սուլթանին առջև ելած ատեն՝ անոր երկրպագութիւն չընէ, և ուղղակի դեսպանախօսութիւնը ընէ: Փլէչէֆ թագաւորին աս հրամանը կատարելէն զատ՝ սուլթանին տուած պատուոյ պատմութեանը չընդունեց: Ըսոր համար Պայէզիտ դժգոհ որսով արձակեց զան, և իր գրած պատասխանին մէջ, դեսպանին անբաղաժանութենէն դանդաղեցաւ:

Ըսկէ չորս տարի ետքը՝ (1499), Ալէքսիս Կոլոքվասթով Ռուս երկրորդ դեսպանը բազմութիւն Ռուս վաճառականներով և յանձնարարական թղթերով եկաւ, և Փլէչէվի ըրած տմարդութեց համար ներումն խնդրեց: Այսպէս անհա մէջ միայն մօտաւոր տերութիւնները, այլ և հեռուորներն ալ Օսմանցւոց հետ բարեկամութեան դաշինք հաստատելով, անոնց փառքը և համբաւը կ'աւելցընէին:

1498ին Վենետիկցիք ալ ուղեւրով նոյն բարեկամութիւնը անխղճի հաստատել Օսմանցւոց հետ, քանզի աս միջոցին իրենց թշնամիները շառցեր էին, Օսման թաւազիին հարկին հետ Անտոնա Օսմանի դեսպանը խնդեցին, որ բարեկամութեան դաշինքը ըրօգէ: Սակայն Միլանի, Ֆլորենցիայի և Նեապօլոյ դեսպան

ներուն թերաբութեամբը Պա-
յէղիտ Վենետիկցւոց դէմ սա-
տերազմի գրգռուեցաւ. անոր
համար՝ առ երեսո բարեկամու-
թիւն խօսեցաւ ոնոնց հետ և
դաշինքը գրել տուաւ ոչ տաճ-
կերէն լեզուով, ինչպէս սովորու-
թիւն է, այլ լատիներէն. քան-
զի աս կերպով կը կարծէր թէ
անխիղճ պիտի կրնար դաշինքը
լուծել:

Նոյն ժամանակը հրաման ըրաւ
որ Վենետիկցւոց դէմ մեծ բա-
նակ մը և նաւատորմիդ մը սա-
տարաւեն. ցամաքային զօրքերը
փաթտուն և երեք հազար հոգիի
կը հասնէին, որոց քսան և ութը
հազարը եւրոպական զօրք էին,
սասոր հազարը ասիական, ութը
հազարը հեծեալք, և նոյնչափ
ենիշէրք:

Նաւատորմիդին հրամանատա-
րութիւնը Տաւուտ փաշա ծովա-
կալին և Քէմալ Քէիս և Պուր-
ապ Քէիս ծովապետներուն տու-
աւ, և արձակեց զանոնք ոք՝ Նաւ-
պակտոսը պաշարեն, ու ինքը
Յունիսի մէջ Վերիանուպօլիս
երթալով, իւր մէկի կուսակալը
ցամաքին կողմէն ամրոցին փայ-
խրկեց:

Սակայն՝ հակառակ հողմերուն
սրածառաւը (Օսմանեան նաւա-
տորմիդը Սորայի հարաւային արև-
մտեան կողմը գտնուած Վափիէն
ցաւ կղզին առջևը երեք ամիս
խաղիւս նետերու սրարտաւորե-
ցան: Արք ճամբայինկան, Նաւ-
պակտոսի մօտերը՝ Վենետիկցւոց
հարիւր յիսուն նաւուց տորմի-
դով Կրիմանի ծովակալը սնունց
ճամբան կտրել ուզեց. Գորֆուէն

ասոր օգնութեան եկեր էր նաև
Լորետանօ ծովապետը տասն և
հինգ նաւով. տորմիդին յառա-
ջապահ նաւերը Մլադան Մրմէնիօ
ծովապետին հրամանատարութե-
ր տակէն էր:

Պատերազմը Սաֆիէնցա կղզին
առջևը սկսաւ. Մլադան Մրմէ-
նիօ՝ Պուրրապ Քէիսին մեծ նաւը
բռնեց, ու Լորետանօ ալ անոր
օգնութեան հասնելով, երկու
կողմէն ալ ափիշներ նետեցին,
նաւերը իրարու մօտեցուցին, և
սկսան պատերազմիլ: Մատեն
Պուրրապ Քէիս յուսահատելով,
որոշեց որ երեք նաւերն ալ մէկ
տեղ ոյրէ. կրակը նաւերուն
կազմածները և կայմերը բոցա-
փռելով, երկու նաւատորմիդ
ներուն խիստ երեւելի հրամա-
նատարները, այսինքն՝ Վենետիկի
Մրմէնիօ և Լորետանօ, ու Օս-
մանեան Գարա Հասան և Պուր-
ապ Քէիս ծովապետները բոցե-
րուն կամ ծովուն ափքներուն
մէջ կորսուեցան: Իսկ Կրիմանի,
որ նախանձու համար Լորետանին
օգնութեան չէր հասեր, ինքն
ալ յաղթուելով, Օսմանեանը
ազատութիւն Նաւպակտոսի ծո-
ցին մէջ մտան, սրուն ամրոցը
չուտով անձնատուր եղաւ:

Վենետիկցւոց ամենէն ամուր
բերդը առնուիլը լսելուն պէս՝
Պայէղիտ հրամայեց Սինան փաշա
Մաթուլիս կուսակալին, որ Սու-
րայի և իւրմէլի մէջ տեղը, նե-
ղուցին բերանը հինգ բերդ շե-
նէ: Սաւաթաֆա փաշային ալ
ապսպրեց որ Վենետիկցի ձեռով
քառասուն հատ նաւ շինէ, որ
պէս զի անոնցմով հետեւեալ տա-

րին Սեթոնի և Կորոնի կարենայ տիրել և ինքը Լեքրիանուպոլիս դարձաւ : Նոյն օրը՝ Ղենտերէլի տոհմէն Խալիլի որդի Խորահիմ մեծ վեղիբը մեռաւ , և անոր տեղը անցաւ Հռոդոս պաշարող Սէսիհ փաշան :

Նաւապատոսի պատերազմին ժամանակը՝ Իսթէնտէր փաշա Պոսնիոյ կառավարիչը , որ քսան տարի առաջ Վենետիկցիները սարսափեցուցած էր , նորէն տասն և հինգ հազար հոգւով մինչև Ֆրիուշ և Սափինէ դիմեց . իր զօրքը երեք թիւ բաժնեց , որոց մէկը մինչև Վիէնցա և Կրատիշ քա յառաջ անցաւ . իսկ միւս խումբերը թշնամեաց երկիրները մտնելով , հարիւր երեսուն և երկու քաղաք և գիւղ մոխիր դարձուցին և շատ մարդիկ գերի բռնեցին կ'ըսեն : Սակայն Օսմանեանց՝ երեսուն տարուանէ հետէ Մատրիոյ , Սաճառստանի , Թրանսիլվանիոյ և Լեհաստանի վրայ ըրած ասպատակութեանց վերջինը աս եղաւ մինչև Վեննան պաշարելին : Իսթէնտէր փաշա շատ ջանցաւ հիւանդանալով , որդնոտեցաւ մեռաւ :

Վենետիկցիք 1498էն 'ի վեր Օսմանցւոց կրած այնչափ վնասուց վրայ՝ Վէֆալունիան առնելով քիչ մը մխիթարուեցան : Եւ կղզին Եւ դարուն սկիզբէն 'ի վեր Իւլլանդացի կայսրները Վենետիկցւոց թողուցին , բայց Սէհէմէտ Բ. ին վերջին տարիները Օսմանցւոց ձեռքը անցաւ Կէտիք Միմէտ փաշային ձեռքովը : Նաւապատոսի առնուելուն հետեւեալ տարին՝ Փիզանիին հրա-

մանատարութեամբը Սպոնիա կան — Վենետիկցի նաւախումբ մը Վէֆալունիոյ առջեւ երևեցաւ : Կարճատե պաշարումէն ետե՝ յարձակմամբ քաղաքը առին , որուն գլխաւոր դրան վրայ , Փիզանիին փառաւոր յաղթութեան նշան քար մը կանգնեցին :

Երբ Սուսթաֆա սէյ ձմեռին մէջ քառսուն նաւերուն շինուելուն վրէժացնելով , արդէն քսան և երկու հազար պատրաստուած՝ նաւարանէն ծովը պիտի ձգուէին , մէկ մ'ալ Վենետիկցիք մէկ գիշերուան մէջ զանոնք այրեցին : Հասարակապետութեան գունդերն ալ միւս կողմէն Օսմանցւոց մէկ ուրիշ ամրոցը ձեռք ձգեցին :

1500 Մարիլ 7ին՝ Պայեղիտ անձամբ Լեքրիանուպոլսէն ճամբա ելաւ դէպ 'ի Սրա , որ իր ներկայութեամբ իր զօրքը բաժնւերէ , և Երագուպ փաշա Սեթոնի առջեւ հասնելուն պէս՝ ինքն ալ հոն հասաւ , ու ծովէն և ցաւ մայրէն խտուութեամբ պաշարեց զան : Պաշարուելէն երեք շաբաթ ետքը՝ Թրէվիզանիին Վենետիկցի ծովապետը օգնական գունդով և պաշարներով օգնութեան հասաւ : Վենետիկցիք բարեբաղդութեամբ թշնամեաց նաւատորմիդին մէջէն անվնաս անցնելով , նաւահանգիստը մտան , և երբ 'կ'աշխատէին ամեն կողմէն ամրոցը պաշտպանել , Սինան փաշա Միսթոլիոյ կուսակալը ռմբակոծութեամբ իրաւամբ մը բացաւ պարսպին մէկ կողմը , և յարձակում ընելով , ամրոցը առնուեցաւ (10 Օգոստոս) :

Ամրականաց խիստ գլխաւորները սուրէ անցան . Կոորէա Փալքանի եպիսկոպոսն ալ բռնեցին՝ քահանայապետական զգեստով եկեղեցւոյն մէջ քարոզ տուած ատենը, և անոր գլուխը կտրեցին : Հինգ օր քաղաքին հրդեհը տեւեց, և վեցերորդ օրը, որ Ուրբաթ էր, Պայէզիտ քաղաքը մոտաւ և եկեղեցին մըղկիթի փոխեց : Պարիսպներուն բարձրութիւնը և խրամներուն խորութիւնը դիտելով, ըսաւ, « Լստուած տուաւ ինձի աս ամբողջը իմ Սինան կուսակալիս և Լնիչէրիներու ձեռքովը » : Պարիսպին վրայ ամենէն առաջ ելլող Լնիչէրիին՝ տէրութեան ամենէն երեւելի գաւառներուն մէկուն կառավարութիւնը տուաւ :

Երկէ գրեթէ ամիս մը ետքը Ելի փաշա մեծ վեղերը և Տաւուտ փաշա ծովակալը պատեւրազմով Փիլոս և Կորոն ամրոցներուն ալ տիրեցին : Պայէզիտ Սեթանի և Կորոնի մէջ հինգ հաւաք զօրք դրաւ ամրոցներուն պահպանութեանը համար : Ետերկու քաղաքներուն եկամուտը Մէքքէի և Մէտինէի կրօնական հաստատութեանց ընծայուեցան : Հրամայեց Պայէզիտ որ երեք հարիւր հիւսն Սեթանի աւերեալ տուները և պարիսպները նորոգեն : Եւսն միջոցին՝ ոչ միայն արեւելեան իշխանաց, այլև Հռոմացւոց մագիստրոսին, ըլլապանիոյ, Գաղղիոյ, Լեհաստանի և Սաճառստանի թագաւորներուն իր յաղթութեան աւետաւոր նամակները խրկեց :

Սիւս կողմէն՝ Վենետիկի հա-

սարակապետութիւնն ալ Լեւոպիոյ տէրութեանց գումականներ խրկելով, Լնգղիոյ, Գաղղիոյ, Սպանիոյ, Նեապոլիոյ, Լեհաստանի և Սաճառստանի թագաւորներէն, Հռովմոյ պապէն և կայսերէն օգնութիւն կը խնդրէր : Բայց ասոնցմէ միայն Սաճառաց, Սպանիացւոց, Գաղղիացւոց թագաւորները և պապը մեծ նաւախմբերով օժանդակ գունդեր խրկեցին (Օսմանցւոց դէմ) :

Սպանիացւոց և Վենետիկցւոց նաւատորմիկները Կոնստանդնուպոլիս ծովակալներուն առաջնորդութեամբը Յոնիական ծովը տարածեցան . պապին տորմիկն (Օպիւսոն կարդինալը Երջիպեղագոսի ջուրերը մոտաւ և մինչև Չանագագալէ յառաջացաւ . Բալէնութէն ծովակալն ալ գաղղիացի նաւերով Լեոփոսի վրայ գնաց, ցամաք ելաւ և քսան օր քաղաքը պաշարեց : Եյսպէս միացեալ նաւախումբները (Օսմանցւոց ջուրերը մանաւորով, շատ կղկնները անոնց ձեռքէն առին : Պայէզիտ սաստիկ բարկութեամբ Հերսէկ Լճմէտ փաշան իբր սպարապետ և Սինան փաշա Ենաթոլիոյ կուսակալը անոնց վրայ խրկեց : որոնք ոչ միայն Լեւոպացւոց արշաւանացը դէմ դրին, այլ և Սորայի մէջ քանի մը բերդեր ալ անոնց ձեռքէն առին :

Բէֆալունիան կորսնցընելուն վրէժը առնելու համար՝ Պայէզիտ Իսղամատիոյ և Պոսնիոյ վրայ խրկեց իր Առսթաֆա փաշան, որ մինչև Սաճառստան արշաւելով, Թրանսիլվանիոյ և Թիմըզարի կառավարիչներէն յաղթուեցաւ,

որոնք Օսմանցոցմէ անթիւ գերի բռնեցին անոնց գլուխնե-
րով բուրդեր կանգնեցին յող-
թութեան նշան :

Գարամանի մէջ՝ թիւ բքմէնաց
թորդուտ և Վարսագ ցեղերը
Գարամանի իշխաններէն գրգռ-
ուած ապստամբեր և այնչափ
բռնացեր էին, որ Մասիայ,
Գարամանի և Պէկչէհրի արքայոր-
դի կուսակալք ուրիշ օգնական
գունդերով հաղիւ անոնց դէմ
կրնային դնել : ուստի պէտք էր
որ Պայէզիւտ Վենետիկցոց և
Մաճառաց հետ հաշտութիւն
ընէր և իր զօրութիւնը առ կողմը
թափէր : Վենետիկցիք երեսուն
և մէկ յօդուածով խաղաղութե
դաշինքը ընդունեցին, Սանթա
Մաւրա կղզին նորէն Օսմանցոց
դարձուցին, բայց Քէֆալոնիան
իրենց պահեցին : (14) Դեկտեմբեր
1502) :

Նոյն ժամանակը՝ Մաճառաց
հետ ալ եօթը տարուան համար
հաշտութեան դաշինքը ըսաւ :
որուն մէջ Մաճառաց տակը եւ
ղաճ ամեն երկիրները, մասնա-
ւորաբար Սերփիան, Պոնիան
Պուլլարիան, և Միգղիայ, Գաղ-
ղիայ, Սպանիայ, Փարթուկալի,
Լեհաստանի, Սեպորոյ, Թա-
գաւորները Վենետիկի հասարա-
կապետութեան գահերէցը, շը-
ռողոսի մագիստրոսը և Քիօսի
Ճինովցիք յիշուեցան :

Հերսէկ Մհմետ փաշան, որ
Վենետիկցոց դէմ պատերազմի
սկսուած ատենը՝ մեծ վեզիրու-
թեան պաշտօնէն զրկուելու էր,
քանզի Հերսէկովինա ծնած ըլ-
լալուն համար՝ կը կասկածուէր,

որ չորայ թէ իր հայրենակցաց և
կրօնակցաց ակնարկութիւն ընէ,
բայց հիմա հառարակապետու-
թեան և Մաճառաց հետ հաշ-
տութիւն ընելու պատճառ ըլ-
լալուն համար, երկրորդ անգամ
մեծ վեզիրութեան գահը ելաւ :
Հերսէկ Մհմետ փաշա երեք տա-
րի մեծ վեզիրութիւն ընելէն
ետեւ՝ նորէն իշխանութիւն ինկաւ
և իր տեղը անցաւ խաութիւն Մի-
փաշա : Երրորդ Գորգուտ ար-
քայորդին նեղանալով որոշեց որ
Էդիպոս փախել իր Ղէմ հօր-
եղբորը նման : Ստի ութսուն
և եօթը ուղեկիցներու հետ իր
բոլոր գանձերը մէկ տեղ առ-
նելով հինգ նաւով Ճամբայ ե-
լաւ՝ իր սուլթան հօրը պատճա-
ռելով թէ Մէքքէ ուստի եր-
թալ կ'ուղէ :

Հինգ օրէն Գորգուտ Միք-
սանդըրիա հասաւ, ուրկից դես-
պան մը խրկեց Գահրիբ որ իր
գալուստը սուլթանին իմացընէ :
Միքսանդուս սուլթանը մեծ շքով
և հանդէսով ընդունելութիւն
տուաւ անոր : խիտ ընտիր ինը
երիւար, և ինը կարգ ուղտ ի-
րեն, և հարիւր ձի, եօթանասուն
ուղտ իր ուղեկիցներուն, ինը
հազար ոսկի, ինը կոոր ոսկե-
կառ հանդերձներ և ինը երի-
տասարդ լողաներ անոր պարգև
խրկեց : Եւ ամեն ուղեկիցներով
և քառասուն թմբկահարներով
Գորգուտ դէպ իմայրաքաղաքը
Ճամբայ ինկաւ, ուր մեծ փառ-
քով մտաւ, և սուլթանին պա-
լատը իջաւ :

Իր հանապազօրեայ պիտոյիցը
համար՝ սուլթանը հինգ հարիւր

ոչխար, յիսուն կենդինար շաքար, երկու հազար հաւ, յիսուն զամբիւղբերինձ, երկու հազար սագ, հարիւր յիսուն կենդինար մեղր. ասոնցմէ զատ շատ ստակ ալ խրկեց անոր :

Երեք օր հանգստանալէն ետե՛ստւթմանին հետ տեսնուեցաւ . որ Պորգուտին աչքերը պագաւ իր զաւկին տեղ դնելով զան . Պորգուտ ալ ստւթմանին պարտնոցը պագաւ, ինչպէս որ իր հօրը ընելու սովորութիւն էր : Անոր քովը գահի մը վրայ նստաւ . բայց ստւթմանը որչափ որ անոր մեծ պատիւ ցուցուց, ոչ Մէքքէ ուխտաւորութեան թողուց որ երթայ, և ոչ անոր միւս խնդիրքները ընդունեց . քանզի չէր ուզեր Պայէղիտայ հետ ունեցած խաղաղութիւնը աւրել : Պորգուտ ասոր վրայ խոհեմ ճամբայ մը բռնեց, Ալի փաշային նամակ մը խրկեց, որուն մէջ իր Մէքքէ ճանապարհորդելուն համար ներում կը խնդրէր, և կաղաչէր որ նորէն իր Թէքքէի կառավարութեանը դառնալու հրաման ուղէ իր հօրմէն : Աս խնդիրքը ընդունուեցաւ, և ինքը նորէն իր իշխանութեանը դարձաւ :

1509ին՝ պատմութեան մէջ յիշուած ամենէն սոսկալի երկրաշարժութիւնը Կոստանդնուպօլսոյ մէջ տեղի ունեցաւ : Հարիւր և ինը միլիթ, հազար եօթմանասուն տուն, ցամաքային կրկին բոլոր պարիսպները, ծովային կողմին ալ մեծ մասը, Ետի գուլէն, պալատին պատերը՝ ծովին կողմէն մինչև Պահճէ գաւփուսուն ի հիմանց կործանեցան :

Աշխարհակալին միլիթին չորս ամենամեծ սիւներուն խոյակները ճեղքուեցան, գմբէթը մէկ կողմին վրայ ծռուեցաւ : Մէհմէտի միլիթին մօտ հիւանդանոցին, ութը ճեմարաններուն և աստեասակ բաղնիսթիւ շինութիւններուն գմբէթները ճեղքուեցան . Բ. Պայէղիտի միլիթին գմբէթը փլուեցաւ : Քանի մը հազար մարդիկ, կանայք և տղայք աս փլատակաց տակը կորսուեցան :

Քառասուն և հինգ օր շարունակ սասանութիւնը տևեց ոչ միայն Կոստանդնուպօլսոյ մէջ, այլև Եւրոպիոյ և Ասիոյ բոլոր Օսմանեան երկիրներուն մէջ : Չորում քաղաքին կէսը աներեւոյթ եղաւ . Կէլիպօլուի ամրոցները փլուեցան, Տէմօթիքա, ուր Պայէղիտ ծնաւ, գրեթէ բոլորովին աւերակ դարձաւ : Օսմալէկոնքալ բարձրացաւ, և իր կատաղի ալիքը Կոստանդնուպօլսոյ և Ղալաթիոյ վրայէն անցան, քաղաքին արժարձանին հին ջրմուղները աւրուեցան : Այս Սոփիայի պատերուն ծեփը, որով Օսմանեանք եկեղեցւոյն յախճապակեալ պատերը ծեփեր էին, թափեցաւ, և աւետարանչաց հրակայած և պատկերները վերստին երևան ելան : Քրիստոնէից եկեղեցիները ամենեւին չմասնեցան :

Պայէղիտ իսկ իրեն պալատին պատերուն չվտահելով, տասը օր պարտէղին մէջ վրանի տակ անցուց, բայց հոս ալ վախնալով Ագրիանուպօլիս փախաւ : Հատ չանցաւ՝ տէրութեան աս երկրորդ մայրաքաղաքն ալ սաստկապէս սասանեցաւ . որմէ վեց օր ետքն

ալ (Նոյեմբերի 16) սոսկալի փոթորիկ մը ելաւ . թուռնճա գետը յորդեց և աւերակները ու երկրաշարժէն բացուած բոլոր խողովները ծովացուց :

Մատենը՝ Պայէզիտ երկրաշարժէն եղած ամեն աւերակները նորոգելու համար ռանակաց աւտեան* մը կազմեց , որուն ինքն ալ ներկայ գտնուելով , խորհրդականներուն ուղղած առ հետեալ խօսքերովը ատեանը բացաւ . “ Զերանիրաւութիւնքէն և անգթութիւններէն հարստահարելոց հառաչանքը մինչ երկինքը բորձրացան , և ահա ատոր համար երկնային բարկութիւնը մեր քաղաքին և աշխարհիս վրայ ինկաւ” : Ընդէն որոշուեցաւ որ եօթը հազար հոգի աւերակները շինուելու գործածուին : Երկու ամսուան մէջ (29 Մարտէն մինչև 1 Յունիսի 1510) , ոչ միայն Կոստանդնուպօլսոյ և Ղալաթիոյ պարիսպները առաջուան պէս շինուեցան , այլև Ըլթուն գափուի եօթը աշտարակները , Գրզ գուլէսին , Ղալաթիոյ աշտարակները , Փէնէրը , նոր պալատը , մեծ ու պզտիկ Զէքմէճէներուն կամուրջները , և Սիլիվրիի պարիսպները նորոգուեցան կամ շինուեցան :

Ըս նորոգութեանց վրայ տօն մը կատարելու համար՝ Պայէզիտ ըստ Թախանճանաց աւագանւոյն և գիտնականաց հրաման ըրաւ

որ երեք օր արծաթ անոթներու և սոցաններու մէջ աղքատաց կերակուր տրուի :

Պայէզիտոյ ընդաբոյս խաղաղասիրութեան վրայ՝ անոր ծերութիւնը և սոհպ հիւանդութիւններն ալ աւելցան , առ պատճառներով Մաճառաց , Լեհաց և Վենետիկցոց հետ խաղաղութեան դաշինքը նորոգեց : Սակայն ներքին անակնկալ քաղաքական պատերազմները եղբայր եղբօր դէմ , որդիք իրենց հօրը դէմ՝ յարուցանելով , ամեն բան տակնուվրայ ըրին :

Քանզի Պայէզիտ Երիոյ Տաճկաստանի կուսակալութիւնները իր չորս օրդուոցը բաժնելով , Բհմէտը աւելի սիրելուն համար , զան իրեն յաջորդ ընտրեց Գորգուտին տեղը , որ անորմէ մեծ էր : Ենիշէրիները և վեզիրներն ալ Բհմէտի կողմը կը բռնէին , քանզի Գորգուտ ինքզինքը երաժշտութեան և բանաստեղծութեան տալով , կառավարելու անբաւական կ'երևար իրենց :

Ետք վրայ՝ Սէլիմ արքայորդւոյն փառասիրութե յոյսը գըժգընեցաւ , թէ և Բհմէտէն աւելի փոքր էր , բայց կուղէր որ կամ նենգութեամբ և կամ բռնութեամբ յաջորդութիւնը ինքը առնէ : Ըսանց իր հօրմէն հրաման առնելու՝ իր Տրապիզոնի կուսակալութիւնը թողուց , և Քէֆէ գնաց , ուր իր Սիւլէյման որդին կ'իշխէր : Երբ Պայէզիտ հրաման իրկեց անոր որ նարէն իր տեղը դառնայ : Սէլիմ փոխանակ հընազանդելու՝ Տրապիզոնին տեղ Եւրոպիոյ մէջ կուսակալութեան

* Ասինքն է Այագ տիւանի . քանզի Օսմանեան աւագանիները , պատերազմի և հարկաւորութեան ատեն , ձիու վրայ հեծած՝ ատենան կազմելու սովորութիւն ունէին :

գաւառ մը ուզէց, որպէս զի
թագաւորանիստ քաղաքին մօտ
ըլլայ:

Երեք անգամ Սէլիմ իր խրն-
դիւքը նորոգէց, և կուզէր Ագ-
րիանուպօլիս գալ իր հօրը ձեռքը
համբուրելու համար. քանզի բը-
սան և վեցը տարուանէ հետէ
զան տեսած չէր. երեք անգա-
մին ալ Պայէզլիտ անոր աղաչանքը
մերժեց և Տումէլիի մէջ ուզած
գաւառը չտուաւ: Անտոնը Սէ-
լիմ հնազանդութեան լուծը
թոյթիւց (մարտ 15) և գուն-
դերով Ագրիանուպօլիս վրայ
բալէց, որպէս զի իր ներկայու-
թեամբ իր խնդիրքը ընդունել
տայ: Վէզիրները միաձայն առա-
ջարկեցին սուլթանին որ անոր
խնդիրքը չընդունի, ներկայացը-
նելով անոր թէ աս անհնազան-
դութիւնը որչափ վտանգաւոր
օրինակ մը կրնար ըլլալ իր եղ-
բարց: Աւստի Պայէզլիտ՝ Նուրէտ-
տին Սարքիբէզ գիտնական օրէ-
նօգիրը խրկեց որ երթայ իր որ-
դին աղաչանքով համազէ. բայց
Սէլիմ ամենեւին մօտիկ չըրաւ ա-
նոր:

Ան ատենը Պայէզլիտ իր վեզիր-
ներէն դըգուեալ Տումէլիի Հա-
սան փաշա կողմնադէտը տասն և
հինգ հազար հոգւով իր անհը-
նազանդ սրդուոյն վրայ խրկեց:
Հասան փաշա, որ հրաման ու-
նէր միայն արքայորդին վախը
նելու, երբ տեսաւ որ միայն
մէկ օրուան հեռաւորութեամբ
Ագրիանուպօլիս մօտեցեր էր,
փախաւ և նորէն քաղաքը մտաւ:
Ան փախչելը ժողովոյց և բա-
նակին գէշ գուշակութիւն մը

երեցաւ՝ որպէս թէ Սէլիմ քիչ
ժամանակէն արքունի գահը պի-
տի ելլէ:

Եւր Սէլիմին բանակը Ագրիա-
րիանուպօլիս գետից առջևը
Չուգուրօվա դաշտը հաստա-
տուեր էր, Պայէզլիտ իր զօրքովը
անձամբ անոր առջևը ելաւ. իր
վրանին վարագոյրները բանալ
տուաւ, և աչքերը արցունքով
լցուած՝ իր սրդուոյն բանակը իր
դէմը պատրաստուած տեսաւ:
Սակայն Հասան փաշա մէջ մըտ-
նելով այս անգամ պատերազմը
արգիլեց. ու դեսպանութեամբ
Սէլիմին գնաց, և սուլթանին
կողմէն ըսաւ անոր թէ անկարե-
լի է առ ժամն որ իր հայրը տես-
նէ. բայց կը խոտանայ Պայէզլիտ
որ իր կենդանութեան ատենը
Ահմէտը իր տեղը չյաջորդեցնէ,
և Վիտինը ու Ալաշահիսարն ալ
աւելցնելով իր խնդրանքը Սէ-
մէնտրէի գաւառին կուսովալու-
թիւնը իրեն կու տայ: Ան պայ-
մաններով դաշնագիր մը շինեցին
ու սուլթան Պայէզլիտ Աստանդ-
նուպօլիս դարձաւ, և Սէլիմ
Ահմէտրէ գնաց:

Ան դիպուածները Եւրօպայի
մէջ պատահած ատենը՝ Ասիոյ
մէջ ալ քաղաքական պատերազմ
մը ծագելով տերութիւնը կը ըս-
պառնար. Գորդուտ արքայորդին
Սէլիմին Ագրիանուպօլիս վրայ
քալելը լսելուն պէս՝ ինքն ալ
ապստամբեցաւ, Անթալայէն ե-
լաւ, և Սարուխանի գաւառին
տիրեց, որ մինչև ան ասենը ու-
ղեր և չկրցեր էր զան ձեռք ձը-
գել, որպէս զի ինքն ալ դահա-
կալութեան համար ըլլալու կըռ-

ւայն մօտ գտնուի . քանզի կամ
իր հօրը կենդանութեամբը և
կամանոր մահուանէն ետեւ կ'ու-
ղէր արքունի գահը ելլել : Սա-
կայն երբ թէքքէէն կ'անցնէր ,
գունդ մը ելուզակներէ կողոպ-
տուեցաւ , որոնց գլուխ էր Վա-
րապըրզ օղլու Շահգուլին , որ
ըստ Օսմանցւոց Շէյթան գու-
լու կը կոչուի , և Շահ Իսմայիլ
Պարսից թագաւորին անունովը
փոքր Եփոյ մէջ կը բռնանար :
Պարակեօզ Անթոնիոյ կողմնա-
պետը ելուզակաց վրայ խրկուե-
լով , անոնց ձեռքը գերի ինկաւ
և իր բոլոր բանակը ջարդուեցաւ :

Ա՛յ շփոթութիւններուն լուրը
Եւրոպայի մէջ տարածուելով ,
Աէլիմ , որն որ Ադրիանուպօլսէն
Ամէնտրէ երթալու ճամբուն
վրայ էր , իր ընթացքը փոխեց և
նորէն դէպ 'ի Ադրիանուպօլիս
գնաց : Պայէզիտ քանի մը անգամ
դեսպաններ խրկեց անոր որ իր
ճամբան շարունակէ դէպ 'ի Աէ-
մէնտրէ . բայց Աէլիմ չհնաղան-
դեցաւ : Ասոր վրայ Պայէզիտ
կոստանդնուպօլիսը կորսնցնելէն
վախնալով , շուտով աս մայրաքա-
ղաքը դարձաւ : Բայց դեռ հոն
չհասած՝ Աէլիմ Ադրիանուպօլիս
դարձաւ , բանտերը բացաւ ,
գանձերը պարսեց , և քաղաքին
մէջ պաշտօններու և իշխանու-
թեանց նոր կարգեր դրաւ :

Այսու ամենայնիւ՝ կոստան-
դնուպօլսոյ մէջ ալ Ամէտ
արքայորդւոյն կուսակիցները կը
զօրանային , որոնց գլուխ էր Ալի
փաշա մեծ վէզիրը : Պայէզիտ ասոր
գրգռանքը՝ կոստանդնուպօլսէն
մեկնեցաւ Աէլիմին վրայ երթալու

համար , որ Ադրիանուպօլսէն
իր բանակովը յառաջ կը քալէր :

Չորրորդ մօտ դաշտի մը մէջ՝
երկու բանակներն ալ իրարու
պատահեցան : Ալի փաշա մեծ
վէզիրը ձիով Պայէզիտայ կառքին
մօտենալով , որուն մէջ սուլթանը
յօգտցաւ թէ աստիւ պառկեր
էր , վարագոյրը բացաւ , և Աէ-
լիմին բանակը անոր ցուցնելով ,
ըսաւ . “Այսպէս զաւակը իր
հօրը ձեռքը համբուրելու կու
գայ , թէ զան գահէն ձգելու” :
Ահա վէզիրներն ալ նոյնպէս
Պայէզիտայ բարկութիւն տնջալի
գրգռեցին , որ իր բանակին կող-
մը դառնալով , պոռաց . “Ո՛վ
գերիներս , որ իմ հացս կ'ուտէք ,
յարձակեցէք սա ապստամբաց
վրայ” : “Սե՛ծ է Աստուած”
պոռացին մէկ բերան տասը հաւ
զար հոգի , և իսկոյն թշնամւոյն
վրայ յարձակելով , հալածեցին
զան : Աէլիմ իր Պարապուլուտ
ըսուած օդապարիկ ձիով մաղա-
պուր ազատեցաւ , ու Աեաւ
ծովուն եզերքը հասնելով Վրըմ
իր Մէնկլի Քէրէյ խան աներին
քովը փախաւ : Իր բանակէն եր-
կու հազար հոգի կորսուեցան ,
և մնացածները ցրուեցան կամ
Վրըմ փախան :

Անթոնիոյ կողմնապետը Շէյ-
թան գուլուլին ձեռքը գերի ինա-
լէն ետեւ՝ ցցահարութեան տան-
ջանքը ընդունէր էր : Ալի փաշա
մեծ վէզիրը աս նախատինքը ջն-
ջելու , ելուզակաց գունդերը հա-
լածելու , որոնք մինչև Պրուտա
հասեր էին , և աս առթիւ Ահ-
մէտ արքայորդին՝ Աէլիմին եղած
խոստմանը հակառակ՝ իր հօրը

կենդանութեամբը դահը հանե-
լու համար Մ. ր. ե. ք. վազեց: Սա-
կայն Ենիշէրէք Ալիմին անդր-
դուելի քաջութիւնը տեսնելով,
աւելի անոր հետ կապուեցան,
և Միմէտ անոնց պարգևներ ճա-
պագելով, չորցաւ անոնց սիրտը
շահել: Ենտենը՝ Միմէտ և մեծ
վէզիրը նայեցան որ իրենց ակնկա-
լութիւնը պարտաւր ելաւ, և ու-
րաշէցին որ իրենց գիտաւորու-
թեան կատարումը ժամանակին
պարագաներուն թողուն: Աւտի
Մ. ր. փաշա առ ժամն ելուղակաց
վրայ վազեց: որոնք անոր դալը
լսելուն պէս՝ Վրդըլ գայա լեռ-
նամէջը փախան, ուր Վորդուտ
արքայորդին առաջիկայ տարին
կողոպտեր էին: Այլ լեռնամէջ
հովտին մէկ կողմը Վարամանի
մէջ վերջնապուն համար՝ մեծ
վէզիրը առ կողմին պահպանու-
թիւնը Վարամանի կառավարիչ
Հայտէր պէյին յանձնեց: ու
թշնամիք երեսուն և ութը օր
ամեն կողմէն պաշարուելէն ետե՛
վերջապէս ժայռերուն մէջէն
ճամբայ մը բացին, Հայտէր պէ-
յը սպաննեցին և Սեօարիոյ ճամ-
բան զարկին: Մեծ վէզիրը առ
եղածը երկրորդ օրը իմանալով,
իր ենիշէրիններէն ամենէն քա-
ջերը ձի հեծցուց, ապստամբ-
ներուն ետեէն վազեց, ու Սար-
մըսագլզգի մօտ անոր հասաւ
(()գ. աստու 15): Երկու կողմէն
ալ կատգութեամբ պատերազ-
մեցան: բայց Շէյթանգուլու և
մեծ վէզիրը պատերազմի դաշտին
մէջ մնացին, և երկու բանակ-
ները իրենց գլխաւորները կոր-
սնցընելով ցիրուցան եղան:

Այսպէս ահա խառն. Ալի
փաշա մեծ վէզիրը, Կորսնի և
Սեթոնի տիրելէն, տերութեան
մեծամեծ ծառայութիւնները
նեղէն ետե՛ վէզիրներուն մէջ
առաջինը եղաւ: որ պատերազմի
դաշտին մէջ իր կեանքը կորսն-
ցուց:

Շէյթանգուլուի ընկերները
Պարսկաստանի մէջ ալ առպատա-
կութիւններ ընելուն համար՝
Խամայիլ շահ պատրուակաւ մը
անոնց երկու գլխաւորները խըն-
ջոյքի մը հրաւիրեց և զանոնք
աղէկ մը յանդիմանելէն ետե՛
եռացեալ ջրով լեցուն երկու
մեծ կաթսաներու մէջ նետել
տուաւ, և անոնց զոքքը իր զօ-
րաց հետ խառնեց: Այլ գործով
Խամայիլ կ'ուզէր իր տերութիւնը
ապահովընել, և Պայէղիտայ քո-
վը ելուղակաց բրած ասպատա-
կութեանց համար զինքը անպարտ
հանել: բայց և զան իր զօրու-
թենէն վախընելու համար,
գեոպանովմը Իւղպէքեանց Շէյ-
պէք խանին գլուխը Կոստան-
դնուպօլիս Պայէղիտայ խրկեց:

Ալիմ արքայորդւոյն դէմ ե-
ղած պատերազմին հետեւալ առ-
տուն՝ Պայէղիտ յաղթանակու-
թեամբ Կոստանդնուպօլիս դառ-
նալով, Միմէտ ալ իր հօրը կեն-
դանութեամբը դահը ելլելու
յուսով, Ալի փաշային յաղթուե-
լէն ետե՛ դէպ 'ի մայրաքաղաքը
ճամբայ ինկաւ և մինչև Կէկվիզէ
յառաջ եկաւ: Հերսէկ Միմէտ
փաշան երրորդ անգամ մեծ վէ-
զիր ըլլալով, Համարձակեցաւ
ենիշէրիններուն մօտաց դէմ գնել,
որոնք Միմէտէն աւելի Ալիմին

կողմը կը բռնէին :

Սուլթաֆա երկրորդ վեզիրը Մհկտի առաջը երթալու պատու ըրատու թիւններ ընելուն համար՝ ենիչերինները ապստամբեցան (15 Օգոստոս 1511) : Գիշերը՝ Սուլթաֆա փաշային պալատը մտան , և անոր երեսուն հազար ոսկւոյ չափ արժողութեամբ կարասիքը թալեցին : անկէ անցան Հերսէկ Մհկտ փաշային պալատը , որ քանաց ստակով և խոտու մանքով զանոնք խաղաղընէլ : ասով ալ գոհ չեղան , Մհկտի կուսակից վեզիրներուն և նախարարներուն տունները , Եւրոպացի վաճառականաց խանութները կողպտեցին :

Եւ ապստամբութեան առաջը առնելու համար՝ Պայեզլիտ մեծ վեզիրը իշխանութենէ ձգեց , և անոր տեղը Սուլթաֆա փաշան մեծ վեզիր ըրաւ , Լիաթուլիոյ զօրաց դատաւորին տեղը Սյլախալիլին տուաւ , և ուրիշ աւագանիները փոխելով , հազիւ ազնուկը դադրեցաւ :

Մհկտ արքայազունը Կոստանդնուպօլսոյ այնչափ մօտենալէն ետև՝ ամեն կողմէն ինքզինքը անօգնական տեսնելով , նորէն ետ դարձաւ , ու իր Հէհինշահ հանգուցեալ եղբորը Սէհէմէտ սրդւոյն վրայ քալելով , որ Գարամանի կուսակալ էր , զան Իկոնիայի մէջ պաշարեց , և զան նեղը խօթեց որ անձնատուր ըլլայ :

Պայեզլիտ դեսպան խրկեց անոր ու խրատեց որ այն անիրաւ գործէն ետ կենայ : բայց Մհկտ հրամայեց որ դեսպանին քիթը

և ախանջները կտրեն և այնպէս արձակեն : Սէհէմէտ ստիպեալ անձնատուր ըլլալով , Մհկտ զինքը ազատ թողուց :

Պայեզլիտ Մհկտին ըրածներուն վրայ նեղանալով , և մանաւանդ վեզիրներուն գրգռանքը Սէհէնտրէի կուսակալութիւնը Սէլիմին շնորհեց , և հրաման տուաւ անոր որ Վըրըմէն Եւրոպայ վերադառնայ : Բայց արդէն Սէլիմ Զունուարի վերջերը երեք հազար ձիաւոր զօրքով Վըրըմէն մէկնեք և Դանուպի սառլին վայելէն անցնելով մինչև Աքքիրման հասեր էր :

Այն միջոցին Գարգուտ , որ մինչև ան ժամանակը իր Սարուխանի կուսակալութիւնը հանդարտութեամբ կը վարէր , Մհկտէն վախնալով , իր հօրը և ենիչերեաց սիրտը շահելու ու Մհկտին և Սէլիմին տեղը տէրութեան գտնելու համար փորձ մը փորձեց : Իր մտերիմներէն միայն երեք հօգի հետը առած՝ ծպտեալ Կոստանդնուպօլսի դնաց , ենիչերիներուն ձմերանոցը իջաւ , և զանոնք շահիլուղեց յիշելով անոնց թէ երեք տարի առաջ սրչափ պարգևներ տուեր էր իրենց : Բայց ենիչերիները այնչափ Սէլիմին կապուած էին , որ յայտնի անոր երեսին ըսին թէ արքայական աթուռը ելելու անբաւական է :

Ի 6 Մարտ 1512 , ենիչերիները ոտք կոխեցին և սուլթանէն Սէլիմը ուղեցին որ Մհկտի վրայ երթան : Պայեզլիտ չուղեւորանոնց խնդիրքը ընդունեց , իսկայն Սէլիմին սուրհանգակներ խրկուե-

ցան իր հօրը հրամանը տանելու և զան Կոստանդնուպոլիս հըրաւ լիրելու համար : Երբ երեսուն մզան հեռաւորութեամբ մայրաքաղաքին մօտեցաւ , ենիչերիներուն զօրաւորը անոր առաջը դընաց , և երբ Ենիպաղէ հասաւ (19 Բարիլ) , վէզիրները , աւագանիները , և իր Գորգուտ եղբայրը մեծ պատուով ընդունելութիւն տուին անոր :

Պայէզիտ անբաւ գանձեր ժողվելով , և անոնց միջոցաւ յուսալով որ իր աթոռոյն վրայ հաստատուն կրնայ մնալ , խոստացաւ իր Սէլիմ որդւոյն որ երեք հարիւր հազար ոսկի նոյն միջոցին կը համըէ , և երկու հարիւր հազար ոսկի ալ տարեկան ռոճիկ կը կապէ , թէ որ յանձն առնուանորէն քաղաքէն դուրս ելլէ :

Բայց Սէլիմ ենիչերիներուն օգնականութեանը վրայ վստահանալով , որոնց երեք փող ռոճիկ խոստացեր էր օրը , առ խոստմունքը չընդունեց : Ենտենը Պայէզիտ երեք խնդիրք ըրաւ . նախ՝ որ մինչև իր մեռնիլը զինքը արքունի գահին վրայ թողու , և ետքը իրեն յաջորդէ , երկրորդ՝ գանձապետը իր գանձերովը իրեն թողու . և երրորդ՝ Սէլիմ իր Ենիպաղէօրը հետ հաշտուի : Բայց Սէլիմ միայն անոր վերջին խնդիրքը ընդունեց և իր հայրը գահէն վար առնելու պատրաստուեցաւ :

Շաբաթ օրը՝ 25 Բարիլ 1512 , ենիչերիները և սպաները ու Կոստանդնուպոլսոյ ժողովուրդը առ հասարակ վէզիրներուն հետ մէկտեղ բազմութեամբ արքունի

դուռը դիմեցին : Պայէզիտ իր աթոռին վրայ նստած հրամայեց վէզիրներուն որ հարցընեն թէ ինչ է ժողովուրդին խնդիրքը . անատենը միաձայն բարբառով պատասխանեցին . “ Սեր սուլթան տէրը ծեր է և հիւանդ , թող Սէլիմ մեզ սուլթան ըլլայ ” :

Երբ տասն'երկու հազար ենիչերիներուն հետ ժողովուրդը երկու երեք անգամ նոյն բանը կրկնեցին , Պայէզիտ պարտաւորեցաւ առ խօսքերը ըսել . “ Ենիմ տէրութիւնս Սէլիմ որդիս կը թողում . Ետուծոյ օրհնութիւնը անոր վրայ ըլլայ ” :

Ենտենը բազմութիւնը “ Սեծ է Ետուած ” պռուց , և բոլոր պալատը ու քաղաքը անոնց ու բախութեան ձայներովը հնչեցին : Սէլիմ , որ մինչև ան ատենը առաջին և երկրորդ դրանց անջրպետը կեցեր էր , սուր հիմա աւագանիները և դեսպանները սուլթանին ունկնդրութեանը ներկայանալէն առաջ սպասելու կը պարտաւորին , վէզիրներէն ներս հրաւիրուելով , յառաջ անցաւ իր հօրը ձեռքը համբուրեց , զան աթոռէն հանեց , կառքի մը մէջ դրաւ , ու ինքը ձիով անոր առջևը խնալով մինչև հին պալատը տարաւ զան : Որմէ ետեւ դարձեալ վերստին նորէն պալատը դարձաւ իր հպատակաց և աւագանիներուն խնդակցութիւնութիւնը ընդունելու համար :

Պայէզիտ այսպէս զրկուած միայնութեան մէջ քսան օր անմխիթար անցնելէն ետեւ՝ հրաման խնդրեց իր որդիէն որ Տէմիթիքա քաշուի , որպէս զի իր

ծնած քաղաքին մէջ իր կեանքը կնքէ : Այլիմ սիրով անոր խնդիրքը կատարեց , անոր ճանապարհորդութեան խնամակալութիւնը Եօնուս փաշային և Պառլամ համարակալին յանձնեց , և ինքն ալ անձամբ մինչև Եփեսոս գաղութուէն իր հօրը կառքին քովէն հետի քալեց , ակնածութեամբ իր ծերունի հօրը վերջին խրատները մտիկ ընելով :

Սակայն Պաշէգիտ իր ծնած քաղաքը չհասած՝ իր ճամբորդութեան երրորդ օրը (26 Մայիս 1512) Եյաքաղաքը մեռաւ : Ըր մահը ոմանք անոր զաւակաւ տարիքին , հիւանդութեանց և բարոյական ցուցկու տան , և ոմանք կը օտեն թէ հրեայ բժիշկ մը Ալիմին հրամանովը մահու դեղ տուաւ անոր և Պաշէգիտ խմանալով աս բանս , առաւ բաժակը և աներկիւղ խմեց զան ըսելով . “ Արդեակս , ձիգ սրնթաց ըլլայ , և սուրդ կտրոյ . հանդերձիգ դբօշակը գօտիէդ չիմայ , և կեանքդ կարճ ըլլայ ” :

Սուլթան Պաշէգիտայ երկարատե իշխանութիւնը միշտ դժբաղդ պատերազմներով և բնական խաղաղասիրութեամբ վերջացաւ : Քանզի մատենադրութիւն և բանաստեղծութեան պարապելով , (յոմանեան պետութիւն տահմանները ընդարձակելու այնչափ հոգ չտարաւ :

Բնութեամբ հանդարտաբարոյ էր , կը ըսէ Նդրէտս Արիթթի վեհեաթիկին , բարեգութ և մերսմաղձոտ , բայց մարմնով դեր : Երուստանները և ճարտարութիւնները կը սիրէր , աստեղա-

գիտութեան և օրինաց մէջ քաջ տեղեակ էր , և աղեղնաւորութեան մէջ իր ժամանակին ամեն մարդոցմէ աւելի յաջողակ էր :

Խիստ ողորմասէր ալ էր . քանզի իր իշխանութեան տառնը 8 600 000 փող ողորմութիւն տուեր էր աղքատներուն . ամեն տարի 14 000 ոսկի Մէքքէ կը խրկէր : Օարդարանքը չէր սիրեր , անոր համար ոչ իր նախորդ վեցը սուլթաններուն Խաթի-Ֆ ըսուած ոսկեկուռ փակեղը հազաւ . և ոչ եօթերորդին հնարած բոլորածե դիւարկը . այլ շղաշատեռով պատած գլանածե փակեղ մը շինել տուաւ , որն որ Միւսէֆէզէ կըսուի :

Ըր սուլթանին իշխանութեան ժամանակը՝ տէրութեան տարեկան եկամուտը 4-5 000 000 ոսկի կը հասներ : Օսմանեանք Եսիոյ մէջ քսան և չորս դաւառ և Եւրոպայի մէջ երեսուն և չորս դաւառ ունէին : Թոշակաւոր զբոսց թիւն էր յիսուն հազար , և ենթիշէրիններունը տասն երկու հազար : Սովորաբար՝ պատերազմի համար եօթանասուն յսկանաւեր պատրաստ կը կենային : Վէզիրներուն եկամուտը 25 000 ոսկի կը հասներ , Եսիոյ և Եւրոպայի կողմնապետներունը 30 000 ոսկի , բանակին երկու դատաւորներունը 5 000 ոսկի :

Տէրութեան տառնակալներն էին երեք ձարիւք երեք վէզիրները , երկու զօրաց դատաւորները , երկու համարակալները և մեծ ատենադպիրը , որոնք Շաբաթ օրէն սկսեալ չորս օր շարունակ պրքունի պալատին մէջ